د. کەمال مەزهەر

تصوير ابو عبد الرحمن الكردي

چەند لاپەڕەیەک

لە مێژووی گەلی کورد

منتدى إقرأ الثقافي
www.iqra.ahlamontada.com

منتدى إقرأ الثقافي
www.iqra.ahlamontada.com
للكتب (كوردى ,عربي ,فارسي)

بۆدابەزاندنی جۆرەها کتێب:سەردانی: (مُنتَدى إقْرَأ الثَقافِي)

لتحميل انواع الكتب راجع: (مُنتَدى إقْرَأ الثَقافِي)

براي دانلود كتابهاى مختلف مراجعه: (منتدى اقرا الثقافى)

www. Iqra.ahlamontada.com

منتدى إقراء الثقافي

www.iqra.ahlamontada.com

للكتب (كوردى ,عربي ,فارسي)

د. کەماڵ مەزهەر

چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی كورد

(بەشی یەکەم)

بە یاریدەی دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوكردنەوەی كوردی لەچاپ دراوە

چاپخانەی (الأديب البغدادية)

شركة مطبعة الأديب البغدادية المحدودة
هاتف [illegible]

پێشەکی

«چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد» بریتی‌یە لە بەشێکی ئەو وتارانەم کە دەربارەی باسی جیاوازی مێژووی کورد لە چاپەمەنی‌یە کوردی‌یەکاندا بلاوم‌کردوونەوە .

وتارەکان هی وابان تێدایە تەمەنیان خەریکە دەگاتە چارەکە سەدەیەك ، بەپێی بۆچوونی خۆم هەمووشیان بایەخیان هەیە ، بۆیەکا بەپێویستم زانی کۆیان بکەمەوەو سەرلەنوێ پێشکەشی خوێندەوارانیان بکەمەوەو بەو جۆرەش لە فەوتاندن ڕزگاریان بکەم .

لە شوێنی زۆر پێویستدا نەبێ دەستکاری‌ی ناوەرۆکو ڕێنوسی وتارەکانم نەکردووە ، لەگەلێك ڕووەوە بلاوکردنەوەیان بەو جۆرە باشترە . بە ناچاریش هەندێك شوێنم لێ لابردوون یا کەمێکم گۆڕیون . . . ! ئەوانەش بوونەتە هۆی کەمێك جیاوازی‌ی تەنانەت لە شێوازی نووسینی باسەکاندا .

هیوادارم بەم بەرهەمەم توانیبێتم خزمەتێك پێشکەشی خوێندەواری کوردی خۆشەویست بکەم . لە دەمێکیشەوە دەمویست وتارێك دەربارەی کەریمی عەلەکەی وەزیری دارایی شێخ مەحمودو شوێنی دیاری ئەو بنەماڵە سەربەرزە بنووسم ، بەلام جارێکا با ئەم دیاری‌یەم لە بریتی ئەویان بێت . خوا لە وێنەیان زۆر بکات،لە سایەی خواشەوە شۆڕنەواری کەریمی عەلەکە کوێر نەبۆتەوە . . . کوردینە تۆ بلێت یەکێك هەبێت مامۆستا مەسیح ئەسکەندەر بناسێت‌و بە دلێ خۆشی نەوێت‌و ڕێزی نەگرێت . هیچ دوور نی‌یە گەر مەسیحی گەورە زیندوو بێتەوە دەستی پیرۆزی بەسەریدا بهێنێت‌و پێی بلێت :

«بەختەوەرم پیاوێکی وەك
تۆ هەلگری ناوم بێت !» .

نەتوانم بڵێم (*) تا ئێستا کەس لە ڕووی شارستانی یەتی یەوە باسی مێژووی کوردی نەکردووە ، ئەگەرچی جاروبار لە ناو ئەم وتار ، یان ئەو پەڕاوەدا ئەو باسە لە چەند دێڕێکی پچڕ پچڕدا بەسەرپێی ی دەبینرێت.

نەتەوەی کورد هەر لە کۆنەوە نیشتەجێی شوێنێکی زۆر گرنگ بووە . بێگومان کوردستان وەك بڕبڕە وایە بۆ ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست .

هەر لەبەر ئەوەشە ، جگە لە ساماتی زەبەندی ، هەموو دەوڵەتە ئیمپریالی یەکان چاویان تێی بڕیوەو دەیانەوێ بیکەنە بنکەی خۆیان .

ئەوەی گومانی تێدا نی یە کوردستان لە کۆنیشدا هەر وا گرنگ بووە ، چونکە ئەو کاتە کەوتبووە ناوەڕاستی شارستانی یەتە کۆنەکانەوە کە زۆربەیان لە ڕۆژهەڵاتی نزیکدا پەیدا بوون و پەرەیان سەندووەو لە سەرووی هەمووشیانەوە شارستانی یەتی فارس و شارستانی یەتی عەرەبی ی ئیسلامی یە کە لە عیراقدا ، کاتی حوکمی عەباسی یەکان ، گەیشتە بەرزترین پلەی پێشکەوتنی . کەواتە دەتوانین بڵێین نەتەوەی کورد دەوری لەم شارستانیەتی یانەدا بووە ، واتە کاری تی کردوون ، هەروەك چۆن ئەوانیش کاریان تێی کردووە . ئەممان بەتەواوی بۆ ڕوون دەبێتەوە ئەگەر بێتو بزانین شارستانی یەتی بە کۆن و نوێ یەوە بریتی یە لە توانەوەی بیروباوەڕو بەرهەمی گەلێك نەتەوەی جیاواز ، چونکە وەك دەرکەوتووە تێکەڵ بوونی بیروباوەڕو بەرهەمی چەند نەتەوەیەك دەبێتە

(*) ساڵی ١٩٥٩ ، واتە ئەو ساڵەی زانکۆی بەغدام تەواو کرد ، ئەم وتارەم لە ژمارە پێنج و شەشی گۆڤاری «بڵێسە»دا بلاوکردەوە . لێرەدا وەك خۆی چاپی دەکەمەوەو زۆر کەم نەبێت دەستکاری ی ناوەرۆك و شێوازی نووسینم نەکردووە .

هۆی پەیدابوونی شارستانی‌یەتی‌و ئەنجامی تێکەڵ بوون فراوان بوونی سنووری بیرکردنەوەیە . بێگومان تێکەڵیش بە شێوەیەکی زۆر لە نێوان ئەو نەتەوانەدا دەبێت کە لەیەکەوە نزیکن .

ئەو نەتەوە کوردەی لەسەر سنووری فارس‌و عەرەب ژیاوە لە سەردەمی شارستانی‌یەتی هەردوو نەتەوەکەدا ، هەرچۆنێ بێت ، زۆر یا کەم ، کاری کردۆتە سەر ئەو دوو شارستانی‌یەتە . بەڵام ئەوەی سەرنج ڕاکێشێ ئەوەیە کە زۆر کەس شارەزایی نی‌یە بەرامبەر دەوری کورد ، هەندێکیش دەیزانن ، بەڵام خۆیانی لێ گێل دەکەن .

لەوەش خراپتر ئەوەیە کە هەندێك لە مێژوونووسە شۆڤێنی‌یە کلاسیکی‌یەکان دواکەوتن‌و بێ‌هێزبوونی شارستانی‌یەتی عەرەبی دەگێڕنەوە بۆ بەهێزبوونی هەندێك نەتەوەی تر لە ناو گیانی کۆمەڵی ئیسلامیدا .

بە کورتی زۆر کەس شارەزاییەکی تەواوی نی‌یە لە بارەی دەوری کوردەوە لە مێژووی شارستانیەتیدا ، بەتایبەتی ئەو خزمەتە بەنرخانەی ئەو نەتەوەیە پێشکەشی کردووە بە شارستانی‌یەتی ئیسلامی‌و زانیاری‌ی عەرەبی . پێویستیشمان بە لێکۆڵینەوەیەکی دوورو درێژو زۆر قووڵ نی‌یە بۆ دەربڕینی کاری کورد بۆ سەر گەلێ ڕووی شارستانی‌یەتی فارس‌و عەرەب ، بە تایبەتی لە ڕووی بیروباوەڕو کۆمەڵایەتی‌و زانیاری‌و هەتا سیاسیشەوە ، وەك ئێستا بۆمان دەردەکەوێ .

کاری کورد بۆ سەر شارستانی‌یەتی فارسی :

نەتەوەی کورد بەهۆی دراوسێیەتی‌یەوە ، هەروەها وەك پاشماوە مێژوویی‌یە دێرینەکان دەزگی‌دەخەن بەشدار بووە لە دامەزراندن‌و پێ‌گەیاندن‌و پێشخستنی شارستانیەتی فارسەکاندا . بەڵام ئەگەرچی هەندێکیش دان بەمەدا نەنێن ئەوا ئێمە دەتوانین لە ڕێگەیەکی ترەوەو بە شێوەیەکی‌تر دەری‌بخەین کە وا کورد کاری کردۆتە سەر ئەم شارستانی‌یەتە . جا با سەری ڕێگەی دووەم بگرین‌و نەختێك لێی وردبینەوە تا بەو ئەنجامەی دەمانەوێ پێی بگەین .

زۆر مێژوونووسی بەناوبانگ دانیان بەوەدا ناوە کە سەرچاوەی نەتەوەی کورد دەگەڕێتەوە بۆ سەر میدیەکان . سەرەڕای ئەمەش گەلێك بەڵگەی مێژوویی ئەوتۆ هەیە کە بە تەواوی دەری‌دەخا میدیەکان باپیرە گەورەی ئەم نەتەوەی کوردەی ئێستەن .

میدیەکانیش بەلای کەمەوە سێ سەدە لەپێش فارسەکانەوە هاتوونەتە ئێران‌و دەوڵەت‌و شارستانیەتی خۆیان دروست‌کردووەو پێوەندیان لەگەڵ شارستانیەتە پێشکەوتووەکانی عیراق بە تایبەتی‌و میسردا پەیدا کردووەو لەگەڵ کلدانیەکان زۆر ڕێك بوون . بە ڕادەیەکی ئەوتۆ دەستیان خستە ناو دەستی یەك بۆ لەناوبردنی ئیمپراتۆریی ئاشوری .

بەم جۆرە میدیەکان گەلێك کەلکیان لەو شارستانیە کۆنانە وەرگرت‌و هیچ گومانی تێدا نی‌یە کەوا لە دوای ئەوەی فارسەکان بەسەریانا زاڵ بوون‌و ئەمان دایانە شاخەکانی زاگرۆس بۆ رزگار بوون لەدەست ژێردەستەیی کۆنە ژێردەستەکانی خۆیان ، شارستانیەتەکەیان لە وڵاتە کۆنەکەی خۆیان بۆ فارسەکان بەجێ‌هێشت ، واتە بێ سێ‌و دوو دەتوانین بڵێین کاکڵەی شارستانیەتە پێشکەوتووەکەی فارسەکان بریتی‌یە لەو شارستانیەتەی باپیرە گەورەی کورد دایمەزراندو بەجێی هێشت .

سەرەڕای ئەمە دەتوانین بڵێین کاری کورد بۆ سەر شارستانیەتی فارسەکان لەم ڕادەیەدا نەوەستا ، بەڵکو بێ کۆڵ‌دان لەگەڵ فارسەکانی دراوسێیاندا خەریکی گۆڕین‌و پێشخستنی ئەو شارستانیەتە بوون‌و هیوامان زۆرە لێکۆڵینەوەی ئارکیۆلۆجی ئەمەمان لە دوارۆژدا بۆ ڕوون بکاتەوەو ناوی ئەو زانا کوردانەی خزمەتی شارستانیەتی فارسیان کردووە بۆمانی دەربخا بۆ ئەوەی وەك زانا کوردە موسڵمانەکان دەناسین‌و دەزانین کێن ئەوانیش بناسین .

بەم جۆرە دەرکەوت نەتەوەی کورد کاری کردۆتە سەر شارستانیەتی فارسەکان . بەڵام خۆ ئەگەر بێتو هەموو ئەمانەش بخەینە لاوە دەتوانین لە لایەکی ترەوە زۆر بە باشی کاری کورد بۆ سەر ئەم شارستانیەتە دەربڕین . زانایانی مێژوو دەڵێن شارستانیەتە کۆنەکانی عیراق کارێکی زۆر گەورەیان کردۆتە سەر شارستانیەتی فارس . لێرەدا پرسیارێکی یەکجار گرنگمان دێتە ڕێ : لە کوێوە و لە کام ڕێگەوە شارستانیەکانی عیراق کاریان کردۆتە سەر شارستانیەتی فارس ؟ .

تەنها یەك وەلاّم هەیە بۆ ئەم پرسیارە ، ئەویش ئەوەیە کە ئەم کارە لە ڕێگەی کوردستانەوە گەیشتۆتە وڵاتی فارس ، چونکە ئەگەر سەیری نەخشە بکەین ئەبینین کوردستان‌و زنجیرە شاخەکانی‌یە کە عیراق‌و ئێران لە یەکتر جیا ئەکاتەوە . جگە لەمە هیچ ڕێی تێ ناچێت کورد وەك یاساولی سەر سنوور خۆی دوورە پەرێز گرتبێ لە شارستانی‌یەتی فارس . بەڵکو بەپێچەوانەی ئەوەوە ، شتی نوێی داوەتێ ، هەروەکو لێشی وەرگرتووە ، چونکە سروشتی شارستانی‌یەتی لەسەر کەڵك بەخشین‌و کەڵك وەرگرتن وەستاوە .

دوور نی‌یە هەبن وابزانن میللەتی کورد میللەتێکی دواکەوتوو بووە ، لەبەر ئەوە هەر کاری تێ‌کراوە لە ڕووی شارستانی‌یەوە ، بێ ئەوەی کاری کردبێتە سەر هیچ شارستانی‌یەك . بەلاّم بۆ وەلاّمی ئەمە دەڵێین کە دوو میللەتی دراوسێ هەردووکیان بە هەموو جۆرێ کار ئەکەنە سەر یەکتر ، با یەکێکیشیان زۆر پێشکەوتوو و ئەوی‌تریان زۆر دواکەوتوو بێ . باشترین بەڵگە بۆ ئەمە هندی‌یە سوورەکانی ئەمەریکان کە گەورەترین کاریان کردۆتە سەر سازو ئاوازی ئەمەریکی لەگەڵ ئەو هەموو دواکەوتنەی خۆشیاندا . کەواتە لەمەوە بە ئاشکرا دەرئەکەوێ کە نەتەوەی کورد ئەگەرچی دواکەوتووش بوبێت ، هەرچەندە وانەبووە چونکە دامەزرێنەری شارستانی‌یەتی میدی ئەو بوو ، هەر کاری خۆی کردۆتە سەر شارستانی‌یەتی فارس ، چونکە . هەروەك وتمان ، شارستانی‌یەتی هی تەنها یەك نەتەوە نی‌یە ، بەڵکو بریتی‌یە لە توانەوەی بیروباوەڕو بەرهەمی چەند نەتەوەیەك .

ئەم وتارە(٭) لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی‌یە لە زمانەکەمان، وەڵامێکە بۆ ئەوانەی ئەڵێن زمانەکەمان لقێکە لە زمانی فارسی.

ژمارەیەك لە مێژوونووسان وادەزانن زمانی کوردی بەشێکە، یا زارەوەیەکە لە زمانی فارسی.

زۆر دوور ئەڕۆین نەهرۆیش لە نووسراوەکەیدا «لمحات من تأریخ العالم»، لە لاپەڕە ٢٥٩دا دەڵێت «کوردەکان بە زمانی فارسی‌ی کۆن گفتوگۆ دەکەن».

بەڵام ڕەخنەی لێ ناگیرێت چونکە خۆی لە پێشەکی‌ی پەڕاوەکەیدا داوای لێ‌بوردنی کردووە لە هەموو جۆرە کەموکوری‌یەك لەبەر ئەوەی پەڕاوەکەی لە کاتێکدا نووسیوە کە لە بەندیخانەدا بووەو بەشێوەی نامە ناردوویەتی بۆ کچەکەی(٭٭) نی‌ ئەوەی دەستی بگاتە هیچ سەرچاوەیەك تا کەموکوڕی لە باسەکانی ببڕێت، هیچ دووریش نی‌یە وشەی ئێرانی‌یان لە نووسراوەکەیدا بە فارسی تەرجەمە کردبێت، خەتای ئەمەش دەکەوێتە سەر شانی ئەو کەسانەی پەڕاوەکەیان وەرگێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبی، چونکە زۆر لە مێژوونووسەکان وشەی ئێران بە واتای هیندو - ئەورووپی بەکار دەهێنن. بەڵام زۆر نووسەری‌تر کە هیچ دوور نی‌یە لەبەر هۆیەکی شاراوە زمانی کوردی دەگێڕنەوە بۆ سەر زمانی فارسی‌و ئەمەش لە بنچینەوە بە بیرێکی چەوت دەژمێررێ، کەواتە با نەختێ لەم باسە بدوێین بە شێوەیەکی مێژوویی‌و زانیاری‌ی ڕاست.

(٭) لە ژمارە سێی ساڵی یەکەمی گۆڤاری «بلێسە»دا بڵاوکراوەتەوە (تشرینی یەکەمی ١٩٥٩، ل ٣٥-٤٢).

(٭٭) مەبەست ئیندیرا غاندی‌یە.

هەرکەسێك یەوێ لە ڕەگەز ، یا زاراوەی هەر گەلێك لە گەلەکانی ڕۆژهەلات بلوێ پێویستە بگەڕێتەوە بۆ پەڕاوەکانی مێژوونووسەکان ، بەتایەتی ڕۆژهەلاتناسەکان . بەلام ئەمانیش هەموو بە سەرڕاستی باسەکانیان نەنووسیوە ، بەلکو ، هەروەك مامۆستا ئەمین زەکی دەلێ ، دەتوانین بیانکەین بە سێ بەشەوە . بەشێکیان هیچ مەبەستێکیان نەبووە لە نووسینەکانیاندا ئەوە نەبێت پێیان بگوترێ مێژوونووس . بەشی دووەمیشیان بەپێی ڕێگەیەکی دانراو لە شوێنی خۆیەوە باسەکانیان نووسیوە . خۆ هیچ دوور نەڕۆین ئەگەر یەکێك لەمانە ئێستە یەوێ لە بارەی کوردەوە بنووسێ‌و شتێکی بە دەمدا بسورێ لە لایەن تورانی‌یەکانەوە ، ئەوا یەکسەر بێ ئەوەی سێ‌و دووی لێ بکات گەلی کورد دەگێڕێتەوە سەر تورك‌و پێیان دەلێ «تورکە شاخاوی‌یەکان» . بەشی سێیەمیش ئەو زانا پایە بەرزانەن کە لە باسەکانیاندا ڕێگەی زانستی ی ڕاستیان بەرەلا نەکردووە لەبەر زرەی پارە ورشەی زێڕ . ئەوانە یەسیانە کە بە چاکە ناو دەبرێن‌و جێگەی خۆیان لە لاپەڕەی مێژوودا کردۆتەوە .

جا ئەم دەستە زانایە چونکە ڕێگەیەکی ڕاستیان گرتووە نووسینەکانیان پڕکەلکە ، بەلام ئەوانەی کورد دەگێڕنەوە سەر ڕەگەزی تورك ، یا فورس ، یا دەلێن زمانەکەیان زمانی خۆیان نی‌یە ، بەلکو بە زاراوەی دراوسێکانیان گفتوگۆ دەکەن ، ئەوانە هەموویان لە دەستەی یەکەمن یا دووەم کە لە خۆیانەوە بیروباوەڕیان دروست کردووە بۆ فرۆشتن . بەلام دەریایەکی خاوێن‌و جوان ئەگەرچی جۆگەیەکی پیسیشی تێ بڕژێ لیخن نابێت .

خۆ ئەوەش ئاشکرایە لە گەلی کورد هەزارو یەکەستر نی‌یە تاوەکو بلێین زاناکانی دەستەی سێیەمیان هانداوە بۆ ئەوەی لە بارەی زمان‌و مێژووی کوردەوە بە ئارەزووی گەلی کورد بنووسن . کەواتە تەنها ئەوانن ڕێگەیەکی ڕاستی زانیاری‌یان گرتووە بۆ لێکۆلینەوە لە بنچینەی کوردو زمانەکەیان ، نەك لەبەر خاتری چاوی کالی کورد ، بەلکو لەڕێی زانیاریدا ، جا بیروباوەڕی ئەمان نەبێت بیروباوەڕی دوو دەستەکەی‌تر هیچ نرخێکی نی‌یەو بە هیچ ناچێت .

تا ئەمە بەسە بۆ هەموو کەسێکی تێگەیشتو ، کورد بێت یانا ، بۆ ئەوەی بزانێ : هەر کەسێك ڕەگەزی کورد ، یا زمانیان بگێڕێتەوە بۆ سەر ڕەگەزێك یا

زمانێکی تر لە ڕاستی‌یەوە دوورەو لەبەر هۆیەکی شارراوە ئەو درۆ زلانە ئەکات ، ئەو درۆیانەی مێژوو هەرگیز لی‌یان خۆش نابێت !

ئەمەی نووسیان سووکە وەلامێکە بۆ ئەوانەی دەڵێن زمانی کوردی فارسی‌یە . بەلام با نەختێکی تریش لەم باسە بدوێین‌و پەنا بەرینە بەر بیروباوەڕی ڕۆژهەلاتناسە سەرراستەکان ، ئەوانەی ڕێگەی زانیاری‌یان بەرنەداوە .

سێر سدنی سمث لە ژێر ناوی «کوردستانی کۆن»دا بە کورتی دەڵێت : هیچ گومانی تێدا نی‌یە ئەو کاردۆخی‌یانەی زەینەفون باسیان دەکات هەر گەلی کورد بوون . جا با بزانین زەینەفون کێ بووەو چی‌ی گوتووە لەبارەی گەلی کوردەوە .

کۆرشی بچوکی برای ئەرتەحششتای پاشای فارس سەرپەرشتی کاروباری ئاسیای بچوکی دەکرد . دەوروبەری ساڵی ٤٠٤ی پێش لە دایك بوون کۆرش ئارەزووی ئەوەی دەکرد جێگەی بگرێتەوەو خۆی ببێتە پاشای فارسەکان ، لەبەر ئەوە سوپایەکی گەورەی بۆ هێنانە دی‌ی ئامانجەکەی پێکهێنا . جگە لەم سوپا گەورەیە سوپایەکی تریشی لە ئیغریقەکان پێکهێنا بۆ یارمەتی‌ی سوپای یەکەم . ئەم سوپا ئیغریقی‌یە لە مێژوودا بە «سوپای دە هەزارە» ناسراوە .

پاش کوشتنی کۆرش لە عیراق ، زەینەفون کە یەکێك بووە لە سەربازە ئیغریقی‌یەکان کاروباری سوپاکەیانی گرتۆتە دەست‌و بۆتە سەرۆکی‌و سوپاکەی گێڕاوەتەوە بەرەو ولاتی خۆیان یۆنان . باسی چۆن‌و هاتنەوەی ئەم سوپایەو هەموو بەسەرهاتی بە شێوەیەکی مێژوویی کاتی خۆی لە پەڕاوێکدا نووسراوەتەوە(٠٠٠) کە باسی کوردیشی تێدا کراوەو دەڵێت : کاتێك سوپاکەمان گەیشتە ناوچەی زاخۆ گەلێکی ئازاو شەڕکەرمان لێ هەلکەوت ناوی کاردۆخی‌یە . . . ئەم گەلە لە ناوچەیەکی شاخاویدا دەژیان‌و ئارەزووی جیابوونەوەیان هەبوو لە شاو حەزیان بە سەربەخۆیی‌و ئازادی دەکرد .

کەواتە لەمەوە بە باشی بۆمان دەردەکەوێ کە تینوێتی ئەو گەلە بۆ سەربەستی‌و ئارەزووی ئازادی‌و جیابوونەوەی لەبەر ئەوە بووە کە زمانەکەیان زمانێکی سەربەخۆ بووە ، نەك زمان یا زاراوەیەکی بێگانە .

---

(٠٠٠) مەبەست کتێبی بەناوبانگی «ئەناباسیس»ە کە زەینەفون بۆ خۆی دایناوە .

ئینجا با بگەڕێینەوە سەر باسەکەی سێر سدنی سمث کە لە لایەکی تری وتارەکەیدا دەڵێت

لەم دوایەدا بیروباوەڕی ئەو زانایانەی لە زمانی کوردی دەکۆڵنەوە بەتەواوی گۆڕراوەو دەڵێن زمانی کوردی نە لە فارسی و نە لە هیچ زمانێکی ترەوە وەرنەگیراوە ، بەڵکو زمانێکی تایبەتی و سەربەخۆیەو هەر لە کۆنەوە هەڵگرو داگیری خۆی جوێ بووە . سدنی سمث کۆتایی باسەکەشی بەوە دێنێت کە ئەڵێت «ئەوانەی وا دەزانن زمانی کوردی زاراوەیەکی فارسی یە مێژوو و زانست پێچەوانەی بیروباوەڕیانە»

بەڵام مامۆستا سایس و ژمارەیەك لە ڕۆژهەڵاتناسەکان دەڵێن : زمانی میدی یەکان یا ئەم کوردی یەی ئێستە بووە ، یا بنچینە بووە بۆی .

ئەمە بەتەواوی کۆنی زمانی کوردی دەردەخات ، چونکە میدی یەکان لە فارسەکان کۆنترن و لە پێش ئەوانیشدا هاتوونە ولاتی فارسەوەو دەوڵەتیان پێکهێناوە . لە سەدەی حەوتەمی پێش لەدایك بوونیدا بوو گەورەترین دەوڵەتیان دروست کردو پەرەیان سەندو وا بەهێز بوون ساڵی ٦١٢ی پێش لەدایك بوون ناوی دەوڵەتی ئاشوری یەکانیان لەناو ناواندا نەهێشت ، ئەو دەوڵەتە گرنگەی نیوەی جیهانی لەژێر دەستدا بوو .

لەو کاتەشدا فارسەکان لەژێر دەستی میدی یەکاندا بوون و وا مانەوە هەتا دەوروبەری ساڵی ٥٥٠ی پێش لەدایك بوون ، ئەو کاتەی کۆرشی گەورە پەیدا بوو و توانی فارسەکان لەژێر چنگی میدی یەکان دەربێنێ و دەوڵەتیان بۆ پێکبهێنێت .

لێرەدا ئەم پرسیارەمان دێتە ڕێ ، ئەویش ئایا ڕێی تێ دەچێ گەلێك بە زمانی گەلێکی تر گفتوگۆ بکات کە ژێردەستەی خۆی بوبێت ؟ ! !

گەلێك ئەوەندە کۆن بێت کە ٢٧٠ ساڵ لە پێش گەلی فارسدا هاتبێتە ئەو ناوچەیەوەو دەوری سەد ساڵێکیش لە پێش ئەواندا دەوڵەتی سەربەخۆی خۆی هەبوبێ و تەنانەت فارسەکانیشیان لەژێر دەستدا بووبێ ، ئیتر چۆن ڕێی تێ دەچێ بوترێ ئەمان بەزمانی فارسی گفتوگۆیان کردووە ! ! . ئەمە لەوە دەچێت بڵێت گەلی تورك لە تورکیادا بە زمانی کوردی ی . ئەدوێن ! !

بەڵێ ئەوا زەمانێ میدیی‌یەکان کە سەرچاوەی گەلی کوردن بە فارسی دەدوان ، کەواتە فارسەکانو میدی‌یەکان هەردوکیان یەك گەل بوون ، چونکە زمانیان یەك بووە .

ئەگەر وابوبێت ئەوساکە ئەم دوو پرسیارە رێگەمان لێ ئەگرێتو بەدرۆمان دەخاتەوە

یەکەم ئەگەر ئەم دوو گەلە یەك بووبنو جیاوازی‌یان نەبوبێت لە زمانا ئەی چۆن میدی‌یەکان ماوەیەکی دوورو درێژ فارسەکانیان خستە ژێر دەستی خۆیانەوە ؟

دووەم بۆچی فارسەکان هەوڵی جیابوونەوەیان دەدا لە دەوڵەتی میدی‌یەکان بۆ ئەوەی دەوڵەتێکی نوێی سەربەخۆ دابمەزرێنن ؟

هیچ وەڵامێك نی‌یە لەوە زیاتر کە بێ گومان زمانیان جیاواز بووە لە زمانی میدیو گەلانیش بە زمانو شێوە لێك جیا دەکرێنەوە .

هەر وەکو بۆمان دەرکەوت گەلی کورد گەلێك لە فارسەکان کۆنترن ، هەروەها زمانیشیان . جا ئەگەر ئێمە نەڵێین فارسی لە کوردی‌یەوە وەرگیراوە ئەوسا بیروباوەڕ فرۆشان چۆن ڕووی ئەوەیان هەیە بڵێن کوردی لە فارسی‌یەوە وەرگیراوە . وا دەرئەکەوێ ئەوانە هەتا ئێستا وشەی شەرمەزاری‌یان نەبیستووە ، لەبەر ئەوە درۆ بەلایانەوە هیچ نی‌یە ، درۆیەکی وا زلیش کە زمانی کوردی بەو کۆنی‌یەوە بکەن بە زازاوەیەکی فارسی . بەڕاستی ئەمە شتێکە هەر بۆ پێکەنین دەشێت ، لەوە ئەچێت بڵێت ئەو باوکە کوڕی کوڕەکەیەتی . یا ئەو ئافرەتە هەشتا ساڵی‌یە کچی ئەو ژنە بیست ساڵی‌یەیە !

ئینجا سەرەی ڕۆژهەڵاتناس مێجەر سۆنە کە کورتەی پایەکەی دەڵێت لە ساڵی ٤٠١ی پێش لەدایك‌بوونەوە . ئەو کاتەی زەینەفون گەلی کاردۆخی پێ گەیشت . کوردستان بووە جێ‌نشینی گەلێکی کۆن کە خاوەنی زمانی تایبەتی‌ی خۆی بووە . ئەم گەلە خۆیانو زمانەکەشیان لە هەموو تێکەڵی‌یەك پاراستووەو ئەگەر بێتو کوردی لەگەڵ هەر زمانێکی‌تر بەراورد بکەین دەبینین کورد زمانی خۆی لە هەموو گەلێکی‌تر زیاتر پاراستووە ، بە ڕادەیەك جیاوازی‌یەکی زۆر نی‌یە لە نێوان کوردی‌ی ئیستەو کوردی‌ی پێش سەدەها ساڵدا .

بەڵێ وەك مێجەر سۆن ئەڵێت گەلی کورد لە هەموو کاتێکدا هۆشی بە زمانەکەی خۆیەوە بووەو پاراستوویەتی . بێ گومان ئەوی یاریدەی داون لەم پاراستنەدا سروشتە ، چونکە کورد لە شوێنێکی شاخاوی سەختدا ژیاون ، لەبەر ئەوە گەلانی دراوسێیان نەیانتوانیوە بە ئاسانی پێوەندی‌یان لەگەڵ پەیدا بکەن‌و کار بکەنە سەر زمانەکەیان ، بە تایبەتی پێوەندی ئابوری‌و بازرگانی‌و سیاسی کە گەورەترین هۆی تێکەڵی زمانن . نەبوونی ئەو جۆرە پێوەندی‌یانەش گەورەترین قەڵغانە کە زمانی کوردی‌ی پاراستووەو هەر بە خاوێنی ماوەتەوە ئەوە نەبێت چەند وشەیەکی عەرەبی‌ی لە رێگەی دینەوە تێکەڵ بووە لە ئەنجامی بلاوبوونەوەی ئیسلام لە کوردستاندا ساڵی ١٨ی کۆچی ، ئەمەش تەنها لە زمانی کوردی رووی نەداوە ، تەنانەت ئیستە ئەگەر زمانی تورکی ، یا فارسی پالاوتە بکەین نیوەی زیاتری ئەبێت بڕوات چونکە هەمووی وشەی عەرەبی‌یە .

ئیستەش گەلی کورد هەستی بەمە کردووە ، بۆیەکا هەموو جۆرە وشەیەکی بێگانە لە زمانەکەماندا روو لە فەوتانە . سوکە بەراوردێك لە نێوان هۆنراوەی بوێژە کۆنەکان‌و تازەکاندا ، یا نووسراوی نووسەرە کۆنەکان‌و تازەکان راستی ئەمەمان بۆ دەردەخات ، دەری‌دەخات هەنگاوی پیرۆزی پالاوتنی زمانەکەمان لە وشەی بێگانە لە مێژەوە دەستی پێ‌کردووە ئیستاش خەریکە بە ئامانج دەگات .

کەوابێت هۆی لە یەك چوونی زمانی کوردی‌و فارسی چی‌یە ؟ . ئەوەی گومانی تێدا نی‌یە نزیکی‌یەکی زۆر هەیە لە نێوان زمانی کوردی‌و فارسیدا ، بەلام ئەمە وا ناگەیەنێت کوردی زاراوەیەکی فارسی‌یە ، ئەبێت چەند هۆیەك هەبێت بۆ ئەم لەیەك چوونە ، دەسا با کەمێك وردبینەوەو بزانین ئەو هۆیانە چین .

هەر کەسێك دەربارەی مێژووی کۆنی کوردو جوغرافیای کوردستان شتێك بزانێت دەتوانێت لەگەڵما بڵێت هۆی ئەم لە یەك چوونە بۆ دوو شت دەگەڕێتەوە

یەکەم : هەردوو زمانی کوردی‌و فارسی بەشێکن لە یەك خێزانی زمانی ، ئەویش خێزانی زمانە هیندۆ - ئەوروپایی‌یەکانە .

لەبەر ئەوە ئەبینین لە یەك چوونێکی زۆر هەیە نەك تەنها لە نێوان زمانی کوردی‌و فارسیدا ، بەڵکو لە نێوان کوردی‌و زمانەکانی‌تریشدا کە لەم خێزانی زمانی‌یەن .

گەلێك وشە هەن لە فەرەنسی‌و کوردیدا ، یا کوردی‌و ئیتالیدا یەك مانا دەبەخشن ، وەك برۆی چاوو ئەژنۆی کوردی‌و فەرەنسی‌و برۆو کی‌و کاروانی کوردی‌و ئیتالی .

جگە لەمانە گەلێك وشەی‌تریش هەن لە نێوان کوردی‌و ئیتالی‌و کوردی‌و فەرەنسی‌و ئینگلیزی‌و گەلێك زمانی‌تر کە لە خێزانی زمانە هیندۆ – ئەوروپایی‌یەکانن لە یەك دەچن‌و یەك ماناش دەبەخشن . بەڵام ئایا ئەم لە یەك چوونە مانای ئەوەیە کوردی زاراوەیەکی فەرەنسی ، یا ئیتالی‌یە ؟ کەواتە لە یەك چوونی فارسی‌و کوردیش چەشنی شتە . هۆکەی ئەوەیە هەردووکیان لە یەك خێزانی زمانن .

دووەم ئاشکرایە نزیکی لە نێوان کوردی‌و فارسیدا زۆرترە وەك لە نێوان کوردی‌و زمانە هیندۆ – ئەوروپایی‌یەکانی‌تردا ، هۆی ئەمەش نزیکی‌یە لە نێوان کوردستان‌و ئێراندا . ئەو نزیکی‌یەی بۆتە هۆی تێکەڵ بوونی چەند وشەیەکی ئەوان لەگەڵ زمانی ئێمەو چەند وشەیەکی ئێمەش لەگەڵ زمانی ئەواندا . سەرەرای ئەمانەش زۆربەی هەردووك گەل موسڵمانن ، ئەمەش بەلای کەمەوە بۆتە هۆی لە یەك چوونی زۆربەی ئەو وشانەی پێوەندی‌یان بە دینەوە هەیە .

جگە لەم دوو هۆیە دەتوانین بە ئاسانی هۆیەکی مێژوویی‌تریش بدۆزینەوە ، چونکە ئەگەر یەکێك لە مێژووی میدی‌یەکان‌و چۆنیەتی فەوتانی دەوڵەتەکەیان بکۆڵێتەوە دەتوانێت لەگەڵیا هۆی نزیکی کوردی‌و فارسی بەم جۆرە روون بکاتەوە :

دەوروبەری ساڵی ٥٥٠ی پێش لەدایك‌بوون دەوڵەتی میدی پاش جەنگێکی گەورە لە نێوان شای میدی ئیستیاجزو شای فارس کورشی گەورەدا فەوتا . بەم جۆرە فارسەکان کە جاران ژێردەستەی میدی‌یەکان بوون وایان لێ هات میدی‌یەکانیان کەوتە ژێر دەست ، ئەمانیش کە سەربەخۆیی‌یان نەما بەشی زوریان بەرەو شاخەکانی کوردستان بوونەوەو لەوێ لەگەڵ گەلانی ئەو ناوە تێکەڵ بوون‌و گەلی کوردیان پێکهێنا ئینجا ئەوی گومانی تێدا نی‌یە تێکەڵی‌یەك لە نێوان ئەم میدی‌و فارسانەدا پەیدا بوبو ، چونکە فارسەکان ماوەیەك لە ژێر دەستی میدی‌یەکاندا بوون ، ئەمانیش ماوەیەك لەژێر دەستی ئەواندا . بێ گومان ئەو تێکەڵی‌یەش کاری کردۆتە سەر هەردوو زمانەکەو سوکە لە یەك چوونێکی لە نێوانیاندا پەیدا کردووە .

ژمارەیەك لە مێژوونووسان دەربارەی ئەم لە یەك چوونە دەڵێن گەلێك هەبووە ناوی پارثی بووە کە لە گەلە هیندۆ – ئەوروپایی‌یەکان بوون‌و بەشێکیان تێکەڵ بە

فارس‌و بەشێکیشیان تێکەڵ بە کورد بوون‌و تیایاندا تواونەتەوە ، ئەمەش بۆتە هۆی ئەوەی چەند وشەیەك لە زمانەکەیان تێکەڵ بە فارسی‌و کوردی بێت ، ئێستەش ئەو وشانە بوونەتە هۆی پەیدا کردنی ئەم لە یەك چوونەی نێوان کوردی‌و فارسی .

پاش ئەم سوکە بەراوردکردن‌و لێکۆڵینەوەیە لە زمانی کوردی‌و فارسی با ئەم پرسیارە تازە بکەینەوە

ئایا هەندێك لە بیروباوەڕ فرۆشەکان چۆن ڕووی ئەوەیان هەیە بڵێن کوردی زمانێك ، یا زاراوەیەکی فارسی ، یا بێگانەیە ؟؟ ! !

دەسا با بۆ دوا جاریش وەڵامیان بدەینەوەو بڵێین : دەریایەکی خاوێن‌و جوان ئەگەرچی جوگەیەکی پیسیشی تێ‌بڕژێت لیخن نایێت !

چەند تێبینییەك :

١ – دیارە سەرچاوەی سەرەکی‌ی ئەم دوو وتارەم بەرهەمەکانی مامۆستایان ئەمین زەکی‌و تەها باقر بوون

٢ – وتاری یەکەمیان تەواو نەبووە ، وا دیارە چوونە دەرەوەم بۆ خوێندن لە مارتی ساڵی ١٩٦٠دا بۆتە هۆی نەنووسینی بەشەکانی‌تری .

٣ – زاراوەم بۆ «لهجە» بەکار هێناوە .

٤ – هەست‌و تووڕەیی بە هەردوکیانەوە دیارن .

بابی سێیەم

[illegible]

خوێندەوارێکی کورد ، یا ڕۆژهەڵاتناسێك نی‌یە ناوی «شەرەفنامە»و شەرەف خانی بدلیسی نەبیستبێ کە ناوەکو ئێستە بە گەلێك زمان‌و بە دەیان جار کورت‌و درێژ دەربارەیان نووسراوە[٥] ڕۆژهەڵاتناسی‌ی سۆڤیێت بە گشتی‌و کوردناسی‌ی سۆڤیێتی بە تایبەتی بایەخی دیارو شایانیان بە هەردوك بەرگی «شەرەفنامە»و دانەری داوە. ژمارەیەکی زۆر لە ڕۆژهەڵاتناسانی شورەوی لە نووسینەکانیاندا کەڵکیان لە «شەرەفنامە» وەرگرتووە ، چ بۆ لێکدانەوەی مێژووی کوردستان‌و ، چ بۆ لێکدانەوەی مەڵبەندی‌تری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست. لە سی‌یەکاندا داوا لە ڕۆژهەڵات‌و کوردناس ف . پ . ڕاستۆپچین[١] کرا «شەرەفنامە» بکاتە ڕووسی ،

---

(٥) سالی ١٩٧٣ لەگەڵ پێشەکی‌ی چاپی کوردی‌ی «شەرەفنامە»دا بلاوکراوەتەوە .

(١) ڕۆژهەڵاتناسی سۆڤیێتی ف . پ . ڕاستۆپچین لە سی‌یەکاندا چەند بەرهەمێکی بەنرخی دەربارەی گەلی کورد بلاوکردەوە . ڕاستۆپچین یەکەم زانایە لە جیهاندا کە یەکەم بیبلیۆگرافیای لەسەر کورد داناوەو کاتی خۆی لە ژێر ناوی «بیبلیۆگرافیا دەربارەی کێشەی کورد» لە گۆڤاری «ڕۆژهەڵاتی شۆڕشگێڕ»دا بلاوی‌کردۆتەوە (بڕوانە : «ڕۆژهەڵاتی شۆڕشگێڕ» ، بە زمانی ڕووسی ، ژمارە ٣-٤ ، سالی ١٩٣٣ ، ل ٢٩٢ – ٣٢٦و ژمارە ٥ی هەمان ساڵ ، ل ١٥٩ – ١٧٣) . یەکێك لە وتارە بەنرخەکانی ڕاستۆپچین «سەرمەنج دەربارەی کورد» کە لە ژمارە ١٣ – ١٤ی سالی ١٩٣٢ی گۆڤاری «دەنگوباسی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست»دا بلاوی کردۆتەوە (بڕوانە گۆڤاری ناوبراو ، ل ٧٢ – ٩٣) .

ڕاستۆپچین لەو بەرهەمەی بۆ لێکۆڵینەوە لە ژمارەیەك ڕووی گرنگی ژیانی ئابووری‌و کۆمەڵایەتی کورد تەرخان کردووە . لە سەرەتای ئەم وتارەیدا ڕاستۆپچین هێرشێکی زۆر توندو تیژی کردۆتە سەر ئەو مێژوونووسە کۆنیانەی لە خۆڕا خەباتی گەلی کوردیان لەکەدار کردووە . هەمان کات ڕاستۆپچین بە توندی ڕەخنەشی لەو نووسەرە سۆڤیێتی‌یانە گرتووە کە نەیزانیوە ، وەك دەڵێت «لە ژێر پەردەیەکی تەنکی مارکسیەتدا» تۆمەتی کۆنەپەرستی‌یان داوەتە پاڵ هەموو بزووتنەوەیەکی ڕزگاریخوازی کورد .

بەڵام بە داخەوە مەرگی لە ناکاوی مۆڵەتی جێبەجێ کردنی ئەم کارە زانستی یە پێویستەی نەدا

بایەخ پێدانی ڕۆژهەڵاتناسیی سۆڤێت بە «شەرەفنامە» لە کۆتایی پەنجاکانەوە گەیشتە بەرزترین پلەی. لەوساوە بەشی کوردیی لقی لینینگرادی ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسیی کۆڕی زانیاری سۆڤێت وەرگێڕانی «شەرەفنامە»ی لە فارسی یەوە بۆ سەر زمانی ڕووسی سپاردە یەگینا فاسیلیڤا. جێبەجێ کردنی ئەو کارە چەند ساڵێك ئەرکی بێ وچانی پێویست بوو. ساڵی ١٩٦٧ بەرگی یەکەمی «شەرەفنامە» لە ژێر چاپدا دەرچوو[٢] بەر لەوەش بە چەند مانگێك فارمانبەری زانستیی ئامۆژگای گەلانی ڕۆژهەڵاتی نزیك و ناوەڕاستی سەر بە کۆڕی زانیاری ئازەربایجانی سۆڤێتی مەمێد شەمسی سەبارەت بەو نامەیەی ئەرخانی کردبوو بۆ لێکۆڵینەوەی «شەرەفنامە» بە ناوی «شەرەفنامەی شەرەف خانی بدلیسی وەك سەرچاوەی مێژووی گەلی کورد»ەوە[٣] کە بەرهەمی کاری بێ وچانی چەند ساڵێکی بوو، نازناوی دوکتۆری پێ درا

ئەم دوو شارەزایە بە شێوەیەکی زانیاری قووڵ نرخی «شەرەفنامە»و گەلێك ڕووی نەزانراوی خۆی و ژیانی شەرەف خانی بدلیسی یان بۆ یەکەم جار بە جۆرێکی ڕێکوپێك خستۆتە بەردەمی ڕۆژهەڵاتناسانی خۆیان و دەرەوە کە، بێگومان، کورتە باسێکیان لە پێشەکیی یەکەم چاپی کوردیی «شەرەفنامە»دا کارێکی بەجێ و پێویستە.

بەرگی یەکەمی «شەرەفنامە» بە ڕووسی ٦١٩ لاپەڕەیە[٤] کە تەنها ٤١٢ لاپەڕەی بریتی یە لە وەرگێڕانی نووسینەکەی شەرەف خان خۆی. ئەوی تری بریتی یە

---

(٢) لەگەڵ تەواو بوونی وەرگێڕانی بەرگی یەکەمی «شەرەفنامە»دا فاسیلیڤا دەستی دایە وەرگێڕانی بەرگی دووەمیشی کە ساڵی ١٩٧٦ ئەویشیان بە ڕووسی چاپ کرا لەبەر ئەوەی ئەم پێشەکی یە بەر لە دەرچوونی بەرگی دووەمی «شەرەفنامە» نووسراوە بۆیەکا باسی ئەو بەرگەی نەکردووە. دەربارەی بەرگی دووەمی «شەرەفنامە» بڕوانە : د. کەمال مەزهەر، مێژوو. کورتە باسێکی زانستی مێژوو و کوردو مێژوو، بەغدا، ١٩٨٣. ل ١١٠ - ١٢٦

(٣) ئەم نامەیە بە زمانی ئازەری نووسراوەو کورتەی بە ڕووسی چاپ کراوە. پاش ماوەیەك نامەکە خۆشی لە کتێبێکی سەربەخۆدا لە باکۆ چاپ کرا.

(٤) هەزارو سێ سەد دانە لە بەرگی یەکەمی «شەرەفنامە»ی بە ڕووسی بە شێوەیەکی ڕازاوەی بەرچاو چاپ کراوەو هەر زوو هەمووی فرۆشراو ئێستە بۆتە بەرهەمێکی دەگمەن.

لە پێشەکی و پاشکۆو کورتە باسێکی کتێبەکە بە زمانی ئینگلیزی کە هەموویان لە لایەن ئافرەتی زانای سۆڤێتی ی. ی. ڤاسیلیێڤاوە ئامادە کراون.

ی. ڤاسیلیێڤا لە پەنجاو پێنج لاپەڕەی پێشەکی یەکەیدا وەستاوانە «شەرەفنامە»ی هەڵسەنگاندووەو نرخی بەرزی زانستی ی دیار کردووەو گەلێك زانیاری ی نوێی لەم بارەیەوە بڵاوکردۆتەوە کە زۆربەی هەرە زۆریان لای خوێندەواری کورد نەزانراو بوون.

لەم پێشەکی یەدا زانای سۆڤێتی بە درێژی باسی مێژووی لێکۆڵینەوەی «شەرەفنامە»و دەستنووسە کۆنەکانی و ئەو کتێبخانانەی ئەو دەستنووسە دەگمەنانەیان لایەو، گەلێك باسی تری لەم بابەتانەی بۆ تۆمار کردووین.

وەك ڤاسیلیێڤا نووسیوی یە هێربیلۆ بە زمانی فەرەنسی ساڵی ١٧٧٦ لە لاپەڕەی ٨٣٦ و ٨٤١ی ئەو کتێبەیدا کە بە ناوی «کتێبخانەی ڕۆژهەڵات یا فەرهەنگی گشتی»ەوە بڵاوی کردۆتەوە بۆ یەکەم جار باسی «شەرەفنامە»ی بە جیهانی زانیاری ی ڕۆژئاوا گەیاندووە[٥] هێربیلۆی ناوبراو لە ڕێگەی یەکێك لە نووسراوەکانی گەڕیدەی تورکی بەناوبانگی سەدەی حەڤدەمین کاتب چەلبی یەوە بە بوونی «شەرەفنامە»ی زانیوە[٦] دوای ئەوە جۆن مالکۆلم[٧] یەکەم ئەورووپایی یە دەستنووسی «شەرەفنامە»ی دەستکەوتووە. مالکۆلم لە ڕووی زانستیشەوە کەڵکی لە «شەرەفنامە» وەرگرتووە. ئەو لە بەرگی دووەمی کتێبە بەناوبانگەکەیدا کە دەربارەی

---

(٥) بەپێی ئەو زانیاری یانەی لە بیبلیۆگرافیاکەی ژ. کە موسەیلیاندا بڵاوکراونەوە هێربیلۆ لە پێنج شوێنی کتێبەکەیدا باسی کوردو «شەرەفنامە»ی کردووە کە وان لە لاپەڕەی ٣١٧و ٧٠٦و ٨٠٧و ٨٣٦و ٨٤١یدا (بڕوانە: ژ. بی. موسەیلیان. بیبلیۆگرافیای کوردناسی. بە زمانی ڕووسی، مۆسکۆ، ١٩٦٣. ل ٥٥).

(٦) بڕوانە لاپەڕە چواردەی پێشەکی یەکەی ی. ڤاسیلیێڤا.

(٧) جۆن مالکۆلم (١٧٦٩ – ١٨٣٣) یەکێك بوو لە کاربەدەستە ناسراوەکانی بەریتانیا، ماوەیەکی زۆر لە هندستانو ئێران کاری کردووەو شارەزایەکی زۆری دەربارەی وڵاتو گەلانی ڕۆژهەڵات هەبووەو گەلێك نووسراوی بەنرخی لەبارەیانەوە بەجێ هێشتووە. مالکۆلم لە ئێران ژمارەیەکی زۆر سەرچاوەو دەستنووسی کۆنی دەستکەوتووە کە «شەرەفنامە»ی شەرەفخانی بدلیسی یەکێکیان بووە.

مێژووی ئێرانە[٨] چەند جارێك زانیاریی لە «شەرەفنامە»وە وەرگرتووە ، بەڵام بێ ئەوەی ناوی کتێبەکە یا دانەری بهێنێت .

بێ گومان بەکارهێنانی «شەرەفنامە» وەك سەرچاوە لەو کاتەدا لە لایەن شارەزایەکی وەك مالکۆڵمەوە بەڵگەیەکی مێژووییە بۆ نرخی بەرزو بایەخی زۆری «شەرەفنامە» .

دوای جۆن مالکۆڵم بە ماوەی بیست ساڵێك مێژوونووسی فەرەنسەیی کاترمێر لە زۆر شوێنی ئەو کتێبەیدا کە ساڵی ١٨٣٦ لە پاریس بە ناوی «مێژووی مەغۆلەکانی ئێران»ەوە بڵاوی کردۆتەوە کەڵکی لە «شەرەفنامە»ی شەرەف خانی بدلیسی وەرگرتووە

ی . ڤاسیلیێڤا بە درێژی باسی شوێنی «شەرەفنامە»ی لە ڕۆژهەڵاتناسیی ڕووسیدا کردووە خ . د . فرێن یەکەمین زانای ڕووسە کە ساڵی ١٨٢٦ لە یەکێك لە ڕۆژنامەکانی پێتەربورگی پایتەختدا باسی «شەرەفنامە»ی وەك «سەرچاوەیەکی مێژوویی یەکجار گرنگ» کردووە[٩] .

پاش سێ ساڵ دیسان فرێن لە نووسینێکیدا باسی «شەرەفنامە»ی کردووەو ، داوای کردووە بە زووترین کات فارسیەکەی بڵاوبکرێتەوەو بگۆڕدرێتە سەر زمانێکی ئەورووپایی .

پاش ماوەیەك زاناو کاربەدەستی کۆڕی زانیاریی ئەوسای ڕووسیا ڤلیامینۆڤ زێرنۆڤ[١٠] ئەرکی بڵاوکردنەوەی «شەرەفنامە»ی بە فارسی گرتە ئەستۆی خۆیو

---

(٨) J. Malcolm , The history of Persia from the most early period to the present time, Vol . II , London, 1815, PP. 207 — 208

(٩) مامۆستا کوردۆیێڤ لە وتارێکیدا دەڵێت م . ڤۆلکۆڤ یەکەم کەسە کە ساڵی ١٨٢٦ بە درێژی باسی «شەرەفنامە»ی کردووە . بەپێی زانیارییەکانی مامۆستا کوردۆ جگە لە فرێنی ناوبراو ژمارەیەکی تریش لە ڕۆژهەڵاتناسانی ڕووس هەر لەو کاتەی لەودا داوای بڵاوکردنەوەو وەرگێڕانی «شەرەفنامە»یان کردووە (بڕوانە : ك . ك . کوردۆیێڤ ، کوردناسی ، کتێبی «موزەخانەی ئاسیایی – لێنینگرادی ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسی کۆڕی زانیاری یەکێتی سۆڤیەت» ، مۆسکۆ . ١٩٧٢ ، ل ٣٨٦ – ٣٨٧) .

(١٠) ڤلیامینۆڤ زێرنۆڤ (ڤلادیمێر ڤلادیمێرۆڤیچ ١٨٣٠ – ١٩١٤) یەکێکە لە ڕۆژهەڵاتناسە ناسراوەکانی ڕووسیا . شارەزایەکی چاکی زمانو ئارکیۆلۆژیاو مێژوو بوو ، گەلێك زمانی دەزانی ، ساڵی ١٨٦١ کرایە ئەندامی کارای کۆڕی زانیاری . بەشی زۆری بەرهەمەکانی ڤلیامینۆڤ زێرنۆڤ بۆ لێکۆڵینەوەی زمانو مێژووی گەلە ڕۆژهەڵاتییەکانی ناو ڕووسیای جارەکان تەرخان کراون . لەبەر ئەوەی یەکێك لەو زمانانەی زێرنۆڤ بە ڕەوانی دەیزانی فارسی بوو بڵاوکردنەوەی «شەرەفنامە»ی پێ سپێردرا .

توانی ساڵی ١٨٦٠ بەرگی یەکەمی بە پێشکەکی یەکی بیست لاپەڕەیی بەزرحەوە بە زمانی فەرەنسی بڵاو بکاتەوە[١١]

دوابەدوای ئەوە بە دوو ساڵ بەرگی دووەمیشی لەگەڵ پێشەکی یەکی فەرەنسی حەوت لاپەرەییدا بڵاوکردەوە[١٢] جێبەجێ کردنی ئەم کارە هێند لە پایەی زانستی ی ڤلیامینۆف زێرنۆڤ بەرز کردەوە کە شایەنی ئەوە بێت بە ئەندامی کاراى کۆری زانیاری هەڵبژێردرێت.

بەشێکی پرکەڵکی پێشەکی یەکەی ڤاسیلێڤا بۆ باسی دەستووسەکانی «شەرەفنامە» تەرخان کراوە کە ژمارەیان، وەك دەڵێت، یەکجار زۆرە. ژمارەی تۆمارکراوی دەستووسی «شەرەفنامە تەنها لە کتێبخانە ناسراوەکانی جیهاندا دەگاتە ٢٢ دانە[١٣] ئەمەش، بێگومان، بەڵگەیەکی تری بایەخی «شەرەفنامە»یە کە وا دیارە لە زووەوە سەرنجی زانایانی راکێشاوەو ژمارەیەکی زۆریان لەسەر نووسیوەتەوە[١٤]

بەپێی ئەو زانیاری یانەی ی. ڤاسیلێڤا کۆی کردوونەوە کۆنترین و بەترخترین و راسترین دەستووسی زانراوی «شەرەفنامە» ئەو دانەیەیانە کە بە دەستخەتی پیرۆزی شەرەف خان خۆی بە ناوی «شەرەفنامەی تاریخی کوردستان»ەوە نووسراوەتەوەو ئیستە لە کتێبخانەی بودلیانی زانکۆی ئۆکسفۆرد هەڵگیراوە.

ئەم دەستووسە نایابەی «شەرەفنامە» بریتی یە لە ٢٤٦ پەرەو بە پێبت وێنەی دەگمەن رازێندراوەتەوەو کۆتایی زولحەجەی ساڵی ١٠٠٥ی کۆچی بە سیازدەی ئابی ١٥٩٧ی عیسایی شەرەف خان لە نووسینەوەی بۆتەوە. واتە ئەم دەستووسە یەکەم دانەی نووسراوەی «شەرەفنامە»یە. چونکە شەرەف خانی بدلیسی مانگی ئابی ساڵی ١٥٩٧ لە نووسینەوەی بەرگی یەکەمی و مانگی مایسی ساڵی ١٥٩٩یش لە نووسینەوەی بەرگی دووەمی بۆتەوە.

---

(١١) بەشی فارسی یەکەی ئەم بەرگەی «شەرەفنامە» کەوتۆتە ٤٥٩ لاپەرەوە.
(١٢) بەشی فارسی یەکەی بەرگی دووەمی «شەرەفنامە» ٤٥٩ لاپەرەیە.
(١٣) بڕوانە لاپەرە حەفتەی پێشەکی یەکەی ی. ڤاسیلێڤا.
(١٤) دوور نی یە تا ئیستەش ژمارەیەکی زۆر دەستووسی کۆنی تری «شەرەفنامە» لە کوردستان یا لە شوێنی تری رۆژهەڵاتی ناوەراست هەبن.

دووەم دانەی بەنرخی دەستووسی «شەرەفنامە» ئەویانەیە کە لە کتێبخانەی گشتی‌ی لێنینگراد هەڵگیراوە . مێژووی نووسینەوەی ئەمیان ساڵی (١٥٩٨)ەو شەرەف خان بۆ خۆی پیاچۆتەوەو بە دەستی پیرۆزی مۆری تایەتی‌ی خۆی پیا ناوە . زۆر بە داخەوە چەند شوێنێکی کەمی ئەم دەستووسە نەماوە . شایانی باسە ئەم دەستووسەی «شەرەفنامە» یەکێکە لە بەرهەمە بەنرخەکانی ناوکتێبخانەی بەناوبانگی سەفەوی‌یەکان کە رووسەکان لە رۆژگاری شەڕی ١٨٢٦ – ١٨٢٨دا لە ئەردەبیلەوە گواستیانەوە شاری پێتەربورگ .

دەستووسێکی تری کۆنی «شەرەفنامە» کە ساڵی ١٦٠٦ لە شاری کلس لە لایەن حەسەن کوڕی نورەددینەوە لەبەر یەکەم نوسخەی «شەرەفنامە» ی‌ێ دەستکاری‌ی لە ٣٢٧ پەڕەدا نووسراوەتەوە لە کتێبخانەی بودلیان هەڵگیراوە .

جگە لەمانە ی‌ێ . ڤاسیلێڤا باسی ژمارەیەکی‌تر لە دەستووسە کۆنەکانی «شەرەفنامە»ی کردووە ، وەك ئەو دەستووسانەی لە موزەخانەی بەریتانی‌و کتێبخانەی ئەستەمولو‌و چەند شوێنێکی‌تر پارێزراون[١٥]

تا ئێستە چەند جارێك «شەرەفنامە» لە زمانی فارسی‌یەوە وەرگێردراوەتە سەر ژمارەیەك زمانی‌تر . وەك ڤاسیلێڤا دەیگێڕێتەوە کۆنترین وەرگێرانی «شەرەفنامە» ئەو دوو وەرگێرانەن کە بۆ سەر زمانی تورکی یە جیا کراون . یەکێکیان کورت‌کراوەی «شەرەفنامە»یەو ، ئەوی‌تریان هەموویەتی . تا ئێستە دوو دەنووسی یەکەمیان‌و دەستووسێکی دووەمیان دۆزراونەتەوە ، بەڵام هیچ کامێکیان بڵاو نەکراونەتەوە . کورتەکەی «شەرەفنامە» لە لایەن محەمەد بەگی ئەحمەد بەگی میرزا ناوەوە ساڵی ١٠٧٨ی کۆچی (١٦٦٧ – ١٦٦٨ی عیسایی) وەرگێردراوەو ئەوی‌تریشیان لە هەشتاکانی سەدەی حەڤدەمیندا لە لایەن سامی ناوێکەوە کراوە[١٦]

دوای ئەوە بە دەوروبەری دوو سەد ساڵێك بەرگی یەکەمی «شەرەفنامە» لە لایەن یەکێك لە روناکبیرە هەرە زرنگەکانی سەدەی نۆزدەمینی کوردستان ، مەلا

---

(١٥) بروانە لاپەڕە ١٧ – ٢٠ی پێشەکی‌یەکەی ی‌ێ . ڤاسیلێڤا .

(١٦) لاپەڕە ٢٠ – ٢١ی هەمان پێشەکی .

مەحمودی بایەزیدی‌یەوە[17] بۆ یەکەم جار کراوەتە کوردی. مەلا مەحمود دەوروبەری ساڵانی ١٨٥٨ – ١٨٥٩ ئەم کارەی بە هاندانی کوردناسی بەناوبانگی رووس ئەلێکسەندەر ژابا کردووە[18] دەستووسی ئەو کوردی‌یەی «شەرەفنامە» لە کتێبخانەی گشتی‌ی لێنینگراد هەڵگیراوە.

هەر لەو دەوروبەرەشدا لە شاری ڤیەنای پایتەختی نەمسا «شەرەفنامە» لە لایەن گ. أ باربەوە کراوەتە ئەڵمانی‌و بەرە بەرە لە نێوان ساڵانی ١٨٥٣و ١٨٥٩دا لەگەڵ پێشەکی‌یەکی وەرگێڕدا بڵاوکراوەتەوە.

پاش ماوەیەك کارێکی زانستی‌ی گرنگ دەربارەی «شەرەفنامە» کرا کە بووە هۆی ناساندنی تەواوی بە کۆڕە زانیاری‌یەکانی ڕۆژئاوا. ئەوەبو پرۆفیسۆر ف. ب. شارموا، کە ئەو کاتە بە گەورەترین زانای زانی فارسی ئەوروپا دادەنرا، توانی لە نێوان ساڵانی ١٨٦٨ و ١٨٧٥دا لە پێتەربورگ هەردووك بەرگی «شەرەفنامە» بە زمانی فەرەنسی بڵاوبکاتەوە.

ئەو کارە بەرهەمی ڕەنجی بێ وچانی ٣٠ ساڵی شارموا بوو. شارموا «شەرەفنامە»ی لە چاپەکەی ڤلیامینۆڤ زێرنۆڤەوە وەرگێڕاوە، بەڵام وێڕای ئەویش کەڵکی لە دوو دەستووسی کۆنی‌تری وەرگرتووە.

چاپی فەرەنسی «شەرەفنامە» کەوتۆتە چوار بەرگی سەربەخۆوە، بەشی یەکەمی

---

(١٧) مەلا مەحمودی بایەزیدی زانایەکی پایە بڵندی کورده، دەوروبەری کۆتایی سەدەی هەژدە لە دایك بووە، گەلێك لە زمانی ڕۆژهەڵاتی زانیوەو دوای خۆی ژمارەیەکی زۆر بەرهەمی بەنرخی بەجێ‌هێشتووە کە دەمێکە سەرنجی کوردناسانیان ڕاکێشاوەو بەرز نرخاندویانن. کردنی «شەرەفنامە» بە کوردی لە لایەن ئەوەوە بۆ خۆی کارێکی گەورەیە. دەربارەی ژیانەو بەرهەمەکانی مەلا مەحمودی بایەزیدی بڕوانە: «مێژوو»، ل ١٢٦ – ١٣١

(١٨) ئەلێکسەندەر ژابا کاتی خۆی کۆنسولی ڕووس بووەو ماوەیەکی باش لە ناو کوردا ژیاوەو کوردی لە نزیکەوە ناسیوەو گەلێك بەرهەمی بەنرخی دەربارەیان نووسیوە.

یەکێك لە بەرهەمەکانی ژابا «جامع ڕسالانو حکایتان بزمانی کورمانجی»یە کە بریتی‌یە لە ژمارەیەکی زۆر پەندو چیرۆکی فۆلکلۆری کوردی‌ی کە بۆ خۆی کۆی‌کردوونەوەو کردوونی بە فەرەنسی‌و ساڵی ١٨٦٠ لە پێتەربورگ لە کتێبێکی سەربەخۆدا چاپی کردوون. ژابا هاوڕێیەکی نزیکی مەلا مەحمودی بایەزیدی بووەو بە یارمەتی ئەو توانیوی‌یە گەلێك دەستووسی بەنرخ پەیدا بکات‌و لە زۆر لایەنی زمان‌و ژیانی ڕووناکبیری‌ی گەلی کورد بکۆڵێتەوە کە جێگەیان لە کتێبخانەی کوردناسیدا دیارە.

بەرگی یەکەمی ساڵی ١٨٦٨ و بەشی دووەمی بەرگی یەکەمی ساڵی ١٨٧٠و بەشی یەکەمی بەرگی دووەمی ساڵی ١٨٧٣و بەشی دووەمی بەرگی دووەمی ساڵی ١٨٧٥ لە چاپ دراون[١٩] شارمۆا پەیڕەوی‌ی هەموو مەرجە زانیاری‌یەکانی وەرگێڕانی کردووە . بیروڕای خۆی‌و ئەو ڕاست‌و ڕوونکردنەوانەی بە پێویستی زانیون لە پەراوێزی کتێبەکەدا بلاوی‌کردوونەوە . هەروەها پێشەکی‌یەکی بۆ نووسیوە کە تێیدا باسی «شەرەفنامە»و هەندێك لایەنی ژیانی کوردەواری‌و جوگرافیای کوردستانی کردووە

ڤاسیلێڤا لەگەڵ ئەوەش کە چەند ڕەخنەیەکی بەجێی لە پێشەکی‌یەکەی ف .ب شارمۆا گرتووە دانی بەوەدا ناوە کە وەرگێڕانەکە بۆ خۆی «تا ئیمڕۆکەش نرخی زانستی‌ی خۆی لەدەست نەداوە»[٢٠]

دوابەدوای ئەم زانیاری‌یە بەنرخە کەم زانراوانە ی . ڤاسیلێڤا ئینجا بۆ خۆی دەکەوێتە هەڵسەنگاندنی «شەرەفنامە»و بیروڕای دەردەبڕێت‌و دەڵێت :

نرخی زانیاری‌ی ئەم سەرچاوەیە ئەوەندە زۆرە کە پێویستی بە پیاهەڵدان نی‌یە ، هیچ نەبێت لەبەر ئەوەی بە یاریدەی «شەرەفنامە» دەتوانرێت جێگەی گرنگی ون‌بووی گەلی کورد لە مێژووی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا دیار بکرێت[٢١] ، ئەمەش ، بێ‌گومان ، لە نرخاندن نایەت چونکە گەلی کورد ، هەر وەك چۆن ڕۆژهەڵاتناسی هەرەبەناوبانگی ڕووسیاو سۆڤێت ئۆربیلی[٢٢] دەڵێت «کارێکی یەکجار گەورەی کردۆتە سەر ژیانی ڕووناکیری‌ی ڕۆژهەڵات . کورد گەلێك لە ڕۆڵەکانی خۆی لەژێر ناوی فارس‌و تورك‌و عەرەب‌و ئەرمەندا[٢٣] لەدەست داوە بەوەی ناویان وەك

(١٩) بڕوانە لاپەڕە ٢١و ٤٩ی پێشەکی‌یەکەی ی . ڤاسیلێڤا .
(٢٠) لاپەڕە ٣٣ی هەمان پێشەکی .
(٢١) لاپەڕە ٣٧ی هەمان پێشەکی .
(٢٢) ئارکیۆلۆژو مێژوونووسی سۆڤێتی بەناوبانگ یوسف ئەبگارۆڤیچ ئۆربێلی (١٨٨٧ – ١٩٦١) یەکێکە لەو زانا پایە بڵندانەی بە قووڵی لە زمان‌و مێژووی گەلی کوردو باری ژیانی سیاسی‌و کۆمەڵایەتی‌ی ئەو لێکۆڵیوەتەوەو بە چاوی ڕێزەوە سەیری کردووەو خزمەتێکی زۆری کوردناسی‌ی کردووەو دەستێکی باڵای لە پێگەیاندنی ژمارەیەك لە زانا کوردەکانی سۆڤێتدا هەبووە . شایانی باسە یوسف ئەبگارۆڤیچ ئۆربێلی ئەرمەنی‌یە .
(٢٣) دەبوو ئازەربایجانیشی بخاتە سەر .

شاعیرو مۆسیقارو جەنگاوەری ئەمر مێژووی چەند گەلێك دەرازێننەوە ، ئەمەش کارێکی وای کردووە لە زانستی ئەورووپاو رووسیادا وا باو بێت گوایە کورد نەك تەنها ناتوانێت شتێکی نوێ لە رووناکبیریدا بێنێتە کایەوە ، بەڵکو توانای ئەوەشی نی یە تەنانەت لە بێگانەشەوە هیچ فێربێت» . بەڵام ، وەك ڤاسیلێڤا دەڵێت ، بە یارییدەی «شەرەفنامە» دەتوانرێت ئەم کەلێنە گەورەیەی مێژووی گەلانی رۆژهەڵات پربکرێتەوەو شوێنی راستەقینەی نەتەوەی کوردی تێدا دیار بکرێت .

یەکێك لەو ئەنجامە گرنگانەی زانای سۆڤیێتی ی. ڤاسیلێڤا دەربارەی ناوەرۆکی «شەرەفنامە» پێی گەیشتووە ئەوەیە کە کوردناسان دەتوانن بە یاریدەی ئەم سەرچاوە مێژوو ییە رەسەنە بە شێوەیەکی قووڵتر لە زۆر رووی ژیانی سیاسیو کۆمەڵایەتی ئەمڕۆی کورد تێبگەنو رەگو ریشەی خەباتی رەوای ئەم گەلە «لە پێناوی رزگار بووندا لە دەست چەوساندنەوەی نەتەوەییو یەکسانیدا لەگەڵ گەلانیترە دیار بکەن[24]

ئەم بۆچوونەی ڤاسیلێڤا زۆر راستو دروستە ، چونکە «شەرەفنامە»ی شەرەف خانی بدلیسی گەلێك لایەنی گرنگی خەباتی سەختی نەتەوەی کوردی لە سەدەکانی رابوردوودا تۆمار کردووە کە لای مێژوونووسانی خۆو بێگانە نەزانراو بوون ، بەڵکو تا ئەمرۆکەش بە تەواوەتی نەزانراونو ئەمەش بۆتە هۆیەکی گەورەی تێنەگەیشتنی بزوتنەوەی رزگاریخوای نەتەوەیی گەلی کورد لە لایەن بێگانانەوە .

ڤاسیلێڤا پتر لە ١٢٠ لاپەرەی کۆتایی کتێبەکەی بۆ تێبینیو روونکردنەوەو بەراوردکردنو راستکردنەوەو ناوی سەرچاوەو مەڵبەندو کورتە باسێك دەربارەی «شەرەفنامە» تەرخان کردووە . بێ گومان ئەمانەش هێندەیتر لە نرخی زانیاریی کارەکەیان بەرز کردۆتەوە . شایانی باسە رۆژهەڵاتناسیی سۆڤیێت هەر زوو بایەخی بەم کارەی ڤاسیلێڤا داو بە دەسکەوتێکی دیاری کوردناسیی لەقەڵەم دا[25]

زانای ئازەریش مەمێد (محەممەد) شەمسی جگە لە نامەی دوکتۆراکەی

---

(٢٤) لاپەرە ٧ی پێشەکییەکەی ی. ڤاسیلێڤا .

(٢٥) بڕوانە گۆڤاری «گەلانی ئاسیاو ئەفریقا» ، بە زمانی رووسی ، مۆسکۆ ، ژمارە شەش ، ساڵی ١٩٦٨ ، ل ٢٠١ - ٢٠٢ . گۆڤاری ناوبراو دانی بەوەدا ناوە کە کارەکەی یەکێتیا ڤاسیلێڤا لە هەموو روویەکەوە تەواوو بێگەردەو ئەمەی بە دەسکەوتێکی گرنگی رۆژهەڵاتناسیی سۆڤیێت داناوە .

زنجیرەیەك وتاری زانستی‌ی دەربارەی شەرەف خانی بدلیسی‌و «شەرەفنامە» بلاوکردۆتەوە ، وەك « مێژوونووسی بەناوبانگی کورد شەرەف خانی بدلیسی»[٢٦] و «باسی ڕاپەڕینەکانی سەدەی شازدەمینی هۆزە کوردەکان لە شەرەفنامەدا»[٢٧]

دوکتۆر شەمسی لە نامەی دوکتۆراکەیدا بە درێژی باسی ژیان‌و بەسەرهاتی شەرەف خان‌و باری ژیانی سیاسی‌و کۆمەلایەتی کوردستان لە سەدەی شازدەدا دەکات‌و لە ناوەرۆکی «شەرەفنامە» دەدوێت . بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم باسانە ژمارەیەکی زۆر سەرچاوەی کۆنی وەك «نزهة القلوب»ی حەمدەللا قەزوینی‌و بەرهەمی ژمارەیەك مێژوونووسی ڕۆژگاری شەرەف خانی بەکار هێناوە ، وەك بەرهەمی قازی ئەحمەدی غەفاری .

دوکتۆر شەمسیش ، وەك ڤاسیلیێڤا ، بە درێژی باسی بایەخی «شەرەفنامە»ی کردووەو لەو بارەیەوە نووسیوی‌یە دەلێت : مێژوونووسانی دوای شەرەف خان ، وەك کاتب چەلەبی‌و ئەولیا چەلەبی‌و زۆری‌تر ، لە بەرهەمەکانیاندا لە هەر سەرچاوەیەك زیاتر «شەرەفنامە»یان بەکار هێناوە . هەمان کات شەمسی ئەو هەلەیەشی ڕاست‌کردۆتەوە کە گوایە شەرەف خان ، وەك ژمارەیەك مێژوونووس دەلێن ، «شەرەفنامە»ی بە هاندانی شای ئێران داناوە لە ڕاستیدا ئەو کاتەی شەرەف خان «شەرەفنامە»ی داناوە زۆر لە سولتانی عوسمانی‌یەوە نزیك بووەو بەپێی قسەی دوکتۆر شەمسی عوسمانی‌یەکان تەنانەت یاریدەشیان داوە .

کەچی لەگەل ئەوەش لە ناوەرۆکی «شەرەفنامە»دا تا ڕادەیەکی یەکجار زۆر هەست بە بێ لایەنی‌و لانەدان دەکرێت . بە وێنە شەرەف خان بە یەك جۆر بە شان‌و باهوی شا تەهماسب‌و سولتان مورادی سێیەمیدا هەلداوەو خۆی لەوە کەر کردووە کە ئەو جووتە پاشایە شێرو تیریان لێك دەسوو .

شەرەف خان بۆ خۆی بە ڕوونی ئەو هۆیەی دەستنیشان کردووە کە پالی پێوە ناوە «شەرەفنامە» بنووسێت . لە سەرەتای کتێبەکەیدا دەلێت لەبەر ئەوەی

---

(٢٦) بڕوانە گۆڤاری «مەسەلەکانی کۆری زانیاری ئازەربایجانی سۆڤێت» ، بە زمانی ڕووسی‌و ئازەری ، ژمارە یەك ، سالی ١٩٦٧ ، ل ٦٧ - ٧٢ .
(٢٧) هەمان گۆڤار ، ژمارە یەك ، سالی ١٩٦٨ ، ل ٤٠ - ٤٦ .

مێژوونووسان تاوەکو ئێستە هیچیان دەربارەی کوردو کوردستان نەنووسیوە من ویستم بەپێی توانا لەو بارەوە کتێبێك بنووسم‌و ناوی لێ بنێم «شەرەفنامە»و هەموو ئاواتیشم ئەوەیە خانەدانانی کوردستان ناویان ون نەبێت !

کەوابێ بەر لە هەر شتێك‌و پتر لە هەر هۆیەك گیان‌و هەستی کوردایەتی شەرەف خانیان بزواندووە بۆ ئەوەی «شەرەفنامە» بنووسێت . بەڵگەی ئەم ڕاستی‌یە لە ناو «شەرەفنامە» خۆیدا جارەهای جار بەر چاو دەکەوێت . بە وێنە لە سەراپای «شەرەفنامە»دا بە ئاشکرا ، یا بەژێر لێوەوەو بە ناوی هەڵدان بە شان‌و باهوی سوڵتاندا ، شەرەف خان دەڵێت :

«کوردستان وڵاتێکە نە بە کەس داگیر دەکرێت‌و نە سەر بۆ کەس شۆڕ دەکات!» .

سەرەڕای هەموو ئەمانە شەرەف خانی بدلیسی یەکەم کەسە هەوڵی داوە بە شێوەیەکی دروست‌و بێ پێچ‌و پەناو دەستکاری‌ی سنووری کوردستان دیار بکات . بەر لە شەرەف خان‌و بە تایبەتی لە ڕۆژگاری سەلجوقیکانەوە کوردستان بەو مەڵبەندانە دەگوترا کە کەوتبوونە نێوان ئازەربایجان‌و لوڕستان‌و ڕۆژئاوای زنجیرە شاخەکانی زاگرۆسەوە . بەڵام لە «شەرەفنامە»دا سنووری کوردستان لە مەلاتی‌یەوە دەست پێ‌دەکات‌و لەسەر ڕۆخی خەلیج کۆتایی دێت . . ئەمانەش هەموو لە ڕاستیدا نیشانەی ئەوەن کە وا لە سەدەی شازدەمیندا سەرەتای دروست‌بوونی هەستی نەتەوەیی لە ناو سەردارانی کوردا لە ئارادا بووە .

ڕوویەکی گرنگی‌تری کارە زانستی‌یەکانی دوکتۆر شەمسی دەربارەی «شەرەفنامە» ئەوەیە کە بە یاریدەی ناوەڕۆکی‌و لەبەر ڕۆشنایی ڕێبازێکی زانیاری‌ی دروستدا توانیوی‌یە چەند لایەنێکی ئاڵۆزو کەم زانراوی ژیانی کۆمەڵایەتی‌و ئابووری‌ی چەند ناوچەیەکی کوردستان لە کۆتایی سەدە ناوئجی‌یەکاندا دیار بکات . بەپێی زانیاری‌یەکانی ناو «شەرەفنامە» بناغەی ژیانی ئابووری میرنشینی بدلیس لە سەدە ناوئجی‌یەکاندا لەسەر جۆری زەویداری‌ی بچوك دامەزرابوو ، چاوساندنەوەی جوتیارانیش قاڵبی تایبەتی‌ی خۆی وەرگرتبوو ، بەوەی لە سنووری تەنها بەرهەم هێناندا چوبووە دەرێ . جوتیاران دەبوو وێڕای ئەوەش پارێزگاری‌ی بەرژەوەندە سیاسی‌یەکانی سەرۆکەکانیان بکەن‌و لە هەموو شەڕەکانی ئاغاکانیاندا بەشدار بن ،

ئەو شەڕانەی بەشێکیان ئەنجامی دووبەرەکی ی سەرۆکە دەرەبەگەکان خۆیان بوون.

شایانی باسە نامەی دوکتۆرا کەی مەمێد شەمسی وەك کتێبیش بە هەمان ناوەوە بڵاوکراوەتەوە . ئەم کتێبەش کە دەسکەوتێکی تری کوردناسی ی سۆڤیێتە ، بریتی یە لە ١٤٤ لاپەڕەو ١٧٠٠ دانەی لیّ چاپکراوە . دوکتۆر شەمسی کەڵکی لە ١٣٤ سەرچاوەی هەمەجۆر وەرگرتووە کە ناویان لە کۆتایی کتێبەکەدا تۆمار کراوە .

قەناتی کوردۆش ساڵی ١٩٧٢ لەو وتارەیدا کە بە ناوی «کوردناسی»یەوە بڵاوی کردۆتەوە باسی «شەرەفنامە»ی کردووە[٢٨] لەو وتارەیدا کوردۆیێف بە تایبەتی سەرنجی بۆ دەستنووسە کۆنەکانی «شەرەفنامە» ڕاکێشاوە[٢٩]

وەك کوردۆیێف دەڵێت م . ڤۆلکۆڤ یەکەم کەسە بە درێژی لە بیستەکانی سەدەی نۆزدەمیندا لە چەند لاپەڕەیەکدا باسی دەستنووسەکانی «شەرەفنامە»ی کردووەو خ . د . فرێنیش یەکەم کەسە کە هەر لەو دەوروبەرەدا لە وتارەکانی خۆیدا باسی بایەخ و پێویستی ی بڵاوکردنەوەو وەرگێڕانی «شەرەفنامە»ی کردووە[٣٠] دوای ئەوە مامۆستا قەناتی کوردۆ دێتە سەر باسی مێژووی لێکۆڵینەوەی «شەرەفنامە» لە لایەن ڕۆژهەڵاتناسانی ڕووسیاو شورەوی یەوە .

بەم جۆرە «شەرەفنامە» شوێنی شایانی خۆی لە کوردناسی ی سۆڤێتدا هەیە . ئەو ڕاستی یانەی لەسەرەوە باسمان کردن تا ڕادەیەك یاریدەی دیارکردنی نرخی زۆری چاپی کوردی ی «شەرەفنامە» دەدەن[٣١] بی گومان مامۆستا هەژار بە وەرگێڕانی «شەرەفنامە» بۆ سەر زمانی کوردی کەلەبەرێکی گەورەی لە کتێبخانەی کوردیدا پڕکردەوەو «کۆڕی زانیاری کورد»یش بە بڵاوکردنەوەی ئەرکێکی گرنگی سەر شانی بەجیّ هێنا .

---

(٢٨) دەربارەی ئەو وتارەی کوردۆیێف بڕوانە پەراوێزی ژمارە ٩ .

(٢٩) بە تایبەتی ئەوانەیان کە لە ئارشیفەکانی لێنینگرادا پارێزراون .

(٣٠) ك . ك . کوردۆیێف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٣٨٦ – ٣٨٧ .

(٣١) مەبەست وەرگێڕانەکەی مامۆستا هەژاری شاعیرە کە کاتی خۆی بە یاریدەی «کۆڕی زانیاری کورد» چاپی کرد .

گەردلێڤسکی (١٨٧٦-١٩٥٦) :

لە دەمێکەوە کوردناسی بووەتە لقێکی دیاری ڕۆژهەڵاتناسی سۆڤیەت . ژمارەیەك لە ڕۆژهەڵاتناسە ناودارەکانی ڕووسیا بەر لە شۆڕشی ئۆکتۆبەری ساڵی ١٩١٧ بە ماوەیەکی زۆر بناغەی کوردناسی‌یان دارشت[1] . وا ڕێك‌کەوت بەشێك لە دەستەی دووەمی ئەو ڕۆژهەڵاتناسانە بینە هاوچەرخی دوو ڕۆژگارو دوو ڕژێمی جیاواز - سەردەمی ڕووسیای پێش ئۆکتۆبەرو سەردەمی سۆڤیەتستانی پاش ئۆکتۆبەر . یەکێك لەوانە ڕۆژهەڵاتناسی بەناوبانگ گەردلێڤسکی بوو .

ڤلادیمێر ئەلێکسەندرەڤیچ گەردلێڤسکی[2] ڕۆژی نۆزدەی مانگی تەشرینی یەکەمی ساڵی ١٨٧٦ لە شاری سڤیابۆرگ لەدایك بووە . باوو باپیری ئەفسەری لەشکری چارو سەر بە دەستەی خوێندەواری ڕۆژگاری خۆیان بوون ، بەڵام ئەو ڕێگەی سەربازیی نەگرتەبەرو لە هەرەتی لاوی‌یەوە خولیای ڕۆژهەڵات دای لە کەللەی . ساڵی ١٨٩٩ لە مۆسکۆ بەشی زمانەوانیی ڕۆژهەڵاتی لەئامۆزگای لازەرێڤ تەواوکردو پاش پێنج ساڵ لقی فیلۆلۆجیای سەر بە زانکۆی مۆسکۆی بڕی .

---

(١) شارەزایانمان ئاوەکو لیستە گەلێك بەرهەمی بەکەڵکیان دەربارەی کوردناسیی ڕووسی‌و سۆڤیەتی بلاوکردووەتەوەو وەرگێڕاوە (بەوێنە بڕوانە :

د . ئەورەحمان حاجی مارف . لەبارەی کوردناسی‌یەوە لە ڕووسیاو یەکێتی سۆڤیەت ، - «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» ، ژمارە ٢-١ ، ١٩٧٤ ، ل ٤٩٩ - ٥٦٨ ، تاریخ الاستشراق والدراسات العربية والكردية في المتحف الاسيوي ومعهد الدراسات الشرقية في لينينغراد ١٨١٨ - ١٩٧٨ ، تأليف مجموعة من المستشرقين السوفيات . ترجمه وعلق عليه وقدم له الدكتور معروف خزندار . بغداد ١٩٨٠) .

(٢) بۆ نووسینی کورتەی ژیاننامەو چالاکی‌یە زانستی‌یەکانی ف . أ . گەردلێڤسکی کەڵکمان لە چەند سەرچاوەیەکی ئەنسکلۆپیدیەو لە پێشەکی‌یەکانی کارە هەڵبژاردەکانی خۆی وەرگرتووە .

گەرلێڤسکی دوای ئەوەی ساڵی ١٩٠٧ بووە مامۆستا لە ئامۆژگای لازەرێڤ ، ئیتر هاتە مەیدانی نووسین‌و توێژینەوەو فێرکردنەوە . لەوساوە وتنەوەی زمان‌و مێژووی ئەدەبی تورکی پێ‌سپێردراو بە نۆ ساڵ گەیشتە پلەی بەرزی پرۆفیسۆر . ساڵی ١٩٢٩ گەردلێڤسکی بووە ئەندامی یاریدەری کۆڕی زانیاری سۆڤیەت‌و ساڵی ١٩٤٦یش بووە ئەندامی کارای . دوا ساڵانی ژیانی بووە سەرۆکی بەشی زمان‌و ئەدەبی وڵاتانی رۆژهەڵاتی نزیك‌و ناوەڕاستی سەر بە ئامۆژگای رۆژهەڵاتناسی کۆڕی زانیاری سۆڤیەت . .

کارە زانستی‌یەکانی ڤلادیمێر ئەلێکسەندرەڤیچ گەردلێڤسکی کەلێنێکی گەورەیان لە کتێبخانەی رۆژهەڵاتناسیدا پڕکردووەتەوە . ژمارەی ئەو کارانە خۆی دەدا لە نزیکەی ٣٠٠ وتارو کتێبی هەمەجۆر . تەنها بەرهەمە هەڵبژاردەکانی چوار بەرگی سەربەخۆیان پڕکردووەتەوە کە بەسەریەکەوە ٢٣١٠ لاپەڕەی گەورەن (١٦×٢٥سم) . بەرهەمەکانی گەردلێڤسکی بەری شەوخوونی‌و رەنجی بێ‌وچانی پەنجا ساڵەی زانایەکی زرینگ‌و لەخۆبوردوون .

گەردلێڤسکی لە بەرهەمەکانیدا لە هەر شت زیاتر بایەخی بە زمان‌و ئەدەب‌و مێژووی تورك داوە ، بەتایبەتی لە رۆژگاری سەلجووقی‌و عوسمانی‌یەکاندا . بەهۆی ئەوەوە کە گەلێك زمانی دەزانی‌و لە تورکیدا تەواو قاڵ بووبوو سەرچاوەی باسەکانی هەمەجۆرو دەوڵەمەندو رەسەنن .

شەقڵی بێ‌لایەنی‌و وردی‌و بەراوردو تەتەڵەکردنی زانستی‌یانە بە بەرهەمەکانی‌یەوە دیارن . بەر لە شەڕی یەکەمی جیهان‌و لە ساڵەکانیداو دوای تەواوبوونی چەند جارێك گەردلێڤسکی بۆ خۆی چووەتە ناو خاکی تورکیاوەو بەست بە بەست زۆر ناوچەی پێواوەو لە نزیکەوە تێکەڵ بە ئاغاو میرو جووتیارو کرێکارو پیشەگەرو فەرمانبەری ئەو وڵاتە بووەو وەستایانە ئەوەی مەبەستی بووە لێی وەرگرتوون‌و بەرهەمەکانی هێندەی‌تر پێ دەوڵەمەند کردوون . بەپێی قسەی شارەزایان ئەو کتێبەی کە ساڵی ١٩١٦ بە ناوی «تێکستەکانی فۆلکلۆری عوسمانی»یەوە بڵاوی کردووەتەوە تا ئێستەش کەم هاوتایە . گەردلێڤسکی لاپەڕەکانی ئەو کتێبەی بەو گۆرانی‌و بەستەو پەندو قسەی نەستەقو مەتەڵانە پڕکردووەتەوە کە بۆخۆی لەسەر زاری خەڵکی‌و لەناو خاکی تورکیادا کۆی کردوونەوە .

زاناپان ڕەنجی بێوچانی ڤلادیمێر ئەلێکسەندرەڤیچ گەردلێڤسکی‌یان زۆر بەرز نرخاندووە . عەرەبناسی بەناوبانگ‌و ئەندامی ژمارەیەك کۆڕی زانیاری وڵاتە ڕۆژهەڵاتی‌یەکان ئی . یو . کراچکۆڤسکی لە نامەیەکی تایبەتیدا پێی‌گوتووە :

«تۆ لە کەس ناکەیت ، تاڕادەیەك لە هەموو
مێژووی زانستی ڕۆژهەڵاتناسیماندا بێوێنەیت» .

هەمووی بەسەریەکەوە چوار ساڵ بەسەر کۆچی دوایی گەردلێڤسکیدا تێپەڕی (ڕۆژی دەی ئەیلوولی ساڵی ١٩٥٦ کۆچی دوایی‌کرد) کاتێك بەشی مێژووی کۆڕی زانیاری سۆڤیەت ڕۆژی ٨ی کانونی دووەمی ساڵی ١٩٥٧ بڕیاری بڵاوکردنەوەی هەڵبژاردەی کارەکانی دەرکردو بۆ جێ‌بەجێ‌کردنی ئەو مەبەستە لیژنەیەکی تایبەتی لە چەند شارەزایەك دامەزراند . وەك گوتمان ئەو کارانەی گەردلێڤسکی بەتەنها چوار بەرگی گەورەیان پڕکردووەتەوە . بەرگی یەکەمیان[3] بۆ بەشێك لە بەرهەمەکانی خاوەنی دەربارەی مێژووی سەدە ناوئجی‌یەکانی تورکیا تەرخان‌کراوە . لە بەرگی دووەمیاندا[4] ئەو کارانەی گەردلێڤسکی بڵاوکراونەتەوە کە لە زمان‌و فۆلکلۆرو ئەدەب دەکۆڵنەوە . هەڵبژاردەی زنجیرەیەکی‌تر لە بەرهەمە مێژوویی‌یەکانی گەردلێڤسکی لەگەڵ چەند نووسراوێکی جیاوازی دەربارەی زمانی ڕووناکبیری بەر بەرگی سێیەمیان کەوتوون[5] هەرچی باسەکانی دوا بەشی ئەو کارانەشە لە ئەتنۆگرافیاو مێژووی ڕۆژهەڵاتناسی‌و بەرهەمی زاناپان دەدوێن[6]

---

(٣) ئەکادیمی ڤ . ا . گەردلێڤسکی ، کارە هەڵبژاردەکانی ، بە زمانی ڕووسی ، بەرگی یەکەم (بەرهەمی مێژوویی) ، مۆسکۆ ، ١٩٦٠ ، ٥٥٢ ل .

(٤) ئەکادیمی ڤ . ا . گەردلێڤسکی ، کارە هەڵبژاردەکانی ، بەرگی دووەم (زمان‌و ئەدەب) ، مۆسکۆ ، ١٩٦١ ، ٥٥/ ل .

(٥) ئەکادیمی ڤ . ا . گەردلێڤسکی : کارە هەڵبژاردەکانی ، بەرگی سێیەم (مێژوو و ڕووناکبیری) ، مۆسکۆ ، ١٩٦٢ ، ٥٥٨ ل .

(٦) ئەکادیمی ڤ . ا . گەردلێڤسکی ، کارە هەڵبژاردەکانی ، بەرگی چوارەم (ئەتنۆگرافیا ، مێژووی ڕۆژهەڵاتناسی ، نرخاندن) ، مۆسکۆ ، ١٩٦٨ ، ٦١٢ ل .

له هەر چوار بەرگی کارە هەڵبژاردەکانی گەردلێفسکیدا ناوی کوردو کوردستانو ژمارەیەکی زۆر لە شارەکانی لە سەردەمی جیاوازدا هاتووە[٧].

چەند لاپەرەیەك لە مێژووی سەدە ناوەنجی‌یەکانی کورد :

وەك زانایەکی بەتوانا ڤلادیمێر ئەلێکسەندرەڤیچ گەردلێفسکی خۆی لە قاوغی تورکناسیدا نەبەستەوە . ئەو زۆر بەرز رۆڵی گەلانی رۆژهەڵاتی لە مێژووی ژیاری مرۆڤدا دەنرخاند . هەروەها لە مەیدانی زانستی رۆژهەڵاتناسی خۆشیدا دەستی باڵا بوو . لەبەر ئەو هۆیانەو چەند هۆیەکی تری وەك ئەوانە قەڵەمی گەردلێفسکی گەلێك جار لە نزیکەوە توێجنی ئەو باسانە کەوتووە کە پێوەندیان بە مێژوو و زمانی ئابووری‌و کۆمەڵایەتی‌و ئەدەبی گەلی کوردەوە هەیە . جاری‌وا هەیە لە بەرهەمەکانی ئەو زانایەدا تووشی لاپەرەی وای مێژووی کورد دێین کە بۆ خۆمان ، زۆر بەداخەوە ، شتێکی ئەوتۆیان لێ نازانین . ئەو راستی‌یانەی سەبارەت بە کورد لە کتێبی «دەوڵەتی سەلجووقی‌یەکانی ئاسیای بچووك»دا هێناونی‌یەوە هەرچەندە بە ژمارە کەمو بە بارست بچووکن ، بە ناوەرۆك دەوڵەمەندو نایابن . بەتایبەتی ئەگەر ئەوەش لەیادنەکەین کە روونکردنەوەی مێژووی سەدە ناوەنجی‌یەکانی کورد کارێکی ئاسان نی‌یەو هەر لەبەر ئەوەش زوریەی ئەو بەرهەمانەی ئائیستە مێژوونووسە دڵسۆزەکانمان دەربارەی ئەو رۆژگارە دایانناون تا رادەیەکی زۆر پچر پچرو لێك‌دابراون . پێم‌وایە زانیاری‌یەکانی ناو «دەوڵەتی سەلجووقی‌یەکانی ئاسیای بچووك» یاریدەی پرکردنەوەی چەند درزو کەلەبەرێکی ئەو مێژووەمان دەدەن کە پێویستە ببێتە پرۆژەی بەرهەمێکی گەورەی دواڕۆژ .

ساڵی ١٩٤١ گەردلێفسکی کتێبی «دەوڵەتی سەلجووقی‌یەکانی ئاسیای بچووك»ی بۆ یەکەم جار بڵاوکردەوە[٨] . ئەو کتێبە لەبەر چەند هۆیەك بە گرنگترینی بەرهەمەکانی گەردلێفسکی دادەنرێ . مێژووی سەلجووقی‌یەکانی ئاسیای بچووك باسێکی گرانو پڕ

(٧) بەوێنە لەبەرگی یەکەمیاندا سێ جار ناوی کوردستانو گەلێك لەوەش زیاتر ناوی شارەکانی بەجیا هاتووە . تەنها ئامەد (دیار بەکر) یازدە جارو بتلیس نزیکەی بیست جار ناویان لەو بەرگەدا هاتووە .

(٨) یەکەم باسە کە لە کارە هەڵبژاردەکانیدا بڵاوکراوەتەوە ، نزیکەی ٣٠٠ لاپەرەی بەرگی یەکەمی گرتووەتەوە .

لە کێشەیە . بەتایبەتی چونکە هێرشی بێئامانی مەغۆلی لە سەدەی سیازدەمیندا بووە هۆی فەوتانی گەلێك بەڵگەو دەستووسی بایەخدار دەربارەی ژیان‌و دام‌و دەزگای سەلجووقی‌یەکان بەڵام گەردلێفسکی بە یاریدەی سەرچاوە تورکی‌و فارسی‌و ئەرمەنی‌و گورجی‌و سریانی‌یە کۆنەکان‌و ژمارەیەکی زۆر لە لێکۆڵینەوەی مێژوونووسە ئەورووپایی‌یەکان توانیویە لە زۆر لایەنی وردی ئەو باسە بکۆڵێتەوە . لە شازدە فەسڵی ئەو بەرهەمەیدا گەردلێفسکی بەدرێژی باسی تورك‌و مەغۆل‌و ئۆغوزو هۆزە کۆچەرەکانی ئاسیای بچووك لە سەدەی شازدەمینەوە تاوەکو سەدەی هەژدەمین‌و ، دەرەبەگایەتی ئەو مەڵبەندە لە هەمان ڕۆژگارو ، ژیان‌و دەسەڵاتی سوڵتانە سەلجووقی‌یەکان‌و پیشەگەری‌و پیشەسازی‌و بازرگانی‌و شارو لادێ‌و لەشکرو کارگێری‌و ئایین‌و داب‌و نەریتی سەلجووقی‌یەکانی ئاسیای بچووکی کردووە[9]

سەلجووقی‌یەکان کە یەکێك بوون لە هۆزە ئۆغوزە تورکانە کۆچەرەکان سەرەتا لەو ناوچەیەی ئاسیای ناوەندا دەژیان کە کەوتووەتە لای ڕاستی ڕووباری زەرئەفشانەوە لە نێوانی بوخاراو سەمەرقەندا[10]

شوانی پیشەی سەرەکیی ئەوسای سەلجووقی‌یەکان بوو . دوای ئەوەی لە دەوروبەری کۆتایی سەدەی دەیەمیندا سەلجووقی‌یەکان موسوڵمان بوون ، ئاڵ‌و گۆڕێکی بنەرەتی لە ژیانیاندا دەستی پی‌کرد ، بەتایبەتی چونکە دەسەڵاتی سەرکردەکانیان لەژێر پەردەی ئەودا ئاسانتر دەگەیشتە زەوی‌وزاری گەلە ناموسوڵمانەکانی ڕۆژهەڵات . ئەوە بۆخۆی بووە هۆیەکی گەورەی ڕاکێشانی سەلجووقی‌یەکان بەرەو ئاسیای بچووك کە بەشێکی زۆری ئەوساکە بەدەست عیسایی‌یەکانەوە بوو .

سەدەی یازدەمین کاتێك سەلجووقی‌یەکان بەرەو وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی نزیك‌و ناوەڕاست هاتن بەر لە هەر شوێن ڕوویان کردە ئێرانی نزیك خۆیان .

---

(٩) بڕوانە ف . ا . گەردلێفسکی : کارە هەڵبژاردەکانی ، بەرگی یەکەم ، ل ٣١-٢١٨ .

(١٠) بۆ باسی کردنەی مێژووی سەلجووقی‌یەکان جگە لە بەرهەمەکانی ف . ا . گەردلێفسکی کەڵکم لە چەند سەرچاوەیەکی تریش وەرگرتووە ، بەتایبەتی لە کتێبی . ا . د . نۆلیچێف . تورکیا . کورتەی مێژووی ، بە زمانی ڕووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٥

سالی ۱۰٤۰ پێشەنگی سەلجووقیەکان بۆ یەکەمجار پێیاننایە ناو خاکی ئێرانەوەو لە ماوەی پازدە ساڵدا توانییان دەسەڵاتیان بگەیێننە هەموو ناوچەکانی . گرتنی ئێران توانای سەلجووقیەکانی زیاتر کرد ، وایلێکردن بێ سڵکردنەوە رووبکەنە عیراقو سووریەو ئازەربایجانو کوردستانو ئەرمەنستان . لەنێوان ساڵانی ۱۰٤۲ و ۱۰٥۱دا سەلجووقیەکان توانییان بەشی زۆری کوردستان داگیر بکەنو بیخەنە سەر دەوڵەتە فراوانەکەیان کە ساڵی ۱۰٥٥ بە داگیرکردنی بەغدا هێندەیتر دەسەڵاتی پەیداکرد .

بەو جۆرە سەلجووقیەکان تاوەکو ناوەندی سەدەی یازدەمین گەیشتنە سەر سنووری ئاسیای بچووك کە لەبەر زۆر هۆ سەرنجی راکێشابوون .

ئاسیای بچووك ولاتێکی فراوانو دەوڵەمەندو خۆشو کەمدانیشتوو بوو ، ئەوسا کە بەشی زۆری ناوچەکانی بەدەست بیزەنتەییە عیسایییەکانەوە بوو . لە دەمێکەوە فەرمانڕەوایانی جیهانی ئیسلام بیریان لەوە دەکردەوە ئەو پارچە گرنگەی رۆژهەڵات بگرنە دەست خۆیان چونکە ببووە بنکەیەکی ترسلێکراوی عیسایییەکان کە دەیانویست لە رێگەیەوە بگەنەوە مەڵبەندە پیرۆزەکانیان لە فەلەستین . سەردارە سەلجووقیەکان دەیانزانی بەئاسانی دەتوانن رەوەی خەڵکی سادەو ساکار بەرەو ئەو ناوچانە بنێرن کە داگیرکردنیان ، بێگومان ، دەبووە هۆی بەرزبوونەوەی ناوو شۆرەتیان لەناو هەموو موسوڵمانانی جیهاندا .

لە ناوەندی سەدەی یازدەمینەوە سەلجووقیەکان بۆ یەکەم جار کەوتنە هێرش بردنە سەر ئاسیای بچووك ، بەڵام بەهۆی ئەوزمی بیزەنتەییەکانەوە هێرشەکانی ئەو قۆناغەیان پچڕ پچڕو کەم ئەنجام بوون ، دوابەدوای هەر هێرشێك ناچار دەبوون بکشێنەدواوە . هەر لەوساشەوە بەشێکی زۆر لەو شەڕانەی لە نێوانی بیزەنتەییو سەلجووقیەکاندا دەقەومان بەر خاکی کوردستان کەوتن . لە شەستەکانی سەدەی یازدەمینەوە سروشتی هێرشی سەلجووقیەکان بۆ سەر ئاسیای بچووك گۆڕا ، لەوساوە ئیتر توانییان بنکەی چەسپاو لەو مەڵبەندەدا بۆ خۆیان دابمەزرێنن . ئەوەبوو ساڵی ۱۰۷۱ لە نزیك مەلازگردی[۱۱] کوردەوارییەوە لەشکری بیزەنتەییان بەزاند .

---

(۱۱) مەنازکرت .

پاش دە ساڵ سەلجووقیەکان ئیزنیکیان داگیرکردو کردیانە پایتەختی خۆیان . ساڵی ١٠٨٥ ئەزمیریشیان گرتو بەو جۆرە دەوڵەتی سەلجووقی لە ئاسیای پچووکدا دامەزرا کە میرنشینی سەلجووقیشی پیٚدەگوترێو بریتی بوو لە بەشێك لە دەوڵەتی گەورەی سەلجووقیەکان . ساڵی ١١١٦ سەلجووقیەکانی ئاسیای پچووك شاری قۆنیەیان کردە پایتەختی میرنشینەکەیان کە لەوساوە بە ناوی میرنشینی قۆنیەشەوە ناودەبرێ .

میرنشینی سەلجووقیی ئاسیای پچووك تا دەهات پەرەی دەسەند ، بەتایبەتی دوای ئەوەی ساڵی ١١٨٠ توانی میرنشینی دانیشمەندیی دراوسێی لەناوبەرێت(١٢) کە دەسەڵاتی سەلجووقیەکان گەیشتە ئەورادەیە ئینجا زیاتر بەرەو رۆژئاوا کشان تا گەیشتنە ئەو ناوچانەی ئاسیای پچووك کە کەوتوونەتە سەر دەریا .

بەو جۆرە لە کۆتایی سەدەی دوازدەمینو سەرەتای سەدەی سیازدەمیندا دەوڵەتێکی گەورەی تورك بە سەرکردایەتیی بنەماڵەی سەلجووقی لە ئاسیای پچووکدا دامەزرا . ئەو دەوڵەتە لە رۆژگاری فەرمانرەوایی سوڵتان عەلائەددین کەیقوبادی یەکەمدا (١٢١٩ - ١٢٣٦) گەیشتە لقەپۆپەی دەسەڵاتو پێشکەوتن . لەژێر سێبەری ئەو سوڵتانەدا باسی ئاوەدانیی قۆنیەو قەیسەرییەو سیواسو شارانی تری ئاسیای پچووك کەوتبووە سەر زاران .

لە دەوروبەری ناوەندی سەدەی سیازدەمینەوە لەگەڵ هێرشی مەغۆلەکاندا رۆژی میرنشینی سەلجووقیی ئاسیای پچووك بەرەو کەل رووی لە ئاوابوون کرد . تا سەرەتای سەدەی چواردەمین شیرازەی بەجارێك تێکچوو ، بەتایبەتی دوای ئەوەی لە ساڵی ١٣٠٧ەوە بەسەر ژمارەیەك میرنشینی پچووکدا دابەش بوو . زۆری نەبرد عوسمانیەکان بوونە میراتگریو جێگەیان گرتەوە .

لەبەر ئەوەی میرنشینی سەلجووقیی ئاسیای پچووك توانیی دەسەڵاتی خۆی بەسەر ناوچەیەکی فراوانی کوردستانو عەرەبستانو ئەرمەنستاندا داسەپێنێ مێژووی

---

(١٢) ساڵی ١٠٦٧ دانشمەندەکان . کە ئەوانیش هۆزێکی تورك بوون . توانیبان میرنشینێکی سەربەخۆ لە ناوچەکانی باکووری رۆژهەڵاتی ئاسیای پچووکدا دابمەزرێنن و شاری سیواسیان کردە پایتەختی . لەوساوە دووبەرکی فروس لەنێوان میرنشینی دانشمەندو میرنشینی سەلجووقیدا دەستی پی‌کرد کە بە سەرکەوتنی دوورەمیان کۆتایی هات .

بەسەرهاتو رووداوەکانی لە هەزار سەرەوە لەگەڵ مێژووی کوردو عەرەبو ئەرمەنو رۆمدا[١٣] یەك دەگرنەوە. لەبەر گەلێك هۆی ئاشکرا بەداخەوە تاوەکو ئێستە مێژوونووسانمان، هێندەی من ئاگادارم، نەیانتوانیوە، یا بۆیان نەلواوە لە شێکی کەم بەولاوە دەست بۆ هیچ لایەنێکی ئەو مێژووە بەرن. مێژوونووسی گەورەمان مامۆستا ئەمین زەکی چەند لاپەرەیەکی پێوندی کوردی بە سەلجووقی یەکانی ئێرانو عێراقەوە بۆ زوونکردووینەوە[١٤]، بەلاَم زۆر کەم نەبێ دەستکاری هیچ کامێك لە باسەکانی پێوەندی کوردی بە سەلجووقی یەکانی ئاسیای پچووکەوە نەکردووە[١٥] تەنها عەبدولرەقیب یووسف لە کتێبەکەی خۆیدا کە لەبارەی دەوڵەتی دۆستەکی یەوەیە[١٦] چەند راستی یەکی بایەخداری سەرەتای ئەو رۆژگارەی کوردستانی بۆ هێناوینەوە چونکە دەوروبەری ساڵی ٤٧٦-٤٧٨ك (١٠٨٣-١٠٨٦ز) دەوڵەتی دۆستەکی لەسەر دەستی سەلجووقی یەکانی ئاسیای پچووکدا رووخا.

کەوابێ کەلێنێکی دیار. وەك زۆر کەلێنی گەورەی تر، وا لە مێژووی سەدە ناوەنجی یەکانی کوردا کە پڕکردنەوەی پێویستی بە قوڵنگی فەرهادی دڵسۆزانە، ئەوانەی ناچارن بە دەرزی بکەونە کێوی بێستوون تاوەکو بتوانن دێرە ونەکانی مێژووی ئەو رۆژگارە بدۆزنەوە. جاروبار ئەو دێرانە لە دووتوێی بەرهەمی رۆژهەلاَتناساندا بەدی دەکرێن کە بۆیان هەیە چمکێك بخەنە سەر گەنجینەی تاوەکو ئێستە هەژاری مێژووی رابوردوومان دەبێت لەو قوژینەوە بەهای ئەو زانیاری یانە دیاری بکەین کە ڤلادیمێر ئەلێکسەندەرەڤیچ گەردلێڤسکی دەربارەی کورد لە رۆژگاری سەلجووقی یەکانی ئاسیای پچووکدا هێناونی یەوە.

(١٣) مێژوونووسانی ئیسلام ناوی رۆمیان لە بیزەنتی یەکان نابوو. ناوی شاری ئەرزرۆم (ئەرزی رۆم)یش هەر لەوەوە هاتووە.

(١٤) محمد امين زكي، خلاصة تاريخ الكرد وكردستان من اقدم العصور التاريخية حتى الآن، ترجمة محمد علي عوني، القاهرة، ١٩٣٦، ص ١٤٥ ١٥١

(١٥) بەوێنە بڕوانە ئەو چەند دێرەی دەربارەی هێرشی عەلائەددین کەیقوبادی سەلجووقی بۆسەر ئامەد (دیاربەکر) هێناونی یەوە (هەمان سەرچاوە. ل ١٥٨ - ١٥٩).

(١٦) عبدالرقيب يوسف، الدولة الدوستكية في كردستان الوسطى. دراسة تاريخية واقتصادية واجتماعية وحضارية، الجزء الاول، بغداد، ١٩٧٢

که دێته سەر باسی داگیرکردنی کوردستانی باکوور لەلایەن سەلجووقی‌یەکانەوە گەردلێڤسکی دەڵێ: هەمان کات سەلجووقی‌یەکان ویستیان بشگەنە گورجستان ، بەڵام هەوڵی ئەو مەیدانەیان بەفیڕۆ چوو . بۆ ماوەیەکیش توانی‌یان شاری ئێدێسا (ئوورفە) بگرن . بەڵام زۆری نەبرد ئەوێشیان لەکیس چوو . کەچی بەرامبەر بەوە «توانی‌یان بگەنە ناخی کوردستان ، ئەو کارەی دوایی ڕێگەی بۆ هاتنی عوسمانی‌یەکانیش خۆش کرد»[17]

سەلجووقی‌یەکان دوای ئەوەی لە باکوورو باشوورەوە هاتنە ناو خاکی کوردستانەوە ئینجا کەوتنە خۆ ئامادەکردن بۆ داگیرکردنی ئامەد (دیاربەکر)یش کە بەدەست کوردە مەروانی‌یەکانەوە بوو . سەلجووقی‌یەکان توانی‌یان ئەو شارەیش بگرن . بەڵام زۆری نەبرد ئامەد بووە هۆی دووبەرەکی لە نێوانی سەلجووقی‌یەکان‌و ئەیووبی‌یەکاندا . سوڵتان عەلائەددین کەیقوبادی یەکەم[18] بەپەرۆشەوە دەیویست ئامەد بگرێ ، بەڵام دووجار تێیدا شکایەوە . کەچی ساڵی ١٢٤١ کەیخوسرەوی دووەمی کوڕی[19] توانی ئەو شارە بگرێ . بۆ ئەوەی دڵی دانیشتوانی ئامەد بەلای خۆیدا رابکێشێ کەیخوسرەو فەرمانی لابردنی ژمارەیەك باج‌و سەرانەی دەرکرد ، بەتایبەتی ئەوانەیان کە خرابوونە سەر کەلوپەلی هێنراوو میوەو سەوزەی ناوبازاڕ ، پیاوانی سوڵتان ئەو فەرمانەیان بەسەر دیواری مزگەوتی گەورەی شاردا هەڵواسی .

لەگەڵ‌ ئەوەشدا هەراو بگری هێرشی مەغۆلەکاندا مەلیك کاملی ئەیووبی کە دوژمنی سەلجووقی‌یەکان بوو توانی دەست بەسەر ئامەددا بگرێ . بەڵام هۆلاکۆ خان دیسان ئەو شارەی دایەوە دەست سەلجووقی‌یەکان بە سەرکردایەتی کەیکاوسی دووەم[20] و ڕوکنەددین قلیج ئەرسەلانی چوارەم کە برا بوون[21] ساڵی ١٢٨٠ شاری ئامەد

(١٧) هەوڵم‌داوە بەپێی توانا بەگشتی مەبەستەکانی ڤ . ا . گەردلێڤسکی رابگەێنم .

(١٨) وەك گوتمان سوڵتان عەلائەددین کەیقوبادی یەکەم لەنێوانی ١٢١٩ - ١٢٣٦دا فەرمانڕەوای میرنشینی سەلجووقی ئاسیای بچووك بوو .

(١٩) سوڵتان غیاسەددین کەیخوسرەو لەنێوانی ١٢٣٦ - ١٢٩٥دا فەرمانڕەوایی کرد .

(٢٠) سوڵتان عیزەددین کەیکاوسی دووەم لەنێوان ساڵانی ١٢٤٩ - ١٢٥٧دا فەرمانڕەوای میرنشینی سەلجووقی ئاسیای بچووك بوو .

(٢١) فەرمانڕەوایی سوڵتان ڕوکنەددین قلیج ئەرسەلانی چوارەم بەر ساڵانی ١٢٥٧ و ١٢٦٥دا دەکەوێت .

بەدەست کەیخوسرەوی سێیەمەوە بوو[٢٢]

سەلجووقی یەکان کە وا چاوەڕوان بوون داگیرکردنی ئاسیای پچووك دەسەڵاتیان بگەیێنێتە سەرتاپای گێتی نەك تەنها جیهانی ئیسلامی ،شانازی یان بە داگیرکردنی ئامەدەوە دەکرد سوڵتان کەیخوسرەوی دووەم ناوی خۆی نابوو :

«قاتل الکفرة وَالمشرکین و سلطان الروم و أرمینیا و دیاربکر و سوریا و أمیر السواحل»[٢٣]

ئەوەدا سوڵتان کەیخوسرەوی دووەم حەقی بوو چونکە داگیرکردنی شاری ئامەد کارێکی ئاسان نەبوو . وەك لەپێشدا گوتمان دوو هێرشی عەلائەددین کەیقوبادی یەکەم بۆ سەر ئامەد سەریان نەگرت . هەرچەندە میرنشینی سەلجووقی یەکانی ئاسیای پچووك ئەو سوڵتانە بەتواناتری بەخۆیەوە نەبینی . ماوەیەکی باش قەڵای ئامەد خۆی بەددستەوەو بەرگری کرد تا یەکێك لە سەردارانی کورد بە ناوی (ابن الدینار)ەوە ئەژێرەوە لەگەڵ سوڵتان ڕێك کەوت و چەکدارانی سەلجووقی بەدزی یەوە گەیاندە ناو قەڵاکەوەو لەوێوە دەروازەی شاریان بۆ گەمارۆدەران خستە سەر گازی پشت[٢٤] گرتنی شاری ئامەد بەلای سوڵتانی سەلجووقی یەوە هێند بایەخدار بوو وای لی کرد دەست لە باغ و باغات و بێستانی دانیشتوانی هەڵبگرێ . ئەگینا سەلجووقی یەکان هەر شوێنێکیان داگیردەکرد بێبەزەیی یانە دەکەوتنە ڕەگ و ڕیشەی دارو درەخت و ڕەزو میوەی و هەموویان لە بن دەهێنا

دیارە سەلجووقی یەکان دوای ئەوەی جێ پێی خۆیان لە ئاسیای پچووکدا قایم کردو دەسەڵاتی تەواویان گرتە دەست ، ئاغاو بەگ و میران و خەڵکی سا کاری گەلانی تر هەر یەکەیان لەبەر هۆو مەرامێك دەورەیان دان .

لەوەدا دەبوو کوردیش بەشی خۆی هەبێ . یەکێك لەو زانیاری یانەی گەردلێڤسکی هێناوی یەوە بە شێوازێکی تایبەتی ئەو ڕاستی یەی بۆ دەرخستووین .

---

(٢٢) ف . أ . گەردلێڤسکی . کارە هەڵبژاردەکانی ، بەرگی یەکەم ، ل ٥٨-٥٩ ، ١٨٣

(٢٣) ف . أ . گەردلێڤسکی . هەمان بەرگ ، ل ٦٠

(٢٤) ف . أ گەرلێڤسکی . هەمان بەرگ ، ل ١٨٣

وەك ئەو دەڵێ: کاتێك سوڵتان عەلائەددین کەیقوبادی یەکەم[٢٥] چووە ئۆردوك ٥٠٠ ئەفسەرو سەرهەنگی « ڕووسی‌و گورجی‌و کوردو دەیلەمی‌و گورگانی‌و قەزوینی‌و گوری‌و[٢٦] هی‌تر چواردەوریان دابوو . خوێن لە چاویان دەباری . . . بەناو خەڵکەکەدا ڕێگەیان بۆ سوڵتان دەکردەوە . . . »[٢٧]

هەمان‌کات بەشێك لە لەشکری گەورەی میرنشینی سەلجووقیی ئاسیای بچووك کە جاری‌وا هەبوو ژمارەی خۆی دەدا لە نزیکەی ٢٥٠ هەزار کەس[٢٨] لە هۆزەکانی کوردستان پێکهاتبوو ، بەتایبەتی ئەوانەیان کە لە ئامەدو مەڵبەندەکانی دەوروبەری دەژیان[٢٩] فەرمانڕەوایانی ئەو میرنشینە لە کاتی تەنگانەدا پەنایان دەبردە بەر یاریدەی چەکدارانی کورد ، وەك لە ڕۆژانی ڕاپەڕینە گەورەکەی بابە ئیسحاقدا ڕووی‌دا .

لە ئەنجامی چەوساندنەوەو فشاری زۆری باج‌و سەرانەی دام‌و دەزگاکانی میرنشینی سەلجووقیدا ساڵی ١٢٣٩ ئاگری ڕاپەڕینێکی فراوان زۆر ناوچەی ئاسیای بچووکی گرتەوە . کۆچەری‌و نیشتەجێی ئەو ناوچانە وەك یەك بۆ ماوەی دوو ساڵ لەو ڕاپەڕینەدا بەشداربوون کە پیاوێکی لەخۆبوردوو بە ناوی بابەئیسحاقەوە سەرکردەی بوو . بابەئیسحاق خۆی بە نیمچە پێغەمبەرێك دادەنا ، لایەنگرانی بە خۆیان‌و ژن‌و منداڵیانەوە بۆ ماوەیەکی باش کەوتنە هێرش بردنە سەر قەڵاو زەوی‌وزاری دەرەبەگە گەورەکان .

دوای ئەوەی شۆڕشگێڕەکان بەسەر لەشکری میردا زاڵ‌بوون‌و بانگی خەلیفایەتی بابەئیسحاقیان‌دا ڕاپەڕینەکەیان وا تەشەنەی کرد خەریك بوو گڵۆڵەی میرنشینی سەلجووقیی ئاسیای بچووك بخاتە لێژی . ئەوسا سوڵتان کەیخوسرەوی دووەم کەوتە خۆی‌و «لە مەلاتی‌یەوە داوای یاریدەی تورك‌و گەرمیانی کرد» . مەبەستی

(٢٥) بڕوانە پەراوێزی ژمارە هەژدە

(٢٦) هۆزێکی ئەفغانی‌یە .

(٢٧) ف . ا . گەردلێفسکی ، کارە هەڵبژاردەکانی ، بەرگی یەکەم ، ل ١٨٨

(٢٨) ا . د . نۆڤیچێف ، سەرچاوەی ناوبراو . ل ١٠ .

(٢٩) ف . ا . گەردلێفسکی ، کارە هەڵبژاردەکانی ، بەرگی یەکەم ، ل ٧٩

سوڵتان له گەرمیان ئەو هێزه کورده بوو که دوایی میرنشینێکی بەهێزیان دامەزراند[30] بەوجۆره سوڵتان توانی بەسەر ناحەزەکانیدا زاڵ بێ ، بابەئیسحاق بەخسیر کردو هەڵیواسی‌و پاش ماوەیەك هەموو ڕاپەڕینەکەی دامرکاندەوه .

له کتێبی «دەوڵەتی سەلجووقی ئاسیای بچووك»دا ڤلادیمێر ئەلێکسەندرەڤیچ گەردلێڤسکی چەند زانیاری‌یەکی گرنگی دەربارەی دەوری ژیاری‌و ڕووناکبیری کوردی ئەو ڕۆژگاره هێناوەتەوه . وەك زانراوه سەلجووقی‌یەکان له دوڵی زەرئەفشانی نیشتانی یەکەمیاندا به کۆچەری ژیانیان دەبردەسەر ، پەروەردەکردنی ئاژەڵ‌و کەمێك کشت‌و کاڵ پیشەی سەرەکی‌یان بوو . هەر ئەوسا پێوەندی پەترپارکی (باوکایەتی) لەناویاندا باو بوو ، پشتاوپشت پێکەوەی بەستبوونەوه[31] ، لەبەر ئەوه کاتێك گەیشتنه ئاسیای بچووك هێشتا له ڕووی ژیاری‌یەوه لەدواوه بوون ، بۆیه زۆر شت له مەلاو دەروێشانی کوردو عەرەب‌و ئازەرەوه فێردەبوون . گەردلێڤسکی لەو بارەیەوه نووسیویه دەڵێ :

«ئەو دەروێشانەی دەهاتنه ئاسیای بچووك تەنها مامۆستاو فێرکەری ئایینی نەبوون ، بەڵکو له هەمان کاتدا دەشبوونه ڕێنیشاندەری کارگێڕی‌و ڕووناکبیری کۆچەرانی ئەو مەڵبەنده ، دەوریان له یەکگرتنیاندا دەبینی‌و دژی مەغۆڵەکانیان دەبزواندن . له چوار ڕێگەوه دەروێش دەهاتنه ئاسیای بچووك : خۆراسان‌و ئازەربایجان‌و سووریه‌و عیراق . . دەروێشەکانی عیراق له بەغداو هەولێرەوه دەهاتن ، جووتیارو پیشەگەرو بێکاره لەدەوریان کۆدەبوونەوه»[31] ئەو دەروێشانه له ڕاپەڕینەکەی بابەئیسحاقیشدا دەوریان بینی . دیسان گەردلێڤسکی دەڵێ گوایه بیروباوەڕی ئایینی دژ به سۆفیزم له هەولێرەوه دەگەیشته ئاسیای بچووك ، «دانیشتوانی هەولێر کوردو ، وادیاره ئەوسا مەیلداری شیعه بوون»[32]

شرێنەوارو پاشماوەو بەڵگەی بەجێماوی ڕۆژگاری سەلجووقی‌یەکانی ئاسیای بچووك بەگشتی کەمن . یەکێك له بەجێماوەکەمەکانی ئەوسا میحرابێکه له مزگەوتی

---

(۳۰) ف . ا . گەردلێڤسکی ، هەمان بەرگ ، ل ۱۷۸ - ۱۷۹
(۳۱) ف . ا . گەردلێڤسکی ، هەمان بەرگ ، ل ۲۰٤
(۳۲) ف . ا . گەردلێڤسکی ، هەمان بەرگ ، ل ۲۰٤ - ۲۰٥

عەلائەددین لە شاری قۆنیە کە لە تەختە هەڵکۆڵدراوەو لەسەری نووسراوە «حاجی دانیشتووی خەلات (خلاط – اخلاط) ساڵی ١١٥٥ دروستی کردووە» . بەپێی بۆچوونی گەردلێڤسکی ئەو میحرابە کاتی خۆی لە خەلاتەوە گوێزراوەتەوە قۆنیەی پایەختی میرنشینی سەلجووقی[٣٣] . هەروەها لە ساڵی ١١٨٣ وە هەژدەهای شێوازی چینی لەسەر قاپی‌یەکانی ئامەد هەڵکەندراوە ، کە ئەوەیش وا دەگەیێنێ بەر لە هێرشی مەغۆلەکان نەك لە ڕێگەی ئەوانەوە ، وەك دەگوترا ، ئەو هونەرە گەیشتووەتە ئاسیای بچووك[٣٤]

بەهۆی نەبوونی سەرچاوەی کۆنەوە بۆ لێکدانەوەی پێوەندی دەرەبەگی لەنێوان سەلجووقی‌یەکانی ئاسیای بچووکدا ڤلادیمێر ئەلێکسەندەرە ڤیچ گەردلێڤسکی چەند جارێك پەنای بردووەتە بەر دیاردەکانی ئیمڕۆی کوردستان . لەو ڕێگەیەوە گەردلێڤسکی هەوڵی داوە زۆر ڕووی ژیانی سیاسی‌و ئابووری‌و کۆمەڵایەتی میرنشینی سەلجووقی ئاسیای بچووکی ئەوسا ڕوون بکاتەوە . بەلای گەردلێڤسکی‌یەوە ئەوە تاکە ڕێگەیە بۆ تێگەیشتنی لایەنە جیاوازەکانی ژیانی ئابووری‌و کۆمەڵایەتی ئەو ڕۆژگارەی سەلجووقی‌یەکان ، چونکە ، بەپێی بۆچوونی ئەو ، جیاوازی‌یەکی ئەوتۆ لەنێوان ژیانی کوردستانی باکووری سەرەتای سەدەی بیستەم‌و ژیانی ئاسیای بچووکی سەدە ناونجی‌یەکاندا نی‌یە[٣٥] لەوەدا گەردلێڤسکی کەڵکی لە چەند سەرچاوەیەکی نوێی تورکی وەرگرتووە وەك ئەو کتێبەی ناشید حەقی دەربارەی ناوچەی دەرسیم دوای دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینە گەورەکەی شێخ سەعیدی پیران دایناوە[٣٦]

---

(٣٣) هەمان بەرگ ، ل ١٦٠

(٣٤) هەمان بەرگ ، ل ١٦٤

(٣٥) هەمان بەرگ ، ل ٩٦ – ٩٧ .

(٣٦) Nasit Hakki, Derebeyi ve Dersim, Ankara, 1932.

خارەنی سەرەتا لە شێوەی زنجیرەیەك وتاردا لە گۆڤاری «حاکمیت ملیە»دا بڵاوی کردووەتەوە . شابانی باسە أ. د. نۆلیجێف کورتەی بە زمانی ڕووسی بڵاوکردووەتەوە (بڕوانە : أ.د. نۆلیجێف ، دەربارەی مەسەلەی دەرەبەگی لە کوردستانی تورکیا ، – گۆڤاری «بیبلۆگرافیای ڕۆژهەڵات» ، لینینگراد ، ١٩٣٤ ، ل ٥٤ – ٦٤) .

گەردلێفسکی دەڵێ سەلجووقی‌یەکان کاتی خۆی بە شەو لەترسی هێرشی کۆچەرەکان دەرگەو دەروازەی شارەکانیان قایم دادەخست ، ئەو نەریتەی تا دواساڵەکانی ڕژێمی عوسمانی لە شارێکی وەك دیاربەکردا پەیڕەوی دەکرا[٣٧] کە دێتە سەر باسی بەرەڵلایی هۆزە کۆچەرەکانی ئەوسای ئاسیای پچووك نموونەیەکی نوێی کوردستان دەهێنێتەوە . دەڵێ بەر لە دەست پێ‌کردنی شەڕی یەکەمی جیهان تاران حاکمێکی نوێی بۆ ناوچەی ورمێ دانا ، بەلام ئەوەی داینا لە ترسی هەراو بگری کۆچەرەکانی ئەو ناوانە بۆ ماوەی سێ مانگ نەیتوانی لە تەورێزی نزیکەوە بگاتە شاری ورمێ»[٣٨]

هەر لەو کتێبەیدا ف . أ . گەردلێفسکی ڕاستی‌یەکی گرنگی دەربارەی باری دیموگرافی‌و نەتەوەیی ئاسیای پچووکی ڕۆژگاری سەلجووقی‌یەکان تۆمارکردووە ، وەك ئەوە کە دەڵێ ژیانی ئۆغۆزەکانی ئاسیای پچووك ئاسان‌و یەکجۆر نەبوو ، هەرچەندە ئەوان «موسوڵمانێکی خراپ بوون» بەلام ئایین بۆیان بووە قەڵغانی پاراستن لەو ناوچانەدا کە زۆرتری دانیشتوانیان عیسایی بوون ، کەچی لەو ناوچانەی ڕۆژهەلاتی ئەنادۆلدا کە زۆرتری دانیشتوانیان کورد یا عەرەب‌و وەك خۆیان موسوڵمان بوون جاری‌وا هەبوو بەئاسانی لە بۆتەیاندا دەتوانەوە[٣٩]

ف . أ . گەردلێفسکی لە بەرهەمەکانی تریشیدا چەند جارێك هاتووەتە سەر باسی مێژووی کورد لە سەدە ناوەندی‌یەکاندا . لەو وتارەیدا کە ساڵی ١٩٢٢ دەربارەی «ژیانی قزڵباشەکانی ئاسیای پچووك» بلاوی کردۆتەوە[٤٠] ڕاستی‌یەکی نەزانراوی لە بارەی مەلا ئیدریسی بتلیسی ناودارەوە هێناوەتەوە .

لەوێدا کە دێتە سەر باسی ناکۆکی نێوان شا ئیسماعیلی پاشای سەفەوی (١٥٠٢-١٥٢٤) و سوڵتان سەلیمی پاشای عوسمانی (١٥١٢ - ١٥٢٠) کە شالاوی

---

(٣٧) ف . أ . گەردلێفسکی ، کارە هەڵبژاردەکانی . بەرگی یەکەم ، ل ١٥٣ - ١٥٤
(٣٨) هەمان بەرگ ، ل ١٧٤ - ١٧٥
(٣٩) هەمان بەرگ ، ل ٧٣
(٤٠) هەمان بەرگ ، ل ٢٥٥ - ٢٧٥

ئاگری زوربەی ناوچەکانی کوردستانی گرتەوەو باسی کوشتارە سەختەکەی سولتان سەلیم لەناو قزلباشەکانی ئەو ناوەدا دەکات کە ، وەك باس‌دەکرێ ، بووە هۆی لەناوچوونی ٤٠ هەزار کەسێکیان . دەڵێ مەلا ئیدریسیش کە لایەنگری سولتان بوو لەورۆژانەدا زۆر بە رەقی لەگەڵ قزلباشەکان جووڵاوەتەوە ، بەتایبەتی ئەوانەیان کە لە ناوچەی ماردیندا نیشتەجێ بوون . بە فەرمانی ئەو تەنانەت کڵاوو سەروێچی قزلباشەکانیان کۆکردۆتەوەو یەکێك لە چاڵەکانی قەراغ شاریان پێ پڕکردووەتەوە . گەردلێفسکی دەربارەی ئەو کارەی مەلا ئیدریس دەڵێ :

«پێم‌وایە کردارێکی سەیری ئەوتۆیە کە پیاو ناتوانێ لێکی‌بداتەوە . گۆڕی حیسامەددینی باوکی مەلا ئیدریس وا لە بتلیس . حیسامەددین ، وەك لە بتلیس بۆیان گێرامەوە ، پیاوێکی بیرتەسك نەبوو[41] ..»[42]

لە بەرهەمێکی‌تریدا ڤ . أ . گەردلێفسکی دیسان هاتووەتەوە سەر باسی حیسامەددینی باوکی مەلا ئیدریسی بتلیسی‌و دەڵێ « قورئانی لێکداوەتەوە . بەلایەوە وابوو موسوڵمان‌و عیسایی وەك یەك دەچنە بەهەشت . باوەڕی بە بوونی دۆزەخ هەبوو ، بەڵام دەیگوت ئازاردان لە دۆزەخدا کارێکی وەختی‌یە ، واتە بە چاوی ئەعراف[43] سەیری دۆزەخی دەکرد» . حیسامەددینی باوکی مەلا ئیدریس لە شاری بتلیس نێژراوەو گۆڕی بووەتە زیارەتگە[44] گەردلێفسکی دەربارەی مەلا ئیدریس خۆیشی دەڵێ

«هاوچەرخی سولتان سەلیمی یەکەم ، مێژوونووسێکی پیاهەڵدەرو[45] پیاوی دەوڵەت ، واتە سیاسی بوو»[46]

---

(٤١) مەبەستی ئەوەیە حیسامەددین سوننی مەزهەبێکی بیر تەسك نەبووە ، بەڵکو پیاوێکی ئاینی کراوە بووە

(٤٢) ڤ . أ . گەردلێفسکی . کارە هەڵبژاردەکانی ، بەرگی یەکەم ، ل ٢٥٦ .

(٤٣) «اعراف» یا «مطهر» زاراوێکی ئاینی‌یە ، بەو شوێنە دەگوترێ کە کەوتووەتە نێوانی دۆزەخ‌و بەهەشتەوە . وشەی «الاعراف» لە قورئانی پیرۆزدا ناوی هاتووە .

(٤٤) ڤ .أ . گەردلێفسکی ، بەرگی یەکەم ، ل ٣٩١ .

(٤٥) مؤرخ مداح .

(٤٦) ڤ . أ . گەردلێفسکی ، بەرگی یەکەم ، ل ٣٩١ .

لەبارەی قزڵباش و قزڵباشەکانەوە :

.لە نووسینەکانیدا ڤلادیمێر ئەلێکسەندرە ڤیچ گەردلێڤسکی بایەخی زۆری بە قزڵباشەکانی ئاسیای پچووك داوە کە بەشێکیان کوردن ، لە ئایین و داب و نەریت و مێژوویان کۆڵیوەتەوەو چەند جارێك بۆ خۆی تێکەڵیان بووەو گەلێك زانیاریی بەکەڵك و سەیری لەبارەیانەوە کۆکردووەتەوەو لە چەند بەرهەمێکیدا بلاوی کردوونەتەوە .

یەکەم بەرهەمی گەردلیڤسکی لەبارەی قزڵباشەوە لە کارە هەڵبژاردەکانیدا بەم ناوەوەیە « لە گەڕانەکانم بەدوای باسە ئایینی یەکانی ئاسیای پچووکدا – قزڵباشەکان» . ئەو بەرهەمەی بریتی یە لە وتارێك کە ساڵی ١٩١٣ لە کۆڕێکی زانستیی تایبەتیدا خوێندوویەتەوە[٤٧]

گەردلێڤسکی لە سەرەتای وتارەکەیدا گفتوگۆیەکی هێناوەتەوە کە کاتی خۆی لەگەڵ عەلی شانی کوڕی مەحموود پاشای سەرداری هۆزی قۆچگیری ناوچەی زارادا[٤٨] کردوویە . دەربارەی مەحموود پاشا دەڵێ سەرداری هۆزی بەدەسەلاتی قۆچگیری بوو .کە یەکێکە لە هۆزە کوردەکانی ئەو ناوچەیە . بۆ خۆی «دادکارو فەرمانڕەوای هۆزەکەیەتی و هەرچی ئەو بیڵێت بۆ کورد یاسایە» . ساڵی ١٨٩٥ لە کاتی کوشتاری ئەرمەنەکاندا مەحموود پاشا ڕێگەی نەدا بە پیاوەکانی لەو کوشتارەدا بەشدار بن ، لەبەر ئەوە ئەرمەن بە چاوی ڕێزو خۆشەویستی یەوە تێی دەڕوانن .

دوای ئەوە ڤ . أ . گەردلێڤسکی دەڵێ

«هاتنی ئەو ئاغا کوردەم بە هەل زانی بۆ ئەوەی بیدوێنم تا بتوانم لە ڕێگەیەوە بگەمە نهێنی یەکانی قزڵباش . خاوەنی خانەکە هەرچەندە لەوە دوودڵ بوو هیچم دەستگیر بێ بەلام بڕیاریدا یاریدەم بدات و لەگەڵی کۆم بکاتەوە . دوای چارەکێك هەردوکیانی بردە ژوورێکی تەنهاو دەرگەکەی قایم لەسەر داخستین . کە چوومە ژوورێ لاوێکی بالابەرز بە بەرگی ئەورووپایی و تەراشی ڕێکوپێکەوە لەبەرم هەڵستا ئەوساکە ڕەمەزان بوو ، منیش یەکسەرکەوتمە باسی ڕۆژوو . پێی گوتم قزڵباش دان

---

(٤٧) هەمان بەرگ ، ل ٢٤١ - ٢٥٤

(٤٨) زارا کەوتۆتە باشووری سیواسەوە .

بە مانگی ڕەمەزاندا ناتێن ، لەبریتی ئەو سالێ دوازدە ڕۆژی موحەڕڕەم بەڕۆژوو دەبن . لەو ڕۆژانەدا یادی تینوێتی حسەین لە بیابانی کەربەلا دەکەنەوە . کە داوام لێ کرد باسی (خضر الیاس)م بۆ بکات و لێم پرسی کەی دەست پێ دەکات ڕەنگێکی هێناو ڕەنگێکی برد . گوتی ئەوە نهێنی تایبەتی یە ، مەگەر دوایی بۆتی باس بکەم . ئەوساکە تێگەیشتم قزلباشەکان تا چرادەیەک قایمکارن .

وادیارە گەردلێفسکی نەیتوانیوە شتێکی ئەوتۆ لە عەلی شان هەڵکرێنێ بۆیە ناچاربووە لە ڕێگەی کابرایەکی ئەرمەنەوە بگاتە ژمارەیەک قزلباشی ترو بەشێک لە زانیاری یەکانی دەربارەیان کۆبکاتەوە . وەک دەیگێڕێتەوە یەکێکیان پێی گوتووە قزلباشەکان لەناو خۆیاندا یەکتر چاک دەناسنەوە ، گوایە بە تەوێلی هەریەکەیانەوە ئەستێرەیەک هەیە لە خۆیان بەولاوە کەس نایبینێ .

گەردلێفسکی کە دێتە سەر باسی ڕیش و سمێلی قزلباشەکان دەڵێ لە ٣٠ ساڵی یەوە ڕیش دەهێڵنەوەو ئیتر توخنی ناکەون ، وەهی وایان هەیە مووی ڕیشی بەشی شەرواڵێک دەکات . کە پێی گوتوون لای سوننی یەکان ڕیش تاشین ڕەوایە ، تێیان گەیاندووە ، چۆن هێشتنەوەی خێری بەدەمەوەیە چونکە بە عەرەیەکێک لە تاڵەکانیدا پەری یەک خۆی هەڵواسیوە . لەبەر ئەوە تاشینی بەجێ نی یە . پشتی ئەو قسەیە بە دوو بەڵگەی تر قایم دەکەن . یەکەمیان گوایە کاتێک ئیمامی عەلی پێغەمبەری شتووە ئاو لە ناوکیدا کۆبووەتەوە . کە ویستوویە وەک موورفەرک ئاوەکە بخواتەوە ڕیش و سمێلی پێی تەڕبوون لەبەر ئەوە ئیتر تا مردن نەیتاشیون . بەڵگەی دووەمیان «ڕیشە درێژەکەی» عیسای پێغەمبەرە .

نووسەر ئەمن ژمارەی قزلباشی تورکیایان بە یەک ملیۆن داناوە ، بە لای گەردلێفسکی یەوە ئەو ژمارەیە بۆ سەرەتای سەدەی بیستەم کەمە ، بەتایبەتی ، وەک دەڵێ . ئەگەر ئەوەیش لەیادنەکەین کە ئاسیای بچووک پڕی یە لە قزلباش . ناوجەرگەی مەڵبەندی قزلباش دەرسیمەو هەر ئەوێش جێگەی سەرداری گەورەیانە بەڵام لە باشووری ئاسیای بچووکیش مەڵبەندی تایبەتی خۆیانیان هەیە . هەروەها لە ئەستەموول و بروسەو کیلیکیا (قیلیقیا)ش قزلباش هەن . زۆربەیان لەو ناوانەدا پیشەگەرن . قزلباش لە ویلایەتی دیاربەکریش دەژین .

گەردلێڤسکی کە بۆ خۆی چووەتە ناوچەی خەنس و لەوێ لیستەی تایبەتیی بە ناوی دێهاتی قزلباشەوە داناوە. بەپێی ئەو زانیاری یانەی لینچ لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا داوێی ژمارەی گوندە قزلباشەکانی خەنس کە ناوچەیەکی کوردەواری یە تەنها پازدەیە. بەلام بەپێی لیستەکەی گەردلێڤسکی بی‌و پێنجە. گەردلێڤسکی ناوی هەموویان و ژمارەی ماڵەکانیانی تۆمار کردووە، وەك قەلاجوك کە ٢٥ ماڵ و گەرمەك ٦ ماڵ و کەمسەر ١٢ ماڵ و سوارەم ٣٠ ماڵ و مەیدان ٢٠ ماڵ و حەیران ١٢ ماڵ و دەرەك ٨ ماڵ و گەوەرەش ١٠ ماڵ و مێرگەسوور ٥٠ ماڵ و خەلیفەکی ٣٠ ماڵ بوون وەك دەڵێ ئەو لیستەیەی لە ساڵانی شەری یەکەمدا داناوە، واتە دوای ئەوەی لەشکری ڕووس گەیشتووەتە ئەو ناوچانە. بەپێی قسەکانی گەردلێڤسکی هاتنی لەشکری ڕووس بووەتە هۆی ئەوەی گەلێك خێزانی کوردی سوننیی ئەو گوندانە لەترسانا کۆچ بکەن[٤٩]

هەمان کات ڤلادیمێر ئەلیکسەندەرۆڤیچ گەردلێڤسکی هەوڵی داوە کەڵك لە هەموو هەلێك وەربگرێ بۆ کۆکردنەوەی داستان و ئەفسانەو پەندی پێشینیان و حەکایەتی باوی ناو قزلباش و کوردی ترو سەرتاپای گەلانی ناو تورکیا.

داستان و ئەفسانەو حەکایەت :

وەك لە سەرتادا گوتمان ف. أ. گەردلێڤسکی زۆر بایەخی بە کۆکردنەوەی فۆلکلۆر دەدا، شارەزایان بەرهەمە فۆلکلۆری یەکانی بەرز دەنرخێنن، بۆ هەر شوێنێك چووبێ گەردلێڤسکی لە زاری دانیشتوانی یەوە شتی باوی ناویانی کۆکردۆتەوەو دوایی لە وتاری تایبەتیدا بلاوی کردوونەتەوە. بە هەمان دەستوور کە چووەتە ناوچە کوردەواری یەکانیش بەپێی توانا لەو جۆرە بەرهەمانەی کۆکردووەتەوە[٥٠]

---

(٤٩) ف. أ. گەردلێڤسکی. کارە هەڵبژاردەکانی، بەرگی یەکەم، ل ٢٦٠ – ٢٦١

(٥٠) گەردلێڤسکی ساڵی ١٩١٦ چووەتە شاری بتلیس و وەك خۆی دەڵێ ماوەیەکی باشی لێ ماوەتەوە (بڕوانە لاپەرە ٣٨٣ی بەرگی یەکەمی کارە هەڵبژاردەکانی).

ڕاسته ئەوانەی لە ناوچە کوردەوارییەکاندا کۆی کردوونەتەوە زۆر نین ، بەڵام شتی سەیرو سەرنج ڕاکێشیشیان تێدایە . بەوێنە کە چووەتە بتلیس لەبارەی بنچ و بناوانی ئەو شارەوە ئەمەیان بۆ گێڕاوەتەوە :

ئەسکەندەر کە نزیك بتلیس کەوتەوە لە دوورەوە قەڵایەکی سەختی بەدی کرد ، دەرگەی قەڵاکە لە ڕووی خۆی و لەشکرەکەیدا داخرابو .

تومەس یەکێك لە پیاوانی ئەسکەندەر بە ناوی ئەبولەیسەوە (أبو ليث) ئەو قەڵایەی دروست کردووەو لە ئاغای یاخی بووە . ئەبولەیس چەکی دژی ئەسکەندەر خستە کار ، بەڵام لەشکری ئەم بەهێزتر بوو ، بۆیەکا قەڵاکە ئەنجام بەرانەی ناو یەوە خۆیاندا بەدەستەوە . لەبەر سەختیی ئەو قەڵایەو زەحمەتی زۆری داگیرکردنی ئەسکەندەر گوایە لەرقانا ناوی لێناوە (بەد لەیس) (بەد + لیث) کە ئیستە بۆتە بتلیس[٥١]

وەك دەیزانین زۆر جار لاپەرەی پرشنگداری مێژووی گەل تێکەڵ بە یادی کۆمەڵانی خەڵك دەبێ و وەك فۆلکلۆر دەماودەم و پشتاوپشت بڵاودەبێتەوە . یەکێك لەو حەکایەتانەی ف . أ . گەردلێفسکی بە ناوی شەهابەددینەوە بڵاوی کردوونەتەوە گێڕانەوەیەکی ساکارو نەمری ڕابەرینەکەی مەلا سەلیم ئەفەندیی خیزانییە کە بەر لە دەست پێ کردنی شەڕی یەکەمی جیهان بە ماوەیەکی کەم تەقیەوە[٥٢] . بەم جۆرە یەکێك لە دانیشتوانی بتلیس حەکایەتی شەهابەددینی بۆ گێڕاوەتەوە

«شەهابەددین : سێ شێخ لە خەنس دەژیان ، دوانیان برا بوون ؛ شەهابەددین و محەممەد شیرین کوڕانی سەید محەممەد . سێیەمیان سەید عەلی کوڕی جەلالەددین و کوڕەزای کاوس ، پیاوێکی غەیب زان بوو ، لە خەنسەوە دەیزانی چی لە بەغدا ڕوودەدات

سەید عەلی خۆی بۆ ئەو دونیا هەڵگرتبوو ، لە نوێژو ڕۆژوو بەولاوە هیچی تری نەدەزانی . شەهابەددین و محەممەد شیرینیش خۆیان بۆ خزمەتی خەڵك تەرخان کردبوو .

---

(٥١) ف . أ . گەردلێفسکی ، بەرگی یەکەم ، ل ٣٨٨ .

(٥٢) دەربارەی بڕوانە : د . کەمال مەزهەر ، کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا ، بەغدا ١٩٧٥ . ل ٤٣ – ٤٥ . ٧٥

شێخ شەهابەددین دڵی لای هەژارو بێکەسان بوو ، حەوت تەنووری بۆ ناندانی نەبووان هەڵخستبوو . شێخ شەهابەددین ڕەزی زۆرو لەوەڕگەی فراوانو هەزار سەر مەڕی هەبوو . هەموویانی بۆ خزمەتی هەژاران دانابوو .

جارێکیان چوار پەل سەرباز هاتنە خێزان . شەهابەددین بێپەروا خۆراکی گشتیانیدا دوژمنانی زۆریان بۆ هەڵدەبەست ، دەیانگوت ئەو پارانەی خەرجیان دەکات بە مفتی زەوتیان دەکات . بەڵام هیچ دادی نەدان . ئاگری شەڕ لەنێوان کوردو عوسمانیدا هەڵگیرسا شێخ بڕیاریدا بچێتە ڕووسیا ، بەداخەوە فریا نەکەوت ، بەدیل گیرا هەرسێك شێخیان هێنانە بتلیسو لەبەر کۆنسولخانەی ڕووسیادا هەڵیانواسین . بەر لە وەفاتی شێخ نزای لە عوسمانییان کرد . دوعای زوو گیرابوو . هەراوبگەر دەستی پێکردو شەڕی گشتی هەڵگیرسا[٥٣] دوای وەفاتی هەموان شێخ شەهابەددینیان لەیادکرد تا جارێکیان کچە ئەرمەنێك لای پەنجەرەیماڵەوەیان چرایەکی بەسەر گڵکۆی شێخەوە بەدیکرد . کچە واقی ورما ، بۆ سبەی چووە سەر گۆڕی شێخو ئیمانی هێنا . لەو ڕۆژەوە موسوڵمانەکانیش گۆڕی شێخیان کردە زیارەتگە . ئەرمەنەکان حاشایان لە کچە کرد . ڕۆژانی هەینی دانیشتوانی شار دەچنە سەر گۆڕی شێخ شەهابەددین»[٥٤]

داستانە باوەکانی ڕۆژهەڵات لەناو کوردیشدا بڵاوئو شێوازی تایبەتی خۆیان وەرگرتووە لە بتلیس باسی «شاخی نەمروود» یان بەم جۆرە بۆ گەردلێفسکی گێڕاوەتەوە

«هەبوو نەبوو ، پاشایەکی بەدەسەڵات هەبوو ناوی نەمروود بوو . زۆر دەوڵەمەندو زەنگین بوو کاروانی لە شاری گەورەی تەتوانەوە بۆ دەهات[٥٥] نەمروود زۆر زوو لە خۆی بایی بوو . قەڵایەکی بەرزی دروستکرد ، دەیویست بچێتە سەریو لەوێوە لەگەڵ یەزداندا بکەوێتە شەڕو گوایە بیکوژێ . خواوەندی

(٥٣) مەبەستی شەڕی یەکەمی جیهانە .

(٥٤) ف . ا گەردلێفسکی بەرگی یەکەم . ل ٣٩١

(٥٥) تەتوان شارێکی ئەرمەنی بوو . بەپێی بەرگی چوارەمی ئەولیا چەلەبی تەتوان لە ئەسڵدا «تەحتی وان» واتە ژێر وان بووەو لەسەر زاری کوردان بووەتە تەتوان .

گەورە غەزەبی لیٚ گرت‌و میٚشیٚکی بۆ نارد ، میٚشە لە کونەلووتی‌یەوە چووە ناو کەلەسەریەوە . گیزەگیزی میٚشکی سەری برد . نەمروود لەتاوا فەرمانی دایە پیاوەکانی بە کوتەك بەربنە سەری بەڵکە میٚشە لە کونە لووتیەوە دەربەریٚتەوە ، بەلاٌم خۆی تیاچوو .

بە فەرمانی خودا میٚرووله دایانە قەلاٌکەی‌و لە بنەڕەتەوە هەڵیانتەکاندو کاولیان کرد . هەرچی تاشە بەردی بناغەکەشی بوو توور یان‌دایە ناو ئاوی دیاربەکرەوە[56] بەو جۆرە نەمروودی لەخۆبایی تەواوبووە[57]

بە هەمان دەستوور ڤلادیمیٚر ئەلیٚکسەندرەڤیچ گەردلیٚڤسکی چەند بەرهەمیٚکی فۆلکلۆریی دەربارەی شارو شویٚنەوارە بەناوبانگەکانی کوردستان‌و بەسەرهاتەکانیان کۆکردووەتەوە کە دیارە شارەزایان دەتوانن لە ڕیٚگەیانەوە بگەنە هەندیٚ لەو ڕاستی‌یانەی مەبەستیانە . ئەمانەی خوارەوەیش چەند نموونەیەکیانن :

«گۆمی وان چۆن دروست‌بوو : ڕۆژانی زوو لەو ناوانەدا کانیاویٚکی گەورە هەبوو . لە نزیکی‌یەوە کونیٚك دروست بووبوو ئاوی کانی‌یەکەی لیٚوە دەڕۆیی . جاریٚکیان ئافرەتیٚك لەویٚ خوریی دەشت ، لەپڕ چنگیٚکی لەدەست بەربۆوەو کونەکەی گرت . لەوساوە ئاو کەوتە پەنگ خواردنەوە تا گۆمی وان دروست‌بووە»[58]

«داگیرکردنی خەلات : کە پیٚغەمبەر بانگی ئیسلامەتی داو داوای لە بت‌پەرستان کرد دەست لە بت‌پەرستی هەڵبگرن یەکیٚك لە هاوڕیٚکانی کە ناوی خالید بوو لەگەڵ ٤٠ هاوڕیٚی خۆیدا ڕوویان کردە خەلات (اخلاط) . بە ناوی بازرگانەوە هاتنە ناو شارەوەو بەو بیانووەوە تیا مانەوە . دوایی شەڕ هەڵگیرساو خالید کوژراو هەر لەویٚش نیٚژرا»[59]

---

(٥٦) یەعنی تەولیا چەلەبی شا لەمالب سەدەی شازدە تەواوی کاول کرد .
(٥٧) ڤ . أ . گەردلیٚڤسکی ، بەرگی یەکەم ، ل ٣٩١ - ٣٩٢ .
(٥٨) بەرگی یەکەم ، ل ٣٩٢ .
(٥٩) بەرگی یەکەم ، ل ٣٩٢ .

ومێژووی خەلات : حەوت پاشا فەرمانڕەوایی خەلاتیان دەکرد ، بەیاندیرو پێنجی‌تر . حەسەن مزگەوتێکی لەناو شاردا دروست‌کرد ، خەزنەیەکی پڕی بەجێ‌هێشت کە ئێستە نەماوە . حەسەن‌و بەیاندیر قەلا دروست‌کرد ، پاساولان لەوێوە تاقیی هێزی دوژمنیان دەکرد . جاران شارێکی زۆر گەورە بوو ، لە ئەستەموولیش گەورەتر بوو . کە لە خەلاتەو هەشت هەزار کۆچیان دەکردە سووریە[٦٠] هیچ بە شارەوە دیاریی نەئەد

ئەو جۆرە بەرهەمە فۆلکلۆری‌یانە بەشێکن لە سامانی ڕۆشنبیریی کۆمان گەلێك لە وێنەیان هەیەو پێشکەوتووەکانیان بەپەرۆشەوە دەیانپارێزن . بێ‌گ بەرهەمانە کەلکیان زۆرە بۆ ڕووناکبیران بەگشتیو بۆ زمانەوانو مێژوونووس ئەدەب بەتایبەتی . ئەو بەرهەمانە بۆیشیان هەیە ببنە سەرچاوەی ئەدەب‌و مندالان . هەر لەبەر ئەو هۆیانەش کاتی خۆی «کۆڕی زانیاری کورد» بایەخ بە کۆکردنەوەیان دەدا .

کاتێك ڤ . ا گەردلێڤسکی لە نووسینەکانیدا دێتە سەر باسی ناوچە ناو تورکیا جاروبار دەگەڕێتەوە سەر ناوی کورد . بەوێنە دەربارەی شاری دەلێ لەناو دانیشتوانیدا وا باوە گوایە ولاتەکەیان کاتی خۆی سێ سال لە تووشی زستانی سەخت هاتووە کە بوونەتە هۆی نەمانی زۆربەی خەلکەکەی ٦٠٠ مالیان . وەك دەلێن . لەدەست مەرگ ڕزگاریان بوو . ئەوسا کە عە کورد بە خۆیو دوازدە هەزار لە پیاوەکانی‌بەوە لەوناوانەدا نیشتەجێ بوو گەردلێڤسکی ، وەك گومان . گەلێك حەکایەتی باوی ناو گەلانی تورکیا کردووە کە ژمارەیەکی کەمیان پێوەندی‌یان بە کوردەوە هەیە . لە بەرگی یەکە هەلبژاردەکانیدا ئەم دوو حەکایەتە بلاوکراونەتەوە :

«موشتاق بابا جارێکیان موشتاق بابا کە جێگری مەلای گەورە حەسەنی شیروانی بوو چووە ئەستەموول . تامەزرۆی بینینی سولتان عەبدولمەج کە زانیی نوێژی هەینی لە مزگەوتی ئەیووب دەکرێ بەسواری لەگە

(٦٠) مەبەستی هاتوچۆی کۆچەرەکانە .
(٦١) ڤ ا گەردلێڤسکی ، بەرگی یەکەم ، ل ٣٩٢ .
(٦٢) بەرگی یەکەم ، ل ٣٩٥

کوردەکانیدا ڕووی‌کردە ئەو مزگەوتە . کە گەیشتە جێ سوڵتان لە مزگەوت بوو ، ڕێچکەی سوارەی کورد سەرنجی ڕاکێشا ، لە پیرەمێردێکی پرسی ئاخۆ کێ‌یە هاتێتە خزمەتی ؟ کە موشتاق بابا هاتە ژوورەوە ، سوڵتان پێی‌گوت : بۆچ عەزیەتت دایە بەر خۆت ؟

موشتاق بابا لە وەڵامدا گوتی موشتاق دیتنی خواوەندی گەورە بووم . بەو جۆرە ناوی خۆی ، (موشتاق)ی ، تێکەڵی وەڵامەکەی کرد[٦٣]

سوڵتان موشتاق بابای بانگ کردە دیوەخانی خۆی کە جێ‌نوێژی لێ‌بوو . سوڵتان داوای لە موشتاق بابا کرد غەیبێکی پێ‌بڵێت . موشتاق گەلێک خۆی گرت تا سوڵتان لێی‌پرسی :

چی بەبیرما هات ؟

لە وەڵامدا موشتاق بابا گوتی

«نیازتانە گونەشم پێ‌ببەخشن کە یەکێکە لە ئافرەتانی حەرەمی بەرزتان ئەویش ئەنجام دەبێتە هۆی فەوتم» .

سوڵتان فەرمووی

«جا ئەگەر وابێ لە بڕیاری خۆم پاشگەز بوومەوە» .

«ئەکەی دەخیلتم ، خوا وای پێ‌چاکە» – هاوار لە موشتاق بابا هەڵسا .

سوڵتان قایل بوو ، گونەشی لە موشتاق بابا مارە کرد . دوای ئەوەی موشتاق بابا گەڕایەوە بتلیس هەموان بە چاوی ڕق‌و کینەوە تێیان دەڕوانی چونکە سوڵتان گەلێک زەوی‌وزاری ئەو ناوەیشی پێ بەخشیبوو .

زۆری نەبرد دیسان موشتاق بابا بڕیاری‌دا بچێتەوە ئەستەمووڵ . دوژمنەکانی کە دڵنیا بوون ئەمجاریش سوڵتان بە تەخت‌و بەختەوە دەیبێژێتەوە بڕیاری کوشتنیان‌دا . بۆ ئەو کارە چەند کوردێکی هۆزی فەریق بەحری پاشایان بەکرێ گرت ، هەنگاو بە هەنگاو دووی کەوتن . لە بایەزید موشتاق بابا لە قۆناغی حاکمی شار لایدا . کە ڕۆژ ئاوابوو موشتاق بابا لەبڕ نوێژی بڕی‌و ڕووی کردە شێخ عارف هاوەڵی‌و پێی‌گوت

---

(٦٣) چونکە وشەی (موشتاق)ی بە دوو مەعنا بەکارهێناوە .

«دەزانی ئیستە چی ڕوودەدا؟ . دێن دەمکوژن ، ئەکەی بگری ، ڕۆژم تەواوبووە . خودا وای دەوێ ، کە هاتنە ژووری و پرسی یان من لەکوێم دەخیلە نەڵێی لێرە نی یە ، ئەگینا ، شێخ عارف ، تۆیش دەکوژن !» .

کە لە قسەکانی بووەوە موشتاق بابا ئاخێکی هەڵکێشاو چەند بەیتێکی نووسی و خستی یە ژێر بەرماڵەکەیەوە . کە کوردەکان هاتنە ژووری موشتاق بابا مۆڵەتی پێنج دەقیقەی لێ خواستن ، دەستنوێژی گرت و نوێژی کردو ئینجا بێ ترس ڕووی تێ کردن و پێی گوتن :

«ئامادەم ، فەرموون بمکوژن» .

گۆڕی موشتاق بابا ئیستەش وا لە بایەزید ، بەرامبەری قۆناغی حاکمی شارە . هەرچەند کێلی گۆڕەکەی ڕاست دەکەنەوە ئەو هەر خوار دەبێتەوە ، وابێ دەچێ سوجدە بەرێ .

بەپێی قسەی عەلی پاشای کوڕەزای موشتاق بابا ئەوەی باسمان کرد لە ناوەندی سەدەی سیازدەی کۆچی ، واتە پەنجاو شەستەکانی سەدەی نۆزدە قەوماوە . عەلی پاشا زۆری بەسەر دیوانی باپیریدا هەڵدا ، دەیگوت تەنها مەگەر حافظ لەو شاعیرتر بێ»[٦٤]

«پەمبوك بابا جارێکیان کابرایەك لە ئاق سەرای بەلای گۆڕی پەمبوك بابادا تێدەپەڕێ . لەبەر خۆیەوە دەپرسێ :

بۆ لەناو کوردیشدا غەیب‌زان هەیە؟

پەمبوك بابا کە گوێی لەو شەکرانە بوو قاچی لەژێر خاکەوە دەرپەڕاند ، ئەوسا کابرا تێگەیشت چ‌زەلەیەکی کردووە»[٦٥]

بەرگی دووەمی کارە هەڵبژاردەکانی ڤلادیمێر ئەلێکسەندەرۆڤیچ گەردلێفسکی بۆ بەرهەمەکانی دەربارەی زمان و ئەدەبی تورکی تەرخان‌کراوە[٦٦] لەبەر ئەوە تەنها چوار جار ناوی کوردو چەند جارێکی زۆر کەم ناوی شارەکانی کوردستانی تێدا

---

(٦٤) ف . أ . گەردلێفسکی ، کارە هەڵبژاردەکانی ، بەرگی یەکەم ، ل ٤٠٠ – ٤٠١ . ئەو حەکایەتەی لە ئەرزڕۆم نووسیوەتەوە .

(٦٥) بەرگی یەکەم ، ل ٤٥٧ .

(٦٦) بڕوانە پەراوێزی چوارەم .

لە بەرگەکانی تری کارە زانستی‌یەکانی گەردلێڤسکیدا دیسان گەلێك جار ناوی کورد هاتۆتە نارەوە کە هیواردارین لە دوارۆژێکی زوودا بتوانین لەگەڵ ئەم بەشەدا لە بەرهەمێکی سەربەخۆدا بلاوی بکەینەوە .

باسی پێنجەم

دەربارەی سروشتی ڕاپەڕینە گەورەکە

ساڵی ١٩٢٥

ڕاپەڕینە گەورەکەی ساڵی ١٩٢٥ی کوردستانی تورکیا(*) یەکێکە لە حەڵقە خوێناوی‌یە هەرە گەورەکانی زنجیرەی خەباتی ڕزگاریخوای – نەتەوەیی کورد ، بەڵام میللەتەکەمان تاوەکو ئێستا شتێکی یەکجار کەمو تا ڕادەیەکی زۆر سەرپێی دەربارەی لاپەرە گەورە پڕ شانازی‌یەکانی دەزانێت کە پێویستیان بە لێکۆڵینەوەی قوڵو دوورو درێژە بۆ دەرخستنی سروشتی ڕاستەقینەی ڕاپەڕینەکە خۆی‌و دیارکردنی ئەو دەرسە مێژووی‌یانەی میللەتە خەباتکەرەکەمان پێویستی پی‌یانە ، هیچ نەبێت بۆ ئەوەی یارمەتی ئەوەمان بدەن ئەمڕو هەڵەی دوێنێمان دووبارە نەکەینەوە .

لە دەرەوەی کوردستانیش تا ئێستا بە شێوەیێکی زۆر کورت‌و تا ڕادەیەکی دیار هەڵە لەم ڕاپەڕینە کوڵراوەتەوە . بەشێکی زۆر لە مێژوونووسە بێگانەکان ، بە ڕۆژهەڵاتناسە گەورەکانی سوفیەتەوە (وەك پرۆفیسوری ناسراو أ . ف . میللەر) ئەم ڕاپەڕینە بە جوولانەوەیەکی کۆنەپەرستی دەستکردی ئینگلیز دائەنێن ، کە گوایە دوو مەبەستی بنچینەیی هەبووە : یەکەمیان لاسەنگ کردنی مەوقفی ئینگلیز لەو خەباتە سەختە سیاسی‌یەیاندا کە لەگەڵ تورکەکاندا دەیانکرد لەسەر «ویلایەتی مووسڵ» و دووەمیشیان گوایە کۆنەپەرستی‌ی ناوخۆو دەرەوە ئەیانویست لە ڕێگای ئەو ڕاپەڕینەوە بەرهەڵستی گۆڕانە شۆڕشگێڕێکانی کەمالی‌یەکان[1] لە تورکیادا بکەن .

(*) لە ژمارە دووی گۆڤاری «ڕۆژی کوردستان»دا بڵاوکراوەتەوە (بەغدا ، تەمموزی ١٩٧١ ، ل ٤٩-٥٦) .

(١) ئەو جوولانەوە گەورەیەی میللەتی تورك دوای شەڕی یەکەم بە سەرۆکایەتی مستەفا کەمال بۆ ڕزگار کردنی نیشتمانەکەی بەرپای کرد لە ڕابەری سیاسی‌دا بە «جولانەوەی کەمالی» و بەشدارەکانی بە «کەمالی‌یەکان» ناو دەبرێن .

یەکێك لەو هۆ گەورانەی ڕێوشوێنی ڕاستەقینەو سروشتی ڕاپەڕینی ساڵی ۱۹۲۵ی لە مێژوونووسە بێگانەکان بە جارێك تێك‌داوە ئەو گێرە شێوێنی‌یە بێ‌شومارە بوو کە کاربەدەستە شوڤێنیکانی تورکیا بۆ ئەم مەبەستە نایانەوە، بە تایبەتی دروست‌کردنی هەواڵ‌و دەکومێنتی درۆ کە لە دواییدا بوونە سەرچاوەی لێکۆڵینەوەی مێژووی ڕاپەڕینەکە لە گفتوگۆیەکی تایبەتی نووسەری ئەم وتارە لەگەڵ ڕۆژهەلاتناسی گەورەی سۆڤیەت ئەناتۆلی فیلیۆڤیچ میللەر. کە وەك وتمان لەو بڕوایەدایە ڕاپەڕینی ساڵی ۱۹۲۵ جووڵانەوەیەکی کۆنەپەرست بووە[۲]. ڕاست‌و ڕەوان گوتی « ئەو مەتریاڵ‌و بەڵگانەی بەدەستمەوەن ڕێگای ئەوەم نادەن بتوانم بە جۆرێکی تر سەیری ئەم ڕاپەڕینە بکەم. بەڵام کەی بەڵگەی مێژوویی باوەڕپێکراوی پێچەوانەیانم دەست کەوت ئەو کاتە هەڵبەتە منیش لەسەر ڕۆشناییان دەتوانم بیرو ڕایەکی نوێ دابڕێژم‌و دان بەوەدا بنێم کە هەڵە بووم » لەو بڕوایەدام زۆربەی مێژوونووسە بێ‌لایەنەکانی‌تریش هەر لەسەر ئەو ڕایەن.

ئەمە بێ‌گومان ئەرکێکی یەکجار گەورە دەخاتە ئەستۆی مێژوونووسە کوردەکان‌و بەڵکو هەموو ڕۆشنبیرێکی کورد. بەتایبەتی ئەوانەی لە نزیکەوە ئاگایان لە ڕووداوەکانی ئەم ڕاپەڕینەیە کە هەوڵ بدەن کارێکی وا بکرێت ئەو ڕاستی‌یە مێژوویی‌یە گرنگانەی پێوەندی‌یان پێوەی هەیە نەفەوتێن‌و کۆبکرێنەوەو بە شێوەیەکی قوڵ‌و زانیاریانەی دوور لە هەست لە ڕووداوەکانی بکۆڵنەوە

نووسەری ئەم وتارە لە سنووری توانایا لە ساڵانی خوێندن‌و کاریدا لە دەرەوەی وڵات بایەخێکی زۆری بەم باسە داو شوێنێکی تایبەتی‌ی لە نامەی دکتۆریکەیدا بۆ تەرخان‌کرد کە دەتوانم بڵێم بێ‌ئەنجام نەبوو. ئەوە بوو لە کاتی یەکەم لێکۆڵینەوەی ئەو نامەیەدا لە سەرەتای ساڵی ۱۹۶۳دا لە ئینستیتوتی ڕۆژهەڵاتناسی ئەکادیمیای زانستی سۆڤیەتی بڕیار درا کە پێویستە شارەزاکانی دەلەبەر ڕۆشنایی ئەو ڕاستیانەی لەو نامەیەدان جارێکی تر چاو بخشێننەوە بە بیرو ڕایاندا بەرامبەر ڕاپەڕینی ساڵی ۱۹۲۵

(۲) بڕوانە : أ. ف. میللەر ، کورتەی مێژووی تورکیا ، بە زمانی ڕووسی ، مۆسکۆ ، ۱۹٤۸ ، ل ۱۹۲-۱۹۳ ، أ. ف. میللەر ، دەربارەی مێژووی هەرەنوێی تورکیا ، بە زمانی ڕووسی ، مۆسکۆ - لینینگراد ، ۱۹٤۸ ، ل ۱۵۲-۱۵۳

لە کوردستانی تورکیا[٣] جگە لەوە یەکێك لە کوردناسە هەرە گەورەکانی سۆڤیەت و ڕۆژهەڵاتناسی بە توانا و. ڤیلچێڤسکی ڕایەکی دە لاپەڕەیی دەربارەی ئەو نامەیە نووسی کە بە ئاشکرا پاش‌گەزبوونەوەی خۆی لە هەڵەکانی ڕابوردوی تێدا تۆمار کردبوو. وە دانی بە ڕاستیی ئەو ئەنجامانەدا نا کە لەو نامەیەدا دەربارەی ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٢٥ دەست نیشان کرابوون. دوای ئەوە بە ماوەیەك دەزگای ڕۆژهەڵاتناسی ئەکادیمیای زانستی ئازەربایجان و ئەرمینیای سۆڤیەت ئامادەکردنی باسێکی تایبەتی‌یان دەربارەی ئەو ڕاپەڕینە بە نووسەری ئەم وتارە سپارد بۆ ئەو کتێبە گەورەیەی بەدەستەوەیە لەسەر هەموو مێژووی کورد بڵاوبکرێتەوە. جا وا لێرەدا بە کورتی بەشێکی ئەو باسە دەخەمە بەرچاو. هیوامە ڕۆژێك بێت بتوانم هەمووی بەسەریەکەوە بڵاو بکەمەوە. نووسەری ئەم وتارە خۆی زۆر بە بەختیار دەزانێت ئەگەر توانیبێتی بەم کارەی بەشێکی زۆر کەم لەو قەرزە گەورەیەی دایکی نیشتمانی دابێتەوە کە وا لە ئەستۆی هەموو کوردێکدا.

● ● ●

(٣) وێنەی ئەو بڕیارە کە بە ناوی سەرۆکایەتی ئینستیتوتی ڕۆژهەڵاتناسی کۆڕی زانیاری سۆڤیەتەوە پارمەتیدەری سەرۆکی ئەو دەزگایە ر. ت. ئەحرامویلیچ و پروفیسۆر ب. م. دانتسیگ ئیمزایان کردووە لای خۆم هەیە. دوای ئەم بڕیارە لە کاتی دووەم لێکۆڵینەوەی هەر ئەم نامەیەدا ڕۆژی ١٥ی مایسی ساڵی ١٩٦٣ بەشی «مەسائیل تیوان میللەتان» بڕیارێکی ڕەسمی‌یان دەرکرد کە لە لاپەڕەی دووەمیدا دەربارەی ڕاپەڕینەکەی ساڵی ١٩٢٥ دەڵێت: «بێگومان یەکێك لە ڕووە گرنگەکانی نامەکەی کەمال مەزهەر ئەوەیە کە لەسەر ئەساسی بەڵگەی بەنرخ هەڵەی ئەو بیروباوەڕە ئەسکەی دەرخستووە کە لە ناو ئێمەدا بڵاوە دەربارەی ئەوەی گوایە هەموو جووڵانەوەیەکی کورد سروشتی عەمالەتی هەبووە و لەلایەن ئینگلیزەوە بەرپادەکران بۆ خزمەتی ئامانجەکانیان لە ڕۆژهەڵاتی نزیکدا. نووسەری ئەم نامەیە دەری‌خستووە کە وا ڕاپەڕینەکانی کورد وەڵامی کۆمەڵانی خەڵکی کوردستان بووە بەرامبەر چەوسانەوەی کولۆنیالی (لە عیراق) و سیاسەتی شۆڤێنی دەوڵەتە بورژوازی‌یە نیمچە دەرەبەگەکانی تورکیاو ئێران و عیراق. ئەو ڕایەی بەر لە ئێستا لە ناو ئێمەدا بڵاو بووە دەربارەی سروشتی سەر بە ئینگلیزی ڕاپەڕینەکەی شێخ سەعید لە تورکیا (ساڵی ١٩٢٥) لە کاتی بەراوردیدا لەگەڵ ئەو بەڵگانەی نووسەری ئەم نامەیە هێناویەتیەوە بەلای کەمەوە پێویستی بە ڕاستکردنەوەیەکی یەکجار گەورە.»

بۆ دیار کردنی نەك تەنها سروشتی ڕاپەڕینی ساڵی ۱۹۲۵ ، بەڵکو هەموو جووڵانەوەی ئازادی – نەتەوەیی کوردستانی تورکیا ، پێویستە چاوێك بە باری ژیانی سیاسیو ئابووریو کۆمەلایەتی ئەم بەشەی کوردستاندا لە ساڵەکانی دوای شەڕی یەکەمدا بخشێنرێت تا بتوانرێت هێزە بزوێنەکانی ئەو جووڵانەوەیە بە شێوەیەکی دروستو ڕەوان دەست‌نیشان بکرێن .

کاتێك شەڕی یەکەم کۆتایی هاتو ئیمپراتوریەتی عوسمانی ڕووخا بزوتنەوەیەکی سیاسیو ڕووناکبیری گەورە سەرانسەری کوردستانی ژووررووی گرتەوە . ئەو ڕێکخراوە سیاسی‌یانەی بە هۆی شەڕەوە لە کار وەستابوون دووبارە هاتنەوە کایە ، جگە لەوانیش چەند ڕێکخراوێکی تری نوێ دامەزرێنراو چەند ڕۆژنامەو گۆڤارێکی کوردی کەوتنە دەرچوون . هەموو ئەم ڕێکخراو و چاپەمەنی‌یانە بە گورجو گۆڵی کەوتبوونە خۆیان بۆ ئەوەی بتوانن کەڵك لە باری سیاسی نوێی جیهان ، بە تایبەتی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست ، وەربگرن تا بتوانن کارێکی وا بکەن میللەتی کوردیش بە مافە نەتەوایەتی‌یەکانی خۆی بگات . هەر بۆ ئەم مەبەستەش ئەم ڕێکخراوانە پەیوەندی‌یان لەگەڵ دەوڵەتە سوێندخۆرەکاندا بەست . تورکەکان کە مەترسی ئەوەیان لێ‌نیشت کوردستانی ژووررووش بفوڕێنن دووبارە پەنایان بردەوە بەر چەکە تاقی‌کراوەکەیان لەگەڵ کوردا – جووڵاندنی هەستی ئاینی‌یان (!) ، بەلام کە زانی‌یان ئەمجارە میللەتی کورد بەجارێك خولیای سەربەخۆیی کەوتۆتە کەلەیەوە ناچار بوون لیژنەیەکی تایبەتی دابمەزرێنن بە بەشداری چەند وەزیرێكو هەندێك لە سەرۆکە بەدرخانیکان بۆ لێکۆڵینەوەی باری سیاسی کوردستان . لە ئەنجامدا لیژنەکە هاتە سەر ئەو بیرەی کە ئەگەر تورکیا یەوێت کوردستانی لێ‌جیانەبێتەوە پێویستە دان بە مافی ئۆتۆنۆمی میللەتی کوردا لە ناو قەوارەی دەوڵەتی تورکیادا بنێت . بۆ ئەم مەبەستە بڕیارێکی تایبەتی دەرکرا[٤] ، بەلام بە کردەوە هیچ نەکرا بۆ جێ‌بەجێ‌کردنی ، لە ڕاستیشدا زۆری پێ‌نەچوو کەمالی‌یەکان شۆڕشی ڕزگاری‌یان دژی حوکمەتی سوڵتانو داگیرکەری بێگانە بەرپا کرد ، ئەمەش بارێکی سیاسی نوێی هێنایە کایەوە

---

(٤) بڕوانە : الدكتور بلەج شيركوه ، القضية الكردية – ماضي الكرد و حاضرهم ، القاهرة ، ۱۹۳۰ ، ص ٦٥-٦٧

که به جارێك سەرتاپای وڵاتی گرتەوەو کارێکی گەورەشی کردە سەر ژیانی سیاسی میللەتی کوردو هەموو دوارۆژی .

شۆڕشی کەمالی بەشێکی زۆری لە میللەتی کورد جووڵاند کە دڵسۆزانە چوونە پاڵپشتی بۆ ئازادکردنی نیشتمانی هاوبەش لە داگیرکەری بێگانە[٥] کورد بەم کارەی هەستێکی نیشتمانی زۆر بەرزو تێگەیشتنێکی سیاسی ڕاستی دەربڕی ، بەڵام هەر لەو کاتەشدا بەشێکی کەم لە دەرەبەگە کوردە سەر بە ئینگلیزەکان دەیانویست ببنە کۆسپ لەبەر دەم پەرەسەندنی ئەو شۆڕشەداو ئەم کردارەیان تا ڕادەیەکی دیار بورجوازی – نیشتمانی تورکیشی ترساند . لەگەڵ ئەوەشدا لە کاتی ڕووداوە گرنگەکانی شۆڕشەکە خۆیدا کورد زۆر بە ئاشکرا نیشانیدا دەتوانێت لە مێژووی تورکیادا ببێتە هێزێکی دروستکەری پێشکەوتن‌خوازی. گەورە بۆ قوڵ کردنەوەی ناوەڕۆکی گۆڕانە شۆڕشگێرییەکانی و بەرەوپێش بردنیان . ئەوەبوو مستەفا کەمال و هاوەڵەکانی زۆر بە ئاسانی توانییان جێ‌پێی خۆیان لە کوردستاندا بکەنەوە ، چەند جارێك بچنە ناو کوردەکانەو . بەڵکو لە ساڵی ١٩١٩شدا چەند کۆبوونەوەیەکی سیاسی گەورەی خۆشیان لە ناو ئەواندا بگێڕن ، ئەمەش خۆی لە خۆیدا بەڵگەی ئەوە بوو کە هێزە دیموکراتێکانی کورد لەو بڕوایەدان بە سەرکەوتنی کەمالییەکان کێشەی نەتەوایەتی ئەوانیش لە سەر ڕێ‌وشوێنێکی ڕاست چارە دەکرێت ، ئەوەی زیاتریش پاڵی پێوەنان بۆ ئەم بیرە ئەو هەوڵ‌و تەقەلاو پەیمانە زۆرە بوو کە کەمالییەکان ئەیاندان بۆ نزیك کەوتنەوە لە کورد ، بەتایبەتی چونکە ئەشیانزانی ئەوە دەبێتە هۆیەکی یارمەتیدەر بۆ «سەندنەوەی» کوردستانی خوارووش کە لەسەری یەکسەر لەگەڵ ئینگلیزەکاندا کەوتنە کێشە . هەر لەبەر ئەمەش بوو زۆر جار ئەو پەیمانانەی دەیاندا بە

(٥) ژمارەیەك لە نووسەرە بێگانەکان باسی ئەوەیان کردووە کە مستەفا کەمال بێ یارمەتی میللەتی کورد نەیدەتوانی بەسەر دوژمنەکانی تورکیادا سەربکەوێت .

لەم ڕووەوە دیپلۆماسی ئەمریکی ولیم ئیگلتن نووسیویەتی دەڵێت : «هەر چۆنێك بێت ئەتاتورك (تورکەکان لە خۆشەویستیدا مستەفا کەمالیان ناونا (ئەتاتورك) واتە باوکی تورك – نووسەر) نەیدەتوانی گوێ نەداتە پشتگیری هێزە کوردەکان لە خەباتیدا لە پێناوی یەکێتی تورکیادا لە ماوەی ١٩٢٠-١٩٢٣دا» .

W. Eagleton, The Kurdish Republic of 1946, London, 1963 . P . 12

کورد لە شێوەی بەیاننامەی تایبەتیدا بلاویان دەکردنەوەو دەشیانناردنە ناوچەکانی کوردستانی خوارووە . لە یەکێك لەو بەیاننامانەدا کە لە ئارارات‌و جۆلەمێرگ بلاوکراوەتەوەو چەند ژمارەیەکی گەیشتۆتە ڕەواندزیش دەڵێت :

«ئەی هاونیشتمانی‌یان حوکمەتی کۆماری تورکی بە تەواوەتی سوورە لەسەر ئەوەی هەموو پێویستی‌یەکی شارستانێتی لە نیشتمانە خۆشەویستەکەمان کوردستانی تورکیادا بلاو بکاتەوە . ڕێگاو بانەکانتان قیرتاو دەکرێن . دێهات‌و شارەکانتان پێ قوتابخانەو مامۆستا ئاوەدان دەبێتەوە ، خێزانەکانتان شادمان‌و بەختیارتر دەبن لە ژیانێکی پڕ لە خۆشیدا ، ئاسایش‌و یاسا دەبنە هۆی پەرەسەندنی خێرو خێراتی وڵاتەکەتان . ژیان‌و ماڵ‌و شەرەفی هاونیشتمانی‌یەکانمان لە ژێر پارێزگاری ڕاستەقینەو دڵسۆزانەی یاسای کۆماردایە ..»[6]

جگە لەوە لە گەرمەی سەرەتای شۆڕشی بۆرجوازی‌ی تورکدا ژمارەیەکی زۆر لەو سەرۆکانەی لەگەڵ مستەفا کەمالدا ئەو شۆڕشەیان بەرپاکرد ، هەر وەك لە یادداشت‌و نامە کۆکراوەکانی خۆیدا دەردەکەوێت ، کورد بوون . بە وێنە کۆمیتەی سەرۆکایەتی کۆنگرەی ئەرزرۆم (٢٣ی تەمموز – ٦ی ئابی ١٩١٩) کە بە یەکێك لە نوقتە هەرە گرنگەکانی سەرەتای ئەو شۆڕشە دادەنرێت[7] لە ٨ کەس پێکهاتبو کە سیانیان کورد بوون : شێخ فەوزی[8] سەرۆکی نەقشبەندیەکان لە ناوچەی ئەرزنجاندا‌و سەعدوڵڵا بەگی خەڵکی سعرت کە تا ساڵی ١٩١٨ ئەندامی پەرلەمانی عوسمانی بوو ، وە سەرۆکی هۆزی مونکی[9] حاجی موسا بەگی میرزا زادە[10]

---

(٦) بڕوانە

A. M. Hamilton , Road through Kurdistan, London , 1937, PP. 295 – 296

(٧) لە کاتی ئەم کۆنگرەیەدا مستەفا کەمال دروشمی «خەباتی میللەت دژی داگیرکەر لە ڕێگای سەربەخۆیی نیشتمان»ی بەرز کردەوە .

(٨) حاجی شێخ فەوزی ئەفەندی ناسراو بوو ، ساڵی ١٨٦٨ لە دایك بووە . لە ئەرزنجان‌و دەرسیم دەست ڕۆیشتوو بوو . دژی داشناقەکان وەستا .

(٩) ئەم هۆزە لە ویلایەتی بەتلیس لە ناوچە شاخاوییەکانی نزیك سەرچاوەی ڕووباری دجلە نیشتەجێیە ، «مۆرت یا مونکان»یشی پێ‌دەڵێن . لە سەردەمی عوسمانی‌یەکاندا هۆزی مونکی قەت سەری بۆ حکومەت شۆڕ نەکردووەو هەموو کاتێك ژیانێکی نیمچە سەربەخۆی بردۆتە سەر .

(١٠) بڕوانە : «مستەفا کەمال – ڕێگای نوێی تورکیا» (نامەو وتارە کۆکراوەکانی مستەفا کەمال) ، چاپی ڕووسی ، بەرگی یەکەم : مۆسکۆ ، ١٩٢٩ ، ل ٦٥

مستەفا کەمال لەگەڵ ئەمانەداو گەلێك کوردی ناسراوی‌تردا پەیوەندی زۆر نزیکی بوومو گەلێك نامەی تایبەتی بۆ ناردوون[11]

لە «شوارى نیشتمانی گەورە» (المجلس الوطنی الکبیر)ی تورکیادا کە کەمالی‌یەکان لە نیسانی ساڵی ١٩٢٠دا لە شاری ئەنقەرە بەستیان ٧٢ نوێنەری کورد بەشداری کردووە[12] ، هەموو ئەندامانی ئەم شوارىیە زۆر بە گەرمی پێشوازی قسەکانی نوێنەری شاری ئەرزرۆم حسەین عەونی‌یان کرد کە لە یەکێك لە کۆبوونەوەکانیدا ووتی

«لەم تریبونەوە (منصە) مافی قسەکردن هی دوو نەتەوەیە – کوردو تورك» ، لەم جۆرە قسەیەش چەند جارێك لە لایەن نوێنەرە تورکەکانەوە لە کاتی کۆنگرەی قوستەنتەنی‌یەدا بۆ لێکۆڵینەو کێشەی مووسڵ دووبارە کرانەوە[13]

بەڵام کەمالی‌یەکان وەك نوێنەری چینی بۆرژوازی‌ی نەتەوەی دەسەڵاتدار زوو ، هەر دوای ئەوەی جی‌پێی خۆیان قایم‌کرد ، رووی راستەقینەی سیاسەتی نەتەوایەتی‌یان خستە روو کە بەشێکی گرنگی جیانەکراوەی سیاسەتی گشتی‌یان بوو بەرامبەر ژیانی دیموکراتی‌و چینە چەوساوەکان[14] ، ئەوە بوو لەلایەکەوە کەوتنە گیانی پرۆلیتاریاو جوتیاری تورکیا ، لەلایەکی تریشەوە بەربوونە نەتەوەکانی‌تر ، بە تایبەتی کورد کە دوای تورك گەورەترین نەتەوەیان پێك دەهێنا . ئەمە دیوی تاریك‌و کۆنەپەرستی سیاسەتی بورژوازی نیشتمانی تورك بوو کە بە تەواوی پێچەوانەی

---

(١١) هەمان سەرچاوە ، ل ٦٥ ، ٨١ ، ١٥٢ ، ٢٢٨ ، ٢٣٤ ، ٢٣٦ ، ٢٨٤ ، ٣١٢ .

(١٢) بڕوانە :

A.R. Ghassemlou , Kurdistan and the Kurds, Prague, 1965 , P. 46.

(١٣) دەربارەی هەوڵی کەمالی‌یەکان لە سەرەتای جووڵانەوەکەیاندا بۆ نزیك‌کەوتنەوە لە کورد بە درێژی بڕوانە : بلەچ شێرکۆ ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٧٤–٧٥ هەروەها :

A_ Safrastian , Kurds and Kurdistan , London , 1948, PP. 81 – 82

(١٤) بێگومان یەکێك لەو هەڵە گەورانەی کارێکی وایان کردووە زۆربەی مێژوونووسە پێشکەوتن خوازەکانی دەرەوە لە رایاندا بەرامبەر راپەرینی ساڵی ١٩٢٥ بە هەڵەدا بچن ئەوەیە کە بە یەك چاوو لە یەك قاڵبدا سەیری سیاسەتی کەمالی‌یەکان بەرامبەر چینە چەوساوەکانی تورکیاو ژیانی دیموکراتی گشتی لە وڵاتدا لەگەڵ سیاسەتی نەتەوایەتی‌یان بەرامبەر کورد نەکردووە ، هەرچەندە جیاکردنەوەی ئەو دوو شتە پێکەوە بەستراوە لە هیچ کاتێك‌و لە هیچ شوێنێکدا ناتوانرێت بە ڕاست دابنرێت .

دیوەکەی‌تری ئەو سیاسەتە بوو کە لە سەرەتای بیستەکاندا لەو خەباتە پڕ لە قارەمانێتی‌یەدا خۆی نواند کە ئاراستەی هێزە ئیمپریالی‌یە داگیرکەرەکان کرابوو ، دوای ئەویش بۆ چەند ساڵێك دژی هێزە کۆنەپەرستەکانی ناوخۆ . بۆ جێ‌بەجێ‌کردنی ئەم مەبەستە دوولایی‌یە مستەفا کەمال پێویستی بەوە بوو هەموو دەسەڵات لەدەست چینی بۆرژوازی‌ی نیشتمانیدا کۆبکاتەوەو لەو ڕێگایەشەوە دیکتاتوریەتی خۆی دابمەزرێنێت ، بۆیەکا لە ئابی ساڵی ١٩٢٣دا حیزبێکی تایبەتی‌ی دروست‌کرد کە ناوی «میللەت»ی لێ‌ناو لەکاتی هەڵبژاردنەکەی هەر ئەو ساڵەدا ٢٦٥ ئەندام لە مەجموعی ٢٨٦ ئەندامی پەرلەمانی لێ‌هەڵبژێررا[15] . ئەمە ئەوەندەی‌تر دەسەڵات‌و توانای دا بە مستەفا کەمالی نوێنەری چینی بۆرژوازی‌ی تورك کە بتوانێت سیاسەتە دوو لایی‌یەکەی خێراتر بەرێتە سەر . هەر دوای ئەو هەڵبژاردنە مستەفا کەمال چەند هەنگاوێکی بەرەو پێشەوە نا کە لە هەموویان گەورەتر بڕیاری لابردنی خەلیفایەتی‌و[16] دامەزراندنی ڕژێمی کۆمار بوو لە کۆتایی مانگی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٢٣ دا ، دوای ئەوە لە سەرەتای مارتی ساڵی داهاتودا خەلیفە بە خاوو خێزانەوە لە وڵات دەرکراو ، لە مانگی نیسانیشدا دەستورێکی نوێ بۆ وڵات دانرا .

لا تاریکەکەی ئەو سیاسەتەش هەر زوو نەك تەنها بەرامبەر نەتەوەی کورد ، بەڵکو بگرە لە پێش ئەویشدا لە چەند کارێکی سیاسی‌و کومەڵایەتی‌تری گرنگدا خۆی نیشاندا . پێش کورد بۆرژوازی‌ی تورك لە چینی کرێکاری دا ، هەرچەندە ئەم چینەو سەرۆکەکانی هەر لە یەکەم ڕۆژی خەباتی مستەفا کەمالەوە دژی داگیرکەر زۆر دڵسۆزانە پشت‌گیری‌یان کرد . یەکەم هەنگاوی کەمالی‌یەکان لەم ڕووەوە ئەوەبوو کە هەر زوو لە «ئیتیحادی» و «پان - ئیسلامی»یە کۆنەکان حیزبێکی تایبەتی‌یان بۆ چینی کرێکار دروست‌کردو ، تەنانەت ناویشیان لێ‌نا «حیزبی کۆمۆنیست» بۆ ئەوەی لەم ڕێگایەوە جڵەوی هەموو پرۆلیتاریای تورکیا بدەنە دەست چینی بۆرژوازی‌و لە ڕێکخراوەکانی خۆیانیان دوور بخەنەوە . کەمالی‌یەکان هەر

---

(١٥) بڕوانە : أ . د . نوفیچیف ، تورکیا ، بەزمانی ڕووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٥ ، ل ١٩٧ .

(١٦) ڕژێمی خەلیفایەتی دەمێك ساڵ بوو ببووە گەورەترین کۆسپ لەبەردەمی پێشکەوتنی تورکیادا .

ئەوەندە جێگیر بوون بەمەشەوە نەوەستان . لە کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٢١دا جاندرمەکانی شاری تەرابزۆن ١٦ سەرۆکی ناوداری خەباتکەری چینی کرێکاریان بە جارێک کوشت . یەکێکیان مستەفا سوبحی بوو کە ساڵەهای ساڵ بوو دڵسۆزانەو بێ‌مەترسی خەباتی دەکرد لە ڕێگای ئازادی تورکیاو بەختیاری هەموو میللەتەکەیدا . ئەم ڕووداوانەو . دەها بەڵگەی مێژوویی‌تری وا ئەو ڕاستی‌یەمان بۆ دەردەخەن کە سیاسەتی نەتەوایەتی بۆرژوازی‌ی تورک شتێکی تاک و تەرا و تەنیا نەبوو ، بەڵکو تاقە تەقێکی گرنگی سیاسەتێکی گشتی کۆنەپەرست بوو ، دیارکردنی ئەمەش بایەخی تایبەتی‌ی هەیە بۆ دەست‌نیشان کردنی چوارچێوەی ڕاستەقینەی سروشتی ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٢٥

بیرتەسکی کەمالی‌یەکان لەوەدا دەرکەوت کە نەک هەر نەیانتوانی یەکێک لە ئەرکە گرنگەکانی شۆڕشی بۆرژوازی دیموکراتی جێ‌بەجێ بکەن کە ئەویش نەهێشتنی چەوسانەوەی نەتەوایەتی‌یە ، بەڵکو بە تەواوەتی ڕێگایەکی پێچەوانەی ئەوەشیان گرتەبەر . سەرەتای ئەم ڕێگا نالەبارە هەر زوو دەرکەوت[17] . بەتایبەتی کاتی دانانی دەستووری نوێی تورکیا لە نیسانی ساڵی ١٩٢٤دا

ئەوەبوو لەو دەستوورە تازەیەدا تەنها ئەو بەندانەی دەستوورەکانی ساڵی ١٨٧٦ و ١٩٠٩ هێڵرانەوە کە بە تەواوەتی لەگەڵ بەرژەوەندە چینایەتیەکانی بۆرژوازی‌ی نیشتمانیدا دەگونجان ، بەتایبەتی ئەوانەی پەیوەندیان هەبوو بە بێبەری‌کردنی چینە چەوساوەکان و نەتەوە ژێردەستەکان لەمافە سیاسی‌یە ڕەواکانی خۆیان (وەک بێبەری‌کردنی ئەو کەسانەی نەتوانن بە تورکی بخوێننەوەو بنووسن- لە مافی دەنگ‌دان و دانانی زمانی تورکی بە تاقە زمانی ڕەسمی لە سەراپای وڵاتا) . هەر ئەم سیاسەتە پێش ڕاپەڕینەکەی ساڵی ١٩٢٥ لە گەلێک کردەوەی‌تردا خۆی نواندو زۆر بە خێرایی گەیشتە پلەی سیاسەتێکی شۆڤێنی لێ‌کۆڵراوە کە ئامانجی ، وەک نووسەری

(١٧) پێش ئەوەی کەمالی‌یەکان بە تەواوەتی دەسەڵات بگرنە دەست ناوەرۆکی سیاسەتی شۆڤێنی بۆرژوازی تورک لە کاتی مۆرکردنی پەیمانی مسێڤەرەدا دەرکەوت . بە تایبەتی لەو مەترسی‌یە بێ‌شومارەی ئەو بەندانەی پەیوەندی‌یان هەبوو بە مەسەلەی کوردەوە خستی‌یە دڵیانەوە . چونکە جێ‌بەجێ کردنیان مانای بێبەری‌کردنی بۆرژوازی بازرگانی تورک بوو لە بازارەکانی کوردستانی ژووروو .

ئینگلیزی ف . رایند دەڵێت ، ئەوەبوو «تورکیا بکرێتە دەوڵەتێکی یەك نەتەوەیی»[18] بۆ جێبەجێ کردنی ئەمەش دیارە پێویست بوو هەموو نەتەوەکانی تری ئەم وڵاتە لە بۆتەی نەتەوەی گەورەدا بتوێنرێنەوە .

ورده ورده دیوی شاراوەی ئەم سیاسەتە کەوتە ڕوو . تەنانەت لەو بایاننامانەشدا کە کەمالییەکان بە کوردستاندا بلاویان دەکردەوەو بە ئاشکرا ، وەك دیمان ، مەرایی کوردیان دەکرد ، هەر لەو کاتەشدا پەنجەی هەڕەشەیان لەو هێزە کوردانە ڕادەوەشاند کە پڕوایان بە هیچ هەرەوەزێك لەگەڵ تورکیادا نەبوو . کۆتایی ئەو بەیاننامەیەی لەسەرەوە باسمان کرد بەم جۆرە هاتبوو

«ئەوانەی دژی یاسای کۆمارەکەمان ئەوەستن زۆر بە توندیو بێبەزەیی لێیان دەدرێت ، هەموو هەوڵێکی یاخی بوون یەکسەر دادەمرکێنرێتەوە بێ ئەوەی ماوەی بدرێت هیچ جۆرە سەرکەوتنێك بەدەست بهێنێت»[19]

هەر لەو کاتەدا ، وەك مامۆستا شاوەیس لە نووسینەکانیدا ئەیگێڕێتەوە ، کەمالییەکان نەیانهێشت کوردی تورکیا نوێنەری خۆیان بنێرن بۆ بەشداری کردن لە «کۆنگرەی میللەتانی ڕۆژهەڵات»دا کە لە شاری باکۆ لە ئەیلوولی ساڵی ١٩٢٠دا گیرا ، کەمالییەکان ویستیانە خۆیان وەفدێکی دەستکرد بکەنو بەناوی کوردەوە بینێرن بۆ ئەو کۆنگرەیە[20] چونکە ، وادیارە ، مەترسی ئەوەیان بووە نیشتمانپەروەرانی کورد مەسەلەی میللەتەکەیان لەبەردەمی ئەو کۆنگرە جیهانییەدا بە جۆرێکی وەها بهێننە پێشەوە کە لەگەڵ سیاسەتی ئەواندا نەگونجێت . هەر لەو ساڵەدا کەمالییەکان بڕیاری خنکاندنیان بەسەر کامەران عالی بەدرخاندا دا کە خێزانەکەی سەدەیەك ئەبوو بێ وچان خەباتی لە پێناوی ڕزگاریی کوردستاندا دەکرد . پاش ماوەیەك زیا گۆك ئالپ ، کە بە یەکێك لە فەیلەسووفە نەتەوە پەرستە هەرە

---

(١٨)

F . F . Rynd, Turkish racial theories (Jounal of the Royal Central Asian Society), Vol. XXI, July 1934 , Part II.

(١٩) بڕوانە

A.M. Hamilton, OP. Cit, P. 296

(٢٠) بڕوانە : «ڕۆژی نوێ» ، ژمارە – ١ – ، ساڵی – ٢ ، مارتی ١٩٦١ ، ل ٢١

گەورەکانی تورکیای نوێ دائەنریت[٢١] . لەو رۆژنامەیەدا کە لە شاری دیاربەکر بە زمانی تورکی دەرئەچوو چەند وتارێکی بڵاوکردەوە دەربارەی ئەوەی گوایە دیاربەکرو دانیشتوانی‌و بگرە دانیشتوانی هەموو شارەکانی کوردستانی ژووروو تورکن[٢٢] ئەم جۆرە نووسینانە بە جارێك هەستی ناسکی نەتەوایەتی بریندار کراوی کوردیان دەجوولاند . بەتایبەتی هەستی رۆشنبیرە خوێن گەرمەکان .

لەلایەکی ترەوە سیاسەتی شوڤێنی کەمالی‌یەکان هەموو رێکخراوو رۆژنامە کوردی‌یەکانی ناچار کرد یا بە تەواوی دەست لە ئیش کردن هەڵگرن ، یا بچنە کۆڕی خەباتی نهێنی‌یەوە . بەتایبەتی دوای ئەوەش کە کاربەدەستانی تورکیا خۆیان بە شێوەیەکی رەسمی قەدەغەیان‌کردن . لە ساڵی (١٩٢٤)ەوە کاربەدەستەکانی کوردستان بە ئاشکرا کەوتنە ئەوەی داوا لە خەڵکی بکەن لە کاروبارو گفتوگۆیاندا زمانی تورکی بەکار بهێنن . هەر لەو ساڵەشدا ژمارەیەك لە سەرۆکە کوردەکان لە وڵات دوور خرانەوە[٢٣]

ئەمانەو بە دەها کردەوەی تری وا بەجارێك هەستی نەتەوەیی هەموو چینەکانی میللەتی کوردیان بزواندو . ئەمەش کارێکی یەکجار گەورەی کردە سەر ژیانی سیاسی کوردستانی تورکیا لێرەشدا زۆر گرنگ‌و پێویستە ئەو راستی‌یە بخرێتە بەر چاو کە

(٢١) ئەم (زیا گۆك ئالپ)ە (١٨٧٦-١٩٢٤) خۆی خەڵکی دیاربەکر بووە . بە رەگەز کوردە . بەڵام لە هەموو تورانی‌یەك تورانی‌تر بووە . بۆیەکا پێی ناخۆش بووە پێی بڵێن کوردە . هەندێك لە دوژمنەکانی توانجی ئەوەیان تێ‌دەگرت کە تورك نی‌یە ، کەچی لە هەموو کەسێکیش زیاتر لافی تورکایەتی لێ‌ئەدات . لە وەڵامی ئەوەدا پارچەیەك شیعری داناوە لە ژێر ناوی «بۆ ئەو پیاوەی بە من دەڵێت تورك نیم» کە ئابا ووتویەتی

من تورك بم یا نا
هاوڕێی تورکم
ئێوەش تورك بن یا نا
دوژمنی تورکن

(٢٢) بڕوانە :

(Turkish Nationalism and Western Civilization. Selected essays of Zia Kokalp), translated and edited by Niyazi Berkes, London,1959, pp.43 – 45, 140 – 141.

(٢٣) بڕوانە

L.Rambout, Les Kurdes et le droit, Paris, 1947, P. 26.

ئەم بەشەی کوردستان لانکەی دروست بوون و گەشەکردنی بیروباوەڕی نەتەوایەتی و مەڵبەندی سەرەتای پەیدا بوونی جووڵانەوەی ئازادی - نەتەوەیی هەموو میللەتی کورد بووە[24] ، بۆیەکا سیاسەتی شۆڤێنی چینە کاربەدەستەکانی تورك زۆر بە خێرایی ڕەمەکی خەڵکەکەی جووڵاند ، کە زۆربەی زۆریان لە بۆنەی خەباتی ساڵەهای بنانی باوو باپیرو خۆیاندا قاڵ بووبوون . ئەمە ڕاستی یەکی مێژوویی یەکجار گەورەیە کە کارێکی زۆری کردۆتە سەر بەرپا بوونەو سروشتی ڕاپەڕینەکەی ساڵی ١٩٢٥ ، بەڵام بە داخەوە زۆربەی مێژوونووسان خستوویانەتە پشتگوێ .

لەگەڵ ئەوەشدا هەندێك مێژوونووسی بێگانەی دووربین پێش بەرپابوونی ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٢٥ بە ماوەیەك سیاسەتی شۆڤێنی کەمالی یەکان بەرامبەر کورد سەرنجی ڕاکێشاون و خەملی ئەوەیان لێداوە کە ئەو سیاسەتە لە ئەنجامدا پاڵ بە کوردەوە دەنێت ڕاپەڕن .

لەم ڕووەوە ڕای مێژوونووسی ئینگلیزی بەناوبانگ پرۆفیسۆر ئارنۆلد تۆینبی جێگاو سەنگێکی زۆر گەورەی هەیە . تۆینبی دوو ساڵ پێش ڕاپەڕینەکە چۆتە تورکیاو لە نزیکەوە گفتوگۆی لەگەڵ کاربەدەستە گەورەکانی ئەوێ و سیاسی یە ناسراوەکانی ئەم وولاتەدا کردووەو پاش گەڕانەوەی لە یەکێك لە وتارەکانیدا باسی ئەوەی کردووە چۆن لەوێ ، هەوڵ دەدرێت کورد بتوێنرێتەوە و گەیشتۆتە ئەو ئەنجامەی کە ئەم سیاسەتە ڕۆژێك لە ڕۆژان ، دەبێتە هۆی نانەوەی کێشەو ناخۆشی لەلایەن کوردەوە بۆ ئەنقەرە . بەرادەی ئەو کێشەو ناخۆشی یەی ، لەلایەن ئەلبانی یەکانەوە کاتی خۆی بۆ ئیمپراتوریەتی عوسمانی نرایەوە [25] وابزانم مستەفا

(٢٤) زۆربەی جووڵانەوەکانی میللەتی کورد لە سەدەی نۆزدەهەمدا لەم بەشەی کوردستان بەرپابوون ، بۆ یەکەم جار ساڵی ١٨٨٠ هەر لەم بەشەی کوردستاندا دروشمی سەربەخۆیی کوردستانی گەورە لە کاتی ڕاپەڕینەکەی شێخ عوبەیدوڵلادا هەڵگیرا . هەر کوردە نیشتمان پەروەرەکانی ئەم بەشەی کوردستانیش بوون کە یەکەم ڕۆژنامەیان بە زمانی کوردی دەرکردو یەکەم ڕێکخراوی سیاسی یان لە مێژووی هەموو کوردستاندا دامەزراند .

(٢٥) لە بیست و سی یەکانی سەدەی پانزەهەمدا تورکە عوسمانی یەکان هەموو ئەلبانیایان داگیرکرد . هەر لەو کاتەوە میللەتی ئەلبانی زۆر بە گەرمی کەوتە خەبات دژی ئەم داگیرکەرە بێگانانەو دەها ڕاپەڕینی خوێناوی بەرپاکرد . بۆیەکا زۆر جار دەگوترێت ئەلبانی یەکان لە هەموو لایەك زیاتر کێشەیان بۆ عوسمانی یەکان ناوەتەوە . بە وێنە ڕاپەڕینی ئەلبانی یەکان ساڵی ١٩١١ تا ڕادەیەکی زۆر بووە هۆی لاواز بوونی ڕژێمی «تورکە لاوەکان» .

کەماڵو هاوەڵەکانی زیاتر حیکمەت دەنوێنن ئەگەر هەر لە سەرەتاوە بەربەستی ڕوودانێکی وەها بکەن بەوەی مافی هاوتیشتیانی یەکسانی بدەن بە کورد ، بەلام ئەوان لە تێگەیشتنەوە بێت یا لە سیاسەتی تواندنەوەیان بۆخۆیان هەڵبژاردووە» (٢٦)

تەنها هەستی نەتەوایەتی و سیاسەتی شۆڤێنی کەمالییەکان پاڵیان بە کوردەوە نە نا ڕاپەڕن ، بەڵکو گەلێك هۆی تریش لە ئارادا بوون کە بەشێکی زۆری ئەوانیش هەر ئەنجامی ئەو سیاسەتە بوون . بەر لە هەمور شتێك پێویستە چاوێك بە باری ژیانی ئابوری نوێی کوردستانی تورکیادا لە دوای سەرکەوتنی شۆڕشی بۆرژوازی ی لەم وولاتەدا بخشێنین تا بتوانین ئەو هۆ ئابووری یە گرنگانە دەست نیشان بکەین کە زرووفی تەقینەوەی سیاسی یان لەم بەشەی کوردستاندا بە جارێك گەیاندە ڕادەی کامڵبوون .

دیارە لەگەڵ سەرکەوتنی شۆڕشی بۆرژوازی لە تورکیادا سیاسەتێکی ئابووری ی نوێ هاتە کایەوە . کەمالییەکان لەم ڕووەوە چەند هەنگاوێکیان بەرەوپێشەوە نا بە مەبەستی لاوازکردنی چینی دەرەبەگ و جۆری بەرهەمهێنانی دەرەبەگایەتی و پەرەپێسەندنی هۆو پەیوەندی بەرهەم هێنانی سەرمایەداری چ لە کشتوکاڵ ، چ لە پیشەسازی و بازرگانیدا . بەلام ئامانجی بەرو دوای هەمور ئەو هەنگاوانە بەهێز کردنی دەسەلاتی سیاسی و ئابووری ی چینی بۆرژوازی ی خۆی بوو ، بۆیەکا لە ئەنجاما نەك هەر باری ژیانی چینە چەوساوەکان بەرەو باشبوون نەڕۆی ، بەڵکو لەگەڵێك ڕووەوە بەرەو خراپیش ڕۆی .

کەمالییەکان نەیاندەویست لە بنەڕەتا لە دەربەگایەتی بدەن و بەوە جووتیار ڕزگار بکەن ، بەڵکو هەوڵ و تەقەلایان ئاراستەی ئەوە کرابوو کە جۆری بەرهەم هێنانی دەرەبەگایەتی پلەیەك پێش بخرێت و شێوەی سەرمایەداری بدرێتێ ، ئەمەش لە هەمور شوێن و کاتێکدا دەبێتە هۆی قوڵبوونەوەی چەوساندنەوەی جووتیارو بگرە هەمور لادێی . هەر ئەنجامی ئەم سیاسەتەش بوو کە تا ماوەیەك دوای سەرکەوتنی

---

(٢٦)

Professor Arnold J. Toynbee, Angora and the British Empire in the East – (The Contemporary Review), London, June 1923 , PP. 386 – 387.

شۆڕشی بورژوازی هەندێك لە سەرانەو باجی دەرەبەگایەتی هەر وەك خۆیان هێڵرانەوە ، بەڵکو کەمالی‌یەکان زۆر جاریش دەستی یارمەتیان بۆ خاوەنی زەوی شارێکان ، کە پەیوەندی‌یان لەگەڵیاندا هەبوو ، درێژ دەکرد ، وەك ئەوەی قەرزیان ئەدانێ‌و لە دەرەوە تراکتۆرو ئەمرازی بەرهەم هێنانی‌تری نوێ‌یان بۆ دەهێنان . زەوی‌و زاری ئەم جۆرە خاوەن موڵکانە بەتایبەتی لەسەر حسابی جووتیارە ئەرمەنی‌و یۆنانی‌یەکان لە پەرەسەندندا بوو ، ژمارەی جووتیاری بێ‌زەویش ، بەتایبەتی لە ناوچەی وەك کوردستاندا ، ڕوو لە زیادی بوو . تەنانەت عیسمەت ئینۆنۆی سەرەك وەزیران سالی ١٩٣٦ خۆی ناچار بوو دان بەوەدا بنێت کە «ژمارەیەکی بێ شومار جوتیاری بێ زەوی هەن»[٢٧] . پاش ئەویش بە ٢٤ سال ڕۆژنامەی «یەنی صباح»ی تورکی نووسیبووی کە وا «قسەی شێخ وەك قانوون وایە بۆ جووتیار کە تەنانەت مافی ئەوەشی نی‌یە بێ ڕەزامەندی ئەو بۆ هیچ کارێك پەنا بەرێتە بەر کاربەدەستە میرێکان»[٢٨] ئەمانە هەموو ئەو ڕاستی‌یە دەخەنە بەرچاو کە وا سیاسەتی کشت‌وکالی بۆرژوازی تورك سیاسەتێکی قوڵ‌و سەرکەوتوو نەبوو ، بۆیەکا بووە هۆی پەرەسەندنی دووبەرەکایەتی چینایەتی‌و کۆمەڵایەتی لە لادێکاندا[٢٩]

دیارە ئەم جۆرە ڕێڕەوە نەیدەتوانی کارێکی وا بکات کشت‌وکال لە تورکیای کەمالیدا هەنگاوی گەورە بەرەوپێش بنێت . بە وێنە تا سالی ١٩٢٩ ئینجا ڕووپێوی ئەو زەوی‌و زارەی بۆ کشتوکال بەکار دەهێنرا گەیشتەوە ڕادەی سالەکانی پێش شەڕی یەکەم ، بەلام ئەو بەرهەمەی دەیدا لە دەوروبەری ٨٠٪ی بەرهەمی پێش شەڕ تێ‌نەدەپەڕی ، ژمارەی مەڕومالاتیش هەر لەو سالەدا بە زەحمەت خۆی دەدا لە ٨٥٪ی ژمارەی پێش شەڕ[٣٠] لە ئەنجامی ئەمەدا گرانی هەتا دەهات پەرەی دەسەند . ئەم ژمارانە ، وابزانم ، زۆر بە ئاشکرا ڕادەی ئەو گرانی‌یە دەخەنە ڕوو : سالی ١٩١٣ حۆقەیەك گۆشت بە ٥ قرش بوو ، حۆقەی نان بە قرشێك‌و ڕۆنی

---

(٢٧) بڕوانە «مێژووی هەموو جیهان» ، بە زمانی ڕووسی ، بەرگی -٩- مۆسکۆ ، ١٩٦٢ ، ل ٤٤١

(٢٨) لە گۆڤاری «الطریق» ، بیروت ، ٧ی تەممووزی سالی ١٩٦١ ، ل ٩٣ وە وەرگیراوە .

(٢٩) زۆربەی مێژوونووسە پێشکەوتن خوازەکان پەنجەیان بۆ ئەم ڕاستی‌یە ڕاکێشاوە (بە وێنە بڕوانە : پ . پ . مایسیفسو م . أ . گاسرەتیان ، تورکیا ، بە زمانی ڕووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٥ ، ل ٤٨) .

(٣٠) بڕوانە : أ . نۆڤیچیڤ . سەرچاوەی ناوبراو ، ل ١٧٠

زەیتوونیش بە ٣ ، بەڵام لە ساڵی ١٩٢٨دا نرخی حۆقەیەك گۆشت گەیشتە ١٥٠ قرش و نان ١٨ و ڕۆنی زەیتوونیش ٧٠ قرش . بەم جۆرە لەسەردەمی کەمالییەکاندا نرخی شتومەکی پێویست لە ١٨ وە تا ٤٠ کەرەت بە نیسبەت پێش شەڕەوە زیادی کردووە[٣١] تاقە تاقێك کەڵکی لەم گرانییە وەرگێت بۆرژوازیی بازرگانی تورك بوو کە ژمارەیەك مێژوونووس بە هێزی جووڵێنەری شۆڕشی کەمالیی دائەنێن ، بەڵام بە نیسبەت هەژار و چەوساوانەوە تاقە مانایەکی هەبوو – برسێتی !

تەنانەت ئەو پێشکەوتنەش کە دوای هاتنی کەمالییەکان بەرهەمی پیشەسازی گرتەوە نەبووە هۆی ئەوەی باری ژیانی ئابووری وڵات بێتەوە سەر خۆی ، بەڵکو بە پێچەوانەوە پەرەسەندنی دەسەڵاتی سیاسی و ئابووریی بۆرژوازیی بووە هۆی ئەوەی چەوساندنەوەی چینی کرێکار تەشەنە بسێنێت . ڕۆژانەی کرێکاری شارەزا لە شاری ئەستەموڵ دەگەیشتە ١٢٠ – ٢٠٠ قرش ، ڕۆژانەی کرێکاری ڕەمەکیش لە دەوروبەری ٤٠ تا ١٠٠ قرشدا بوو[٣٢] هەرچەندە ڕۆژی کار زۆر جار خۆی داوە لە ١٦ سەعات . ئەم ڕوژانەیە ، وەك سەرچاوە ڕەسمییەکان خۆیان دانیان پیا ناوە لە ڕاستیدا بە مقداری ١٧٪ کەمتر بووە لە ڕادەی ڕۆژانەی کرێکارانی ساڵی ١٩١٣[٣٣]

ڕۆژانەیەکی وا کەم تەنانەت بەشی ژیانی کولەمەرگیشی نەدەکرد ، بە وێنە وەك یەکێك لەسەرچاوە باوەڕپێکراوەکان دەیگێڕێتەوە کرێکارانی کانە خەڵوزەکانی زەنگوڵ – داغ لە نانی ڕووت و گەنمەشامی بەولاوە هیچی تریان نەدەخوارد[٣٤]

---

(٣١) دەربارەی ئەو ژمارانە بڕوانە
(The Times), London, July 8, 1929 ئەوی سەرنج ڕادەکێشێت تەنانەت کاربەدەستانی تورکیا خۆشیان بە شێوەیەکی ڕەسمی دانیان بەو گرانیەدا دەنا ، هەرچەندە هەوڵیان ئەدا لێی کەم بکەنەوە . سەرچاوە ڕەسمییەکانی ئەو سەردەمە دەڵێن نرخی شتومەك ساڵی ١٩٢٩ لە ١٣وە تا ١٥ کەرەت بە نیسبەت ساڵی ١٩١٤وە زیادی کردووە (بڕوانە : ر . پ . کورینکو . جوڵانەوەی کرێکاران لە تورکیا (١٩١٨–١٩٦٣) . بە زمانی ڕووسی . مۆسکۆ . ١٩٦٥ . ل ٥٧) .
(٣٢) بڕوانە : ر . کورینکو . سەرچاوەی ناوبراو . ل ٥٧ .
(٣٣) بڕوانە : أ . نولیچیف . سەرچاوەی ناوبراو . ل ١٧٣
(٣٤) «جوڵانەوەی میهنی جیهانی» . بە زمانی ڕووسی . بەرگی ٣ . مۆسکۆ – لینینگراد ، ١٩٢٩ ، ل ٤٢–٤٣

شان بە شانی فشاری ئابووری لەگەڵ هاتنی کەمالی‌یەکاندا فشاری سیاسیش بۆ سەر چینی کرێکار پەرەی سەند . هێشتا فریا نەکەوتبوون بەتەواوەتی دوژمن لە وڵات دەربەرێنن کاتێك دڕندانە کەوتنە گیانی چینی کرێکارو ڕێکخراوەکانی (تەنها پاییزی ساڵی ۱۹۲۲ پتر لە ۳۰۰ لە سەرۆکە پێش‌کەرەکانی ئەم چینە ئاخنرانە بەندیخانەکانەوە)[٣٥] کەمالی‌یەکان لە کاتێکدا ڕێکخراوی کرێکارانیان دادەخست ، لە هەمان کاتدا ڕێکخراوی سەربەخۆیانیان دادەمەزراند بۆ ئەوەی بەو جۆرە نەهێڵن جووڵانەوەی کرێکاران پەرە بسێنێت‌و بچێتە قاڵبێکی یەکگرتووەوە .

هەموو چینە چەوساوەکانی تورکیا ، بێ‌جیاوازی نەتەوایەتی ، بە جارێك لە دەست ئەم سیاسەتە ناڵەبارانەی کاربەدەستە بورژوازێکانی تورکیاوە وەڕس بووبوون ، ئەمەش هەر زوو لە زنجیرە جووڵانەوەو مانگرتنێکدا پێش ڕاپەڕینەکەی ساڵی ۱۹۲۵ خۆی بە ئاشکرا نواند . بە وێنە جووتیاری هەندێك ناوچەی ڕۆژئاوای تورکیا ساڵی ۱۹۲۳ ڕاپەڕینێکی گەورەیان دژی حوکمەت‌و دەرەبەگایەتی بەرپا کردو گەلێك کاربەدەست‌و جاندرمەیان کوشت . بەڵام حوکمەت زۆربە توندی‌و بێ‌بەزەیی‌یانە ئەو ڕاپەڕینەی دامرکاندەوەو لە مانگی تشرینی یەکەمی هەر ئەو ساڵەدا قانوونێکی دانا گوایە « دژی چەتەگری »[٣٦] کە سەراپای تەرخان کرابوو بۆ بەرهەڵستی هەموو جۆرە جووڵانەوەیەکی جووتیاران[٣٧] هەر لەو کاتەدا نارەزایی‌و جووڵانەوەی کرێکاران شێوەیەکی تیژتری وەرگرتبوو . تەنها لە هاوینی ساڵی ۱۹۲۳دا پتر لە ۱۲ هەزار کرێکاری کانە خەڵوزەکانی زەنگوڵ – داغ سێ جار مانیان گرت[٣٨] گەلێك مانگرتنی تری لەو جۆرە لە ئەستەموڵ‌و شارە گەورەکانی تری

---

(٣٥) بڕوانە : ر . کورینکو . سەرچاوەی ناوبراو . ل ٤٢-٤٣

(٣٦) کەمالی‌یەکان تەنها ڕاپەڕینەکانی کوردیان بە «چەتەگری» لە قەڵەم نەدەدا . بەڵکو هەموو جووڵانەوەیەك هەر لەوەندە دژی خۆیان بوایە ئەو ناوو ناتۆرەیەیان دەدایە پاڵی

(٣٧) پ .پ . مایێف . پەیوەندی کشتوکاڵی لە تورکیای ئەم سەردەمەدا . بە زمانی ڕووسی . مۆسکۆ . ۱۹٦۰ . ل ۱۷۱-۱۷٢ .

(٣٨) بڕوانە : ل . کۆرینکو . سەرچاوەی ناوبراو . ل ٥٩ .

تورکیادا روویان‌داو ئەوەی پێویستە سەرنجی بۆ ڕابکێشرێت لەم ڕووەوە ئەوەیە کە نوێنەرانی هەموو نەتەوەکانی تورکیا لەم جۆرە جووڵانەوانەدا بەشداری‌یان کردووە .

بەم جۆرە دەبینین دوای هاتنی کەمالی‌یەکان جۆرە نارەزایی‌یەکی گشتی لە هەموو تورکیادا هەبوو کە دیارە گەلی کوردیشی گرتبۆوە . بەڵام چەند هۆیەکی تایبەتی لە ئارادابوون کە کارێکی وایان کردبوو ئەو نارەزایی‌یە لە کوردستاندا زیاترو ئەنجامی توندو تیژتر بێت . جارێکا بەر لە هەموو شتێك سیاسەتی ئابووری کەمالی‌یەکان لە کوردستاندا سەرەرای هەموو شتێك ڕێبازێکی شۆڤێنی ڕووتیشی وەرگرتبوو . بە وێنە لە کاتێکدا کەمالی‌یەکان لە ناوچە تورکەکاندا تا ڕادەیەکی زۆر تەنها دەسەڵاتی سیاسی‌یان لە خاوەن زەوی‌یە گەورەکان سەندەوە ، دەبینین لە کوردستاندا هەوڵیان دەدا جگە لەوە لە بەرژەوەندی‌یە ئابوورێکانیشیان بدەن ، بە تایبەتی هی ئەو ئاغاو سەرەك هۆزانەی کە لە دەمێکەوە تێکەڵی شەپۆلی جووڵانەوەی ئازادی — نەتەوەیی گەلەکەیان بوبون . پێویستیشە ئەوە بڵێین مەبەستی ئەم لێدانە ئازادکردنو بەو جۆرە ڕاکیشانی جووتیاری کورد نەبوو ، بەڵکو بەشێك بوو لە سیاسەتی شۆڤێنی‌ی کەمالی‌یەکان . بە وێنە بەشێك لە باشترین زەوی‌و زاری کوردستان لە خاوەنەکانی زەوت‌کرا بۆ ئەوەی دابەش بکرێت بەسەر ئەو تورکانەی لە دەرەوە . بە تایبەتی لە یۆنانەوە ئەگەرانەوە[39] تەنها لە ساڵی ١٩٣١دا بریار درا ١٠٠ هەزار تورکی بولغارستانو یوگوسلافیا بنێرنە هەندێك لە ناوچە کوردەوارێکان ، گوایە « بۆ بەهێزکردنی دانیشتووە تورکەکانیان »[40] دیارە ئەم سیاسەتە بووە هۆی نارەزایی نەك تەنها جووتیاری کورد ، بەڵکو لە گەڵیاو ، هەر بەو ڕادەیەش چەوسێنەرەکانیشی .

هۆیەکی تری تایبەتی ئابووری لە ئارادا بوو کە کاری کردبووە سەر بەشێکی زۆر لە دانیشتوانی کوردستان ، بە تایبەتی هۆزە نیمچە کۆچەرو بازرگانەکانی . ئەوە بوو لە سەدەی نۆزدەمینەوە سەرەتای دروست‌بوونی یەك بازاری لە هەموو کوردستاندا

---

(٣٩) بروانە «کێشەکانی کشتوکاڵ» . بەزمانی ڕووسی . بەرگی ١-٢ . مۆسکۆ . ١٩٣٦ . ل ١٢٧

(٤٠) بروانە

(The Times), August 27, 1931

دەستی پێکردبوو ، ئەم کارە گرنگە لە ئەنجامی بەستنی بازاڕی کوردستان بە بازاڕەکانی جیهانی سەرمایەداریەوەو دەست پێکردنی ڕزگاربوون لە ئەنجامی ئەوەدا لە چوارچێوەی بەرهەم هێنانی تەبیعی ، ڕۆژ بە ڕۆژ لە پەرەسەندندا بوو ، دابەش‌کردنی کوردستانیش بە ناو لە نێوان تورکیاو ئێراندا لەو سەردەمەدا هێشتا نەبووبووە کۆسپ لە بەردەمیدا . لەو سالأنەدا ئاڵ‌و گۆڕی بازرگانی لە نێوان کوردستانی خواروو و ژووروودا تا ڕادەیەکی دیار لە گەشە کردندا بوو بە هۆی ئەو کاروانانەوە کە لە نێوان هەردوو لایاندا لە هات‌و چۆدا بوون بەو حەوت ڕێگایەو ئەو دۆڵە گەورەیەی کەوتۆتە عاستی گەیشتنی خابوور بە ڕووباری دجلەوە کە پانایی ٢٠ کیلۆمەترێك دەبێت ، ئەو ڕێگایانەی بە جارێك ئەمدیوو ئەودیوی کوردستانیان پێکەوە بەستووە . تەنانەت لە کاتی دووبەرەکایەتی تورك‌و ئینگلیزدا لە سەر کوردستانی خواروو تورکەکان زۆر لەسەر ئەوە سوور بوون کە وا پەیوەندی بازرگانی لە نێوان ئەم بەشەی کوردستان‌و کوردستانی ژووروودا زۆر بە هێزەو بۆ بەڵگەش باسی ئەو حەوت ڕێگایەو دۆڵەکەی لای خابووریان کردبوو[٤١] جگە لەوە هەر ئەو پەیوەندیی ئابووریە بوو کە پاڵی نابوو بەو لیژنە تایبەتیەی «کۆمەڵەی گەلان» ناردبووی بۆ لێکۆڵینەوەی ئەو کێشەیە لە ڕاپۆرتەکەیدا داوا بکات کە ئەگەر هاتو «ویلایەتی مووسڵ» درا بە عیراق ئەوا پێویستە ڕێگای خەڵکەکەی بدرێت بە سەربەستی بازرگانیی خۆیان لەگەڵ تورکیاو سووریادا بکەن‌و مافی ئەوەش بدرێت بە بازرگانەکانی کوردستانی تورکیا ڕێگاکانی ویلایەتی مووسڵ بۆ ئاڵ‌و گۆڕی بازرگانی بەکار بهێنن[٤٢]

بەلأم زرووفی نوێی دوای کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهان‌و بە ڕادەی یەکەم داگیرکردنی کوردستانی خواروو لە لایەن ئینگلیزەوەو دابڕینی لە کوردستانی ژووروو ، لەگەڵ سەرکەوتنی چینی بۆرژوازی لە تورکیاو ئێران مانای ئەوەیان دەبەخشی کە ئیتر

---

(٤١) بڕوانە :

(League of Nations .Question of the frontier between Turkey and Iraq. Report submitted to the Council by the Commission instituted by the Council Resolution of the September 30th , 1924), Geneva, 1924, P. 29

(٤٢) Ibid, P. 90

کوردستان بە شێوەیەکی عەمەلی دابەش بوو بە چەند پارچەیەکەوە کە بە زۆر هەوڵ دەدرا بە یەکجاری لێك دابپرێن ، ئەمەش بێگومان کارێکی یەکجار گەورەی کردە سەر ژیانی ئابوری کوردستانو بە تایبەتی سەر عەمەلیەتی دروست بوونی یەك بازاری تیایا .

تورکەکان ئەیانویست بە جارێك دەست بەسەر هەموکوردستاندا بگرن ، بەلأم زانییان ناتوانن کوردستانی خواروو بخەنە ژێر ڕکێفی خۆیان ، بۆیەکا لە ساڵی ١٩٢٤وە کەوتنە ئەوەی بە سەرباز هەموو کونو کەلەبەری سنوورەکانی‌یان لەگەڵ سوریاو بە تایبەتی لەگەڵ عیراقدا بتەنن[٤٣] . بەم جۆرە ڕێگای بازرگانێتی لە نێوان ئەم دوو بەشەی کوردستاندا تا ڕادەیەکی زۆر بەستراو نەك تەنها بازرگانەکانی هەردوولا ، بەڵکو هەردوو بازارەکەش لە ئەنجامدا زۆر زەرەربار بوون ، تەنانەت نوێنەرانی عیراق لە یەکەم کۆبوونەوەی کۆمیتەی دوو قۆڵی چاودێری سنووری نێوان تورکیاو عیراق کە کۆتایی ساڵی ١٩٢٦ لە زاخو گیرا بە شێوەیەکی تایبەتی سەرنجی هاوەڵە تورکەکانیان بۆ ئەم کێشە ئابووری‌یە ڕاکێشا[٤٤]

دابڕینی کوردستانی ژووروو و خواروو بە زۆر لە یەکتر کارێکی زۆری کردە سەر ژیانی ئابووری‌ی هۆزە نیمچە کۆچەرەکانیش . کاربەدەستانی تورکیا بە جارێك هاتوچۆی ئەو هۆزانەیان لە نێوان هاوینو زستانە هەوارەکانیانا کە کەوتبونە هەردوو بەشەکەی کوردستانەوە ، قەدەغەکرد . لە ئەنجامی ئەمەدا بە هەزارەها سەر مەڕو بزنی ئەو هۆزانە فەوتان . بە وێنە تەنها لە هاوینی ساڵی ١٩٢٧دا دەورروبەری ٦ هەزار کەس لە هۆزی ئەرتوشیو سەندی لە ئەنجامی دابڕینیان لە هاوینەهەوارەکانیان بە جارێك زەرەرمەند بوون[٤٥] لە پێش ئەوانیشدا بە دوو ساڵ دەورروبەری

---

(٤٣) بڕوانە : A.Safrastian , Kurds and Kurdistan, PP. 87 — 88.

(٤٤) بڕوانە

(Report by Britannic Majestys Government to the Council of the League of Nations on the administration of Iraq for the year 1926), London, 1927, P.21.

(٤٥) بڕوانە :

(League of Nations. Report by Britannic Majestys Government to the Council of the League of Nations of the administration of Iraq for the year 1927), London, 1928, p.26.

١٢٠٠ خێزان لە هۆزی میران ناچار بوون بە یەکجاری کوردستانی تورکیا بەجێ بهێڵن لە ناو بێ بەری کردن لە هاوینەهەوارەکانیان کە کەوتبوونە کوردستانی خوارو لە قەراغ رووباری دجلەدا[٤٦] . دیارە لە ئەنجامی ئەمەدا نیمچە کۆچەرەکانی کوردستانیش بە تەواوەتی لە کاربەدەستە نوێکانی تورکیا داخ لە دڵ بوون .

ئەم نیمچە کوچەریانە لەگەڵ هەموو لادێکانی تری کوردستان‌و هەروەها کرێکارو هەژاری ناو شاریش هەر وەك چینە چەوساوەکانی هەموو تورکیا زەلالەتیان بوو بە دەست ئەو باج‌و سەرانە تازانەوە کە بە یەکجاری پەکی خستبوون‌و تەنانەت ماوەی کۆبوونەوەی سەرمایەشیان لە دەست حیرەفی‌یەکان‌و بازرگانە ناوبجیکانیشدا نە ئەدا تا بتوانن لەگەڵ ڕێبازی سەرمایەداری نوێی تورکیادا خۆیان بەرن بەرێوە . فشاری ئەم باج‌و سەرانانە بۆ سەر لادێی لە هەموان زیاتر بوو ، چونکە لە سەردەمی عوسمانیێکانیدا زۆربەیان بە یەکجاری یا ساڵەو ساڵ خۆیان لە دانیان ئەدزیێوە . بە وێنە ساڵی ١٩١٣ یەکێك لە خێزانە دەرەبەگەکانی ناوچەی بتلیس بیست ساڵی رەبەق بەسەر ئەوەدا تێپەڕیبوو کە پوولێك باج‌و سەرانەی دەوڵەتی نەدابوو[٤٧] ، بەڵام لە سەردەمی دەسەڵاتی مەرکەزی بورجوازیدا دیارە ماوەی شتی وەها بە جارێك برا . گۆڤاری «ڕۆژهەڵاتی نزیك‌و هیندەی ئینگلیزی دوای تێپەڕبوونی چەند مانگێك بەسەر ڕاپەرینەکەی ساڵی ١٩٢٥دا دەربارەی ئەم باسە نووسیویتی دەڵێت «وەزارەتی دارایی هیچ کون‌و کەلەبەرێکی نەهێشتۆتەوە دانیشتوانی تورکیا لە ڕێگایانەوە بتوانن خۆیان لە دانی باج‌و سەرانە ڕزگار بکەن»[٤٨] لە لایەکی ترەوە ئەو باج‌و سەرانانە تا دەهات لە زۆربووندا بوون . بە وێنە تەنها لە ماوەی ساڵێکدا (١٩٢٨-١٩٢٩) داهاتی دەوڵەت لە باج‌و سەرانە پتر لە ٦٪ی زیادی کرد[٤٩]

---

(٤٦) بڕوانە :

(Report.... for the year 1926) P. 16

(٤٧) بڕوانە :

A. Safrastian, Kurds and Kurdistan, PP. 72 – 73.

(٤٨) بڕوانە

(The Near East and India), Vol XXVIII, November 19, 1925, P. 612.

(٤٩) بڕوانە :

(The Near East and India), Vol XXXIV, August 9, 1929, P. 178.

ساڵی ١٩٣٨-١٩٣٩ باجی مباشر گەیشت بەڕادەیەك كە پێنج ئەوەندەی ساڵی ١٩٣٠-١٩٣١ ئەبوو[٥٠]

تەنانەت فشاری سەرانەو باجیش لە كوردستاندا زیاتر بوو وەك لە ناوچەكانی‌تر ، هیچ نەبێت لە ئەنجامی ئەوەدا كە بەشێكی زۆر لە سوپای دەوڵەت لێرە لە سەر ورگی ڕەمەكی خەڵكەكە دەژیان . عبدالعزیز یامولكی دەربارەی ئەمە نووسیویتی دەڵێت « سوپای تورك بەلایەكی گەورە بوو بە سەر شانی جوتیاری كوردەوە كە ناچار بوو شتومەكی بۆ كۆبكاتەوەو بە كۆڵی خۆی بیگەیێنێتە سەربازخانەكانی‌و لێرەش بە ئارەزووی خۆیان نرخیان بۆ دادەناو هەر ئەوەندەیان بۆ دەهێشتەوە كە بتوانێت زستانی بە كولەمەرگی بە نانو بەڕوو پێ‌بەرێتە سەر»[٥١]

ئەم سیاسەتە بە جارێك خەڵكەكەی وەڕس كردبوو . بەشێك لە ڕێكخراوە سیاسیەكانی كوردستان هەستیان بەمە كردبوو بۆیەكا هەندێكیان ، وەك «كۆمیتەی نەرزرۆم» ، لە كاتی ڕاپەرینەكەی ساڵی ١٩٢٥دا بەیاننامەی تایبەتی‌یان بلاوكردەوە كە تیایا پەیمانی لابردنی باج‌و سەرانەیان دابوو[٥٢]

ئەمەبوو بە گشتی باری ژیانی ئابووری‌و كۆمەلایەتی كوردستانی ژووروو دوای سەركەوتنی شۆڕشی بۆرژوازی لە توركیادا ، هەر لەم شەپۆلە فراوانە پڕ پێچو پەنایەشدا بە ئاسانی دەتوانرێت هۆ بنەڕەتی‌یەكانو هێزە بزوێنەرەكانی هەموو جوولانەوەی ئازادی - نەتەوایەتی كوردستانی توركیای دوای شەڕی یەكەم ، بە ڕاپەرینە گەورەكەی ساڵی ١٩٢٥وە . دەست نیشان بكرێن .

ئەو هۆیانە ، وەك ئاشكرا دیمان ، لە ناو كومەڵەكە خۆیداو زۆربەیان لە زرووفی سەركەوتنی شۆڕشی بۆرژوازی نەتەوەی دەسەلاتدارا دروست بوون ، ئەو هۆیانەش نەك تەنها لە كوردستاندا ، بەڵكو لە هەموو شوێنێك‌و هەموو كاتێكدا لەو سەردەمەدا بەس‌بوون بۆ ئەوەی هەر میللەتێكی‌تر بێت بیگەیێننە ڕادەی تەقینەوە ، زۆر ئاشكرایە

---

(٥٠) «مێژووی هەموو جیهان» . بەزمانی ڕووسی . بەرگی ٩ . ل ٤٤٥ .

(٥١) عبدالعزیز یاملكی . كوردستان و كورد اختلال لری . جلد - ١ - . تهران . ١٩٤٦ . ص ٧٨

(٥٢) بڕوانە

A. Ghassemlon, Kurdistan and the Kurds, P. 50

لە زرووف وادا ئەگەرچی هۆی دەرەوەش لە ئارادا بوو بێت ئەوا ئەو هۆیە هەر بە پێی زانیاری مێژوو خۆی لە ئەوپەڕیدا ئینجا نەیتوانیوە لە دەورێکی بچووک زیاتر بینێت و هیچ کاتێك ڕاست نییەو ناتوانرێت بە چاوی هێزی جوولێنەری بنچینەیی ڕاپەرینەکەی ساڵی ١٩٢٥ ، وەك گەلێك مێژنووس کردویانە ، دابنرێت .

باسی شەشەم

کۆمەڵەی گەلانو کورد

کورتەیەك دەربارەی سیاسەت(*)

هەرچەندە بەشێکی زۆری ئەم وتارە بۆ باسی چۆنیەتی دامەزراندنی «کۆمەڵەی گەلان» (عصبة الامم)و سروشتی ئەو دەزگایە تەرخان کراوە ، بەڵام ئەوە بۆی هەیە یاریدەمان بدات باشتر لە هەڵوەستی کۆمەڵە بەرامبەر بە گەلی کورد تێبگەین . جا بە لە پێشدا بە کورتەیەك دەربارەی سیاسەت‌و ئاڵۆگۆڕەکانی دەست پێبکەین

مرۆڤ لەوەتەی هۆشی بەبەردا هاتووەو کەوتۆتە بیرکردنەوە فێری سیاسەت ، یا وەك دەڵێن رامیاری ، بووە[1] ئەو فێڵ‌و فەرەجەی بۆ گورەران‌و پاروەنانێك بەکاری دەهێنا یەکەم ڕووی ساکاری‌ی سیاسەت بوو لە ژیانیدا .

وەك هەر دیاردەیەکی تری ژیان سیاسەتیش لەوەتەی پەیدابووە بێوچان لە ئاڵ‌و گۆڕو بەرەوپێش چووندایەو دەبێ . دەمێکە سیاسەت بۆتە پیشەو هونەرو زانست . لەو کاتەوەی کۆمەڵ‌و دەوڵەت پەیدا بوون سیاسەت بۆتە ئەرکی یەکەمی سەر شانی زۆربەی دامودەزگاو کاربەدەستانیان‌و هەر لەبەر ئەوەشە وشەی «پۆلیتیکا»ی گریکی‌ی کۆن کە واتای کاروباری کۆمەڵ یا دەولەت دەبەخشێ بە مانای (سیاسەت) تێکەڵ بە زمانە ئەوروپایی‌یەکان بووە[2]

(*) لە لاپەرە ٢-٢٩ی ژمارە حەقدەی «کاروان»دا بلاوکراوەتەوە .

(١) بۆ ئامادەکردنی ئەم وتارە کەلکی زۆرم لەو موحازەرانەم وەرگرتووە کە بە یاریدەی گەلێك سەرچاوەی جیاواز بۆ پۆلی چوارەمی بەشی مێژووی کۆلێجی ئەدەبیاتی زانکۆی بەغدا ئامادەم کردوون .

(٢) وشەی (Politika)ی گریکی لە (Polis) ەوە هاتووە کە مانای دەولەتە . دیارە وشەی پۆلیسیش هەر لەمیانەوە هاتووە .

دوای دەوڵەت پەیدابوونی ئایینیش دەوری گەورەی لە پەرەوپێش بردنی سیاسەتدا بینی . ئایین بێ سیاسەت نەیدەتوانی بلاوبێتەوەو پەرەبسێنێ . لە سەرەتای سەدەی چوارەمینەوە ئایینی عیسایی و دەوڵەت تێکەڵ بەیەك بوون و پاش ماوەیەکی کەم پاپای وا پەیدا بوو دەشیا لە سیاسەتبازیدا ببێتە مامۆستای دەیان میرو پاشای رۆژگاری خۆی .

پێغەمبەری خۆشمان ، درودی خوای لێ بێ ، هەر لە یەکەم رۆژی هەڵهاتنی خۆری ئیسلامەتی یەوە توند توند سیاسەت و ئایینی پێکەوە بەست نامە بەناوبانگەکانی بۆ پاشایانی رۆم و فورس و حەبەش یەکەم نموونەی پڕەندی دیپلۆماسی ی جیهانی نوێی موسڵمانن .

وەك گوتمان سەرەتا سیاسەت یەکجار سادەو ساکار بوو . لەگەڵ پەیابوونی دەسەلاَت و دامەزراندنی دامودەزگای میری و ئایندا سیاسەت رووی لە وردەکاری و ئاڵۆزی کرد .

بەرژەوەندی یەکانی ژیانی رۆژانەو پەرەسەندنی تێکەڵی یەك بوونی گەل
دراوسێ و لێك نزیك لە رۆژگاری کۆنەوە بوونەتە هۆی پەیدابوونی
نێوان دەزگا میری یەکانی جیهانی پێشکەوتووی ئەوساکەدا
دوورو درێژ ئەو پێوەندی یەش ساکارو بێ گرێ
ولاتێك بۆ بەستنی پەیمانێك ،
خوازبێنی شازادەیەك رووی
بەرەو نیشتمان دەگەڕایەوە
بێ ئەمسەرو ئەوسەر
جاری وا هەبوو لە
وەفدە بەناوبانگە
خایاند .
ئەرکی و
موسڵمانان
پۆلۆی زا
خزمەت

١٢٧١ ڕۆیشت‌و ساڵی ١٢٩٥ گەڕایەوە[٣] مارکۆ پۆلۆ بە نزیکەی سێ ساڵ‌و شەش مانگ ڕێگەی نێوان ڤینیسیای ئەورووپاو پەکینی[٤] ئاسیای بڕی‌و تەنانەت خاکی ئێمەش بەشێك بوو لەو ناوچەو وڵاتانەی پیایاندا تێپەڕی .

لەگەڵ پەیدابوونی ڕژێمی سەرمایەداری‌و دروست بوونی ژمارەیەك دەوڵەتی گەورەو دەسەلاتدارو چاوچنۆك قۆناغێکی نوێ لە ژیانی سیاسی‌ی گەلاندا دەستی پێ‌کرد . هیچ کامێك لەو دەوڵەتە گەورە ئەورووپایی‌یانە بە سنووری خۆی دابین نەدەبوو . هەر یەکەیان چاوی بڕیبووە خاك‌و سامانی گەلانی ترو لەناو یەکیشدا دەستیان نابووە بیناقاقای یەکتر . هەر ئەوەندەت دەزانی کڵپەی ئاگری شەڕ بەرز دەبۆوەو بە هەزاران‌و بە دەیان هەزار دەبوونە قۆچی قوربانی . ئەو شەڕانەی ئەورووپا لە ڕۆژگاری ناپلیۆن بۆناپارتدا . واتە سەرەتای سەدەی نۆزدەمین ، گەیشتە پلەیەکی ترسناکی ئەوتۆ کە مێژوو تا ئەو سەردەمە لە وێنەی بەخۆیەوە نەیبینیبوو . زیانە زۆرەکانی ئەو شەڕانەو وەڕس‌بوونی بێ‌ئەندازەی گەلانی ئەورووپا پاڵیان نا بە فەرمانڕەوایانی ئەو کیشوەرەوە زیاتر بکەونە سۆراخی ڕێبازی چارەسەرکردنی ئاشتی‌یانەی کێشە نێو دەوڵەتی‌یەکان لەبەر ئەوە سیاسەتکاران بە پێویستیان زانی دەزگایەکی باڵا بۆ چاودێری‌کردنی پێوەندی‌ی نێوان دەوڵەتە گەورەکان دابمەزرێنن ، ئەوان هاتبوونە سەر ئەو بیرەی دەشێ ئەوی بە چەك‌و شەڕو خوێن‌و فرمێسك دەبرێتە سەر بە گفتوگۆو لێدوان‌و لێکدانەوەش هەمووی نەبێ بەشێکی زۆری جێ‌بەجێ بکرێ بۆ ئەو مەبەستە دوای کەوتنی ناپلیۆن کۆنگرەی ڤیەنا بڕیاری دامەزراندنی جۆرە کۆڕێکی دا کە جاروبار نوێنەرانی ژمارەیەك دەوڵەتی گەورە بۆ لێدوان لە باسە گرنگەکانی جیهان دەیانبەست .

دوای کۆنگرەی ڤیەناو بەتایبەتی پاش ئەوەی لە حەفتاکانی سەدەی نۆزدەمینەوە وڵاتە سەرمایەدارە پێشکەوتووەکان گەیشتنە قۆناغی ئیمپریالیزم . سیاسەت‌و پێوەندی‌ی نێوان دەوڵەتان کەوتنە بارو دۆخێکی نوێی یەکجار وردو ئاڵۆزەوە کە تا دەهات گرێ‌کوێرەکانیان زیاترو باریان قورستر دەبوون‌و ئەنجام کار گەیشت بەوەی

---

(٣) مارکۆ پۆلۆ (M.Polo) ساڵی ١٢٥٤ لەدایك بووەو ساڵی ١٣٢٤ کۆچی دوایی کردووە .

(٤) بەزمانی چینی (پەکین) مانای پایتەختی باکوورە .

فەرمانڕەوایان پەنا بەرنە بەر چەك وەك دوا هیواو ئاواتی چارەسەرکردنی کێشەو بێەوبەرە زۆرەکانی ولاتەکانیان . بەو جۆرە سەرەتای ئابی سالی ١٩١٤ شەڕێك بەرپا بوو کە مێژوو تا ئەو کاتە لە وێنەی بەخۆیەوە نەبینیبوو ، شەڕێکی ئەوتۆ کە هەموانی گرتەوەو بە ڕەوایی ناوی لێنرا «شەڕی یەکەمی جیهان» .

زیانەکانی شەڕی یەکەمی جیهان کوشندەو جەرگبڕ بوون تەنها ئەوانەی بە بەرگی سەربازیەوە لە شەڕگەکاندا کوژران ، ژمارەیان خۆی دەدا لە نزیکەی (١٠) ملیۆن کەس . ئەوانەش کە لە جەنگەی شەڕدا بریندار بوون (٢٠) ملیۆن دەبوون کە سێ ملیۆنو نیویان تا مردن بە کەفتەکاری مانەوە . لە صەدا پەنجای لاوو (٤) هەزار گوندو (٢٣) هەزار کارگەو کانە ئاسنو خەلوزو (٥٥٠) هەزار خانوبەرەو (٥٨) هەزار کیلۆمەتر ڕێگەوبانی تەنها فەرەنسە[*] بووە خۆراکی ئاگری شەڕی یەکەمی جیهان کە بە لایەنی کەمەوە (٣٦٠) ملیار دۆلاری زێڕی تێچوو ، واتە گەلێك لەو پارەیە زیاتر کە هەموو شەڕەکانی پێشووی جیهان بەسەر یەکەوە هەلیان لووشی .

ئەم ڕاستی‌یە ترسناکە دەبوو دەروونی هەموان بهەژێنێو لە گۆڕەپانی سیاسەتدا گەلێك سەرنجو هەلسەنگاندنی نوێ بهێنێتە ئاراو کایەوە کە دامەزراندنی «کۆمەلەی گەلان» یەکێك لە ئەنجامە سەرەکی‌یەکانیان بوو .

دامەزراندنی «کۆمەلەی گەلان»

بەر لەوەی شەڕی یەکەمی جیهان تەواو بێت بە ماوەیەك کاربەدەستانی ژمارەیەك لە دەولەتە گەورەکان کەوتنە سۆراخی دامەزراندنی ڕێکخراو یا دەزگایەکی بالای نێودەولەتی بۆ جیهانی دوای شەڕ بۆ ئەو مەبەستە فەرەنسی‌یەکان لیژنەیەکی تایبەتی‌یان بە سەرۆکایەتی وەزیری کار دامەزراند . فەرمانڕەوایانی ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا لە هەموان زیاتر بایەخیان دایە ئەو باسە . ئەوان کە شەڕ بووە خێرو بەسەریاندا ڕژاو گەلێك لە جاران دەولەمەندو بەتواناتر بوون دەیانویست لە جیهانی سیاسەتی پاش شەڕدا ئەو ڕێکخراوە بکەنە داردەستی خۆیان .

---

[*] بەدرێژایی هەر چوار سالو سێ مانگو دە ڕۆژەی تەمەنی شەڕی یەکەمی جیهان جەنگ بۆ ناوێك لەناو خاکی فەرەنسەدا نەوەستا .

هەرچۆن بێ لەگەڵ تەواو بوونی شەڕدا دامەزراندنی «کۆمەڵەی گەلان» (عصبة الامم – League of Nations) بووە دروشمێکی ڕەخسیو، بۆیە «کۆنگرەی ئاشتی‌ی پاریس» کە ڕۆژی (١٨)ی کانوونی دووەمی ساڵی (١٩١٩) کرایەوە بەتایبەتی بایەخی پێ‌داو ڕۆژی (٢٥)ی کانوونی دووەمی هەر ئەو ساڵە جێ‌بەجێ کردنی سپاردە لیژنەیەکی بەرز بە سەرۆکایەتی ویدرۆ ویلسنی سەرەك کۆماری ولاٌتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا.

دیارە دەوڵەتە سەرکەوتووەکان هەر یەکەیان دەیویست پرۆگرامی «کۆمەڵەی گەلان» بە جۆرێك بێ کە لە هەموو سەرێکەوە لەگەڵ ئامانج‌و پلان‌و بەرژەوەندی‌یەکانی خۆیدا بگونجێ. فەرەنسەیی‌یەکان سوور بوون لەسەر ئەوەی کۆمەڵە ببێتە چقڵی چاوی ئەڵەمانەکانی هاوسێ‌یان کە بە چاوی دوژمنی باوەکوشتە سەیریان دەکردن. ئەوان داوای دامەزراندنی هێزێکی سەربەخۆیان بۆ کۆمەڵە دەکرد چونکە دەیانزانی لەبەر ئەوەی لەشکری سوارەو پیادەی ئەوسای فەرەنسە گەورەترین هێزی چەکداری جیهان بوو ئەو هێزە دەبێتە دەسکەلای خۆیان، بەلاٌم بە ناوی گشت دەوڵەتە گەورە سەرکەوتووەکانەوە.

پرۆگرامی ئینگلیزەکان دامەزراندنی ڕێکخراوێکی فراوانی ڕەچاو نەدەکرد، ئەوان دەیانویست کۆڕێکی تایبەتی بۆ نوێنەرانی ولاٌتە گەورەکان دابمەزرێنن کە دەبوو کاری بەرودوای بریتی بێ لە پاراستنی دۆخی نوێی جیهان. ئینگلیزەکان لەبەر ئەوەی هەرچی‌یەکیان ویستبوو بەهۆی شەڕەوە دەستیان کەوتبوو بە «بەشی خۆیان» قایل بوون‌و دژی ئەوەبوون کەس دەست بخاتە ناو کاروباری خۆیان‌و ولاٌتە ژێردەستەکانیانەوە کە ئەوساکە پێوانەیان خۆی دەدا لە (٣٥) ملیۆن کیلۆمەتری چوار گۆشەو ژمارەی دانیشتوانیان دەگەیشتە (٤٥٠) ملیۆن کەس.

لە باسی دامەزراندن‌و پرۆگرامی «کۆمەڵەی گەلان»دا ئەمەریکایی‌یەکان بە جۆرێکی تر هاتنە دەست. واشنگتۆن دەیویست ڕێکخراوێکی جیهانی فراوان دابمەزرێنرێ‌و هەموان بینە ئەندامی تاوەکو ببێتە شوێنی تۆژینەوەی باری ولاٌتان، تەنانەت دژی ئەوەش بوو ئەڵەمانیای بەزیو نەبێتە یەکێك لە ئەندامانی چونکە دەیویست لەو ڕێگەیەوە لە سەرکێشی ئینگلیتەرەو تایبەت لە سەرکێشی فەرەنسە

کەم بکاتەوە. لەوەیش زیاتر، نوێنەرانی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا لەو ڕۆژانەدا تا ڕادەیەکی زۆر «لایەنگری» دیارکردنی مافی چارەنووسی گەلان بوون، دەیانویست «کۆمەڵەی گەلان» ئەو مافە بکاتە دروشمێکی سەرەکیی خۆی. هەروەها لەگەڵ بازرگانیی سەربەست و بێ قۆرتدا بوون. لەو بارەیەوە دروشمی «دەروازەی کراوە» یان[٦] هەڵکرد. مەبەست لە «دەروازەی کراوە» ڕێگەدانی دامەرزاندنی پێوەندیی ئابووریی ئازاد بوو بۆ هەموان بێجیاوازی. بەو دروشمەیان فەرمانڕەوایانی واشنگتۆن قایم لە دەرگا داخراوەکانیان دەدا

ئەو ویست و داخوازییانەی ئەمەریکایەکان کە تا ڕادەیەکی زۆر لەگەڵ چاکەو بەرژەوەندیی نەتەوە بچوکەکانی جیهاندا دەگونجان لە خۆڕا نەبوون. هەموویان دەستکردی سیاسەتێکی وردو دووربین بوون کە خزمەتی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا ئامانجی سەرەکیی و یەکەمی بوو. سامانی نەتەوەیی ئەو وڵاتە بەهۆی شەڕەوە لە ئەندازە دەرچوو، بازاڕی نیوەی ڕۆژئاوای جیهان بە تەنها ئیتر دادی بەرهەمی پیشەسازیی و بەروبوومی کشتوکاڵ و پارەی کۆبوەوەی زۆری ئەوی نەئەدا ڕەنگیێ هێندە بەس بێ گەر بڵێین لەگەڵ تەواو بوونی شەڕی یەکەمدا لە ٤٠٪ی هەموو پاشەکەوتی زێڕی جیهان کەوتە بانکەکانی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاوە، کە قەرزی ئەو وڵاتە بەسەر ئینگیلتەرەو فەرەنسەو ژمارەیەك وڵاتی سەرمایەداری ترەوە گەیشتە (١٤) ملیار دۆلار. لە کاتێکدا بەر لەوەی شەڕ هەڵگیرسێ ئەو ساڵی (٢٠٠) ملیۆن دۆلار قەرزانەی دەدایە ئەو وڵاتانە. کەچی ئەو وڵاتە یەکجار دەوڵەمەندە لە بەروبوومی وڵاتە ژێردەستەکان بێبەری بوو. پێوانەی ئەو مەڵبەندو ناوچانەی کەوتبوونە ژێر ڕکێفی ئەوەوە کەمێك لە چارەکە ملیۆنێك کیلۆمەتری چوار گۆشە زیاتر بوون. بەرامبەر بەوە فەرەنسەییەکان نزیکەی دوازدە ملیۆن کیلۆمەتری چوار گۆشەی خاکی گەلانیان بە ئارەزووی خۆیان دەڕووتاندەوە. هەر ئەوساکە پێوانەی وڵاتە ژێردەستەکانی ئینگلتەرە لە (٣٥) ملیۆن کیلۆمەتری چوار گۆشە

---

(٦) «دەروازەی کراوە» واتە (الباب المفتوح) کاربەدەستانی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا ساڵی (١٨٩٩) ئەو زاراوەیان بۆ یەکەم جار بەکار هێنا ئەوساکە دەیانویست بەو بیانووەوە خۆیان بکەیەنە بازاڕە فراوانەکانی چین کە بەدەست دەوڵەتە گەورەکانی ترەوە بوو.

تێلەپەڕی کە ژمارەی دانیشتوانیان ، وەك گوتمان ، خۆی‌دەدا لە (٤٥٠) ملیۆن کەس ، واتە ئەو خاکەی بەدەست فەرەنسەوە بوو نزیکەی (٤٥) هێندو ئەوەی بەدەست ئینگلتەرەوە بوو نزیکەی (١٣٥ - ١٤٠) هێندی ئەو خاکە بوون کە بەدەست ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاوە بوو . کەوابێ دەبوو واشینگتۆن هەوڵ بدات هەرچۆن بێ درزێك بکاتە دیواری ئەو قەڵا سەختەی هاوپەیمانەکانی دوێنێ‌یەوە . بەپێی پرۆگرامی ئەمەریکایی‌یەکان «کۆمەڵەی گەلان» دەیتوانی لەو کارەدا دەورێك ببینێ .

بەڵام نە تەرازووی هێزی چەکو نە تەرازووی توانای ئابووری‌ی ئەو ڕۆژگارە بواریان نەئەدا هیچ کامێك لەو پرۆگرامانە بەتەواوەتی پارسەنگ بێت ، بۆیەکا تارەزووی هەموان لە دامەزراندنی «کۆمەڵەی گەلان»دا تێکەڵ بەیەك بوو ، ئەوەش بۆ خۆی بووە هۆی یەکەمی بە لاوازی لە دایك بوونی کۆمەڵە .

لیژنە تایبەتی‌یەکەی ویدرۆ ویلسن کارەکانی خۆی تەواو کردو لە (٢٦) خاڵی سەرەکیدا پێڕەوی بۆ «کۆمەڵەی گەلان» دانا . ئەو (٢٦) خاڵە بوونە بەشی یەکەمی هەموو ئەو پەیمانانەی لە کۆنگرەی ئاشتی‌ی پاریس مۆر کرانو کە «پەیمانی ڤێرسای» نێوان ئەڵمانیاو هاوپەیمانەکان لە هەموویان گرنگتر بوو :

ئەندامەتی‌و دامودەزگاکانی «کۆمەڵەی گەلان»

بەو جۆرە ساڵی (١٩١٩) لە کۆنگرەی ئاشتی‌ی پاریس «کۆمەڵەی گەلان» دامەزرێنراو جنێڤی پایتەختی سویسرە کرایە بارەگای‌و ئینگلیزی‌و فەرەنسی بوونە زمانی گفتوگۆو تۆماری بەڵگەکانی. ئەندامانی کۆمەڵە دوو جۆر بوون - دامەزرێن‌و هەڵبژێردراو . ئەندامانی دامەزرێن بریتی بوون لەو دەوڵەتە هاوپەیمانانەی پێڕەوی «کۆمەڵەی گەلان»یان لە پاریس مۆرکرد ، هەروەها ئەو دەوڵەتانەش کە لە ساڵانی شەڕی یەکەمدا بێ لایەن بوونو بێ هیچ مەرجێك لە ماوەی دوو مانگدا ئەوانیش هەمان پێڕەویان مۆرکرد . ژمارەی ئەندامانی دامەزرێنی کۆمەڵە بریتی بوو لە (٤٤)

دەوڵەت کە (٣١) یان دەوڵەتە هاوپەیمانەکانو (١٣) یان دەوڵەتە بێ لایەنەکانی وەك سویسرەو سویدو نەرویجو دانیمارکو ئیسپانیاو ئێرانو ئەرجەنتین بوون .

ژمارەیەك دەوڵەتی تر یەك لە دوای یەك بۆ ئەندامەتی کۆمەڵە هەڵبژێردران ، وەك ئەڵەمانیا کە ساڵی (١٩٢٦)و عیراق کە ساڵی (١٩٣٢)و یەکیەتی سۆڤیەت کە ساڵی (١٩٣٤) ومیسر کە ساڵی (١٩٣٧) هەڵبژێردران . تا هەڵگیرسانی ئاگری شەری دووەمی جیهان ژمارەی ئەندامانی «کۆمەڵەی گەلان» گەیشتە (٥٨) دەوڵەت .

دەزگاکانی کۆمەڵە بریتی بیون لە کۆمیتەی گشتی کە هەموو دەوڵەتە بەشدارەکانی کۆمەڵە ئەندامی بوونو دەبوو بەلایەنی کەمەوە ساڵی جارێك لە مانگی ئەیلولدا کۆببێتەوە .

وەفدی هەر دەوڵەتە یەك دەنگی هەبوو ، هەرچەندە دەشیا ژمارەی بەشدارانی وەفدەکە بگاتە سێ کەس . لەسەر داوای زۆرینەی ئەندامان لە کاتی پێویستدا دەبوو کۆمیتەی گشتی کۆببێتەوە . هەموو بڕیارە گرنگەکانی دەزگاکانی تری کۆمەڵە دەخرانە بەردەمی کۆمیتەی گشتی کە دوا بڕیاری وەرگرتنی ئەندامی نوێو هەڵبژاردنی سکرتێری گشتیی کۆمەڵەش لە مافە سەرەکییەکانی بوون

هەرچەندە بەپێی پلە ئەنجومەن دووەم دەزگای «کۆمەڵەی گەلان» بوو ، بەڵام کاروباری لە هەموان زۆرو بایەخدارتر بوو ئەنجومەن لە ڕاستیدا هێزی بزوێنی کۆمەڵە بوو

سەرەتا بڕیار وابوو ئەنجومەن لە (٩) ئەندام پێکبێ . پێنجیان نەگۆڕو چوارەکەی تریان کاتی ئەندامە نەگۆڕەکان نوێنەری دەوڵەتە گەورە هاوپەیمانە سەرکەوتووەکان بوون . واتە ئینگلتەرەو وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاو فەرەنسەو ئیتالیاو ژاپۆن . چوار ئەندامەکەی تر بە نۆرە هەڵدەبژێردران .

ئەو بڕیارە وەك خۆی نەچووە سەرو چەند ئاڵوگۆڕێکی بەسەردا هات . لەبەر گەلێك هۆ ، کە دوایی بە کورتی باسیان دەکەین . وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا نەبووە ئەندامی «کۆمەڵەی گەلان» . بۆیەکا شوێنی لە ئەنجومەنو کۆمیتەی گشتیدا بە بەتاڵی مایەوە . بەر لە شەری دووەمی جیهان بە چەند ساڵێك ژمارەی ئەندامانی ئەنجومەنی کۆمەڵە بووە پازدە کە نۆیان ئەندامی کاتیو شەشەکەی تریان نەگۆڕ بوون .

ئەمانەی دوایی‌یان بریتی بوون لە فەرەنسەو ئینگلتەرەو شورەوی‌و ئیتالیاو ئەڵەمانیاو ژاپۆن[٧] . دەبوو ئەنجومەن بە لایەنی کەمەوە ساڵی جارێك کۆبێتەوە . کاتی تر لەسەر داوای زۆرینەی ئەندامان چەند کەرەتی تر پێویست بوایە دەبوو هێندە ئەنجومەن بۆلێدوان کۆبێتەوە .

سکرتێری گشتی‌و باریدەرەکانی دەزگای سەرپەرشتی‌و بەرێوەبردنی کاروباری رۆژانەی «کۆمەڵەی گەلان» یان یێك دەهێنا سکرتێری گشتی لە لایەن ئەنجومەنەوە هەڵدەبژێردراو دەبوو دەنگی هەموو ئەندامانی وەربگرێ . دوای ئەوە دەبوو لە کۆمیتەی گشتیدا هەموو ، یا زوربەی ئەندامان دەنگی بۆ بدەن .

جگە لەوانەی باسیان کردن ژمارەیەکی تر کۆمیتەو لیژنەی کاتی‌و هەمیشەیی جێبەجی‌کردنی بەشێك لە ئەرکەکانی کۆمەڵەیان کەوتبووە ئەستۆ کە دوایی باسیان دەکەین .

ئامانجەکانی «کۆمەڵەی گەلان»

بەپێی دەستوورو پێرەوی دەبوو ئامانجی یەکەمی «کۆمەڵەی گەلان» پاراستنی ئاشتی بێت تاوەکو جیهان گیرۆدەی کارەساتێکی تۆقێنی‌تری وەك شەری یەکەم نەبێتەوە یەکێك لە خاڵە سەرەکی‌یەکانی پێرەوی کۆمەڵە دەیگوت پێویستە پەنا ببرێتە بەر هەر کارو فەرمانێك بۆی هەبێ «ئاشتی ی گەلان بە جۆرێکی کاریگەر دژی شەرو هەرەشەی شەر بپارێزێ» .

خاڵێکی تری هەمان پێرەو هۆی دامەزراندنی «کۆمەڵەی گەلان»ی گێراوەتەوە بۆ پێویستی «بەرەوپێش بردنی هاریکاری نێوان گەلانو مسوگەر کردنی ئی‌وەیی‌و ئاسایشیان» . پێویستی کەم‌کردنەوەی هێزی چەکداری دەوڵەتان خاڵێکی تری پێرەوی «کۆمەڵەی گەلان» بوو .

---

(٧) هەرچەندە . وەك دوایش باسی دەکەین . ژاپۆنو ئەڵمانیا یەك لە دوای یەك ساڵی ١٩٣٣ ، ئیتالیا دوای ئەوان ساڵی ١٩٣٧ لە «کۆمەڵەی گەلان» کشانەوە ، بەڵام شورێنەکانیان مابەوە بەو هیوایەی گوایە لەگەڵ شەیتان بێنە خوارێو بگەرێنەوە ناو کۆمەڵە .

بەپێی پێڕەوی کۆمەڵە دەبوو بەهۆی تەحکیمەوە . یا لە ڕێگەی ئەنجومەنەوە چارەسەری کێشە نێو دەوڵەتی یەکان بکرێ . بەتایەو ئەنجومەن نەگەیشتایە ئەنجامێکی قایل کەر ئەوسا کە ئەندامانی بۆیان هەبوو هەر یەکەیان بەپێی بۆچوونی خۆی ڕەفتار لەگەڵ مەسەلەکەدا بکات . هەروەها پێڕەوی کۆمەڵە ئابلۆوقەی ئابووری و بەکارهێنانی هێزی کردبووە سزای تاوانباران و تەنانەت دەبوو ئەنجومەن بڕیاری ڕادەی بەشداری ی هێزی ئەندامانی کۆمەڵە بۆ جێبەجێ کردنی ئەرك و بڕیارەکانی بدات . بەڵام ساڵی (١٩٣١) بەپێی بڕیارێکی تایبەتی بۆ بەرەنگاربوونەوەی دەست درێژکەران سزای ئابووری کرایە «چەکی سەرەکی ی» کۆمەڵە

بەشێکی بایەخداری ناوەرۆکی پێڕەوی «کۆمەڵەی گەلان» بەجۆرێك دارێژرابوو کە مەودای یاری کردن و دزەی دەدایە دەست دەوڵەتە گەورەکان . بەوێنە ئەو خاڵەی باسی کەم کردنەوەی هێزە چەکدارەکانی جیهانی کردووە بەوە پوچ بۆتەوە کە دەڵێ هەموو دەوڵەتێك بۆی هەیە چەند پێویستە بۆ پاراستنی قەوارەی نەتەوەیی خۆی و جێبەجێ کردنی ئەرکەکانی سەرشانی هێندە هێزی چەکداری هەبێ .

دارشتنی بەوجۆرەی ناوەرۆکی پێڕەوی کۆمەڵەو چەند ڕاستی یەکی تر بوونە هۆی کەم و کورتی یە زۆرەکانی ئەو دەزگا جیهانی یە گرنگە .

کەم و کورتی یەکانی «کۆمەڵەی گەلان»

وەك دیمان لە ڕۆژگاری کۆنگرەی ئاشتی ی پاریسەوە هەموو لایەنە دەسەلاتدارەکان لە تەقەلادا بوون «کۆمەڵەی گەلان» بکەنە داردەستی خۆیان . کە ئەو کارە بۆ وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا نەچووە سەر واشنگتۆن بڕیاری دا نەبێتە ئەندامی [٨] بەو بڕیارە یەکەم کەلێنی گەورە کەوتە بناغەی «کۆمەڵەی گەلان»ەوە ، چونکە ئەوسا کە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا گەورەترین هێزی ئابووری و یەکێك لە هێزە سیاسی یە کاریگەرەکانی جیهان بوو .

---

(٨) لەو کاتەدا «پارتی کۆماری» دەسەڵاتی گرتەوە دەستی ئەویش بووە هۆیەکی تر بۆ ئەوەی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا نەبێتە ئەندامی «کۆمەڵەی گەلان» کە بە دەستکردی ویلسۆن سەرۆك کۆماری ڕابوردوویان دادەنا . ویلسن نوێنەری «پارتی دیموکراتی» بوو کە لەگەڵ «پارتی کۆماری»دا دوو بەرەی سیاسی ی سەرەکی ی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بوون .

سەرەتا ڕێگەی ئەڵمانیاو وڵاتە بەزیوەکانی تر نەدرا بینە ئەندامی کۆمەڵە . هەروەها یەکیەتی سۆڤیەتیش لەو مافە بێبەری کرا . بەڵکو لەوەیش زیاتر ، زۆر جار ئەنجومەن‌و کۆمیتەی گشتی بەنایەتی‌و زۆر گەرم دەکەوتە باسی چۆنیەتی لەناوبردنی شورەوی . لە کەم‌ـباسی‌تردا زوربەی ئەندامانی کۆمەڵە وا هاودەنگ‌و بەپەرۆش بوون .

وڵاتە پچوك‌و ژێردەستەکان زۆر زەحمەت دەبوونە ئەندامی «کۆمەڵەی گەلان» . یاریدەی فەرەنسە نەبوایە حەبەشە وەرنەدەگیرا . عیراق دوای دە دوازدەو میسر دوای نزیکەی حەڤدە ساڵ کۆشش ئینجا وەرگیران[٩] ئەو ناتەواوی‌یەو گەلێك کەم‌و کورتی‌تری «کۆمەڵەی گەلان» ئەنجامی ئەوە بوون کە فەرەنسەو ئینگیلتەرە بووبوونە ئاغا گەورەی ئەو دەزگا جیهانی‌یە ، دیارە ئەوانیش بەپێی بەرژەوەندی‌ی خۆیان چۆنیان بویستایە وا هەڵیاندەسوڕاند . کە لەوان وابوو دەتوانن ئەڵمانیا بکەنە قەڵغانێکی پتەوی پاراستنی ڕژێمی سەرمایەداری دژی بزوتنەوە شۆڕشگێڕی‌یەکان‌و شورەوی بێ سێ‌و دوو ڕێگەیان دا ڕۆژی یەکی ئەیلوولی ساڵی (١٩٢٦) نەك هەر ببێتە ئەندامی «کۆمەڵەی گەلان» . بەڵکو دیسان وەك دەوڵەتێکی گەورە بشبێتە یەکێك لە ئەندامە نەگۆڕەکانی ئەنجومەن .

دەوڵەتە گەورەکان لە ڕاستیدا زۆر بۆ «کۆمەڵەی گەلان» بەپەرۆش نەبوون ، هەموویان باش لەوە گەیشتبوون کە کۆمەڵە ناتوانێ دەزگایەکی جیهانی‌ی تەواو کاریگەر بێ . ڕۆژی (٢٧)ی مارتی ساڵی (١٩٣٣) تۆکیۆ بێ‌پەروا لە کۆمەڵە کشایەوە تەنها لەسەر ئەو نەرمە گلەیی‌یەی لە ئەنجامی هێرشی لەشکری ژاپۆناندا بۆ سەر باکووری چین لێی کرا . ساڵێ وەرنەچەرخا دوای ئەوەی هێتلەرو نازی‌یەکان دەسەلاتیان وەرگرت کاتێك ئەڵمانیاش ڕۆژی (١٤)ی ئۆکتۆبەری هەمان ساڵی (١٩٣٣) لە «کۆمەڵەی گەلان» کشایەوە . کشانەوەی ئەمیان لەسەر ئەوەبوو چونکە ئەنجومەن بڕیاری لابردنی ئەو نیشانەی «پەیمانی ڤێرسای» نەدا کە پێوەندی‌یان بە

---

(٩) بۆ دریژەی ئەو باسە بڕوانە «تاريخ الوزارات العراقية»ی عبدالرزاق الحسني . هەروەها : الدكتور يونان لبيب رزق ، «الدبلوماسية الوفدية وعصبة الأمم» - «السياسة الدولية» (مجلة) ، القاهرة ، العدد ٣٤ ، يناير ١٩٧٦ ، ص ١١٨-١٣٧

کاروباری سەربازیی ئەڵەمانیاوە هەبوو . لەوەیش زیاتر . سیاسەت‌و نیازەکانی هێلەری‌یەکان هەرچۆن‌بێ لەگەڵ بوونی ئەڵەمانیادا لە دەزگایەکی وەك «کۆمەڵەی گەلان»دا نەدەگونجا .

پاش کشانەوەی ئەڵەمانیاو ژاپۆن‌و ئاڵۆزبوونی باری سیاسی‌ی جیهان بەهۆی نازی‌یەکانی ئەڵەمانیاو فاشی‌یەکانی ئیتالیاو عەسکەرتاری‌یەکانی ژاپۆنەوە ئینجا لەندەن‌و پاریس شورەوی‌یان بیرکەوتەوەو بە هاندانی فەرەنسە رۆژی پازدەی ئەیلوولی ساڵی (١٩٣٤) سی (٣٠) ئەندامی «کۆمەڵەی گەلان» پێکەوە داوایان لێ‌کرد ببێتە ئەندام . پاش سێ رۆژ مۆسکۆ رەزامەندی‌ی خۆی راگەیاندو شورەوی لەوساوە بووە یەکێك لە ئەندامە نەگۆڕەکانی ئەنجومەن . بەڵام لە سەرەتای شەڕی دووەمی جیهانداو دوای بەرپابوونی شەڕی نێوان فینلەندەو شورەوی (١٩٣٩–١٩٤٠) دیسان ئەو وڵاتە لە «کۆمەڵەی گەلان» دوور خرایەوە .

بەو جۆرە وەك دەبینین‌ئەو تۆووەی‌لەپاریس بۆ «کۆمەڵەی گەلان» وەشێنراو ئەو خاك‌و خۆڵەی تێدا پەروەردە بوو هێندە لەبار نەبوون بەری چاکیان لێ‌چاوەڕوان بکرێ . ئەم راستی‌یە ، لەگەڵ یاری‌ی بێ‌وچانی دەوڵەتە گەورەکاندا بوونە هۆی سەرنەکەوتنی کۆمەڵە وەك دەزگایەکی جیهانی . لێرەدا تەنها ئەوەندە بەسە گەر بڵێین هەمووی بەسەریەکەوە (٢١) ساڵ بەسەر تەواو بوونی شەڕی یەکەمی جیهاندا تێنەپەری کاتێك لەژێر سایەی «کۆمەڵەی گەلان»دا کڵپەی ئاگری شەڕێکی گەلێك لەو بەربلاوتر بەربۆوە . جا با بە کورتی جارێکا بێینە سەر باسی ئەو لایەنە بایەخدارانەی ژیانی گەلان‌و جیهان کە کۆمەڵە نەیتوانی رۆڵێکی ئەوتۆیان تێدا ببینێ‌و کە هەر یەکەشیان بەجۆرێك رێگەیان بۆ شەڕی نوێی جیهان خۆش کرد ، ئەو شەڕەی دەبوو «کۆمەڵەی گەلان» بەهیچ جۆرێکەی بەرپابوونی نەدا .

ئەو کارانەی «کۆمەڵەی گەلان» بۆی چارەسەر نەکران

لە سەرەتای کاری‌یەوە ساڵی (١٩٢٠) ، تاوەکو پێچانەوەی دامودەزگای لە نیسانی ساڵی (١٩٤٦)دا ، واتە لە ماوەی چارەکە سەدەیەکی تەمەنیدا (٦٦) کێشەو

مەسەلەی نێودەوڵەتی خرایە بەردەمی «کۆمەڵەی گەلان» کە بەداخەوە نەیتوانی چارەسەری هەرە بایەخدارو گرنگەکانیان بکات کە ئەمانەی لای خوارەوە نموونە سەرەکی یەکانیانن .

یەکەم – شەڕی ژاپۆن و چین :

لەو ڕۆژەوەی ژاپۆن بەخۆدا هات و ژیانی ئابووری و توانای سەربازی ی هەنگاوی باشی بەرەوپێشەوە ناو لە کۆتایی سەدەی نۆزدەوە وەك دەوڵەتێکی گەورە ناسرا ، لەو ڕۆژەوە تۆکیۆ چاوی بڕی یە خاك و سامانی چین و ماچینی دراوسێی .

شەڕی یەکەمی جیهان هێندەی تر ژاپۆنی دەوڵەمەند کرد . وەك بەڵگە لێرەدا تەنها دوو نموونە دەخەینە بەرچاو . لە ساڵی (١٩١٤) وە تاوەکو ساڵی (١٩١٩) نرخی بەرهەمی کەلوپەلی پیشەسازی ی ژاپۆن لە (١٣) ملیارینەوە[١٠] گەیشتە (٦٥) ملیار ، واتە پێنج هێند ، یا ٥٠٠٪ زیاتر بوو . لە ماوەی چوار ساڵی شەڕی یەکەمدا ، واتە لە ساڵی (١٩١٤)وە تاوەکو ساڵی (١٩١٨) بارستی بازرگانی ژاپۆن لەگەڵ دەرەوەدا دوو هێندو نیو زیادی کردو زیوو زێڕێکی بێ ئەژمار لە بانقەکانی تۆکیۆدا کۆبۆوە ، بە ڕادەیەك زۆربەی دەوڵەتە گەورەکانی ئەورووپا کەوتنە قەرزکردن لە ژاپۆن[١١]

لەوساوە ژاپۆن چاوچنۆکانەتر دەیڕوانی یە چینی دەوڵەمەندی یەکجار دواکەوتوو . فەرمانڕەوایانی ئەو وڵاتە چونکە دڵنیا بوون ئیمپریالی یەکان دەست ناهێننە ڕێگەیان ، هێزە چەکدارەکانیان لە ڕۆژی (١٨)ی ئەیلوولی ساڵی (١٩٣٢)وە کەوتنە پەلاماردانی باکووری – ڕۆژهەڵاتی چین . لە سەرەتاوە پەکین پشتی بە دەوڵەتە گەورەکان بەست و ویستی لە ڕێگەی «کۆمەڵەی گەلان»ەوە ڕادە بۆ دەستدرێژی ی ژاپۆنەکان دابنێ . بەڵام کۆمەڵە هیچی بۆ نەکراو بڕیارەکانی لەو بارەیەوە کە بێ پەلەو لە سەرخۆ دەری دەکردن هەروا مانەوەو ژاپۆن بێ ئەوەی گوێ بداتێ بۆ ساڵی داهاتوو لە ناوچە داگیرکراوەکاندا حوکمەتێکی سەربەخۆی دامەزراند .

---

(١٠) یەن پارەی ژاپۆنە . نرخی لە گۆڕیندایە . هەر ٣٠٠ یەن دۆلارێك دەبێت . لەبەرئەوە یەن یەکێکە لەپارە هەرە بەهێزەکانی جیهان . بە لەسەی بانقی مەرکەزی دینارێك نزیکەی ٧٥٠ یەنە .

(١١) دوای وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا ژاپۆن دووەم دەوڵەتی جیهان بوو کەڵکی زۆری لەو بارو دۆخە وەرگرت کە شەڕی یەکەمی جیهان هێنای یە کایەوە .

دووەم - هێرشی ئیتالیا بۆ سەر حەبەشە :

فاشی‌یەکان کە کۆتایی ئۆکتۆبەری ساڵی (١٩٢٢) دەسەڵاتی ئیتالیایان گرتەدەست دەیانویست گوایە ڕابوردووی ڕۆمانە دەسەڵاتدارەکان زیندوو بکەنەوەو ئیمپراتۆری‌یەتێکی فراوانو بەدەسەڵات دابمەزرێنن‌و بۆ ئەو مەبەستەیان بە هەر چوار لادا دروشمی «ئیتالیای گەورە»یان بەرزکردەوە . فاشی‌یەکان سوور بوون لەسەر ئەوەی دەست بەسەر دەریای سپی‌ی ناوەڕاستو دەریای سوورو بەشێکی زۆری ئەفەریقادا بگرن‌و تەنانەت لە نەخشەکانی خۆیاندا پی‌کەم‌و زیاد ناوی دەریای سپی‌ی ناوەڕاستیان کردبووە «دەریاکەی خۆمان» .

بۆ جی‌بەجی‌کردنی ئامانجە فراوانەکانی لە ئەفەریقادا ئیتالیای فاشی بەر لە هەر شوێنێکی تر ڕووی کردە حەبەشەو لە سەرەتای ساڵی (١٩٣٥) وە کەوتە ناردنی هێز بۆ سەر سنووری ئەو وڵاتە بەناو سەربەخۆیەی ئەفەریقا . تاوەکو مانگی ئابی ئەو ساڵە مۆسۆلینی بۆ شەڕی حەبەشە (٢٥٠) هەزار سەربازی ئیتالیایی‌و (٧٥٠) هەزار سەربازی وڵاتە ژێردەستەکانی لەو ناوچەیەدا کۆکردەوە .

لە ساڵی (١٩٢٣) وە حەبەشە یەکێك بوو لە ئەندامانی «کۆمەڵەی گەلان» . نەك هەر ئەوە ، بەڵکو وەك گوتمان بە پشتگیری‌ی فەرەنسە دەزگای ناوبراو حەبەشەی وەرگرت .

کەچی لەگەڵ هەموو ئەوانەشدا تاوەکو ڕۆژی چواری ئەیلولی ساڵی (١٩٣٥) کۆمەڵە نەیڕوانی‌یە سکاڵای حەبەشە کە لە ڕۆژی (٣)ی کانوونی دووەمی هەمان ساڵەوە دژی ئیتالیا پێشکەشی کردبوو ، واتە پاش هەشت مانگ‌و ڕۆژێك ئینجا کۆمەڵە بەخەبەر هات .

ڕاستە لەسەر حەبەشە «کۆمەڵەی گەلان» درەنگانێ بڕیاری ئابلووقەدانی ئابووری‌ی ئیتالیای فاشی‌یدا ، بەڵام بەهۆی یاری‌ی ئینگلیزو فەرەنسی‌یەکانەوە نەوت‌و بەنزین لە لیستەی ئەو کەلوپەلانە دوورخرانەوە کە دەبوو دەستی ئیتالیایان پێ نەگات ، ئەوسا کەش ئیتالیاو ، بەتایبەت ڕەورەوەی شەڕی فاشی لە نەوت‌و بەنزین بەولاوە شتێکی‌تری ئەوتۆی پێویست نەبوو . لەبەر ئەوە بڕیارەکانی «کۆمەڵەی

گەلان» دەربازەی دەستدرێژی‌ی ئیتالیاً بۆ سەر حەبەشە هیچ دادێکیان نەداو فاشی‌یەکان دەستیان هەڵنەگرت تابە جۆرێکی زۆر دڕندانە ولاَتی فراوانی حەبەشەیان داگیرکرد . تەنها ئەوانەی بەهۆی گازی کوشندەوە لەو شەڕەدا کوژران ژمارەیان خۆی دەدا لە (٢٧٥) هەزار کەس ! کەچی زۆری نەخایاند کاتێك لەسەر داوای لەندەن‌و پاریس «کۆمەڵەی گەلان» بڕیاری ئابلۆوقەدانی ئابووری‌یە ناتەواوەکەشی بەرامبەر ئیتالیا لابرد .

سێیەم – دەست‌تێ‌وەردانی نازی‌و فاشی‌یەکان لە کاروباری ناوخۆی ئیسپانیادا :

لە پێناوی سەربەخۆیی راستەقینەو مافە دیموکراتی‌یەکانیدا لە نیسانی ساڵی (١٩٣١) وە گەلی ئیسپانی شۆڕشێکی گەورەی بەرپا کرد کە نزیکەی هەشت ساڵی خایاند . شۆڕشگێران سەرەتا دەسکەوتی گەورەیان وەدی هێناو توانی‌یان کۆمارێکی سەربەخۆو دیموکراتی پەروەر دابمەزرێنن ، ئەو کارەی خورپەی لە دڵی کۆنەپەرستانی ناوەوەو دەرەوەی ولاَت هەڵساند . زۆری نەبرد دوژمنان پیلانێکیان بۆ ڕوخاندنی کۆماری کۆرپەی ئیسپانی سازکرد لە تەمووزی ساڵی (١٩٣٦) وە ئاگری شەڕی براکوژی لەو ولاَتەدا هەڵگیرسا . هەرچەندە بەر لەوە (٢٧) دەوڵەتی ئەورووپایی بڕیاریان دابوو کەس دەست نەخاتە ناو کاروباری ناوخۆی ئیسپانیاوە ، بەلاَم نازی‌یەکانی ئەڵمانیاو فاشی‌یەکانی ئیتالیا وەك پیشەی هەمیشەیی‌یان خۆیان پێ‌نەگیراو لە تەمووزی هەمان ساڵەوە کەوتنە ناردنی چەك‌و تفاقی هەمەجۆر[11] بۆ کۆنەپەرستە یاخی‌بووەکانی ئیسپانیا فاشی‌و نازی‌یەکان بەوەوە نەوەستان ، بەڵکو دەستیان کردە ناردنی هێزە چەکدارەکانی خۆیشیان بەنیازی ڕیشەکێش کردنی هێزە پێشکەوتنخوازەکانی ئیسپانیا . ژمارەی ئەو چەکدارانەی ئەڵمانیاو ئیتالیا ناردیانە ئیسپانیا گەیشتە نزیکەی (٣٠٠) هەزار کەس کە لە ماوەی (٣٢) مانگدا چەك ئەما دژی شۆڕشگێرانی ئیسپانیا بەکاری ئەهێنن .

---

(١١) لەئانەت تانك‌و فڕۆکەشیان بۆ ناردن .

بەپێی ناوەرۆکی پێڕەوی دەبوو «کۆمەڵەی گەلان» یەکەم دەزگا بێت لەسەر ئیسپانیا بێتە دەنگ . کەچی تەنانەت بڕیاری ئابلۆقەدانی ئابووریی ئەڵمانیاو ئیتالیاشی نەدا کە بە بەرچاوی هەموانەوە کەوتبوونە دروێنەی گیانی کۆمەڵانی خەڵکی ئیسپانیا . کە مانگی تەشرینی دووەمی ساڵی (١٩٣٦) کۆماری ئیسپانیا سکاڵای پێشکەش بە «کۆمەڵەی گەلان» کرد فەرەنسەو ئینگلتەرەو عەلقە لە گوێکانیان کارێکی ئەوتۆیان کرد نە ئەنجومەن‌و نە کۆمیتەی گشتی توخنی باسی ئیسپانیا نەکەون‌و لەبریی ئەوە لیژنەیەکی سەربەخۆیان دامەزراند‌و ئەویش تەنها بڕیاری دەوڵەتە ئەورووپاییەکانی دووپات کردەوە کە گوایە نابێ کەس دەست بخاتە ناو کاروباری ناوخۆی ئیسپانیاوە . لە ڕاستیدا ئەو بڕیارە تەنها لەگەڵ شۆڕشگێڕاندا جووە سەر بەوەی بەرەی ئەوان لە پەیدا کردنی چەك بێبەری بوو ، لە کاتێکدا فاشییەکان بە ئارەزووی خۆیان گاڵەیان دەکرد .

چوارەم - دەستدرێژییەکانی ئەڵمانیای هیتلەری :

ئەو جۆرە هەڵوەستانەی «کۆمەڵەی گەلان» یەکێك بوو لەو هۆیانەی پاڵیان بە هیتلەرو مۆسۆلینییەوە نا زیاتر شووڵی لێهەڵکێشن . زۆری نەبرد نازییەکان ژمارەیەك هەنگاوی ترسناکیان نا کە هەموویان دەرچوونی ئاشکرا بوون چ لە پێڕەوی «کۆمەڵەی گەلان» و چ لە ناوەرۆکی بڕیارو پەیمانەکانی کۆنگرەی ئاشتی لە پاریس . ئەڵمانیای نازی بەجۆرێکی بەر لەوە نەبینراو کەوتەوە درووست کردنی چەك‌و تفاق شەڕو پەرەپێدانی هێزە جوراوجۆرەکانی . تەنها لە ماوەی یەکەم سێ ساڵی دەسەڵاتی نازییەکاندا خەرجی ئەڵمانیا بۆ کاروباری سەربازی لە یەك ملیار مارکەوە گەیشتە دە ملیار ، واتە دەهێند زیادی کرد . ژمارەی یەکەمیان لە ٢٪ و ژمارەی دووەمیان لە ١٧٪ی داهاتی نەتەوەیی ئەڵمانیایان پێك دەهێنا . هەر لەو ماوەیەدا ژمارەی تیپە چەکدارەکانی لەشکری ئەڵمانیا لە (١٠)وە گەیشتە (٣٠) تیپ‌و دوایش هەموو ئەو ژمارانە زۆر لەوە زیاتر بوون . ئەمە لە کاتێکدا بەپێی «پەیمانی ڤێرسای» نەدەبوو ئەڵمانیا هەرگیز لە (١٠٠) هەزار سەرباز زیاتری هەبێ .

که کارگەیشت بەوە ئیتر هیتلەر هێند سڵی لەوە نەکردەوە دیسان هێزی چەکدار بنێرێتە ناوچەکانی راینی سەر سنووری فەرەنسە کە بەپێی ڤێرسای چەك کرابوون . رۆژی (٧)ی مارتی ساڵی (١٩٣٦) هێتلەر فەرمانی دایە لەشکری رایخی سێیەم[١٢] بچنەوە ناو خاکی راین . شایانی باسە ئەوساکە هێشتا لەشکری فەرەنسە لە لەشکری ئەڵمانیا بەهێزتر بوو ، هەروەها لە رووی یاساشەوە بۆی هەبوو بەرەنگاری ئەو هەنگاوەی ئەڵمانیا بێتەوە ، دوایش دەرکەوت هیتلەر فەرمانی دابووە سەرکردایەتی لەشکر کە ئەگەر هاتو فەرەنسە بزوا ئەوا یەکسەر هێزەکانی خۆیان لێ شەڕ بکێشنە دواوە . کەچی نە فەرەنسەو نە ئینگیلتەرە لەوە زیاتر کە ئەو هەنگاوەی هیتلەریان بە لادان لە ناوەرۆکی «پەیمانی ڤێرسای» دانا ئیتر شتێکی تریان نەکرد ، بەڵکو وەك کارێکی مەترسیداریشیان بۆ سەر ئاشتیی جیهان لە قەڵەم نەدا .

هەڵوەستی دەوڵەتە گەورەکان ، بەر لە هەموان ئینگیلتەرەو فەرەنسە ، هێندەی تر هیتلەری لەخۆ بایی کرد . هەموو بەسەر یەکەوە ساڵی نەبرد ئەدۆڵف[١٣] هیتلەر لە هەمان مانگی ساڵی داهاتودا ، واتە مارتی (١٩٣٧) وڵاتی نەمسەی هەڵلوشیو[١٤] خستیە سەر رایخی سێیەم سەیر ئەوەیە لەندەن و پاریس و هاوپەیمانەکانیان داگیرکردنی نەمسەیان بە مەسەلەیەکی ئەوتۆ دانەنا هەڵبگرێ بخرێتە بەردەمی «کۆمەڵەی گەلان» .

(١٢) رایخ لە وشەی رایخشتاغ (Reichstag)ی ئەڵمانییەوە وەرگیراوە کە بریتییە لە دوو وشەی لێکدراو : (Reich) واتە دەوڵەت ، یا ئیمپراتۆرییەت ، لەگەڵ (Tag) ، واتە کۆبوونەوە ، یا ئەنجومەن . وەك زاراوێکی سیاسی لە سەدەی دوازدەمینەوە بەکار هێنراوە . زیاتر مانای پەرلەمان دەبەخشێ . رایخی یەکەم و دووەم دوو قۆناغی نێوان سەدەی دوازدەمین و کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهان دەگرنەوە . رایخی سێیەم ساڵی ١٩١٩! دەستی پێ‌کردو بە تەواو بوونی شەڕی دووەمی جیهان لەناو چوو . هەرچەندە رایخشتاغ لەژێر سایەی هیتلەردا ، وەك زۆربەی دەزگا دیموکراسییەکانی تری ئەڵمانیا چووە خانەی نەبوانەوە ، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا زۆر مێژوونووس رۆژگاری ئەڵمانیای نازییان ناو ناوە «رایخی سێیەم» . ناوی کتێبە بەناوبانگەکەی ولیەم شیرەر دەربارەی ئەڵمانیای نازی بەم جۆرەیە : «مێژووی ئەڵمانیای هیتلەری . دامەزراندن و رایخی سێیەم و کەوتنی» .

(١٣) ئەدۆڵف ناوی خۆی و هیتلەر نازناوی هەڵبژاردەیەتی . لە راستیدا خۆی ناوی ئەدۆڵف شیکلگروبەرە (Adolf Schicklgruber)

(١٤) لە مێژوودا بەو کارە دەگوترێ ئەنشلیوس کە وشەیەکی ئەڵمانییەو مانای خستنەسەر دەگەیێنێ . هەڵلووشینی کوردی لەبارترین وشەیە بۆ ئەو کارە .

دیسان سالێ زیاتری نەخایاند کە لە هەمان مانگی ساڵی داهاتودا ، واتە مارتی (١٩٣٩) ، هیتلەر فەرمانی دایە لەشکری ئەڵمانیا چیکۆسلۆڤاکیای سەربەخۆش داگیر بکاتو بیخاتە سەر «رایخی سێیەم» . شایانی باسە ئەیلوولی ساڵی (١٩٣٨) کۆمیتەی گشتیی کۆمەڵە لە کۆبوونەوەدا بوو ، ئەوساکەش ئەڵمانیا هێزەکانی خۆی لەسەر سنووری چیکۆسلۆڤاکیا ئامادە کردبوو ، ئینجا لەگەڵ ئەوەشدا ئەو باسە نەهێنرایە گۆڕێ . با ئەوەیش بڵێین کە چیکۆسلۆڤاکیا یەکێك بوو لە دۆستە هەرە نزیکەکانی فەرەنسە .

پێنجەم – داگیرکردنی ئەلبانیا لەلایەن ئیتالیای فاشییەوە :

بنیتۆ مۆسۆلینی وەك هیتلەری هاوبیری دەستی نەدەپرۆی ئەگینا لەو کەمتری نەدەکرد ، هەرچەندە ، خوا هەڵناگرێ ، ئەویش کەمی نەکرد . تێپەڕبوونی کارەساتەکەی حەبەشە بەو جۆرەی دیمانو دەستدرێژییەکانی هیتلەر مۆسۆلینیان شێتگیرتر کرد . بۆ ئەو ئەلبانیای سەربەخۆ عەلقەی لاوازی ئەورووپا بوو کە لە دەمێکەوە چاوی تێبڕیبوو .

فاشییەکانی ئیتالیا بەوەوە نەوەستان کە لە بیستەکانەوە ئەلبانیایان کردبووە ولاتێکی نیمچە ژێردەستەی خۆیان ، بەڵکو هەر لەوساوە خولیای داگیرکردنی لە کەللەی دابوون . لەوەدا فاشییەکان هیچ بایەخێکیان نە بەڕای گشتیو نە بە «کۆمەڵەی گەلان» نەئەدا . بەدەستووری ژاپۆنو ئەڵمانیا ئیتالیاش ساڵی (١٩٣٧) لە «کۆمەڵەی گەلان» کشایەوە . زۆری نەبرد لەشکری فاشی بێپەروا بە بەر چاوی هەموانەوە نیسانی ساڵی (١٩٣٩) ئەلبانیای داگیرکردو مۆسۆلینی ڕایگەیاند کە ئەو ولاتە هەمیشە بەشێکی مێژوویی ئیتالیای دێرین بووە !

بێدەنگیی «کۆمەڵەی گەلان» و دەوڵەتە گەورەکان لە عاستی گشت ئەو دەستدرێژییانەدا جۆرە پشتی پشتییەکی ئەوان بوو بۆ ژاپۆنو ئیتالیای فاشیو لە هەمویشیان زیاتر بۆ ئەڵمانیای نازی . لەوان وابوو بەو جۆرە هیتلەر لە ڕۆژئاوا دوور

دەخەنەوەو بەرەو ڕۆژهەلاَت پاڵی پێوە دەنێن[15] ، بەلاَم زۆری نەبرد ڕۆژگار دەریخست تا چ ڕادەیەك ئەوان بەهەڵەدا چوبوون . بەو جۆرە هەلوەستانە هیتلەر بێ ئەندازە لە خۆیانی بوو ، وای دەزانی کەس نییە بتوانێ شان لە شانی بدا.. هەر بەو جۆرەش ڕێگە بۆ هەڵگیرسانی ئاگری شەری دووەمی جیهان خۆش بوو ، ئەو شەرەی ، وەك گوتمان ، دەبوو «کۆمەڵەی گەلان» ڕێگەی بەرپابوونی نەدا .

گەر وایئو ، هەرواش بوو ، «کۆمەڵەی گەلان» دەزگایەکی جیهانیی سەرنەکەوتوو بوو . بەلاَم لەگەلْ ئەوەشدا تەنها دامەزراندنی ئەو دەزگایە جۆرە هەنگاوێك بوو بۆ پێشەوە لەژیانی گشتیی مرۆڤدا . جگە لەوە «کۆمەڵەی گەلان» هەرچۆن بێ توانیشی چارەسەری ژمارەیەك کێشەی نێودەوڵەتی بکات ، تایبەت لە بیستەکاندا ، واتە لە پلەی یەکەمی ژیانیدا .

ئەو کارانەی «کۆمەڵەی گەلان» چارەسەری کردن

کۆنگرەی ئاشتیی پاریس ئەو کێشانەی خۆی فریا نەکەوت تەواویان بکات سپاردنی بە «کۆمەڵەی گەلان» . بەشی هەرە زۆری ئەو کێشانە گەلاَڵە بووبوون ، یا ڕێبازی چارکردنیان دیار کرابوو بۆیەکا کۆمەڵە تا ڕادەیەکی زۆر بەخێرایی‌و ئاسانی تەواوی‌کردن بەشێکی‌تریان بێنەو بەرەی دەوڵەتە ئیمپریالییەکانی لەسەر نەبوو ، بۆیەکا ئەوانیشی زوو ڕاپەڕاند .

لەنیوەی یەکەمی بیستەکاندا «کۆمەڵەی گەلان» توانی کێشەی سنووری نێوان ئەلبانیاو یوگوسلاڤیاو یونان‌و نێوان بەلگاریاو یونان‌و نێوان لاتڤیاو پۆلۆنیاو نێوان عیراق‌و تورکیا ببڕێنێتەوە . هەروەها چارەنووسی سایلیزیای باکوورو ، دوایی چارەنووسی ناوچەی ساری ئەلەمانیای لە ڕێگای دەنگدانەوە دیارکرد . دوورگەی کۆرفۆش کە ئیتالیا زەوتی کردبوو ، دایەوە دەست یونان . بەهەمان دەستوور داوای سویدی ڕەت‌کردەوە کە دەیویست دوورگەی ئالاندی ناو دەریای بەلتیك لە فینلەندە زەوت بکات .

---

(١٥) مەبەست ڕۆژهەلاَت‌و ڕۆژئاوای ئەوروپایە .

ژمارەیەکیش لە دەزگا سەربەخۆکانی «کۆمەڵەی گەلان» کەمو زۆر خزمەتیان کرد. یەکێك لەو دەزگایانە «ڕێکخراوی جیهانی ی کار»[١٦] بوو. بەپێی پەیڕەوی ڕێکخراوی ناوبراو دەبوو هەوڵ بدات بۆ بەرزکردنەوەی ئاستی ژیانی کرێکاران لە ڕێگەی سەرپەرشتی کردنی کاتی کارەوەو تەقەلادان بۆ نەهێشتنی بێ کارەوە دیارکردنی ڕادەیەکی ماقوڵ بۆ کرێو پاراستنی کاری منداڵو ئافرەتو دانانان بە مافی دامەزراندنی جڤاتی سەربەخۆی کرێکاراندا.

«ڕێکخراوی جیهانی ی کار» شتێکی ئەوتۆی بۆ کرێکاران پێ نەکرا، بەتایبەتی بۆ کرێکارانی وڵاتە دواکەوتووەکان. جاری وا هەبوو لە دەزگا یا کۆبوونەوە گشتی یەکانی ئەو ڕێکخراوەدا سێ کەس دەبوونە وەفدی هەر یەکێك لە وڵاتە ئەندامەکانی «کۆمەڵەی گەلان»، کە دەبوو یەکێکیان نوێنەری کرێکارانو یەکێکی تریان نوێنەری سەرمایەدارانو سێیەمیان نوێنەری حوکمەتی ئەو وڵاتە بێت.

بۆ ڕوونکردنەوەی هەمان مەبەست ڕەنگبێ ئەوەندە بەس بێ گەر بڵێین زۆر جار کەسانی وەك جەعفەر عەسکەری دەبوونە «نوێنەری» کرێکاری ئەو جۆرە وڵاتانە لەو کۆنگرانەدا کە ڕێکخراوی کار بۆ لێکدانەوەی کێشەی کرێکاران دەیبەستن[١٧] لەگەڵ ئەوەشدا تەنها دامەزراندنی «ڕێکخراوی جیهانی ی کار» بۆ خۆی دەسکەوتێکی بایەخدار بوو، چونکە ڕادەی تەشەنەسەندنو فراوانی ی بزوتنەوەی کرێکارانی جیهانی ڕادەگەیاند، ئەو بزوتنەوەیەی هیچ لایەنێك بۆی نەبوو ئیتر چاو لە ئاستیا بنوقێنێ.

«ڕێکخراوی تەندروستی جیهانی» و «دادگەی داوەری نێودەوڵەتی» لە لاهای و «لیژنەی کەمینەکان»[١٨] لە دەزگاکانی تری «کۆمەڵەی گەلان» بوون کە هەموویان ناوی خۆیان وا بەخۆیانەوە.

---

(١٦) واتە «منظمة العمل الدولية».

(١٧) بۆ درێژەی ئەو باسە بڕوانە الدکتور کمال مظهر احمد. الطبقة العاملة العراقية. التكون وبدايات التحرك. بيروت. ١٩٨١

(١٨) «منظمة الصحة العالمية» و «محكمة العدل الدولية» و «لجنة الاقليات».

سەرئەنجامی «کۆمەڵەی گەلان»

ڕۆژ بەڕۆژ سەنگی «کۆمەڵەی گەلان» ڕوو لە کزی بوو. بەر لەوەی شەڕی دووەمی جیهان دەست پێبکات بە ماوەیەك کۆمەڵە دەنگی کپ‌و تەنها ڕەنگی مابوو، وای لێهاتبوو ئیتر کەس هیچی بە کڵاوی ئەو نەدەپێوا. لە دوای مانگی تەمموزی ساڵی (١٩٣٩) وە هیچ کامێك لە دەزگاکانی کۆنەبوونەوە، هەرچەندە بەپێی یاسا «کۆمەڵەی گەلان» تاوەکو ڕۆژی (١٨)ی نیسانی ساڵی (١٩٤٦) هەر مابوو. ئەو ڕۆژە ئەندامانی کۆمەڵە بۆ دواجار لە جنیف کۆبوونەوەو دامودەزگایان پێچایەوەو ئەرکی خۆیان سپاردە «کۆمەڵەی نەتەوە یەکگرتووەکان» کە لەوساوە ئیتر وەك دەزگایەکی جیهانی جێگەی «کۆمەڵەی گەلان»ی گرتەوە.

کوردو «کۆمەڵەی گەلان»

گەلێك جار ناوی کوردو کوردستان خراوەتە بەردەمی «کۆمەڵەی گەلان» و دەزگاکانی بەدرخانی‌یەکان‌و شێخی بەردە قارەمان‌و حەپسەخان‌و[١٩] ژمارەیەکی تر لە نیشتمانپەروەران جارەهای جار یادداشت‌و نامەی تایبەتی‌یان پێشکەشی ئەو دەزگا جیهانی‌یە کردووە ڕۆژانی داسەپاندنی پەیمانی ساڵی (١٩٣٠) بەسەر عیراقدا لەلایەن ئینگلیزی داگیرکەرەوەو، دوای تەقینەوەی هەرا گەورەو جەرگبڕەکەی ڕۆژی شەشی ڕەشی ئەیلول نیشتمانپەروەرانی کورد زنجیرەیەك بروسکەو نامەی نارەزایی‌یان ناردە جنێف. بەهەمان دەستوور بەدرخانی‌یەکانیش زوو زوو دەنگی کوردیان دەدایەوە بەگوێی داخراوی بەڕێوەبەرانی «کۆمەڵەی گەلان»دا. بەڵام لەکاتی لێدوانی کێشەی موسڵدا لەوەیش زیاتر ناوی کورد کەوتە سەر زاری ئەندامانی «کۆمەڵەی گەلان» و دەزگاکانی.

کوردستانی باشوور، وەك هەموو ئەو ناوچەیەی بەر لە شەڕی یەکەمی جیهان بە «ویلایەتی مووسل» ناسرابوو، بەشێك لە ئیمپراتۆری‌ی فراوانی عوسمانی بوو. لە

---

(١٩) مەبەست خوالێخۆشبوو حەپسەخانی نەقیبە.

ناوەندی ساڵی (١٩١٧) وە لەشکری بەریتانیا بە نیازی داگیرکردنی مەڵبەندی ناوبراو لەچەند قۆڵێکەوە بەرەو باکووری بەغدا کەوتە ڕێ[٢٠] کە ڕۆژی (٣٠)ی تەشرینی دووەمی ساڵی (١٩١٨) ئاگربەسی مۆدرۆس[٢١] کۆتایی بە شەڕی نێوان هاوپەیمانەکان‌و ئیمپراتۆریی عوسمانی هێنا هێشتا لەشکری ئینگلیز دوازدە میلی مابوو بگاتە ناو شاری مووسڵ خۆیەوە. دوای شەڕو لەگەڵ سەرکەوتنی کەمالیەکاندا تورکیا ئەوەی کردە بیانوو بۆ «داواکردنەوەی» ویلایەتی مووسڵ. بەو جۆرە کێشەیەکی نێودەوڵەتی دروست بوو کە بە ناوی «کێشەی مووسڵ»ەوە چۆتە ناو تۆماری مێژووەوە[٢٢].

«کێشەی مووسڵ» بووە یەکێك لەو باسە سەرەکییانەی خرایە بەردەمی کۆنگرەی لۆزان کە دەورووبەری کۆتایی تەشرینی دووەمی ساڵی (١٩٢٢) لەنێوان کەمالیەکانی تورکیاو هاوپەیمانەکاندا بەنیازی مۆرکردنی پەیمانێکی نوێ لەبریتی «پەیمانی سیڤەر» بەسترا. لەوێ لۆرد کیرزنی نوێنەری بەریتانیاو عیصمەت ئینۆنۆی نوێنەری تورکیا بە دوور قۆڵی کەوتنە باسی چارەنووسی «ویلایەتی مووسڵ» و هەریەکەیان هەوڵی ئەدا کورد بکاتە جوکەری بردنەوەی یارێکە. کە ئەوە دادی نەداو نەگەیشتنە ئەنجام، لۆرد کیرزن[٢٣] کە ئاوساکە وەزیری هەندەرانی بەریتانیا

---

(٢٠) لەگەڵ دەست پێکردنی شەڕی یەکەمی جیهاندا لەشکری ئینگلیز لە باشوورەوە کەوتە داگیرکردنی خاکی عیراق‌و ئاڕۆژی یازدەی مارتی ساڵی ١٩١٧ گەیشتە بەغداو دوای لەوە ئینجا بەرەو کوردستان کەوتە ڕێ.

(٢١) ئاگربەس واتە «هدنة».

(٢٢) بۆ درێژەی ئەو باسە بڕوانە: الدكتور فاضل حسين، مشكلة الموصل. دراسة في الدبلوماسية العراقية – الانكليزية – التركية وفي الرأي العام، الطبعة الاولى، بغداد، ١٩٥٥ (٣٣٦ ص). نامەی دوکتۆراکەیەتی کە ساڵی ١٩٥٢ پێشکەشی زانکۆی ئەندیانای وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکای کردووە. چەند ساڵێك لەمەوبەر چاپی دووەمیشی دەرچوو. سەرچاوەیەکی بایەخدارە بۆ لێکدانەوەی چەند لایەنێکی گرنگی مێژووی هاوچەرخی گەلی کورد.

(٢٣) جۆرج نەتانێل کیرزن (Curzon) (١٨٥٩–١٩٢٥) یەکێك بوو لەپیاوە سیاسییە بەناوبانگەکانی ئینگلتەرەی کۆتایی سەدەی نۆزدەمین‌و تا سەرەتای ١٩٢٤، واتە لە کاتێکی زۆر ناسکی مێژووی ئینگلتەرەو جیهاندا، وەزیری هەندەران بوو، بەو جۆرە دەوری لە «کێشەی مووسڵ» و چارەنووسی کوردا گەورەو دیاربوو.

بوو ڕۆژی (٢٥)ی کانوونی دووەمی ساڵی (١٩٢٣) نامەیەکی تایبەتی‌ی نارد بۆ سکرتێری گشتی‌ی «کۆمەڵەی گەلان» و داوای لێ‌کرد باسی مووسڵ بخاتە ناو لیستەی کاری ئەنجومەنەوە . پاش ئەوەی ئینۆنۆ ناچار بوو تا ڕادەیەك مل بدات ، هەردوولا ڕێك‌کەوتن هەوڵ بدەن لە ماوەی نۆ مانگدا خۆیان چارەسەری ئەو کێشەیە بکەن ، خۆ ئەگەر هاتو لەو ماوەیەدا نەگەیشتنە ئەنجام ئەوسا کە بیدەنە دەست «کۆمەڵەی گەلان» .

ڕۆژی پێنجی حوزەیرانی ساڵی (١٩٢٤) ماوەی نۆ مانگەکە تەواو بوو بێ ئەوەی تورکیاو بەریتانیای گەورە بگەنە هیچ ئەنجامێك ، هەرچەندە نوێنەرانیان چەند جارێك کۆبوونەوەو گەلێك گفتوگۆیان لەو بارەیەوە کرد . کە کار گەیشت بەوە ڕۆژی (٦)ی ئابی ساڵی (١٩٢٤) لەندەن داوای لە سکرتێری گشتی‌ی «کۆمەڵەی گەلان» کردەوە بێ دواخستن «کێشەی مووسڵ» بخاتە بەردەمی ئەنجومەن . یازدەی ئابی هەمان ساڵ ، واتە پاش تەنها پێنج ڕۆژ ، بەڕێوەبەرانی کارگێری کۆمەڵە «کێشەی مووسڵ»یان خستە ناو لیستەی کاری ئەنجومەنەوەو ئەندامانی کۆمەڵەو تورکیایان لەو بارەیەوە ئاگادارکرد .

لە کۆبوونەوەی ڕۆژی (٣٠)ی ئەیلولی ساڵی ١٩٢٤یدا «کۆمەڵەی گەلان» بڕیاری سپاردنی «کێشەی مووسڵ»ی بە لیژنەیەکی تایبەتی‌ی سێ قۆڵی دا کە پاش مانگێك ناویانی بەم جۆرە دیار کرد

یەکەم – کاربەدەستی وەزارەتی هەندەرانی سوید

ف – ڤیرسن کە باڵیوز بوو لە ڕۆمانیا

دووەم – سیاسی‌و زانای جوگرافی کۆنت پۆل تێلکی کە کاتی خۆی سەرەك وەزیرانی هەنگاریا بووە .

سێیەم – ئەفسەری خانەنشینی بەلجیکی أ . پۆلس .

یەکەمیان ، واتە ڤیرسن ، کرایە سەرۆکی لیژنەکە کە ژمارەیەکیش سکرتێرو یاریدەری شارەزای بۆ دانرا .

دەبوو ئەم لیژنەیەی «کۆمەڵەی گەلان» لە هەموو ئەو بەڵگانە بکۆڵێتەوە کە پێوەندی‌یان بە لایەنی جیاوازی ژیانی نەتەوەیی‌و کۆمەڵایەتی‌و ئابووری‌ی ویلایەتی مووسڵەوە هەبوو . هەروەها دەبوو ئەندامانی بێنە ناوچەی جیاوازی «ویلایەتی

مووسڵ» ەوەو لە نزیکەوە پێوەندیی لەگەڵ نوێنەرانی دەستەو چینی جۆراوجۆری دانیشتوانیدا بکەن‌و ئینجا پوختەی ئەنجامی کارو پێشنیاری خۆیان لە راپۆرتێکی سەربەخودا پێشکەش بە کۆمەڵە بکەن.

بۆ جێبەجێ‌کردنی مەبەست ئەندامانی لیژنە سەریان لە لەندەن‌و بەغداو ئەستەموول‌و ئەنقەرە[24] داو دوای ئەوە لە کۆتایی کانوونی دووەمی ساڵی (١٩٢٥)وە بەتایبەتی چوونە ناوچەکانی «ویلایەتی مووسڵ». رۆژی (٢٧)ی ئەو مانگە گەیشتنە شاری مووسڵ خۆی. پاش چەند رۆژێك ئەندامانی لیژنەو یاریدەرانیان بەجیا چوونە شارو شارۆچکەکانی تری ناوچەکەو لە هەولێرو کەرکوك‌و سلێمانی بەتایبەتی مانەوەو پێوەندییان بە زۆر کەسەوە کردو مانگی نیسان گەرانەوە جنێف‌و لەوێ کەوتنە دانانی راپۆرتی خۆیان کە رۆژی (١٦)ی تەمموزی ساڵی (١٩٢٥) تەواویان کردو بەسەر ئەندامانی «کۆمەڵەی گەلان»و ژمارەیەك رۆژنامەنووسدا دابەشیان کرد.

شایانی باسە نوێنەرانی تورکیاو بەریتانیاش لەگەڵ ئەندامانی لیژنەکەدا هاتبوون. تورکەکان، دیارە بۆ مەبەستی خۆیان‌و بەر لە هەر شت بۆ خۆ نزیك خستنەوە لە کورد، فەتاح بەگی حزبی شێخ مەحمودیان لەگەڵ خۆیان هێنابوو.

لێدوان‌و بریارو مەرجەکانی «کۆمەڵەی گەلان» بۆ دیارکردنی چارەنووسی «ویلایەتی مووسڵ» تا رادەیەك ئاشکراو زانراون. ئەوەی دەمانەوێ لەم وتارەدا سەرنجی تایبەتی‌ی بدەینێ راپۆرتەکە خۆیەتی کە دەقی ناونیشانی بەم جۆرەیە:

«کۆمەڵەی گەلان. مەسەلەی سنووری نێوان تورکیاو عیراق. راپۆرتی پێشکەش کراو بە ئەنجومەن لە لایەن ئەو لیژنەیەوە کە بەپێی بریاری رۆژی (٣٠)ی ئەیلولی (١٩٢٤)ی ئەنجومەن دامەزرێنرا»[25]

راپۆرتی لیژنەی توێژینەوەی کێشەی مووسل پڕیە لە زانیاری‌ی سیاسی‌و

---

(٢٤) رۆژی ١٦ ی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٢٥ ئەندامانی لیژنە گەیشتنە بەغداو پاش دە رۆژ لەوێوە چوونە مووسڵ‌و ئینجا کەوتنە گەران بە ناوچەکانی کوردستاندا

(٢٥) ئەمەش دەقی ناوەکەیەتی بە ئینگلیزی

(League of Nations. Question of the Frontier between Turkey and Iraq. Report submitted to the Council by the Commission instituted by the Council resolution of September 30, 1924). Geneva, 1925.

ئابووری‌و کۆمەلآیەتی‌و جوگرافی‌ی گرنگ کە بەشێکیان لە سەرچاوەی باوەڕپێکراوەوە وەرگیراون‌و بەشێکیشیان ئەندامانی لیژنەکە بۆ خۆیان کۆیان‌کردوونەوە . زانیاری‌یەکانی ئەم بەشەی دوایی‌یان ئەندامانی لیژنە یا بە چاوی خۆیان بینیویانن‌و تۆماریان کردوون ، یا لە ڕێگەی ژمارەیەك مامۆستای شارەزاری زانکۆ بەناوبانگەکانی جیهانەوە پێیان زانیون . لەبەر ئەوە ڕاپۆرتی ناوبراو لە یەکەم رۆژی بلآوکردنەوەیەوە بۆتە سەرچاوەیەکی ڕەسەنی لێکدانەوەی گەلێك لایەنی ژیانی کوردەواری‌ی نوێ‌و هاوچەرخ . کوردناسان زۆر جار لە بەرهەمەکانیاندا پەنایان بردۆتە بەر زانیاری‌یەکانی‌و کەڵکی باشیان لێیان وەرگرتووە .

هەرکەسێك بیەوێت باسی ژیانی دەرەبەگی‌و کۆچەری‌و هۆزایەتی‌و پێوەندی‌ی ئابووری‌و داب‌و نەریتی دانیشتوانی ناوچەیەکی فراوانی کوردستان بکات پێویستە بگەڕێتەوە ناوەڕۆکی ڕاپۆرتی لیژنەی تۆژینەوەی کێشەی مووسڵ کە ژمارەیەك بۆچوونی سیاسی‌ی وردیشی تێدایە . شایانی باسە دانەرانی ڕاپۆرتەکە چەند جارێك باسی پێوەندی‌ی برایانەی نێوان کوردو عیسایی‌یەکانیان کردووەو دانیان بەوەدا ناوەکە لەو بارەیەوە هیچ گەلێکی تری موسڵمان نی‌یە بتوانێ شان لە شانی کورد بدات[٢٦] .

دیسان گەلێك جار ناوی کوردو کوردستان لەو ڕاپۆرتە تایبەتی‌یە گەورانەدا هاتووە کە ئینگلیزەکان لە ماوەی نێوان سالآنی ١٩٢٠ و ١٩٣٢دا چەند جارێك بە چاپ کراوی دەربارەی کاروباری کارگێری عیراق پێشکەشی «کۆمەڵەی گەلان»یان کردوون . ئەو ڕاپۆرتانەش کە ئیمڕۆکە بوونەتە سەرچاوەیەکی ڕەسەنی لێکدانەوەی مێژووی هاوچەرخی هەموو عیراق ، پڕن لە زانیاری‌ی زۆر بەکەڵك‌و گرنگ دەربارەی لایەنی جیاوازی ژیانی کوردەواری .

یەکێك لە بەشە سەرەکی‌یەکانی هەر یەکێك لەو ڕاپۆرتانە بۆ کورد تەرخان کراوە . بە وێنە لە یەکەم ڕاپۆرتیاندا کە دەربارەی کاروباری بەڕێوەبردنی عیراقە لە مانگی ئۆکتۆبەری سالی (١٩٢٠) وە تاوەکو مانگی مارتی سالی (١٩٢٢)[٢٧] باسی

---

(٢٦) Ibid . PP. 46 – 47

(٢٧) (Report on Iraq administration, October 1920 — March 1922), London, 1923.

کوشتنی میستەر بیل و کاپتەن سکوّتی تیّدایە کە هەردووکیان مانگی کانوونی یەکەمی ساڵی (١٩١٩) لەلایەن شۆڕشگێڕانی کوردی ناوچە شاخاوییەکانی هەولێرەوە پێکراون هەروەها باسی کوشتنی کاپتەن سالمۆنیشی تیّدایە کە ئەفسەری سیاسیی کفری بوو ، لە لایەن شۆڕشگێڕانی کوردەوە سەرەتا بەدیل گیراو دوایی کوژرا [٢٨]

هەمان ڕاپۆرت بەکورتی، باسی کۆنگرەی قاهیرەو سیاسەتی ئینگلیز بەرامبەر بەکوردو . بەشدار نەبوونی دانیشتوانی ناوچەی سلێمانی لە «هەڵبژاردنی» فەیسەڵی یەکەمدا کردووە . یەکەمیان ، واتە کۆنگرەی قاهیرە ، مانگی مایسی ساڵی (١٩٢١) لەژێر چاودێریی چەرچلدا بەسترا کە ئەوساکە وەزیری موستەعمەرات بوو . دەربارەی عیراق ئەندامانی «کۆنگرەی قاهیرە» لە چوار باسی سەرەکیی کۆڵینەوە :-

یەکەم – کەمکردنەوەی خەرجی بەریتانیای گەورە لە عیراق .
دووەم – باسی ئەوانەی خۆیان بۆ تەختی پاشایی عیراق پاڵاوتبوو .
سێیەم – مەسەلەی کورد .
چوارەم – لەشکری داهاتووی عیراق .

هەرچەندە «کۆنگرەی قاهیرە» بایەخی زۆری‌دا بە مەسەلەی کورد . بەڵام ئاڵ و گۆڕێکی ئەوتۆ لە سیاسەتی ئینگلیزدا بەرامبەری ڕووی‌نەدا .

لاپەرە ٦٨ و ٦٩ی ڕاپۆرتی ١٩٢٠-١٩٢٢ بۆ باسی دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینێکی هۆزی سورچی دژی ئینگلیزی داگیرکەر تەرخان کراون . ئەو ڕاپەڕینە دەوروبەری کۆتایی ساڵی (١٩٢١) بەرپا بوو ، ئینگلیزەکان تا سەرەتای ساڵی داهاتوو بە تەواوی بۆیان دانەمرکایەوە . بەپێی زانیارییەکانی ناو ڕاپۆرتەکە ژمارەی شۆڕشگێڕانی سورچی خۆی دەدا لە (٦٠٠) کەسێك کە ، وەك دەڵێ ، نزیکەی (٢٠٠) سەربازی تورك بە تۆپێکەوە یاریدەیان دەدان . ئەو هێزەی ئینگلیزەکان کردیانە گیانی شۆڕشگێڕانی کورد لە هەزار سەربازی لێی پێکهاتبوو کە جگە لە دوو

(٢٨) ڕۆژانی «شۆڕشی بیست . کاپتەن سالمۆن لەلایەن پیاوەکانی براهیم خانی دەڵۆوە کوژرا .

ئەفسەریان هیچ کامێکیان ئینگلیز نەبوون .ئەوا دیارە شەر لە نێوان هەردوو لادا دوو ڕۆژی خایاندووەو تورکەکان تەنها لە ڕۆژی یەکەمیدا بەشداربوونو دوایی پشتی شۆڕشگێڕانیان بەرداوە . پاش ئەوەی سورچی‌یەکان ، بەپێی قسەی ڕاپۆرتەکە خۆی . بەرگری‌یەکی چاکیان کردووە ناچار بوون بکشێنەوە . زیانیان ، وەك نووسیوی‌یە ، (٢٠) کوژراوو (٧٠) بریندارو کاول کردنی ژمارەیەك گوندو گرتنی دوو سێ ڕانە مەڕو بزنیان بووە .

دوابەدوای ئەو باسە ڕاپۆرتی ١٩٢٠–١٩٢٢ ڕاستی‌یەکی مێژوویی بایەخداری تۆمار کردووە . دەڵێ ئەیلوولی ساڵی (١٩٢١) ژمارەیەك شارەزای سەربازی‌ی ئینگلیز گەیشتنە عیراقو دەست‌کرا بە گواستنەوەی بەشی زۆری هێزی لیڤی لە ناوچەکانی فوراتەوە بۆ کوردستان ، بەڵام « بەداخەوە تا نووسینی ئەم ڕاپۆرتە نەتوانراوە هیچ سەربازێکی لیڤی لە دیوانیەو سەماوەو ناصریەوە بگوێزرێتەوە» چونکە ، وەك دەڵێ . هەموو مەڵبەندی فورات بە لەشکر دابین نەدەکرا . ئەم قسانە ڕادەی پەرەسەندنی بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد دژی ئینگلیزو بایەخی خەباتی هاوبەش‌و یەك کات لەناو سنووری یەك وڵاتدا بە وردی ڕوون دەکەنەوە . ڕاستە تا ڕۆژی دانانی ڕاپۆرتی ناوبراو داگیرکەر توانیبووی «شۆرشی بیست» لەناوەندو باشووری وڵاتدا دامرکێنێتەوە ، بەڵام ئەو سێ شارەی ناویان هاتووە هێشتا لە «بزێوی» خۆیان نەکەوتبوون . بۆیەکا ئینگلیزەکان نەیانتوانی هەموو سەگە هارەکانیان بەردەنە گیانی نیشتمانپەروەرانی کورد .

لە هەمان ڕاپۆرتدا ناوی شێخ مەحمودو سمایل ئاغای شوکاك (سمکۆ) و مەحمود خانی دزڵی‌و ئەورەحمان ئاغای سەرۆکی هۆزی شرناخی کوردستانی تورکیاو ژمارەیەك ناوداری تری کورد هاتووە[٢٩] بەوێنە دەربارەی شێخ مەحمودو مەحمود خانی دزڵی گەورەی هەورامان نووسیوی‌یە دەڵێ

«لە ناوچەی سلێمانی پرۆپاگەندەیەکی زۆر دژی بەریتانیا کراوە . . ساڵی (١٩١٩) مەحمود خانی سەرداری گوندی دزڵی بەشداری‌ی بزوتنەوەکانی شێخ مەحمودی کردو ساڵی (١٩٢٠) لەلایەن حوکمەتی ئێرانەوە دیل‌کراو درایە دەست کاربەدەستانی

(Report on Iraq administration, October 1920 — March 1922). PP. 103. (٢٩)

بەریتانیا (لە عیراق ــك .م .) . دوای ئەوەی لە هندستان ماوەیەك بە بەندی مایەوە ، ئەیلولی ساڵی (١٩٢١) ڕێگەی دراێی بگەڕێتەوە سلێمانی بەو مەرجەی ، وەك بەڵێنیدا ، نەچێتەوە دیوی ئێران . بەڵام مەحمود خان بەڵێنەکەی شکاندو گەڕایەوە دزڵیو لەوێوە نامەی بۆ مستەفا کەمال ناردو داوای چەکی لیکرد بۆ دەرکردنی ئینگلیز لە ناوچەی سلێمانی . کانوونی یەکەم ژمارەیەك وردە سەرداری هەورامان ، کە بێگومان پێوەندییان پێوەی هەبوو ، هاتنە دەشتی هەڵەبجەو کەوتنە کۆکردنەوەی باج . ناوەندی کانوونی دووەمی (ساڵی ١٩٢٢ – ك .م .) هێزێکی لیڤی کەوتە ناو بۆسەیەکەوەو ژمارەیەکیان پێکران ، کە یەکێکیان ئەفسەری بەریتانی کاپتەن فیتزگیبۆنی[٣٠] فەرماندەی هێزەکە بوو . دوای ئەوە لەبریتی پیادە بە فڕۆکە هێرش کرایە سەر هەڵەبجە . ئەنجامی ئەو هێرشە زۆر سەرکەوتوو بوو . مەحمود خان بە ناچاری گەڕایەوە گوندی دزڵی ، بەڵام پیاوەکانی لە پەلاماردانی دەشتی هەڵەبجە نەکەوتن . مانگی مارت فشاری فڕۆکە مەحموود خانی ناچار کرد پێوەندی بەکاربەدەستانی ئینگلیزەوە بکات .

سەرئەنجامی ئەوانەش کە لە شۆڕشەکەی ساڵی ١٩١٩ی شێخ مەحمودا بەشدار بوون بەم جۆرە بوو شێخ قادری برایو غەریبی شێخ عارف خزمی وشێخ ئەحمەدی پیاوی مانگی مایس لە هەنجام بەردران . یەکەمو دووەمیان ئێستە وان لە بەغدا . هەرچی شێخ ئەحمەدە ڕێگەی پێ درا یەکسەر بگەڕێتەوە سلێمانی . شێخ مەحمودو شێخ غەریبی کوڕی شێخ عارف کانوونی دووەم لە هندستان بەرەڵا کران، ئێستە وەك دوورخراوەی سیاسی وان لە کوێتو چاوەڕوانی گەڕانەوەن سلێمانی‌ن[٣١]

لە شوێنێکی تردا هەمان ڕاپۆرت دەربارەی باری خوێندەواریی ئەوسای کوردستان ئەم ڕاستییەی داوە بەدەستەوە کە دەڵێ ئەیلولی ساڵی (١٩٢١) پۆلێکی ناوەندی لە شاری سلێمانی کرایەوە ، بەڵام لەبەر ئەوەی تەنها سێ قوتابی خۆیان ناونووس کرد پێشنیار کرا بگوێزرێتەوە شاری کەرکوك[٣٢] . وەك دوایش ڕووی

---

(٣٠) Captain Fitzgibbon

(٣١) Report on Iraq administration, October 1920 — March 1922). PP. 116 — 117.

(٣٢) Ibid

دەکەینەوە خوێندنی کوردی لەژێر سایەی ئینگلیزدا لەوەیش کەمتر پێشکەوت کە چاوەڕوان دەکرا .

لە ڕاپۆرتی داهاتوودا کە ئینگلیزەکان دەربارەی کاروباری عیراق لە ماوەی نێوان نیسانی ۱۹۲۲ و مارتی ۱۹۲۳ دا داویانەتە «کۆمەڵەی گەلان»[٣٣] بەدرێژی باسی هەڵوەستی کورد بەرامبەر «هەڵبژاردنی» فەیصەل یەکەمو ، هەراوبگری ناوچەی هەڵەب : هەو هەورامانو ، کوشتنی م . مۆتو[٣٤] ، هەڵوەستی جیاوازی سەردارانی جافو پشدەر دەربارەی گەڕانەوەی شێخ مەحمودو ، چالاکیی کەمالییەکان لەناو کوردی عیراقداو ، ڕاپەڕینی کەریم بەگی فەتاح بەگی هەمەوەندو ، کوشتنی کاپتەن بۆندو[٣٥] کاپتەن ماکانت[٣٦] لەلایەن شۆڕشگێڕانی هەمەوەندەوەو گەلێك باسی بایەخداریتری وەك ئەوان دەخوێنییەوە[٣٧]

هەمان ڕاپۆرت بە درێژی باسی ئەوەی کردووە چۆن لەژێر فشاری شۆڕشگێڕانو نارەزایی جەماوەردا ئینگلیزەکان ناچار بوون ڕۆژی (٥)ی ئەیلوولی ساڵی (۱۹۲۲) شاری سلێمانیو هەموو ئەو ناوچەو مەڵبەندانە بەجێ بهێڵن کە کەوتوونەتە باکووری هەولێر – کەرکوك – کفرییەوە ئینگلیزەکان ئەو ڕۆژە (٦٧) کاربەدەستی خۆیانیان لە سلێمانییەوە بە فڕۆکە گواستەوە کەرکوکو ، بەڕێوەبردنی کاروباری شاریان سپاردە ئەو ئەنجومەنەی بەر لەماوەیەك نوێنەرانی دانیشتوانی شار هەڵیانبژاردبوو[٣٨]

دیسان هەمان ڕاپۆرت بە وردی چەند لایەنێکی گرنگی دەربارەی گەڕانەوەکەی شێخ لە هندستانەوە بۆ تۆمار کردووین . لەو شوێنەیدا ڕاپۆرتەکە بە ناونیشانی «وەرگرتنی دەسەڵات لەلایەن شێخ مەحمودەوەو پیلانی ئەو لەگەڵ

---

(٣٣) (Report on Iraq administration, April 1922 — March 1923). London, 1924.

(٣٤) Lieutenant M. Mott.

(٣٥) Captain Bond

(٣٦) Captain Makkant

(٣٧) ((Report on Iraq administration, April 1922 — March 1923)). PP. 33—34

(٣٨) Ibid . P. 35

تورکاندا، باسی پێوەندیی نهێنیی شێخی لە ڕێگەی ئۆزدەمیر پاشاوە[٣٩] لەگەڵ کەمالی یەکاندا کردووە. لەو بارەیەوە دەڵێ و ، ڕاستیش دەکات ، کەمالی یەکان لەگەڵ شێخ دەست پاك نەبوون ، بەڵکو دەیانویست بیکەنە داشی دامەی جێبەجێ کردنی مەبەستی خۆیان[٤٠] ڕاپۆرتی ناوبراو گەلێك زانیاریی دەگەمەنی دەربارەی ئەو باسەو چالاکیی بەرفراوانی کەمالی یەکانی لەناو کوردی عیراقدا بۆ پاراستووین .

لەچەند شوێنێکیدا ڕاپۆرتی ساڵی ١٩٢٢–١٩٢٣ بە ئاشکرا باسی ئەو بەزمەی کردووە کە فڕۆکە شەڕکەرەکانی بەریتانیا لە ڕقی شێخ مەحمودو کەمالی یەکان بە دانیشتوانی بێوەیی کوردستانیان دەکرد . بڕوا ناکەم ئەو ڕۆژگارە لە هیچ قوژبنێکی ولاتە ژێردەستە فراوانەکانیانا ئینگلیز بە ڕادەی کوردستان چەکی هەمەجۆرو ، بەتایبەتی فڕۆکەیان بەکار هێنابێت ، ئەو کارەی لەندەن وەك ڕوداوێکی ئاسایی لە ڕاپۆرتە تایبەتی یەکانی خۆیدا دەیخستە بەردەمی دەزگاکانی «کۆمەڵەی گەلان»و ئەندامانی .

بەهەمان دەستوور خەباتی گەلی کوردو ، تایبەت بزوتنەوەکانی شێخ مەحمود گەلێك لاپەڕەی ڕاپۆرتی داهاتوویان پڕکردۆتەوە کە بۆ باسی کاروباری عیراق لە نیسانی ساڵی ١٩٢٣ وە تاوەکو کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٢٤ تەرخان کراوە[٤١]

---

(٣٩) ئۆزدەمیر پاشا ئەفسەرێکی گەورەو ئیهاتووی تورك و لایەنگری مستەفا کەمال بوو . ئۆزدەمیر نازناوی بوو . ئەگینا خۆی ناوی عەلی شەفیق و بە ڕەگەز میسری بوو . لە حوزەیرانی ساڵی ١٩٢٢ وە کەمالی یەکان لەگەڵ هێزێکی سەربازیدا ناردیانە ڕەواندوز . ئۆزدەمیر توانی لە نزیکەوە پێوەندی لەگەڵ ژمارەیەکی زۆر لە سەردارانی کورد دابمەزرێنێ ، هەزارو یەك گفتی شیرینی درۆی دانێ . چالاکی یەکانی ئۆزدەمیرو هاریکاریی لەگەڵ سەردارانی کورداو بەتایبەتی لەگەڵ شێخ مەحمود ، تەواو ئینگلیزیان بێزار کردبوو . پاش ماوەیەك ئۆزدەمیر ناچار بوو بکشێتەوە . هەرچەندە لە بارو دۆخی ئەو ڕۆژگارەدا کەمالی یەکان بەهاکی لەگەڵ کوردا بهاتایە پێشەوە دەیانتوانی جێ پێی ئینگلیز تەواو شلۆق بکەن .

(٤٠) ((Report on Iraq administration, April 1922 — March 1923)), P. 39.

(٤١) ((Report by His Britannic Majesty's Government on the administration of Iraq for the Period April 1922 — December, 1924)), London, 1925.

لەو لاپەڕانەدا چەند جارێك باسی بۆمبابارانی سلێمانیو هەڵەبجەو شوێنی تری کوردستان لەلایەن فڕۆکەکانی بەریتانیای گەورەوە کراوە . بەپێی دەقی قسەی ڕاپۆرتەکە خۆی بۆمبابارانی ڕۆژی (٢٥)ی مایسی ساڵی (١٩٢٤) دانیشتوانی سلێمانی ناچارکرد شار بەجێ بهێڵنو ، وەك دەڵێت کاتێك ئینگلیزەکان داگیریان کردەوە لە (٢٠) هەزار ژمارەی دانیشتووی تەنها (٧٠٠) کەسی تێدا مابوو . پاش دوو مانگ ئینجا نیوەی خەڵکی شار زاتیان کرد بگەڕێنەوە سەرماڵو حاڵی خۆیان ، بەڵام تا مانگی تەشرینی دووەم ژمارەی نەگەیشتەوە دۆخەکەی جارانی [٤٢]

جگە لە باسی ڕووی جیاوازی کوردەواریی عیراق ڕاپۆرتی ساڵی (١٩٢٦) [٤٣] بەتایبەتی باسی سمکۆشی کردووە . لەو بارەیەوە نووسیویەیە دەڵێ :

«سمایل ئاغای سمکۆ دەوروبەری کۆتایی مانگی تەشرینی یەکەم سمایل ئاغای سەرەك هۆزی شوکاك کە بە سمکۆ ناسراوە دژی حوکمەتی ئێران شۆڕشی بەرپا کرد ، بەڵام لەو شەڕەی نزیك دیلمان قەوما شکاو بەناچاری خۆیو صەد کەس لە پیاوەکانی پەنایان هێنایە بەر عیراق دوای ئەوەی لە ڕێگەی تورکیاوە نزیك نەهری سنووری بڕیو هاتە ناوچەی ڕەواندزی سەر بەهەولێر .

ئێران داوای لە عیراق کرد سمکۆی بەیەخسیری بداتەوە ، بەڵام عیراق ملی نەدا ، چونکە یاسای پەناهەندەی سیاسی عیراق ڕێگەی دانەوەی پەنابەران نادات لەگەڵ ئەوەش حوکمەتی عیراق ڕێگەی دایە ئێرانییەکان ئەفسەرێکی خۆیان بنێرنە ناو خاکی عیراق بۆ گفتوگۆ لەگەڵ سمکۆ دەربارەی ئەو مەرجانەی ئێران بۆ لێخۆشبوونی داینابوون» [٤٤]

بۆ باسی کوردو ، گەلێك باسی تری ئەوسای عیراق ڕاپۆرتی ساڵی (١٩٢٧) [٤٥]

---

(٤٢) Ibid, PP. 32 — 33

(٤٣) ((Report by His Brittanic Majesty's Government to the Council of The League of Nations on the administration of Iraq for the year 1926)), London, 1927.

(٤٤) Ibid, P. 27.

(٤٥) ((Report by His Britanic Majesty's Government to the Council of the League of Nations on the administration of Iraq for the year 1927)), London, 1928.

هیچی لەوانی‌تر کەم نی‌یە . ئەمجاریان باسی گفتوگۆی ئینگلیزەکان لەگەڵ شێخ مەحمودا هاتۆتە پێشەوە . بۆ جێ‌بەجێ کردنی ئەو مەبەستە شێخ مەحمود سەید ئەحمەدی بەرزنجی‌ی کردۆتە نوێنەری خۆی‌و ناردوویەتە بەغدا نووسەرانی ئەو راپۆرتە سەید ئەحمەدی بەرزنجی‌یان ناو ناوە «ئاژاوەچی‌ی کوردستانی باشوور»[٤٦] دیارە دەبێ نیشتمانپەروەرو پیاوی دڵسۆز لای هەموو زۆردارو داگیرکەرێك هەر ئاژاوەچی‌و یاخی‌گەرو پیاوخراپ بێ ! هەر بەو جۆرەش راپۆرتەکە ناوی سابیرو عەبدوڵلای کورانی کەریمی فەتاح بەگی هەمەوەند دەبات . ئەوانیش لەو رۆژانەدا ، بەپیشەی باووباپیرانیان ، دلێرانە بەرەنگاری داگیرکەر هاتبوون ، بەڵکۆ ئەوساکە ، وەك راپۆرتەکە بۆ خۆی دەڵێ ، تەنها ئەوان لە کۆری خەباتدا مابوونەوەو ئینگلیزەکان کوناوکون بە فرۆکەو سوارەو سەربازی لیڤی دوویان کەوتبوون

راپۆرتی ساڵی (١٩٢٧) بە کورتی چەند لایەنێکی باری ژیانی ئەو کوردانەی خستۆتە بەردەمی «کۆمەڵەی گەلان» کە لە ئەنجامی راپەرینە گەورەکەی شێخ سەعیدی پیراندا پەنایان هێنابووە بەر عیراق‌و وەك دەڵێ ناوچەی مووسڵ بەهۆی لێشاوی ئەوانەوە بەجارێك شڵۆقابوو . بەپێی قسەی راپۆرتەکە تاوەکو ساڵی (١٩٢٧) تەنها (٤٥٠) کەس لەو پەناهێنەرانە لە ناو خاکی عیراقدا مابوونەوە . ئەوانی تریان هەموویان گەراونەتەوە گوندەکانی خۆیان . لەو (٤٥٠) کەسەش نزیکەی (١٥٠) یان لە ناوچەی زاخۆو (٢٥٠) یان لە ناوچەی دهۆك‌و نزیکەی (١٠٠) یان لە ناو مووسڵ خۆی‌و دەوروبەریدا نیشتەجێ‌بوون[٤٧]

---

(٤٦) Ibid, P. 24

دەق لەکە وەهایە

(The stormy Petrel of Southern Kurdistan)

«پێترێل» بەتەنها مەلێکی گچکەی دەریایی زۆر دوورفرە ، بەڵام کە رەشەی (storm)ی دەچێتە باڵ دەمێنە زاراو بەیەکێك دەگوترێ زۆر بزێو بەگژپەند بێ .

(٤٧) ((Report... on the administration of Iraq for the year 1927)), PP . 24 — 25

له ڕاپۆرتی ساڵی ١٩٣١دا[٤٨] ژمارەیەك هۆزی ناوچەی بادینان دەبنە گاورو بەرازخۆرو لەسەر ئەوە (!) فڕۆکەکانی بەریتانیای گەورە زۆر «دڵسۆزانە» دێنە دەست‌و بەردەبنە گیانیان. دوای یەك لاپەڕە باسی گرتنی مامۆستا تۆفیق وەهبی لە ناوەندی نیسانەوە تاوەکو (٣٠)ی مایسی ساڵی (١٩٣١) دەخوێنیەوە[٤٩] هەروەها چ ئەم ڕاپۆرتەو چ ڕاپۆرتی ساڵی (١٩٣٠)[٥٠] چەند جارێك باسی شەشی ڕەشی ئەیلول‌و تازەبوونەوەی ڕاپەڕینەکانی شێخ مەحمود تا بەدیل گرتنی‌و ڕەوانە کردنی بۆ ناصریە دەگێڕنەوە. کاتێك ڕاپۆرتی ساڵی (١٩٣١) دێتە سەر باسی شەڕی ئاوباریك، کە ڕۆژی پێنجی نیسانی ساڵی (١٩٣١) قەوما، دەڵێ کوردەکان «ئازایانە جەنگین. هەرچەندە هێرشی فڕۆکەو پیادە بەردەوام بوو، بەڵام ئەوان تا تاریکی‌داهات بەرگری‌یان کردو ئینجا کشانەوە» دانەرانی ڕاپۆرتەکە بێ پێچ‌و پەنا باسی ئەوەیان نووسیوە چۆن فڕۆکەکانی ئینگلیز لە ماوەی دوو حەفتەی داهاتودا تاقیبی شێخیان کردووەو دەستیان لێ‌هەڵنەگرتووە تا ڕۆژی (٢٠)ی نیسان کردوویانە بەودیودا. شێخ لەوێ گوندی پیرانی کردۆتە بنکەی نوێی[٥١]

دوای چەند لاپەڕەیەك ڕاپۆرتی ساڵی (١٩٣١) باسی ئەوە دەکات چۆن ئینگلیزەکان لەسەر داوای ڕەزا شا هێزی تایبەتی‌یان کردۆتە سەر مەحمود خانی دزڵی‌و دەست بەرداری نەبوون تا ڕۆژی (٣١)ی مایسی ئەو ساڵە بە دیلی گرتوویانەو ڕەوانەی بەغدایان کردووە[٥٢]

---

(٤٨) ((Report by His Majesty's Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the administration of Iraq for the year 1931)).

(٤٩) Ibid, PP. 15 – 16

(٥٠) ((Report by His Majesty's Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the administration of Iraq for the year 1930).

(٥١) ((Report.... for the year 1931)), PP. 16 – 17.

(٥٢) Ibid, P. 31

ڕاپۆرتی داهاتوو که بۆ ماوەی نێوان کانوونی دووەم‌و ئۆکتۆبەری ساڵی ۱۹۳۲ تەرخان‌کراوه [۵۳] وەك ئەوانی تر بێ‌پەروا کۆڵێك باسی «جوامێری»ی فرۆکه شەڕکەرەکانی بەریتانیای گەورەی دژی شۆڕشگێڕانی کورد بۆ «کۆمەڵەی گەلان» کردووه (!!) . ئەو «داستانە» خۆشه (!!) ئەمجاریان بۆته گوڵی سەردەستەی باس‌و یەکەم شەش لاپەڕەی ڕاپۆرتەکەی «ڕازاندۆتەوە» . دیسان زۆر بێ پەروا ڕاپۆرتەکه باسی ئەوە دەکات چۆن بۆ ماوەیەك هێرشی فرۆکەکانی ئینگلیز بۆ سەر کورد لەبەر خاتری چاوی شینی فرۆکەوانێك‌و یاریدەرێکی ، که «چەتە» کوردەکان بەدیلیان گرتبوون ، وەستێنرا . بەلأم کاری دانەرانی ڕاست ئەوەیشیان بۆ مێژوو تۆمار کردووه چۆن ئەو «چەتانە» پیاوانە ڕەفتاری دیلەکانیان کردووه‌و پاش ماوەیەك ئازادیان کردوون [۵٤]

هیچ کامێك له ڕاپۆرتەکانی تری ئینگلیز که دەربارەی عیراق له بیستەکان‌و سەرەتای سی‌یەکاندا پێشکەشی «کۆمەڵەی‌گەلان» یان کردوون له باسی کورد بێ بەش نین . دوا ڕاپۆرتیان که بەر له کۆتایی ساڵی (۱۹۳۲) به بۆنەی وەرگرتنی عیراق بەئەندام لەلایەن «کۆمەڵەی گەلان»ەوە پێشکەشیان کردووه بریتی‌یه له پوختەی هەموو ڕاپۆرتەکانی‌تر ، بۆیەکا بایەخی ئەمیان زۆر تایبەتی‌یه [۵۵] ئێمه لەو ڕاپۆرته تەنها یەك نموونه دەهێنینەوە که ، خوا هەڵناگرێ ، بێ پێچ‌و پەنا باسی باری خوێندن‌و خوێندەواری‌ی کورد تاوەکو سەرەتای سی‌یەکان دەکات ، واته تا ئەو کاتەی عیراق تێدا بووه ئەندامی «کۆمەڵەی گەلان» . لەو ماوەیەدا که گوایه بەریتانیای گەورە به «ناوی» «کۆمەڵەی گەلان»ەوە عیراقی دەبرد بەڕێوە زمانی ڕووناکبیری‌ی کورد زۆر

---

(۵۳)
((Report by His Majesty's Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the administration of Iraq for the period January to October 1932)).

(٥٤) Ibid , P. 3

(٥٥)
((Special Report by His Majesty's Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the progress of Iraq during period 1920 — 1931)), London, 1931.

هێدی‌و لەسەر خۆ هەنگاوی دەنا هەرچۆن بێ هەنگاوی ناوچەکانی تر لە هەنگاوی ئەو خێراتر بوو . بە داخەوە جاری وا هەبوو ئەو هەنگاوە بۆ دواوە بوو ، نەك بۆپێشەوە بەرێنە بەر لەوەی شەڕی یەکەمی جیهان دەست پێبکات ژمارەی قوتابیی ناوەندی[56] لە شاری سلێمانی خۆی دەدا لە نزیکەی (١٦٥) کەس ، کەچی بەر لەوەی عیراق ببێتە ئەندامی «کۆمەڵەی گەلان»و دوای (١٤) ساڵی رەبەق لە فەرمانڕەوایی بەریتانیای پێشکەوتوو ئەو ژمارەیە هاتە سەر تەنها (١٠) کەس . لەوەیش خراپتر : دیسان بەر لەوەی عیراق ببێتە ئەندامی «کۆمەڵەی گەلان» ، لە ژێر سایەی بەریتانیای گەورەدا ژمارەی هەموو ئەوانەی لە قوتابخانە کوردییەکاندا دەیانخوێند ، بەپێی سەرژمێری ئینگلیزەکان خۆیان ، بریتی بوو تەنها لە (١٥٤٥) کەس . کەچی بەرامبەر بەوان (٦٣٠٠) کەس لە قوتابخانە عیسایییەکان‌و (٨٤٠٠) کەس لە قوتابخانە جوولەکان دەیانخوێند ! ![57] ، واتە ئەو جووانەی عیراق کە ژمارەیان نەدەگەیشتە لە سەدا سێ‌و چواری کورد پتر لە پێنج ئەوەندەی ئەوان مافی خوێندنیان هەبوو ! !

بەو جۆرە هەر بەڵگەیەك دەربارەی کورد چووبێتە بەردەمی «کۆمەڵەی گەلان» بە دروستی وێنەی باری ناڵەباری سیاسی‌و کۆمەڵایەتی‌و ئابووری کوردی بۆ ئەندامانی کێشاوە ، باسی ئەو جەورو ستەم‌و بێمافییەی کوردی بۆ کردوون کە بەهۆی ئینگلیزو عەلقە لە گوێکانیانەوە دووچاریان هاتبوو . ڕاستە جاروبار دەزگاکانی «کۆمەڵەی گەلان» ئاوڕیان لە کورد داوەتەوەو تەنانەت ئەو نامانەشیان بێ وەڵام نەکردووە کە نیشتمانپەروەرانی کورد بۆیانیان ناردوون[58] ، بەڵام ، بێگومان ، هەڵوەستی کۆمەڵە بەرامبەر بە کورد هیچ ڕۆژێك نەگەیشتۆتە نیوەی ئەو ئاستەش کە بەپێی ناوەرۆکی پێڕەوی خۆی دەبوو بیگاتێ . ئەوەش دیسان رووی ڕاستەقینەی «کۆمەڵەی گەلان» وەك داشی دامەی دەستی دەوڵەتە گەورەکان نیشان دەدات .

---

(٥٧) ((Special Report...)), PP. 232—234 هەروەها بڕوانە : عبدالرزاق الهلالي ، تاريخ التعليم في العراق في العهد العثماني ١٦٣٨-١٩١٧ . بغداد . ١٩٥٩ . ص ١٨١ . محمد امين زكي ، تاريخ السليمانية وانحائها . ترجمة محمد جميل بندى الروژبياني . بغداد ، ١٩٥١ ، ص ٢٠٥ – ٢١٠ ؛ «العالم العربي» (جريدة) . بغداد . ٢٠ كانون الثاني ١٩٣١ .

(٥٨) بڕوانە : ((Report... on the administration of Iraq for the year 1931)) PP. 18—19.

کەوانێ نیشتمانپەروەرانی کورد حەقیان بوو بە چاوی گومان و رقەوە سەیری «کۆمەڵەی گەلان»یان دەکرد . لەخۆوە نەبوو سەلام لە پارچە هەڵبەستێکی خۆیدا کە ساڵی ١٩٣٣ بۆ یەکەم جار لە گۆڤاری «هاوار»ی شامدا بڵاوی کردەوە[٥٩] «کۆمەڵەی گەلان»ی ناونا «کوتەکی دەستی میستەر هەندرسن»ی وەزیری هەندەرانی ئەوسای بەریتانیای گەورە[٦٠]

لەهەمان هەڵبەستیدا سەلام دەربارەی «کۆمەڵەی گەلان» بە داخ و زوخاوێکی زۆرەوە گوتوویە

«عصبة الامم» کۆمەڵی گەورە
بەهیچ و پەنا بەفێڵ و دەورە[٦١]
بەجۆش و کوڵ بووی بۆ کوردی هەژار
ئەتگوت ئەم قەومە ئەکەم رزگار
ئەگەر راست ئەکەی هەڵی سوورێنە
بەس بۆ سیاسەت هەڵاپەرێنە
تەریق نابیتۆ تۆ چیت پێ ئەکەن
(کوتەکی دەستی میستەر هەندرسن)

دوای ئەوەی سەلام پیلان و یارێکانی «کۆمەڵەی گەلان» ڕیسوا دەکات دیسان ڕووی دەمی تێ دەکاتەوەو پێی دەڵێ

لە عەدالەتاکەی ئەمە دەلیبە
یاخو هەر شێوەو ئوسوڵی غەربە

---

(٥٩) بڕوانە
«هاوار» . ساڵی دوو . ژمارە ٢٢ . یەکی تەمموزی ١٩٣٣ . ل ٧ . هەمان پارچە یەکەم شیعری سەلامە لە دیوانەکەیدا (بڕوانە «دیوانی سەلام» . بەغدا . ١٩٥٨ . ل ١ ـ ٤) . لە دیوانەکەدا چەند شوێنێکی شیعرەکە پەڕێنراوە . بەڵام «هاوار» دەقی وەك خۆی بڵاو کردۆتەوە
(٦٠) مەبەست ئارثەر هێندرسنە (A. Henderson) (١٨٦٣–١٩٣٥) کە لە ساڵی ١٩١١ وە تاوەکو ساڵی ١٩٣٤ سکرتێری «پارتی کرێکاران» بوو . ساڵی ١٩٢٩ بووە وەزیری هەندەران . ساڵی ١٩٣١ وازی هێنا . واتە کە سەلام شیعرەکەی گوتووە ئەو هێشتا هەر وەزیر بووە
(٦١) چەند بەیتێکی هەڵبژاردەن لە شیعرەکەی سەلام . نەك هەمووی .

کۆمەڵی درۆ ، جێگەی مەکروفەن
(کوتەکی دەستی میستەر هەندرسن)
خۆ تۆ وەسی بووی لەقوام بوون هەتیو
دەسی کوردت کرد بە تەڵەی تەقیو

سەلام لەوەیش زیاتر پێی پیا دەنێ و «کۆمەڵەی گەلان»ی لا دەبێتە بارەگای «فیتنەو تەزویر» و کارخانەی «فەسادو میحەن» چونکە

لە سلێمانی جادەی بەرسەرا
بە خوێناوی کورد ئاوڕشێن کرا[62]

دوای هێنانەوەی باسەکە بەو جۆرە سەلامی داخ لەدڵ ڕوودەکاتەوە «کۆمەڵەی گەلان»و پڕ بەدەم لێی دەپرسێ

چۆن عاجز نابی لەم خوێن ڕشتنە
لەلای تۆ هەڵبەت حقوق کوشتنە[63]
ناتوسی مێژوو لەعنەت بکەن
(کوتەکی دەستی میستەر هەندرسن)

شایانی باسە هەر زوو ئەم پارچە هەڵبەستەی سەلام سەرنجی ڕوناکبیرانی کوردو ئەو بێگانانەی ڕاکێشاوە کە هەر یەکەیان لەبەر مەبەستێك بایەخ بە مەسەلەی کورد دەدەن ، کراوەتە فەرەنسی و گەرەبێتی ئەرمەنی وێنەی لێ ناردووە بۆ بارەگای «کۆمەڵەی گەلان» لە جنێف . کە مینۆرسکی ساڵی (١٩٣٤) هاتۆتە سلێمانی ئەویش ڕوونووسی کردووەو لەگەڵ خۆی بردوویە . هەروەها شابەندەری ئێران لە سلێمانی وێنەی لێ ناردۆتە وەزارەتی هەندەران لە تاران ، بەتایبەتی لەبەر ئەوەش کە شیعرەکە هێرشێکی زۆری تێدایە بۆ سەر عەجەم و ئێران[64]

(٦٢) سەلام ئەم شیعرەی لە یەکەم یادی شەشی ئەیلولدا داناوە ، واتە ئەیلولی ساڵی ١٩٣١
(٦٣) خۆزگە دەیگوت «لەلای تۆ هەڵبەت مافدان کوشتنە».
(٦٤) ئەم بەشەی لە دیوانەکەیدا چاپ نەکراوە.

«کۆمەڵەی گەلان» لە زمانی کوردیشدا ڕەنگی داوەتەوە. نووسەرانی سۆران «عصبة الامم» و «کۆمەڵی ئەقوام»و نووسەرانی «هاوار» و«ڕووناهی»«جڤاتێ میللەتان»یان پێ گوتووە[٦٥]

بەدرخانی یەکان لەو دوو گۆڤارەو نووسینەکانی تریاندا زۆر جار «جڤات» یان لە بریتی کۆمەڵ و کۆمەڵەو یەکیەتی بەکار هێناوە[٦٦] کاتی خۆی «کۆڕی زانیاری کورد» (جڤات)ی بۆ «نقابە»ش پێشنیارکرد[٦٧]. پێم وایە پێشنیارەکەشی بەجێ یە چونکە خانی (جڤین)ی بۆ «کۆبوونەوەو خرۆشانی خەڵکی بەکارهێناوە» و جگەرخوێن و کوردۆیێفیش هەمان وشەیان کردۆتە زاراو.

دڵنیام لەوەی گەڕانێکی ورد بەناو پاشماوەی تۆمارو بەڵگەکانی «کۆمەڵەی گەلان»دا بۆی هەیە ڕووی تری بایەخداری مێژووی کوردمان بۆ ڕوون بکاتەوە.

---

(٦٥) شیعرەکەی شێخ سەلام لە «هاوار»دا بە ناونیشانی «لەبۆ جڤاتێ میللەتان» و لە دیوانەکەیدا بەناونیشانی «بۆ کۆمەڵی ئەقوام» بلاوکراوەتەوە.

(٦٦) بەوێنە بڕوانە:
«هاوار»، سالی یەك، ژمارە دوو، یەکی حوزەیرانی ١٩٣٢، ل ١، سالی یەك، ژمارە چواردە، ٣١ ی کانوونی یەکەمی ١٩٣٢ ل ١

(٦٧) بڕوانە
«گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد»، بەرگی یەکەم، بەشی یەکەم، ١٩٧٣، ل ٥٢١.

باسی حەوتەم

چەند بەڵگەیەك بۆ مێژووی کورد

کاتی خۆی لە ژمارە یەکی «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد»دا ئەم کورتە وتارانەی خوارەوەم بێ ناوی خۆم بلاوکردەوە[1] لەبەر نرخی باسەکانیان بۆ مێژووی ڕووناکبیری‌ی کورد لێرەدا بە دەستکاری‌یەکی کەمەوە دیسان بلاویان دەکەمەوە .

یەکەم – وەقفنامەی ئەوڕەحمان پاشای بابان :

ئەوڕەحمان پاشای کوڕی محەمەد پاشای کوڕی خالید پاشا یەکێکە لە فەرمانڕەوا ناودارەکانی میرنشینی بابان . سالی ۱۲۰٤ی کۆچی (۱۷۸۹ – ۱۷۹۰ی عیسایی) دەسەلاتی گرتە دەست و بۆ ماوەی نزیکەی چارەکە سەدەیەك دەوری گەورەی لە ژیانی سیاسی‌ی نەك تەنها کوردستان . بەلکو عیراق و ئێران و تورکیادا گێڕا . هەروەها یەکێکە لەو سەردارە کوردانەی سەرەتای هەستی نەتەوەیی‌یان تێدا بەدی دەکرێت .

بەپێی قسەی ڕیچ ئەو کاتەی سولەیمانی پچوکی پاشای بەغدا لە دەولەت یاخی بوو . سولتان داوای لە ئەوڕەحمان پاشا کرد جێگەی بگرێتەوە ، بەلام پاشای بابان قبولی نەکرد لە کوردستان و بنکەی میرنشینی باوو باپیرانی دوور بکەوێتەوە .

دەقی قسەکانی کلۆدیۆس جێمس ڕیچ لەم بارەیەوە بەم جۆرەیە

«کاتێك کوچك سلێمانی پاشای بەغدا لە دەروازەی بالا[2] یاخی بوو ، ڕەئیس ئەفەندی کە لە ئەستەمبولەوە بۆ لابردنی هاتبوو . حوکمەتی بەغدای بۆ ئەوڕەحمان

---

(١) «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» ، بەرگی یەکەم ، بەشی یەکەم ، ۱۹۷۳ ، ل ۳۸۱ – ٤۱۸ .

(٢) دەروازەی بالا لە هەموو ڕوویەکەوە پڕ بە پێستی (Porte) ، واتە «الباب العالی»یە کە ناوەکو کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهان بە دەولەتی عوسمانی دەگوترا

پاشا پێشنیار کرد . بەڵام پیری گەورە زۆر ژیرانە ئەو شەرەفەی ڕەت کردەوەو وتی ڕاستە بەو کارە من دەبمە وەزیرێکی لەپێش . بەڵام تۆکێ بەفراوی شاخەکانم هەموو ڕێزی ئیمپراتۆری‌یەت دێنێت .

جگە لەوە بە چوونم بۆ بەغدا سەروەت‌و سامانی خۆم زۆر دەبێت ، بەڵام ئەو کارەم دەبێتە هۆی هەرەس هێنانی یەکجاری‌ی بنەماڵەی بەبە»[٣]

یەکێك لە بەڵگەکانی‌تری هەستی زانستی‌و نەتەوەیی ئەوڕەحمان پاشا ئەوەبوو کە تاوەکو دوارۆژی ژیانی[٤] بە چاوی ڕێزو خۆشەویستی‌یەوە دەیڕوانی‌یە زانایانی کوردستان . لێرەدا بەڵگەیەکی مێژوویی نەزانراو لەم بارەیەوە دەخەینە بەر چاو

یەکێك لەو دەستنووسە نایابانەی بۆ کتێبخانەی ئەوڕەحمان پاشا نووسراوەتەوە «صحیحی بوخاری»یە . ئەم دەستنووسە کۆتایی مانگی ڕەمەزانی ساڵی ١٢١١ی کۆچی . نیسانی ١٧٩٧ی عیسایی[٥] لە لایەن محەمەد کوڕی شێخ یوسف کوڕی شێخ مەولان کوڕی شێخ عومەرەوە . کە لە نەوەی وەیسی قەرەنی‌یە ، بە خەتێکی نایاب نووسراوەتەوەو لە دوو شوێنیدا مۆری ئەوڕەحمان پاشای بەسەرەوەیە . پاشای بابان ئەم دەستنووسەی لەسەر بنەماڵەی جەلی لە کۆیەو پاش ئەوان لەسەر زانایانی «کوردستان ، لە موسڵەوە تا بەغداو سنە» وەقف کردووە[٦] لەسەر مۆرەکەی ئەوڕەحمان پاشا ئەمە هەڵکەندراوە

«وافوض امری الی الله . عبده عبدالرحمن»[٧]

---

(٣)

C. J. Rich, Narrative of a Residence in Koordistan, and on the site of Ancient Nineveh, with Journal of a voyage down the Tigris to Bagdad, and an account of a visit to Shirauz and Persepolis, Vol. I. London . 1836, PP. 96 — 97.

(٤) ئەوڕەحمان پاشای بابان ساڵی ١٢٢٨ی کۆچی . ١٨١٣ی عیسایی کۆچی دوایی کردووە

(٥) بە داخەوە ڕۆژی تەواوبوونی نووسینەوەی دەستنووسەکە دیار نەکراوە . بۆیەکا نەمانتوانی لە گۆڕینی ساڵی نووسینەوەیدا بۆ سەر ساڵی عیسایی ڕۆژەکەشی دابنێین .

(٦) دەقی عەرەبی‌یەکەی بەم جۆرەیە ثم علی العلماء الذین کانوا فی ناحیة کردستان من الموصل الی بغداد وسنەدج . . . .

(٧) بڕوانە وێنەی وەقفنامەکەی ئەوڕەحمان پاشای بابان لە لاپەڕە ٣٨٣و ٣٨٥ی ژمارە یەکی «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد»دا .

دووەم – دوو نامەی حاجی کاک ئەحمەدی شێخو ڕاستکردنەوەیەك :

حاجی کاك ئەحمەدی کوڕی شێخ مارفی نۆدێی کوڕی شێخ مستەفای کوڕی شێخ ئەحمەد یەکێکە لە گەورە پیاوو زانا پایە بڵندەکانی کوردستانی سەدەی نۆزدەمین . حاجی کاك ئەحمەد ساڵی ١٢٠٧ی کۆچی ، ١٧٩٣ی عیسایی لە شاری سلێمانی لە دایك بووەو ساڵی ١٣٠٥ی کۆچی . ١٨٨٧ی عیسایی هەر لەوێ کۆچی دوایی کردووە . جا با سەرەتا هەڵەیەکی پچوك دەربارەی تەمەنی حاجی کاك ئەحمەدی شێخ ڕاست بکەینەوە .

بەپێی ئەو ساڵانەی سەرەوە حاجی کاك ئەحمەدی شێخ لە تەمەنی ٩٤ ساڵیدا وەفاتی کردووە . کەچی مامۆستایان ئەمین زەکیو شێخ محەمەدی خاڵ نووسیویانە گوایە ئەو زانایەمان کە کۆچی کردووە تەمەنی ٩٨ ساڵ بووە[٨]

ئەم هەڵەیە لەوەوە هاتووە کە مێژوونووسی گەورەمان مامۆستا ئەمین زەکی تەمەنی حاجی کاك ئەحمەدی بە ساڵی هیجری لێك داوەتەوە بێ ئەوەی جیاوازیی دە ڕۆژی ساڵەکان بگرێتە بەر چاو . مامۆستا شێخ محەمەدی خاڵیش هەرچەندە ساڵی لە دایك بوونو وەفاتی حاجی کاك ئەحمەدی گۆڕیوەتە سەر ساڵی عیساییو دروست ١٧٩٣ی بۆ یەکەمو ١٨٨٧ی بۆ دووەم داناوە . کەچی . لەگەڵ ئەوەش تەمەنی هەر بە ٩٨ ساڵ لە قەڵەم داوە .

حاجی کاك ئەحمەدی شێخ دەستێکی باڵای لە زانستە ئایینییەکاندا هەبووەو گەلێك نووسراوی لەم بارەیەوە بە زمانی فارسی بەجێ هێشتووە . هەمان کات حاجی کاك ئەحمەد لە نزیکەوە پێوەندیی لەگەڵ زانایانی کوردستاندا دامەزراندووە . یەکێك لەوانە زانای گەورە حاجی مەلا عەبدوڵڵای جەلی زادەی کۆیە بووە . وا دیارە بەردەوام نامە لە نێوان ئەو دوو گەورە پیاوەدا هەبووە . بنەماڵەی جەلی زادە دوان لەو نامانەیان پاراستووە کە کاتی خۆی حاجی کاك ئەحمەدی شێخ ناردوونی بۆ مەلا عەبدوڵڵا

---

(٨) بڕوانە

محمد أمين زكي ، مشاهير الكرد وكردستان ، الجزء الثاني ، القاهرة ، ١٩٤٧ ، ص ١١٩ ، محمد أمين زكي ، تأريخ السليمانية وانحائها ، بغداد ، ١٩٥١ ، ص ٢٢٤ ، محمد الخال ، الشيخ معروف النودهي البرزنجي ، بغداد ، ١٩٦١ ، ص ١٩٩

به داخەوە لەسەر هیچ کامێك لەو دوو نامەیە ڕۆژو ساڵی ناردنیان نەنووسراوە[9] بەڵام وا دیارە یەکەمیان ساڵی ١٣٠٠ی کۆچی ، ١٨٨٢ی عیسایی لە سلێمانی‌یەوە نێردراوە بۆ کۆیە . دووەمیشیان بە ناوەرۆکو لاوازی‌ی خەتەکەیدا لەوە دەچێت بەر لە کۆچی دوایی حاجی کاك ئەحمەدی شێخ بە ماوەیەکی کەم نێردرابێت[10] لە سەرەتای ئەمیاندا حاجی کاك ئەحمەد فەرموویەتی

«یا حبیبی و یا قریبی ویا محبي ابتلیت بما خرج من طاقتي وبما لا صبر لي فیه وانمني موتي مع حسن خاتمي فاعذرني . اجزتکم بالتدریس لاسیا کل عبادة لسانیة جزئیة کلیة ، وکل عبادة فعلیة . . . » .

سێیەم – چەند ڕاستی‌یەك دەربارەی شاعیری بەناوبانگ شێخ ڕەزای تاڵەبانی

شاعیری گەورەو لێهاتووی کوردستانی نیوەی دوەمی سەدەی نۆزدەمین‌و سەرەتای سەدەی بیست شێخ ڕەزای تاڵەبانی لە ئەدەبی گەلی کوردا جێگەی بەرزو شیاوە . کەچی لەگەڵ ئەوەش جیاوازی‌ی لە دیار کردنی ساڵی لە دایك بوون‌و وەفاتیدا هەیە مامۆستا ئەمین زەکی باسی لە دایك بوونی نەکردووە[11] هەرچی مامۆستا عەلائەددین سەجادی‌یە ١٨٣٥ی بە ساڵی لە دایك بوونی داناوە[12] دوکتۆر مارف خەزنەدار ساڵی ١٨٤٢ی داناوە[13]

کوردناسانی دەرەوەش ئەو ساڵەیان بە تەواوی بۆ دیار نەکراوە . بە وێنە

---

(٩) بڕوانە وێنەی ئەو دوو نامەیە لە لاپەڕە ٣٨٨و لاپەڕەیەکی‌تری بێ ژمارەی ژمارە یەکی «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد»ا

(١٠) مامۆستا مەسعود محەممەدیش لەو باوەڕەدایە .

(١١) بڕوانە :

محمد امين زكي ، مشاهير الكرد وكردستان ، الجزء الاول . بغداد ، ١٩٤٥ ، ص ٢٢٤ – ٢٢٥

(١٢) علاءالدین سجادی ، مێژووی ئەدەبی کوردی ، بەغدا ، ١٩٥٢ ، ل ٣٤١ چاپی دووەم ، بەغدا . ١٩٧١ . ل ٣٧٤ .

(١٣) د . مارف خەزنەدار ، کورتەی مێژووی ئەدەبی کوردی‌ی نوێ ، بە زمانی ڕووسی . مۆسکۆ ، ١٩٦٨ . ل ٨١ .

ئەدمۆنس لە یەکەم نووسینیدا دەربارەی شێخ ڕەزا دوو ساڵی بۆ لە دایك بوونی داناوە ١٨٤١ یا ١٨٤٣[١٤] کەچی پاش ماوەیەك ناوەندی ئەو دوو ساڵەی هەڵبژاردووەو ١٨٤٢ی کردۆتە ساڵی لە دایك بوونی[١٥]

دوکتۆر کەمال فوئاد بە دروستی ١٢٥٣ی کۆچیی بە ساڵی لە دایك بوونی شێخ ڕەزای تاڵەبانی داناوە[١٦] ، بەلام وا دیارە ڕۆژو مانگەکەی بۆ نەدۆزراوەتەوە تا بە تەواوی ئەو ساڵە بەپێی ڕۆژژمێریی عیسایش دیار بکرێت ، چونکە ساڵی ١٢٥٣ی کۆچی بەر ساڵی ١٨٣٧و ١٨٣٨ی عیسایی دەکەوێت . دوکتۆر کەمال فوئاد لەو دوانە یەکەمیانی هەڵبژاردووە ، وا دیارە بەو جۆرە ویستویە کەمێك لە تەمەنی ئەو شاعیرە گەورەیەمان درێژ بکاتەوە منیش بومایە هەر وام دەکرد .

مامۆستا مەلا عەبدولکەریمی مودەریس ١٢٥٣ی کۆچیی وەك ساڵی لە دایك بوونی شێخ رەزا تەواو چەسپاند . ئەمیان بۆ دۆزینەوەی ئەو ساڵە پەنای بردۆتە بەر شێخەکانی تاڵەبان[١٧]

شێخی گەورەی تاڵەبان لە گوندی قرخی نزیك چەمچەماڵ[١٨] لە دایك بووەو لە کەرکوك گەورە بووەو لەوێو لە کۆیەو سلێمانی خوێندوویەو عەرەبیو فارسیو تورکیشی بە باشی زانیوەو شیعری پێ گوتونو چۆتە ئەستەمولو بەشی دوایی ژیانی لە بەغدا بردۆتە سەر .

بە داخەوە لە تۆمار کردنی ساڵی وەفاتی شێخ ڕەزادا دیسان هەڵەکراوە . مامۆستا

---

(١٤)

C. J. Edmonds, A Kurdish Lampoonist Shaikh Riza Talabani, — (Journal of the Royal Central Asian Society) , London, Vol XXII, January 1935, P. 116.

(١٥)

C. J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs, London, 1957, P. 57.

(١٦)

Kamal Fuad, Kurdische Handschriften , Wiesbaden, 1970, P. 101.

(١٧) بڕیار وابوو مامۆستا مەلا عەبدولکەریم لەو ڕاستییەمان لە ویادی مەردانەدا بۆ تۆمار بکات .

(١٨) قرخو تاڵەبان دوو دێن کەوتوونەتە ناوچەی چەمچەماڵی نێوان کەرکوکو سلێمانییەوە .

عەلائەدین سەجادی ۱۹۰۹ی کردوّتە سالّی وەفاتی[۱۹] دوکتوّر کەمال فوئادیش هەمان سالّی داناوە[۲۰]

گوّڕەکەی شێخ ڕەزا ، پڕ لە نوورو گولاّو بێت ، وا لە گوّرستانی شێخ عەبدولقادری گەیلانی لە بەغدا[۲۱] . لەسەر کێلی گوّڕەکەی شێخ ڕەزا نووسراوە

«قد توفي الفاضل المرحوم في ليلة الجمعة المباركة من محرم الحرام سنة ۱۳۲۸» .

واتە ئەو بەلّگە گرنگەش تەنها مانگو شەوی ئەو حەفتەیەی بوّ دیار کردووین کە شێخ کوّچی دوایی تێدا کردووە . بەلاّم ماموّستا ئەمین زەکی ئەو ڕوّژەی بە یەکی موحەڕەم داناوە[۲۲] لەبەر ئەوەش کە یەکی موحەڕەم پێنج شەممەدەگرێتەوە ، لەسەر کێلەکەش نووسراوە شێخ شەوی هەینی کوّچی کردووە ، لەبەر ئەوە لەو بڕوایەداین یەکی موحەڕەمەکەی ماموّستا ئەمین زەکی دروست بێت . بەو جوّرەش ڕوّژی وەفاتی شێخ ڕەزای تالّەبانی وای لیّ دێت

(یەکیّ موحەڕەمی سالّی ۱۳۲۸ی کوّچی . کە دەکاتە ئێوارەی پێنج شەممە لەسەر هەینی (جومعە)ی سیازدەی کانونی دووەمی سالّی ۱۹۱۰) .

لەسەر کێلی گوّڕەکەی شێخ ڕەزا بە فارسی ئەم چەند دێڕە هەلّکەندراوە

یا رسول الله چه باشد چون سگ اصحاب كهف
داخل جنت شوم در زمرۀ أصحاب تو
او رود در جنت و من در جهنم كي رواست
او سگ اصحاب كهف ومن سگ اصحاب تو

شێخ ڕەزای دونیا دیدەو ژیان پەرست زوّر حەزی لە تێکەلّ بوونو دانیشتنی زاناو شاعیران دەکردو پێوەندی ی لەگەلّ گەلێکیان هەبوو . یەکێك لە هاوەلّو دوّستە نزیکەکانی شێخی شاعیر حاجی مەلا عەبدوڵلای جەلی زادە بووە کە پێکڕا لە کوّیە

---

(۱۹) علاءالدین سجادی . سەرچاوەی ناوبراو . چاپی یەکەم . ل ۳٤۱ . ۳٤۳ . چاپی دووەم . ل ۳۷٤ . ۳۷٦

(۲۰) Kamal Fuad, Op. Cit. , P. 101

(۲۱) محەمەدی کوری شێخ ڕەزا ، کە ئەویش شاعیر بووەو نازناوی (خالص) بووە . لە تەنیشت باوکی یەوە لە گوّرستانی شێخ عەبدولقادر نێژراوە .

(۲۲) محمد امين زكي ، مشاهير الكرد وكردستان ، الجزء الاول ، ص ۲۲٥

لای حاجی مەلا ئەسعەدی باوکی حاجی مەلا عەبدوڵلا خوێندوویانەو دوای ئەوەش لە ڕێگەی نامەوە پێوەندییان بەردەوام بووە . یەکێك لە نامەکانی شێخ ڕەزا تا ئیستەش ماوە[٢٣] کە بریتییە لە نووسینێکی دۆستانەی . شێخ ڕەزا ئەو نامەیەی ساڵی ١٣١٣ی کۆچی (١٨٩٥-١٨٩٦ی عیسایی) نووسیوە[٢٤] شێخ نامەکەی بەم چوار دێڕە شیعرە فارسییە دەست پێکردووە

عیب در ذات تو ای کان هنر معدومست[٢٥]
مگر این عیب که لحم علما مسمومست
شعر من از همه سو در همه کشور ساری
علم تو در همه جا بر همه کس معلومست
میرود شعر من علم جهان گیر شما
هردو بیفائده تا جای اقامت رومست
نامه بنویس بهر طرز دلت میخواهد
همه سحراست اگر نثرو اگر منظومست

ڕۆژی ٦ی کانونی یەکەمی ساڵی ١٩٨٤ کاك چالاك تاڵەبانی ئەم باسەی لای خوارەوەی بۆ گێڕامەوە

«وێنەکێشێکی بەغدایی دەنگو باوی شێخی بیستبوو . هەر لە دوورەوە شەیدای عەقڵ و زیرەکی بوبو . داوای لە ئەوەی کرد هەر تاڵەبانییەك ئەندامێکی دەموچاوی ئەو بکات کە هاتە بەغدا بیبەنە لای . پاش ماوەیەك ئەو هونەرمەندە وێنەیەکی جەنابی شێخی دروستکرد . کە داپیرەم کتوپڕ چاوی پێیکەوت سەری سوڕماو یەکسەر پرسی ئەم وێنەیەی مامە ڕەزاتان لەکوێ بوو . کتومت خۆیەتی !»

چوارەم – دیسان ڕۆژنامەی «کوردستان»

چەند دەربارەی «کوردستان»ی ڕۆژنامەی کوردی بنووسرێت هێشتا کەمە ،

---

(٢٣) بڕوانە وێنەی ئەو نامەیە لە لاپەڕە ٣٩٢ی ژمارە یەکی «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد»دا .
(٢٤) بەداخەوە لە نامەکەدا تەنها ساڵی ناردنی نووسراوە .
(٢٥) شێوەی نووسینەکەی شێخ ڕەزا وەك خۆی هێڵراوەتەوە .

چونکە ئەو ڕۆژنامەیە سەرەتایەکی مێژوویی گرنگ‌و پڕ لە شانازی‌یە لە سەرانسەری ژیانی ڕووناکبیری‌ی گەلی کوردا[٢٦]

وەك ئاشکرایە ڕووناکبیرانی کورد لە دەوروبەری کۆتایی سەدەی نۆزدەمینەوە بە گەرمی تێکەڵی خەباتی نەتەوەیی گەلەکەیان بوون‌و هەر لەو ڕۆژگارەشەوە لە بایەخ‌و نرخی ڕۆژنامەنووسی تێگەیشتن . بە تایبەتی ئەوانەیان کە لە ئەستەموول ژیابوون . یا خوێندبوویان‌و بە چاوی خۆیان دیبوویان ڕۆژنامەنووسی‌ی تورك‌و گەلانی‌تری ناو دەوڵەتی عوسمانی چ دەورێك لە ژیانی کۆمەڵدا دەبینن[٢٧] ئەمە نزیك کۆتایی سەدەی ڕابوردوو پاڵی بە خوێندەوارە دووربینەکانی کوردستانەوە[٢٨] نا بکەونە خۆ بۆ دەرکردنی ڕۆژنامەو گۆڤار بە زمانی زگماکی خۆیان .

جێ‌بەجێ کردنی ئەم ئەرکە پێویستە نە لە ناو خاکی کوردستان خۆی‌و نە لە ئەستەمولی پایتەخت بەهۆی ڕژێمی خوێناوی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمەوە (١٨٧٦-١٩٠٩) کارێکی ئاسان نەبوو . بە تایبەتی لەو ڕۆژگارەدا کە هەر ئەوەندەت دەزانی لە یەکێك لە قوژنەکانی کوردستاندا ڕاپەڕینێك بەرپا دەبوو لەبەر ئەوە ڕووناکبیرانی کورد ناچار بوون هەوڵ بدەن لە دەرەوەی نیشتمان ڕۆژنامەیەکی کوردی چاپ بکەن‌و لەوێوە بە دزی‌یەوە بێرنە کوردستان . باشترین شوێنیش لەو سەردەمەدا بۆ دەرکردنی ڕۆژنامەیەکی لەو بابەتە میسر بوو . چونکە

---

(٢٦) لەو کتێبەمدا کە بە ناوی «تێگەیشتنی ڕاستی‌و شوێنی لە ڕۆژنامەنووسی‌ی کوردیدا» ساڵی ١٩٧٨ بڵاوم کردەوە کەڵکم لە بەشێکی ئەم باسەم وەرگرتووە .

(٢٧) یەکەم ڕۆژنامە لە مێژووی تورکیادا ساڵی ١٨٢٥ بە زمانی فەرەنسی لە ئەزمیر چاپ‌کرا . یەکەم ڕۆژنامەش بە زمانی تورکی بە ناوی «تقویم وقائع»ەوە ساڵی ١٨٣٢ چاپ‌کرا کە ئۆرگانی دەروازەی باڵا «الباب العالی» بوو .

حەفتاکانی سەدەی نۆزدەمین ڕۆژنامە نووسی‌ی عوسمانی بە جارێك پەرەی سەند‌و ژمارەی هەموو ڕۆژنامەو گۆڤارەکانی ئەو وڵاتە گەیشتە ٤٧ کە سیازدەیان تورکی‌و ئەوانی‌تریان عەرەبی‌و یۆنانی . یا بە زمانی‌تر بوون .

ژمارەیەك ڕۆژنامەی تورکی‌ی وەك «ترجمان احوال» و «تصویر افکار»و هی‌تر لە ناو خوێندەوارانی کوردیشدا بڵاودەبوونەوە .

(٢٨) بە تایبەتی ڕووناکبیرانی سەر بە بنەماڵەی بەدرخان کە ژمارەیان زۆرو . پلەی خوێندنیان بەرزو . توانای ئابووری‌و دەرامەتیان باش بوو .

ئەم ولاتە لە سەردەمی محەمەد عەلی‌ی گەورەوە (١٨٠٥-١٨٤٩) لە چنگ دەسەلاتی سولتانە عوسمانی‌یەکان رزگاری بوبو . سەرەرای ئەوە ئینگلیزەکان بەر لە کۆتایی سەدەی نۆزدەمین بە تەواوی جێ‌پێی خۆیان لە میسر قایم کردبوو ، حەزیشیان دەکرد ناحەزانی دەوڵەتی عوسمانی لەوێ کۆببنەوە . نابێت ئەوەیش لەبیر بکەین کە رۆژنامەنووسی‌ی میسری‌ی ئەو رۆژگارە دەنگی دابوەو ژمارەیەك چاپخانەی گەورە بۆ ئەو کاتە لە قاهیرە کاریان دەکردو ناحەزانی دەروازی بالای عوسمانی‌و تەختی طاووسی قاجاری لەوێ چاپەمەنی‌ی خۆیانیان دەردەکرد .

هەموو ئەم هۆیانە پالیان نا بە بەدرخانی‌یەکانەوە روو بکەنە میسر بە نیازی دەرکردنی رۆژنامەیەکی کوردی‌ی . بەم جۆرە رۆژی پێنج شەممەی ٣٠ی (ذو القعدە)ی سالی ١٣١٥ی کۆچی ، ٩ی نیسانی سالی ١٣١٤ی رۆمی کە دەکاتە ٢٢ی نیسانی سالی ١٨٩٨ی عیسایی لە شاری قاهیرە یەکەم ژمارەی یەکەم رۆژنامە لە مێژووی گەلی کوردا لە چاپخانەی (الهلال) بە ناوی «کردستان»ەوە لە لایەن میقداد مەدحەت بەدرخانەوە چاپ‌کرا .

شایانی باسە بەپێی ئەو جەدوەلە باوەر پی‌کراوانەی لەبەر دەستدان ، بە تایبەتی جەدوەلەکەی ئەکادێمی ئوربیلی[٢٩] . رۆژی ٣٠ی (ذوالقعدە)ی سالی ١٣١٥ی کۆچی دەکاتە هەینی . نەك پێنج شەممە وەك لە دوو شوێندا لەسەر ژمارە یەکی «کوردستان» چاپ کراوە . بەپێی هەمان جەدوەل رۆژی ٣٠ی (ذوالقعدە)ی سالی ١٣١٥ی کۆچی دەکاتە ٢٢ی نیسانی سالی ١٨٩٨ی عیسایی لەبەر ئەوەش کە لە راستی‌ی گۆرینەکەی ئوربیلی دلنیاین[٣٠] . بە تایبەتی چونکە لەو هەلەکەمانەدا کە پرۆفیسۆر تمیولسکی لەو جەدوەلەی گرتوون باسی نە سالی ١٣١٥و نە سالی ١٣١٦یان تێدا نی‌یە[٣١] . ناچار بووین بکەوینە سۆراخی ئەوەی ئایا ٢٢ی نیسانی سالی ١٨٩٨ی عیسایی دەکاتە رۆژی پێنج شەممە یا هەینی . دوای لێکۆلینەوەیەکی

---

(٢٩) سالی ١٩٦١ لە مۆسکۆ چاپ‌کراوە .

(٣٠) بروانە ل ٢٦٩ی جەدوەلەکە .

(٣١) بروانە گۆڤاری «گەلانی ئاسیاو ئەفریقا» ، بە زمانی رووسی ، مۆسکۆ ، ژمارە ٣ی سالی ١٩٦٢ ، ل ٢٤٥

ورد دەرکەوت ئەو رۆژە دەق پێنج شەممەیە کەوابێت ئەبێت هەڵە لە دیارکردنی سەرەتاو کۆتایی مانگە هیجری یەکانی ئەو ساڵە خۆیدا کرابێت . کە ئەوەش رێی تیَ دەچێت ، چونکە ، وەك ئاشکرایە ، دیارکردنی سەرەتاو کۆتایی مانگەکانی ساڵنامەی هیجری لەسەر بینینی مانگ وەستاوەو زۆر جار هەڵەی تێدا دەکرێت کەواتە ئەو رۆژی (۲۲ی نیسانی ساڵی ۱۸۹۸)ەی لە میسر بە ۳۰ی (ذوالقعدە) دانراوە وا دیارە لە راستیدا ۲۹ بووە . هەمان هەڵەش لە ژمارە سیٌو پێنجی «کوردستان»دا رووی داوە ، زۆر لەوانەیە ۲۸ی (ذو الحجە)ی یەکەمیان ۲۷و ۲۷ی (محرم)ی دووەمیان ۲٦ بووبن .

رۆژنامەی سەربەرزو تاقانەی «کوردستان» ماوەی چەند ساڵێك بە ئاوارەیی ژیاو هەر رۆژەی لە شارێك چاپ دەکرا ، ژمارەیەکی لە جنێڤی پایتەختی سویسرەو ، هەندێکی لە لەندەنو . بەشێکی تری لە شاری فولکستۆن کە کەوتۆتە باشووری بەریتانیاوە . چاپکراون . دوای شەری یەکەمی جیهانیش «کوردستان» بووە ناوی گۆڤارێکی ـتوی کە لە ئەستەمۆل چاپ دەکرا[۳۲]

بەشێك لە ژمارەکانی رۆژنامەی «کوردستان» لە کتێبخانە گەورەکانی دەرەوە پارێزراون . ژمارە یەکی لە کتێبخانەی لقی ئامۆژگای رۆژهەلاتناسیی سۆڤێت لە لێنینگراد هەیە ژمارە یەك تا سیویەکی ، تەنها ژمارە دەو دوازدەو حەڤدەو هەژدەو نۆزدەی نەبێت . لە کتێبخانەی ماربۆرگی ئەڵەمانیای رۆژئاوا پارێزراون[۳۳] ۱۸ ژمارەش لەوانەی ساڵی ۱۸۹۹ چاپ کراون لە کتێبخانەی نیشتمانیی ئەنقەرە هەڵگیراون[۳٤]

---

(۳۲) ئەمیان تەنها لە رووی ناوەوە نەبێت ئیتر هیچ پێوەندییەکی بە «کوردستان»ی یەکەم رۆژنامەی کوردییەوە نییە . لەوەدا مامۆستایان ئەمین زەکیو محمد علی عونی بە هەڵەدا چوون (بڕوانە : محمد أمين زكي . خلاصة تاريخ الكرد وكردستان . القاهرة . ۱۹۳٦ . ص ۳۷۰) .

(۳۳) «کوردستان – یەکەمین رۆژنامەی کوردی ۱۸۹۸ – ۱۹۰۲» . کۆکردنەوەو پێشەکیی دوکتۆر کەمال فوئاد . بەغدا . ۱۹۷۲ . «رووناکی» (گۆڤار) ، بەغدا . ژمارە ۱۸۰ . ۲۳ی مایسی ۱۹٦۹ . ل ٤ .

(۳٤) بڕوانە :

(Eski harfli Turkce sureli yayinlar toplu Katalogu), Ankara, 1963.

ساڵی ١٩٧٢ له دیمەشق له ڕێگەی ڕەوشەن بەدرخانەوە ژمارە پێنجی «کوردستان»و لاپەڕە سێ‌و چواری ژمارە سێیەم دەستکەوت‌و لەگەڵ وێنەی ژمارە یەکیدا پێشکەشی کتێبخانەی «کۆڕی زانیاری کورد»م کرد.

له ژێر ناوی ژمارە یەکی ڕۆژنامەی «کوردستان»دا ئەم ڕستە تورکی‌یە نووسراوە «کردلری ایقاظ و تحصیل صنایعه تشویق ایچون شمدیلك . اون بش گونده بر نشر اولنور کردجه غزته‌در» . بەڵام له ژێر ناوی ژمارە پێنجیدا به کوردی نووسراوە «پازده روژا ده جارکی نیت نفیساندن جریده‌یا کردی‌یه»[٣٥]

جێگەی شانازی‌یە بۆ مێژووی ڕۆژنامەنووسی‌ی کوردی که له سەرەوەی لای ڕاستی یەکەم ژمارەی یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی ئەم بڕیارە پڕبەهاو مانەیە تۆمار کراوە

«هر جار دو هزار جریده‌یا بی پره ازی ریکم کردستانی دەبدەن خەلکی»[٣٦]

زۆربەی هەرە زۆری ژمارە یەکی «کوردستان» بۆ باسی نرخ‌و بایەخی خوێندن‌و خوێندەواری تەرخان کراوە‌و هەموو دێڕێکی پاڕانەوەی دڵسۆزانەیە بۆ ئەوەی گەلی کوردیش وەك گەلانی‌تر دەست بداتە خوێندن . بۆ بزواندنی هەستی خەڵکی لەم بارەیەوە گەلێك فەرمایشتی پێغەمبەری موسڵمانانی دەربارەی پێویستی فێربوون‌و خوێندن هێناوەتەوە . جگە له چەند نموونەیەکی بەجێ سەبارەت بەوەی چۆن به یاریدەی زانست ژاپۆن بەسەر چین‌و . میسر بەسەر سوداندا زاڵ بوون .

ژمارە پێنجی «کوردستان» که له کتێبخانەی کۆڕ پارێزراوە ڕۆژی پێنج شەممەی ٢٧ی (محرم)ی[٣٧] ساڵی ١٣١٦ که دەکاتە ١٨ی حوزەیرانی ساڵی ١٨٩٨ چاپ کراوە بەم جۆرە میقداد مەدحەت بەدرخان له ماوەی نزیکەی دوو مانگدا پێنج ژمارەی «کوردستان»ی له قاهیرە چاپ کردووە .

---

(٣٥) وەرگێڕاوەکان له «کوردستان» بێ دەستکاری‌کردنی ڕێنووسیان لەم وتارەدا بڵاوکراونەتەوە .

(٣٦) له ژمارە چواری «کوردستان»ەوە کەمێك دەستکاری لەو ڕستەیە کراوەو وەهای لێهاتووە : «هر جار دو هزار جریده‌یا ازی ریکم کردستانی دە بلاش بدەن خلکی» .

(٣٧) وەك له شوێنی خۆیدا گوتمان لەوانەیە ئەم ٢٧ی موحەڕڕەمە له ڕاستیدا ٢٦ بوبێت :

ژماره پێنجی ڕۆژنامەی «کوردستان» لەسەر کاغەزێکی ڕەنگ سەوزی تەنك چاپکراوە. درێژی ئەم ژمارەیە. لەگەڵ ئەو پەڕەیەی ژمارە سێ کە لەبەر دەستماندایە ٨ر٣٣و پانی ٢٦ سانتیمە سەروتاری ژمارە پێنج نامەیەکی کراوەیە بە تورکی بۆ سوڵتان عەبدولحەمید بەم ناوەوە «شوکتلو عظمتلو سلطان عبدالحمید خان ثانی حضرتلرینه» واتە «بۆ سوڵتان عەبدولحەمید خانی دووەمی خاوەن شکۆو پایە». کۆتایی نامەکە، کە سەرانسەری لاپەڕەی یەکەم‌و دووەمی گرتۆتەوە، بە ئیمزای «بدرخان پاشا زاده مقداد مدحت قوللری»ی هاتووە. میقداد مەدحەت بەگ لەم نامەیەدا، کە دووەم نامەیەتی لە ڕێگەی «کوردستان»ەوە ئاراستەی سوڵتانی بکات، بە شێوازێکی زۆر لەسەر خۆ ئامانجەکانی ڕۆژنامەی «کوردستان»ی خستۆتە بەر چاوو داوای لی‌کردووە ڕێگەی بلاْوبوونەوەی بدات هەر بەم بۆنەیەوە لە لاپەرە سێی هەمان ژمارەدا پێشنیاری بۆ زاناو میرو ئاغایانی کورد کردووە بە بروسکە داوا لە سوڵتان عەبدولحەمید بکەن ڕێگە بدات «کوردستان» بە ئاشکرا بنێردرێتە خاکی نیشتمان. ئەمەش بێ گومان دەچێتە خانەی خەباتی ڕووناکبیرانی کوردی ئەو ڕۆژگارەوەو شێوەو ڕێبازی ئەو خەباتە نیشان دەدات.

شایانی باسە لە کۆتایی ژمارە یەکەوە تا ژمارە سێی «کوردستان» نووسراوە «المصری مطبعة (الهلال)دە طبع یه»، کەچی لە کۆتایی ژمارە چوارو پێنجیدا نووسراوە «المصری جریدەیا کردستانی طبع یه»و لە کۆتایی ژمارە شەشەوە نووسراوە «مطبعا جمعیتا تفاق و قنجیا مسلمانا طبع یه»و لە کۆتایی ژمارە بیستیشدا نووسراوە «المصری مطبعا جریدەیا کردستانی طبع یه»و لە کۆتایی ژمارە بیست‌ودوویدا بە تورکی نووسراوە «هندیه مطبعه سنده طبع اولنمشدر»و لە کۆتایی ژمارە بیست‌و هەشتیەوە تا کۆتایی ژمارە سیویەکی بە تورکی نووسراوە «إنتقام مطبعه سنده طبع اولنمشدر». بێ گومان ئەم هەموو چاپخانەو جی‌گۆڕییەش نیشانەیەکی تری ئاوارەیی «کوردستان»ی یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی‌و باری یەکجار قورسی سەر شانی ڕووناکبیرانی ئەو قۆناغەی کوردن.

دیارە دەرچوونی یەکەم ڕۆژنامە لە مێژووی گەلی کوردا هەنگاوێکی گەورەو سەرتایەکی بایەخدار بوو. دەرچوونی «کوردستان» بایەخی سیاسی‌و زانستیی

هەبوو . هیچ دوور نەڕۆین ئەگەر ئەم ڕۆژنامەیە نەبوایە لەوانە بو تاوەکو ئەمڕۆکەش ساڵی وەفاتی شاعیری گەورەی کورد حاجی قادری کۆیمان نەزانیایە . بەهۆی «کوردستان»ەوە بەوە زانرا کە زۆربەی نووسەرانمان لە دیار کردنی ساڵی کۆچی دوایی حاجی قادردا بە هەڵەدا چوون . مامۆستا ئەورەحمان سەعید ساڵی ١٣١٢ی کۆچی بۆ داناوە کە دەکاتە (١٨٩٤ – ١٨٩٥)ی عیسایی[٣٨] مامۆستایان عەلائەدین سەجادی‌و گیو موکریانی‌و محەمەدی مەلا کەریم ساڵی ١٨٩٢یان بۆ داناوە[٣٩] دوکتۆر مارف خەزنەدارو دوکتۆر ئیحسان فوئادیش وەك ئەدمۆنس ساڵی ١٨٩٤یان بۆ وەفاتی حاجی داناوە[٤٠] مامۆستا ڕەفیق حیلمی لە «شیعرو ئەدەبیات»ەکەیدا تەنها باسی ساڵی لە دایك بوونی حاجی‌ی کردووە[٤١] هەرچی مامۆستا ئەمین زەکیشە ساڵی ١٣١٤ی کۆچی داناوە کە ١٨٩٦ – ١٨٩٧ی عیسایی دەگرێتەوە[٤٢] . هەرەگوڵ ئازیزان کە نازناوی جەلادەت بەدرخانە ساڵی ١٣١٢ی کۆچی داناوە کە ١٨٩٤ – ١٨٩٥ی عیسایی دەگرێتەوە[٤٣]

دوای ئەم هەموو جیاوازی‌یە گۆڤاری «ڕووناکی» ساڵی ١٩٦٩ لە وتارێکیدا کە

---

(٣٨) «کۆمەڵە شیعری حاجی قادری کۆیی» . چاپ‌و بلاوکەر عبدالرحمن سعید . بغداد . ١٩٢٥ . ل ٦

(٣٩) بڕوانە

علاءالدین سجادی . سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٣٠٩ . ٣١٢. چاپی دووەم ل ٣٤١ ، ٣٤٣ . «دیوانی حاجی قادری کۆیی» . هەولێر ، ١٩٦٩ . ل ٥ . محمدی مەلاکریم . حاجی قادری کۆیی شاعیری قۆناغێکی نوێ‌یە لە ژیانی نەتەوەی کورد . بەغدا . ی . ل ٩

(٤٠) بڕوانە

دوکتۆر مارف خەزنەدار ، سەرچاوەی ناوبراو . ل ٤٠ ، دوکتۆر ئیحسان فوئاد . هونەرمەندی‌ی حاجی قادری کۆیی‌و شوێنی لە وێژەی کوردیدا . کورتەی نامەی دوکتۆراکەی . بە زمانی ڕووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٦ ، ل ٩ ،

C. J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs, P. 58

(٤١) ڕەفیق حیلمی ، شیعرو ادبیاتی کوردی ، بەغدا ، ١٩٤١ ، ل ٩٩ – ١١٨

(٤٢) محمد امین زکی ، مشاهیر الکرد وکردستان ، الجزء الثاني ، ص ١١٠

(٤٣) بڕوانە :

(Hawar), Sham, Sal 9 , Hejmar 33, 1941, L. 13

بێ ناوی نووسەرەکەی بلاوکراوەتەوە بە یاریدەی ڕۆژنامەی «کوردستان» ساڵی کۆچی دوایی حاجی قادری کۆیی بە دروستی داناوە[٤٤] وا پێ‌دەچێت ئەو وتارە هی دوکتۆر کەماڵ فوئاد بێت.

«کوردستان» لە لاپەڕە سێ ژمارە سێدا وەك هەواڵ ساڵی کۆچی دوایی حاجی قادری کۆیی بەم جۆرەی لای خوارەوە بلاوکردۆتەوە

«عالمك ژسوار هبی سالا دی وفاتکر رحمتا خدی لیه گنهێ وی بغفرینه ناڤ وی حاجی عبدالقادر بی اڤ مروڤ صاغیا خوەوە گلك خبتی درحقا علماندنا علمو معرفتیره گلك بیتو اشعارین کرمانجی دنفیسی ریدکر ولات خوە سورا عزمان سورایه لوما کرد حمی ڤ عزمانی نظانن . پشتا کتیا مەو زینیده بخط دست خوە هن بیت نفیسینه تبركاً من او ابیات لڤی جریدەییده بنڤیسین وکی بدقت بی خوندن معنا وان خوش تیت فهم‌کرن»[٤٥]

دوا بەدوای ئەم قسانە «کوردستان» ئەو بەیتانەی چاپ‌کردووە کە حاجی قادر بە خەتی پیرۆزی لەسەر بەرگی پشتەوەی دیوانێکی «مەم و زین»ی خانی نووسیوێ و بەیتی یەکەمیان دەڵێت

زەمـــانـــە ڕەسمی جـــارانی نـــەمـــاوە چـــرای ســـاظـــم و مـــنشی کـــوژاوە

دوا بەیتیشیان دەڵێت

لـــە کوردان غـــەیـــری حـــاجی و شێخی خـــانی

ئـــەساسی نـــظـــمی کوردی‌ی دانـــەنـــاوە

وا دیارە ژمارەکانی «کوردستان» زوو بە زوو گەیشتوونەتە دەست زۆر کەس و لە هەموو لایەك هەستی خەڵکەکەی بزواندووەو چاوی ڕوون کردوونەتەوە . هەر لەم ژمارەیەشدا نامەیەکی تێدایە کە (ن . ح .) ناوێك لە شامەوە ناردوویە بۆ میقداد مەدحەت بەدرخان و بە ئەوپەڕی بەختیاری‌یەوە باسی گرنگی و بایەخی «کوردستان»ی کردووەو بەم جۆرە هەستی خۆی بەرامبەر خاوەنەکەی دەربڕیوە

ڕحمت لباب تە بت خدی دولتا تە مظن بکت او عدل و کرما باب تە

(٤٤) «ڕووناکی» . هەمین . ٢٣ی مایسی ١٩٦٩ . ل ٤١

(٤٥) دەقی قسەکانی «کوردستان» بێ دەستکاری‌ی شێوازو ڕێنوسی .

کری نهو ژی دبت سیبا رحمتی او جریده ته سر قنجیا کردا دریخستی اڤ ژی نیزک وی‌به زمانی قنجی هوقاس دبت . . .».

هەر دوا بەدوای ئەم نامەیە هەڵبەستی لاوێکی کوردی شام بە ناوی شێخ أ . فەتاحەوە بڵاوکراوەتەوە کە ئەمیش بە ئاشکرا نیشانی دەدات ڕۆژنامەی «کوردستان» چ دەنگێکی لە ناو کوردا داوەتەوە . لە ژمارەکانی تریشدا گەلێك نمونەی لەو جۆرە بەر چاو دەکەون .

هیچ گومانێك لەوەدا نی‌یە کە ڕۆژنامەی «کوردستان» چرایەکی پرشنگداری نوێ بوو لە ئاسۆی ژیانی ڕووناکبیری‌ی کوردا هەڵکرا . ژمارەیەکی زۆر لە مێژوونوس و نوسەرانی خۆو بێگانە ئەم ڕاستی‌یەیان تۆمار کردووە . دوکتۆر شاکیر خەصباك و دوکتۆر بلەچ شێرکوە «کوردستان»یان بە سەرەتای گۆڕین لە ژیانی کوردا داناوە[٤٦] دیارە هەر ئەم هۆیانەش مەترسی‌یان خستە ناو دڵی کاربەدەستانی تورکیاوەو وای لی‌کردن هەر لە سەرەتاوە بڵاوبوونەوەی «کوردستان» لە ناو وڵاتی عوسمانیدا قەدەغە بکەن ، ئەو ڕاستی‌یەی لە ناوەرۆکی ڕۆژنامەکە خۆیەوە بە ڕوونی دیارە . «دەروازەی باڵا» بەوەشەوە نەوەستا . بەو نامەیەی میقداد مەدحەت بەدرخاندا کە بۆ سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمی ناردووەو وەك سەروتار لە ژمارە پێنجی «کوردستان»دا بڵاوی کردۆتەوە ئاشکرا دیارە چۆن پیاوانی سوڵتان کەوتوونەتە بیانووگرتن و شەر فرۆشتن بە خاوەنی ڕۆژنامەی «کوردستان» ، بە ڕادەیەك داوایان لە کاربەدەستانی میسر کردووە ئەو نیشتمانپەروەرەی کورد وەك «تاوانبارێك» بنێرنەوە ئەستەموڵ وا دیارە ئەو فشارە زۆرەی چەتەوڵەکانی سوڵتان میقداد مەدحەت بەدرخانی ناچارکرد لە دوای ژمارە پێنجی‌یەوە ئیتر دەست لە دەرکردنی «کوردستان» هەڵگرێت و بەدرخانی‌یەکان ناچار بوون ڕۆژنامەکە بگوێزنەوە شاری جنێڤ و لێرە بەدواوە عەبدورڕەحمان بەدرخانی برای میقداد مەدحەت[٤٧] چاپ‌کردنی گرتە ئەستۆی خۆی .

---

(٤٦) بڕوانە

الدکتور شاکر خصباك ، الکرد والمسألة الکردیة ، بغداد ، ١٩٥٩ ، ص ٢٩ ، الدکتور بلەچ شیرکوە . القضیة الکردیة . ماضي الکرد وحاضرهم ، القاهرة ، ١٩٣٠ ، ص ٥١ .

(٤٧) میقداد مەدحەت ناوێکی لێکدراوی وەك ئیسماعیل حەقی و مستەفا کەمال و گەلێکی‌ترە کە بەپێی دەستووری ئەو ڕۆژگارە لە وڵاتی عوسمانیدا باو بووە .

بەم جۆرە لە ڕێگەی «کوردستان»ەوە دەتوانرێت گەلێك لایەنی بایەخداری وێژەو مێژووی نوێی گەلی کورد ڕوون بکرێتەوە «کوردستان» لاپەڕەیەکی پڕ لە شانازیی گەلی کوردو سامانێکی بەهاداریەتی .

پێنجەم – مێژوو ئەرگانی «کۆمەڵەی کوردستان» :

لە سەرەتای سەدەی بیستەوەو بە تایبەتی دوا بە دوای سەرکەوتنی شۆڕشی ساڵی ١٩٠٨ی تورکە لاوەکان کە تەخت‌و تاراجی سوڵتان عەبدولحەمیدی زۆرداری لە بندا هەڵتەکاند ، ڕووناکبیرانی کورد لە ئەستەموڵ‌و دیاربەکر کەوتنە دامەزراندنی کۆمەڵ‌و ڕێکخراوی سەربەخۆی وەك «کردستان جمعیتی»و «کورد تعمیم معارف و نشریات جمعیتی» و «کردستان تعالی جمعیتی» و «کورد قادینلری تعالی جمعیتی» و هی‌تر. لەو کاتەدا تەنانەت ئافرەتی کوردیش کەوتە خۆو دەستەیەکی پێشڕەویان «کۆمەڵی بەرزی ئافرەتانی کورد»یان دامەزراند[٤٨] ئەم ڕێکخراوانە دەورێکی باڵایان لە بزوتنەوەی نەتەوەیی‌و ژیانی ڕووناکبیریی گەلی کوردا بینی .

لە کوردستانی عیراق تا کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهان هیچ کۆمەڵ‌و ڕێکخراوێك دروست نەبوو . لەوساوە . وەك ئاشکرایە . گەلی کورد هاتە کۆڕی خەباتێکی سەخت‌و درێژخایەنەوە دژی ئینگلیزی داگیرکەرو لە مەیانی ئەم خەباتەدا بەشێك لە ڕووناکبیرانی ئەم بەشەی کوردستان کەوتنە ئەوەی لە بایەخی کۆمەڵ‌و ڕێکخراوو جێگەیان لە ژیانی گەلدا تێبگەن . بەم جۆرە لە بیستەکانەوە لێرەش دەست‌کرا بە دامەزراندنی چەند کۆمەڵ‌و ڕێکخراوێك . مامۆستا ڕەفیق حیلمی لەم بارەیەوە نووسیوی‌یە دەڵێت :

«لاوە نیشتمانپەروەرەکانی کورد . هەر ڕۆژە کۆمەڵێکیان دائەمەزراند»[٤٩]

کۆمەڵە سیاسی‌یەکانی کوردستانی عیراق ئەو ڕۆژگارە کەڵکی زۆریان لە تاقی‌کردنەوەکانی کۆمەڵ‌و ڕێکخراوە سیاسی‌یەکانی کوردستانی تورکیا وەرگرت . بە تایبەتی چونکە بەشێك لە دامەزرێنەران‌و ئەندامە چالاکەکانیان بەر لە کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهان لە ئەستەموڵ خوێندبوویان‌و کاریان کردبوو .

---

(٤٨) «کورد قادینلری جمعیتی»

(٤٩) بڕوانە :

رفیق حلمی ، یادداشت ، بەرگی دووەم ، بەشی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٥٦ ، ل ٢٨

یەکێك لەو کۆمەڵانەی سەرەتای بیستەکان لە کوردستانی عیراق دامەزرێنرا «جەمعیەتی کوردستان» بوو. ئەم کۆمەڵە یەکەم ڕێکخراوی ئاشکرا بوو لە مێژووی کوردستانی عیراقدا کە کاربەدەستانی ئینگلیز لەبەر گەلێك هۆ ناچار بوون ڕێگەی کارکردنی پی بدەن.

«جەمعیەتی کوردستان» ڕۆژی هەینی ی ٢١ی تەمموزی ساڵی ١٩٢٢ لە کۆبونەوەیەکی گەورەدا لە مزگەوتی سەید حەسەنی موفتی لە شاری سلێمانی بە سەرۆکایەتی مستەفا پاشا یامولکی دامەزرێنراو لە ڕێگەی دەنگدانی نهێنی یەوە مامۆستایان ڕەفیق حیلمی و ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگ و صالح قەفتان و فایق بەگی مارف بەگ و حاجی ئاغای فەتحوڵلاو عیزەت بەگی عوسمان پاشاو ئەدهەم ئەفەندی و ئەحمەد بەهجەت و شێخ محەممەدی گوڵانی و شێخ عەلی ی سەرکارو عەلی ی باپیر ئاغاو عەبدوڵلا ئەفەندی ی محەممەد ئەفەندی و شوکری عەلەکە بۆ بەڕێوە بردنی کۆمەڵەو ئۆرگانی کۆمەڵە هەڵبژێردران[50]

«جەمعیەتی کوردستان» مۆری تایبەتی ی خۆی هەبوو کە ناوی بەم جۆرە لە سەر هەڵکەندراوە «جمعیت کردستان». لەسەروو ناوەکەشی یەوە وێنەی ڕۆژ هەڵکەندراوە[51] ئەم مۆرە لە لایەن خوالێخۆشبوو عەبدولعەزیز یامولکی ی کوڕی مستەفا پاشاوە پارێزراوە

هەمان کات ڕێگە بە «جەمعیەتی کوردستان» درا ئۆرگانێکی حەفتانە بە ناوی «بانگی کوردستان»ەوە[52] دەربکات کە یەکەمین ژمارەی ڕۆژی چوار شەممەی ٨ی (ذوالحجە)ی ١٣٤٠ی کۆچی . ٢ی ئابی ساڵی ١٩٢٢ی عیسایی لە سلێمانی

---

(٥٠) بروانە

«بانگ کردستان» ، سلێمانی ، ژمارە یەك ، دووی ئاغستۆسی ١٩٢٢ ، ل ١-٢ .

شایانی باسە مامۆستا ڕەفیق حیلمی لە یادداشتەکانیدا تەنها ناوی حەوت لەو ئەندامە هەڵبژێرراوانەی نووسیوە «رفیق حلمی . یادداشت . جزمی پێنجەم ، بەغدا ، ١٩٥٧ ، ل ٤٨٦ ٤٨٧)

(٥١) بروانە وێنەی ئەو مۆرەی «جەمعیەتی کوردستان» لە لاپەرە ٤١٤ی ژمارە یەکی «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد»ا .

(٥٢) «بانگ کردستان»

چاپ‌کراوه . له لای سه‌ره‌وه‌ی یه‌که‌م ژماره‌ی «بانگی کوردستان» نووسراوه :
«صاحب امتیازو مدیر مسئول مصطفی پاشا ، محرر کوردی‌و فارسی علی‌کمال‌و م.نوری ، محرر تورکی رفیق حلمی» .
له ژێر ناوی ڕۆژنامه‌که‌شدا ئه‌مه نووسراوه
«زمـــان گورزو رابوردو ایســـتـــا پـــالوان عـــلـــمـــه
سلاح دستـــه صـــنـــعت بـــارقـهٔ تیـغ‌و سنـان عـلـمـه
علمی ، اجتماعي ، ادبی ، غزته‌یه‌کی حرو سربست ملی‌یه ، هفتهٔ جاریك دردچی»[٥٣]
هه‌موو لاپه‌ڕه‌کانی مێژووی ڕۆژنامه‌نووسی‌ی کوردی‌ی جێگه‌ی شانازین ، ته‌نانه‌ت زۆر ده‌گمه‌ن هه‌ڵده‌که‌وێت ڕۆژنامه‌یه‌ك ، یا گۆڤارێکی کوردی‌ی ، به‌وانه‌شیانه‌وه که بۆ مه‌به‌ستی تایه‌تی‌ی ده‌رکراون ، ده‌ورێکی کۆنه‌په‌رستانه‌ی دیبێت . وه‌ك به‌ڵگه لێره‌دا پێ ده‌ستکاری‌ی نمونه‌یه‌کی پچوك له «بانگی کوردستان»ه‌وه ده‌هێنینه‌وه . له‌سه‌ر لاپه‌ڕه سێی ئه‌و ڕۆژنامه‌یه ئه‌مه نووسراوه
«مصرف چاپ‌کردن‌و سایره» اول نسخهٔ ام غزته‌یه له طرف اعضایان دائمی جمعیت کردستانه‌وه تأمین کراو و ام اول نسخه‌یه‌ی تبرکا ومجانا توزیع و تقدیم بردران وطن دکری» .
له هه‌مان ژماره‌شدا به ناوی «صاحب امتیاز میر لوا مصطفی»وه ئه‌مه بلاْوکراوه‌ته‌وه . که له‌به‌ر بایه‌خی به ده‌ستکاری‌ی شێوازی نووسینه‌که‌یه‌وه ده‌یخه‌ینه به‌ر چاوی خوێنده‌وان :
«السلام علیکم ئه‌ی کوردان . ئه‌ی قه‌ومی قه‌دیمی پەهله‌وی . گوێ بگرن له «بانگی کوردستان» . ئه‌م بانگه بۆ خه‌به‌رداری‌ی هه‌موو کوردانه ، بۆ هوشیاری‌ی شێرانه . بۆ بیستنی باوك‌و دایکانه . گوێ بگرن ئه‌م بانگه چی تێدایه . ئه‌م هاواره بۆچی‌یه . قسه‌ی پڕوپوچی کۆلاْنان . درۆ هه‌ڵبه‌ستنی ڕێژگاوان به‌سی‌یه ، ته‌ماشای عالەم بکه‌ن له صنعه‌ت‌و مه‌عریفه‌تدا له ئێمه پاشکه‌وتوتر کێ هه‌یه ؟ ، کالاْیه‌کمان نی‌یه بۆ سه‌تری عه‌وره‌تمان کافی بێ ، ده‌رزی‌و ده‌زویه‌کمان نی‌یه که ده‌ستکردی

(٥٣) ده‌ستکاری‌ی شێوازی ڕێنووسه‌که‌ی نه‌کراوه .

ولاتمان بێ ، نیشانەی عەزەمەتو خانەدانیش کە ئیستە عیارەتە لە شەکرو چا ، ئەوانەیش هی کوردستان نین ، لە جێگایانی دوور دێن . پارچە کاغەزێك کە بۆ نوشتەی چەوروو شیرین بێ ئەویش لە فرەنگستانەوە[54] دێت ، لە سەدا چوارمان تێدا نی‌یە کە کاغەزێك بۆ کەسوکاری‌و سرێکی مەحرەمانە بۆ عائیلەی خۆی بنووسێ مشکی‌و مێزەرمان لە ئێرانو فرنگستانو گوروونی گوڵ حۆقەیمان لە هندوستانو عەبای گەورە گەورەی نازدارانمان لە عەرەبستانو کفنی مردوانمان لە ئەوروپاو مەلۆتکەی مندالانمان لە ئەمەریکاوە بۆ دێت» .

ژمارەکانی «بانگی کوردستان» پڕیانە لە هەواڵو باسو وتاری گرنگ کە ، بێگومان ، کەرەستەیەکی بەنرخن بۆ ڕوون کردنەوەی گەلێك لایەنی مێژووی نوێو هاوچەرخی نەتەوەی کورد[55]

«بانگی کوردستان» لە سلێمانی چواردە ژمارەی لێ‌دەرچوو کە هەموویان ، وەك لە دوا لاپەڕەی ڕۆژنامەکە خۆیدا نووسراوە ، «لە چاپخانەی حکومەت لە سلێمانی» چاپ‌کراون .

ڕۆژی دەرچونی ژمارە چواردەی «بانگی کوردستان» ٨ی حوزەیرانی ساڵی ١٩٢٣یە . بارستی هەموو ژمارەکانیشی ٢ر٢١×٣٤ سانتیمەو ژمارە چواردەی نەبێت کە چوار لاپەڕەیە هەموو ژمارەکانی‌تری شەش لاپەڕەیین .

شایانی باسە مستەفا پاشا یاموڵکی سەرەتای ساڵی ١٩٢٦ هەر بە ناوی «بانگی کوردستان»ەوە سێ ژمارەی‌تری دەرکرد کە لەسەریان نووسراوە (١٤-١ ، ١٤-٢ ، ١٤-٣) ئەمیان مستەفا شەوقی نووسەرو کەریم ڕۆستەم کارگێڕی بوون .

---

(٥٤) «فرنگستان» واتە وڵاتی فەرەنگەکان . لە ناوی ئەو دەستە هۆزە ئەوروپاییەوە هاتووە کە بە لاتینی (Franci) و بە فەرەنسی (Francs) یان پێ دەڵێن . ئەو هۆزانە لە کۆنەوە خاوەن دەسەڵاتو دەوڵەت بوون . لە زەمانە ڕۆژهەڵاتی‌یەکاندا بۆتە ئەفرەنجی‌و زۆر جار لە بریتی ئەوروپایی بەکار هێنراوەو وەك زاراو لە ناو چینو دەستەکانی سەرەوەی کۆمەڵدا باوبوو . تا ئەم دواییانەش بەکار دەهێنرا . وا دیارە لە ڕێگەی زمانی تورکی‌یەوە تێکەڵ بە کوردیی خۆمان بووە

(٥٥) کاك جەمال خەزنەدار کارێکی چاکی کرد کە وێنەی ژمارەکانی ئەم ڕۆژنامەیەی بڵاوکردەوەو بەو جۆرە بووە سەرچاوەیەکی بەردەستی خۆو بێگانە (بڕوانە : «بانگی کوردستان» . کۆکردنەوەو لەسەر نووسینی جەمال خەزنەدار ، بەغدا ، ١٩٧٤) .

شەشەم – یەکەم گۆڤاری منداڵان بە کوردی :

تەمەنی تاقە ساڵانەی «کۆماری مەهاباد» ، کە ڕۆژی ٢٢ی کانونی دووەمی ١٩٤٦ دامەزراو کانونی یەکەمی هەمان ساڵ ڕوخا ، بووە ڕۆژی گەشە کردن و برەوی ڕۆژنامەنووسی‌ی کوردی‌ی . لەو ماوە کەمەدا بە پێوانەی کوردستان ژمارەیەکی یەکجار زۆر ڕۆژنامەو گۆڤار بە زمانی کوردی چاپ کرا ، وەك «کوردستان» و «هەڵاڵە»و «هاوار» و «هاواری نیشتمان» و «هاواری کورد»و هی‌تر . هەر لەو ڕۆژانەشدا یەکەم گۆڤاری منداڵان لە مێژووی گەلی کوردا بە ناوی «گڕوگاڵی منداڵانی کورد»ەوە چاپ‌کرا .

«گڕوگاڵی منداڵانی کورد» لە «چاپخانەی کوردستان»ی شاری مەهاباد چاپ دەکراو لە ژێر ناوی گۆڤارەکەدا نووسراوە «بیری کارگەرانی چاپخانەی کوردستان»» دەورووبەری کۆتایی بەهاری ساڵی ١٩٤٦ ژمارەی یەکەمی لێ دەرچو . ژمارەی دووەمی ڕۆژی یەکی جۆزەردانی ساڵی ١٣٢٥ ، ٢١ی مایسی ١٩٤٦و ژمارە سێی ڕۆژی یەکی پوشپەڕی ١٣٢٥ ، ٢١ی حوزەیرانی ١٩٤٦ دەرچوون . وا دیارە هەر ئەو سێ ژمارەیەشی لێ چاپ‌کراوە[٥٦]

بارستی ژمارە دوو و سێی «گڕوگاڵی منداڵانی کورد» (٥ر٢٢ ×١٥) سانتیمە . قادری مودەڕیسی سەرپەرشتی بڵاوکردنەوەی دەکرد . لە هەردووك ئەو دوو ژمارەیەدا چەند دەرسێکی زمان‌و جوگرافیاو باسی‌تریان تێدا بڵاوکراونەوە . بەرگی ژمارە سێی «گڕوگاڵی منداڵانی کورد» بە وێنەی صەلاحەددینی ئەیوبی ڕازێنراوەتەوە .

---

(٥٦) ژمارە ٢و ٣ی «گڕوگاڵی منداڵانی کورد» لای خۆم هەن ، هەر کەسێك بیەوێت دەتوانێ کەڵکیان لێ وەربگرێت . هەروەها وێنەیان لە کتێبخانەی کۆڕ هەیە .

باسی هەشتەم

چمکێک لە مێژووی یەکەم چاپخانەی کوردی لە شاری سلێمانی

ڕۆژنامەنووسی‌ی کوردی ئاوێنەی بێ‌غەل‌و غەشی لاپەڕەی پڕ بەسەرهاتی مێژووی گەلەکەمانە(*) . شەونخونی‌و هەوڵ‌و تەقەلای بێ‌وچانی سەربازە ونەکانی ئەم مەیدانە گرنگەی ژیانی ڕوناکبیرمان شایانی نرخاندنی بەرزو لێکۆڵینەوەی وردە . بەداخەوە کەسمان کاتی خۆی نەکەوتینە عەودالی یادداشتی ئەو نەمرانەی بناخەی مێژووی ڕۆژنامەنووسی‌ی کوردی‌یان دارشت ، بۆیەکا نهێنی‌و داستانی دانسقەی زۆرمان لەکیس‌چوو ، لەگەڵ پیرەمێردو حسەین حوزنی موکریانی‌و صالح قەفتان‌و زۆر ڕۆڵەی‌تری بەوەفای گەلەکەماندا بە داخەوە چوونە ژێر گڵەوە . ئەمیشیان ، وەك زۆر شتی‌ترمان ، دەبو وابێت ! !

لە دانیشتنێکدا مامۆستا ئەحمەد خواجام گێڕایەوە دەورووبەری ٦٠ ساڵ لەمەوبەر . کەوتینە باسی یەکەم چاپخانەی کوردی‌ی کە ئینگلیزەکان لە سلێمانی دایانمەزراند . هەندێك ڕاستی‌ی نەزانراوو بەنرخی نوێم دەسکەوت کە شایانی تۆمارن .

دوای دامرکاندنەوەی قۆناغی یەکەمی ڕاپەڕینەکەی شێخ مەحموود (کۆتایی بەهاری ساڵی ١٩١٩) ئینگلیزەکان مێجەر سۆنیان کردە حاکمی سیاسی‌ی هەرێمی سلێمانی بەو نیازەی زیاتر چاوی خەڵکەکەی پێ بترسێنن‌و زیرەکانەش دڵیان بەلای خۆیاندا ڕابکێشن . سۆن بۆ ئەم فەرمانە لە هەموو ئینگلیزەکانی ئەو سەردەمە زیاتر دەستی دەدا کوردی‌یەکی باشی دەزانی‌و چاك شارەزای کورد‌و کەلەبەری ئەو بەشەی کوردستان بوو ، وەك هەموو داگیرکەرێك ژەهرو شەکری تێکەڵ دەکرد .

(*) لە «ڕۆشنبیری نوێ» ، ژمارە ٧٧ ، تەشرینی یەکەمی ١٩٧٩ ، ل ٣١ - ٣٤دا بلاوکراوەتەوە .

زۆر جار پەنای دەبردە بەر ستەمو زۆرداری ، جاری‌واش هەبوو دەستی یاریدەی بۆ دەستەیەك درێژ دەکردو ئەمو ئەوی دەکڕی . بەڵام وەك ئەوروپایی‌یەکی پێشکەوتوو بیری دەکردەوەو بۆ خۆشی کوردناسێکی گەورە بوو ، بۆیەکا دامەزراندنی چاپخانەیەکی کوردی‌ی بە پێویست زانی . هەر ئەو سەردەمەش ئینگلیزەکان ژمارەیەك چاپخانەی کۆنیان هێنایە عیراق بۆ ئەوەی کاری میری‌و مەبەستی پڕۆپاگەندەی خۆیان باشتر بەرنەسەر . لەسەر پێشنیاری مێجەر سۆن یەکێك لەو چاپخانانە بەر شاری سلێمانی‌و یەکێکی تریان بەر شاری کەرکووك کەوت .

مێجەر سۆن خۆی سەرپەرشتی‌ی کاری چاپخانەکەی سلێمانی‌ی دەکردو ڕێ‌و شوێنێکی باشی بۆ دانا . بەرامبەر ماڵی حەمە ئاغای ئەورەحمان ئاغا خانووی فارس ئەفەندی‌ی بۆ گرت‌و کردی‌یە مەڵبەندی . گەورەترین کۆسپی ئەوە بوو چۆنو لەکوێ تیپکار پەیدا بکات . ئەو سەردەمە کرێکاری خوێندەوار قاتی بوو . هەرچۆن بوو سۆن توانی سێ لاوی خوێندەوار قایل بکات کە کاری چاپخانەکە بگرنە ئەستۆ - شێخ مەجیدی شێخ عارف‌و ئەدیب عەزیزو محەمەد زوهدی . ئەو سێ پێشڕەوەی ڕۆژنامەنووسی‌و چاپخانەگەری‌ی کوردی‌ی عیراق بە هەرسێکیان تیپەکانیان ڕێك‌دەخست‌و پرۆڤەی نووسینەکانیان ڕاست‌دەکردەوەو ئینجا بە مەکینەیەکی دەست لە چاپیان دەدا . ئەم کارە هەرچەندە زۆر گران نەبوو ، بەڵام ئاسانیش نەبوو .

یەکەم کاری چاپخانەی سلێمانی ئامادەکردنی کاغەزو تۆماری تایبەتی بوو بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری میری . بەڵام گەورەترین کاری دەرکردنی یەکەم ڕۆژنامەی کوردی بوو لە کوردستانی عیراق . دوای کۆششێکی زۆر مێجەر سۆن ڕۆژی ٢٩ی نیسانی سالی ١٩٢٠ یەکەم ژمارەی ڕۆژنامەی «پێشکەوتن»ی خستە بازاڕەوە . «پێشکەوتن» (٢٠×٣٢سم) حەفتەی جارێك ، سەرەتا بە چوارو دوایی‌ی شەش لاپەڕە دەورەبەری دوو ساڵ بە ڕێکوپێکی دەرچوو . مێجەر سۆن خۆی سەرپەرشتی دەکردو جاروباریش نووسینی تێدا بڵاودەکردەوە . ئەمە نموونەی یەکێك لە نووسینەکانی یەتی

«بۆ زانینی هەموو :
مەجید کوڕی عەلی‌ی هەمەوەندی ٢٧ ساڵەیە ، دەستە پیاوە ، سمێڵی پڕو

درێژه ، ڕیشی تۆپه ، مووی سووره ، پیاوی کوشتووەو هەڵاتووه ، هەچ کەسێ هەواڵی ئەو مەجیده بدا کە بۆ کوێ چووه یا بیگرێو بیگەیێنێتە حوکمەت سێ صەد ڕوپیەی ئەدرێتێ .
حاکمی سیاسی مێجەر سۆن»[1]

«پێشکەوتن» بۆ کاتو شوێنی خۆی ڕۆژنامەیەکی دەوڵەمەندو پێشکەوتوو بوو . دەستەیەك ڕووناکبیری ناوداری وەك جەمال عیرفانو شێخ نوری شێخ صالحو جەمیل صائیبو زەکی صائیب بەرهەمی خۆیان تێدا بڵاودەکردەوەو بەو جۆره «پێشکەوتن» شوێنی دیاری لە مێژووی ڕۆژنامەنووسی ی کوردیدا بۆ خۆی کردەوەو ئیمڕۆ ژمارەکانی یەکێکن لە سەرچاوە ڕەسەنەکانی لێکۆڵینەوەی زۆر لایەنی ژیانی گەلەکەمان .

لەگەڵ ئەوەش ناوەرۆکی ژمارەکانی «پێشکەوتن» لە هەڵەی گەورەو نیشانەی دواکەوتوی بێبەش نەبوون . لێرەدا ئەم نموونە سەیره دەخەینە بەرچاو کە ئەو ڕۆژنامەیه دەربارەی ڕەگەزی کورد بڵاوی کردۆتەوه . لە یەکێك لە ژمارەکانیدا «پێشکەوتن» نووسیویە دەڵێت

«کە دەنگوباسی[2] پێغەمبەرێتی ی محمد المصطفی (صلعم) گەیشت بە هەموو لایەکو غەلغەلەی خستە دونیاوە وای لێ هات کە خاقانو سەلاطین حەڵقەی بەندەیەنی ی ئەو سەروەرە بخەنە گوێ . ئۆغوز خان کە لەو وەختەدا گەورەترین سەلاطینی تورکستان بوو لە پیاوماقوڵی کورد بەغدوز ناوی سەروسەکوت ناشرینی ناردە خزمەت پێغەمبەر (صلعم) . . پێغەمبەر (صلعم) کە چاوی پێ کەوت لە سەرو گوێلاکی قێزی کردەوه . عەشایرو قەبایلی پرسی ، بەغدوز وتی لە ئەکرادم ، ئەو حەزرەتەیش فەرمووی خوای تەبارەکەو تەعالا ئەم تایەفەیە موەفەق بە ئیتفاق نەکات ئەگینا عالەمێك لەدەست ئەوان بەتەنگ دێن . ئیتر لەو ڕۆژەوه دەوڵەتو سەڵتەنەتی گەوره بۆ ئەمانە ڕێك نەکەوتووه پێنج تایەفە نەبێت . .»[3]

مێجەر سۆن نە بە ڕۆژنامەی «پێشکەوتن»و نە بە هیچ کارێکی تری نەیتوانی گەلی

(1) «پێشکەوتن» ، سلێمانی ، ٣ی مارتی ١٩٢١
(2) تەنها دەستکاری ی ڕێنووسەکەی کراوه .
(3) «پێشکەوتن» ، ١٤ی ئۆکتۆبەری ١٩٢٠

کورد فریو بدات . نیشتمانپەروەرانی کوردستان سەریان بۆ ئینگلیز شۆڕ نەکردو سوور بوون لەسەر ئەوەی داگیرکەر ناچار بکەن ڕێگە بدات شێخی پێشەوا لە هەندەران ، لە دوورگەی ئەندامانەوە بگەڕێتەوە خاکی نیشتمان[4] لە یەکێك لە دەکومێنتە تایبەتی یەکانیاندا ئینگلیزەکان بێ پێچ و پەنا دانیان بەوەدا ناوە کە ئەو سەردەمە «هەموو هەستی نەتەوەیی ی خەڵکی کوردستان ئاراستە کرابو بۆ گێڕانەوەی شێخ مەحموود»[5] ئینگلیزەکان ناچار بوون سەر بۆ ویستی گەل شۆڕ بکەن و پیلانی لەناوبردنی شێخ لەبیر خۆیان بەرنەوە[6] و ڕێگەی بدەن بگەڕێتەوە بەو هیوایەی «دەرسی» لە دەردو ئازاری دەربەدەری ی چەند ساڵەی وەرگرتبێت[7] . بەڵام شێخ وەك نیشتمانپەروەرێکی ڕەسەن هەر دەرسەکەی جارانی دەور دەکردەوە ، بۆیە کە گەڕایەوە لەوسا زیاتر سوور بوو لەسەر ئەوەی پێی بێگانە لە خاکی نیشتمان ببڕێت . چەند دەکومەنتێکی گرنگی تری ئینگلیزەکان باسی ئەوە دەکەن چۆن شێخ بەر لەوەی بگاتەوە سلێمانی هەر لە ڕێگەوە پەیوەندی نهێنی ی لەگەڵ هێزە نیشتمانی یەکاندا بەست و ویستی کەڵك لە دوژمنایەتی ی کەمالی یەکانی تورکیا وەربگرێت کە ئەو ڕۆژانە لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا ئەوان گەورەترین ناحەزی ئینگلیز بوون[8]

---

(٤) دوای دامرکاندنەوەی قۆناغی یەکەمی ڕاپەڕینەکەی شێخ مە   ر بریندار بوودو بەدیل گرانی خۆی و دوای بڕیاردانی خنکاندنی دوورخرایەوە دوورگەی ئەندامان

(٥) بڕوانە

(Iraq . Report on Iraq administration April 1922 — March 1923), London, 1924, P.33.

(٦) کە لە شەڕی دەربەندی بازیاندا (١٧ ی حوزەیرانی ١٩١٩) شێخ مەحموود بریندار بوو و ئینگلیزەکان لە ژێر بەردە قارەماندا بە دیل گرتیان ، فەرمانبەری سیاسی ی گشتی ی ئەوسای عێراق ئارنۆلد وڵسن لەناوبردنی شێخی بە پێویست زانی بۆ ئەوەی گوایە «ئاسایش بگەڕێتەوە کوردستان» .

بڕوانە :

A. T. Wilson, Mesopotamia 1917 — 1920. A clash of loyalities. A personal and historical record, London, 1930, P. 139.

(The letters of Gertrude Bell), London, eleventh printing , April 1930 , P. 433.

(٨) بڕوانە :

(Special Report by His Majesty's Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the progress of Iraq during the period 1920 — 1931) , London , 1931 , P . 255. (Report on Iraq Administration April 1922 Marth 1923) , P . 36.

ڕۆژی ٣٠ی ئەیلوولی ساڵی ١٩٣٢دا شێخ گەیشتەوە سلێمانی. زۆری نەخایاند ئەنگی بە ئینگلیز هەڵچنی و ناچاری کردن دەست لە ناوچەی سلێمانی هەڵگرن کە دیسان بانگی ئازادیی تێدا درا. ئینگلیزەکان نەیانتوانی چاپخانەکەیان لەگەڵ خۆیاندا بەرن چونکە هەر زوو شۆڕشگێڕانی کورد دەستیان بەسەردا گرت. ئەو چاپخانەیە دەورێکی گەورەی لە ژیانی سیاسی و ڕوناکبیریی ئەو ڕۆژە ناسکانەی کوردا بینی. لە مەسیری گرنگترینی ئەو دوو ڕۆژنامەیە بوو کە وەک ئۆرگانی ڕژێمەکەی شێخی نەمر بە ناوی «بانگی کوردستان» و «ڕۆژی کوردستان»دا بڵاو دەکردنەوە و هەر زوو بوونە لاپەرەیەکی زێڕین دیاریی ڕۆژنامەنووسیی کوردی.

چالاکیی ڕوناکبیریی کورد لەو ڕۆژانەدا ئەوەندەی تر ڕقی ئینگلیزی هەڵستاند و زیاتر باوەڕی پێ هێنان کە ڕۆژێک زووتر ڕژێمە ساواکەی شێخ مەحموود زیندەبەچاڵ بکەن. تۆپ و فڕۆکە و پارەو هەموو کردارێکی تر بەکاریان هێنا و شێخیان ناچارکرد بەرەبەیانی ١٤ی مارتی ١٩٣٣ جارێکی تر شار بەجێبهێڵێت و لەگەڵ لایەنگرەکانیدا بگوێزێتەوە ناوچە شاخاوییەکانی دەوروبەری سوورداش. ئەمجارەیان شۆڕشگێڕانی کورد لە جاران زیاتر شوێنی چاپ و چاپەمەنیان لە خەباتی گەلدا دەرخستبوو، بۆیەکە لەو ڕۆژە سەختەدا بە هەوڵ و تەقەلایەکی زۆر توانیان چاپخانەکەیان لەگەڵ خۆیاندا گواستەوە ئەشکەوتی جاسەنە و ڕۆژنامەی «بانگی حەق»یان پێ چاپکرد و لەوێوە ژمارەیان لێ دەگەیاندە زۆر هەرێمی کوردستان.

دیارە ئینگلیز بەرەقلیل نەدەبوون بنکەی شۆڕش لە بن دەستیانەوە بێت و لەوێوە تەنگیان پێ هەڵچنن. لەبەر ئەوە دەوروبەری کۆتایی مایسی ١٩٣٣ هێزەکانیان بەرەو ناوچە شاخاوییەکانی سوورداش ناردو شۆڕشگێڕانی کوردیان ناچارکرد ڕوو بکەنە پێنجوین و پیران. وا دیارە ئەمجارەیان نەیانتوانی چاپخانەکە لەگەڵ خۆیاندا بەرن و بەو جۆرە کەوتەوە دەستی ئینگلیزەکان[٩] کە دەستوبرد لە ئەشکەوتی جاسەنەوە گواستیانەوە شوێنەکەی جارانی لە سلێمانی...

---

(٩)

C. J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs, Politics travel and research in North – Eastern Iraq, London 1957, P. 332.

ئەم هەنگاوانەش دادی ئینگلیزیان نەدا ، هەر ڕۆژە لە لایەکەوە مۆنەکەی شۆڕشی کورد خۆی نیشان دەدان تا ناچاری کردن دیسان دەست لە سلێمانی هەڵبگرن . ڕۆژی ١٧ی حوزەیرانی ساڵی ١٩٢٣ هێزە چەکدارەکانی ئینگلیز شاریان بەجێ هێشت ، ژمارەیەك سەرشۆڕی نیشتمانو ڕووڕەشی مێژووش کە زراوەترەکی تۆڵەی گەل بوون لەگەڵیان شاربەدەر بوون[10] شۆڕشگێڕانی کورد بە سەرکردایەتی ی کەریمی فەتاح بەگی هەمەوەند بە ناوی شێخەوە کاروباری شاریان گرتەوە دەست تا خۆی ڕۆژی ١١ی تەمووز بە سەربەرزی گەڕایەوە .

ینگلیزەکان دیسان فریا نەکەوتن چاپخانەکەیان لەگەڵ خۆیان بەرن ، بەڵام وەك جاری پێشوو بەجێیان نەهێشت . بۆ ئەوەی پەکی بخەن میلێکیان لێ دەرهێناو لەگەڵ خۆیان بردیان . شێخ فەرمانی دا هەرچۆن بێت چاپخانەکە بخرێتەوە کار . وەستا صالحی سلێمانی جەزنی کە چەخماخچی یەکی زیرەكو شارەزا بوو بە دوو ڕۆژ میلێکی تری بۆ دروستکردەوەو بەو جۆرە چاپخانەکە کەوتەوە کار . دەستوبرد نامەیەك بۆ شێخ مەحموود چاپ دەکـــــەنو وەك مژدە بۆی دەبەن ، ئەویش لە خۆشیدا لەبریتی ٦٠ ڕوپیەی حەق دەستی میلەکە ٢٠٠ ڕوپیە دەداتە وەستا صالحی جەزنی . دوای ئەوە لیژنەیەکی تایبەتی ی دانا بۆ جێبەجێکردنی کاری دەرکردنی ڕۆژنامەیەك . ئەندامانی لیژنە ئەحمەد خواجاو ماجید مستەفاو عادلی شێخ سەلامو سەید ئەحمەدی بەرزنجی و صەبری ی کاکە ڕەش بوون کە لە ماڵی عیزەت بەگ کۆبونەوەو دوای گفتوگۆ چەند ناوێکیان بۆ ڕۆژنامەکە پێشنیار کرد «کوردستان» . «ئومێدی ئیستیقلال» . «گوێزە» ، «وەتەن» ، «سەرکەوتن» «یەکیەتی» و چەند ناوێکی تر . ناوەکان بەجیا لەسەر پارچە کاغەز دەنووسن دەیانپێچنەوەو دەچنە بەردەرگا . لەوێ تووشی کابرایەکی پشدەری دێن بە ناوی قادر ئاغاوە کە ٣ جار لەسەر یەك پارچەیەك لە کاغەزەکانی پێ هەڵدەگرنو هەر سێ جارەکە ناوی «ئومێدی ئیستقلال» دەردەچی کە بەو جۆرە دەبێتە ناوی ڕۆژنامەکە

بەم جۆرە لە ئەیلوولی ساڵی ١٩٢٣ دا ڕۆژنامەی «ئومێدی ئیستقلال» بوو

---

(١٠) لەناو ئەوانەدا کە شاریان بەجێ هێشت لیستای باڵێو ڕێکوێك هەبوو کە بە قسەی ئینگلا هەڵخەڵەتابوون .

لاپەڕەیەکی پڕشنگداری‌تری تۆماری ڕۆژنامەنووسی‌ی کوردی‌ی محەمەد زوهدی[11] بە تەنیا ئەم ڕۆژنامەیەی چاپ دەکرد . پیتەکانی هەر ژمارەیەکی بە چەند ڕۆژێك ڕێك‌دەخست‌و بە ڕۆژێکیش چاپی دەکرد . . دوای دەرچوونی ژمارە یەك شێخ ١٥٠ ڕوپیەی خەلات کردو مووچەکەی لە ٤٥وە بۆ کردە ١٠٠ ڕوپیە .

لە ژمارە یەکی «ئومێدی ئیستقلال» هەزار دانە چاپ کراو لە ماوەیەکی کەمدا هەمووی بلاوبۆوە ، چەند ژمارەیەکیشی لە ڕێگەی کفری‌یەوە لێ نێردرابە بەغدا . هی وا هەبوو دوو قات‌و سێ قاتی نرخی هەر ژمارەیەکی پارەی دەدا . بە داهاتی ئەو ژمارەیە دەستەی نووسەران کاغەزو مەرەکەبیان کڕی . هەمان کات چاپخانەکە کەوتە چاپ‌کردنی سێ جۆر پوولی تایبەتی لە سێ ڕەنگی جیا یەك عانەیی‌و هەشت عانەیی‌و یەك ڕوپیەیی . شێخ لەتیفی سەعاتچی نیوانی پوولەکانی کون دەکردو بەوجۆرە قەراغی بۆ دروست‌دەکردن

دەنگ‌دانەوەی « ئومێدی ئیستقلال» وای لە شێخ مەحموود کرد بڕیار بدات چاپخانەیەکی گەورەتر لە ئەلمانیاوە بهێنێت . بەلام پیلان‌و فشاری ئینگلیزی داگیرکەر ڕێگەیان نەدا ئاواتێکی گەورەی ئەوسای دەستەی ڕوناکبیری کورد بێتە دی . زۆری نەخایاند کە دیسان فڕۆکە تەنگی بە دانیشتوانی سلێمانی‌و دەوروبەری هەلچنی‌و کۆتایی مایسی ١٩٢٤ شێخ‌و لایەنگرەکانی‌و بە هەزاران پیرو ئافرەت منداڵ ناچار بوون جارێکی‌تر شار بەجێ‌بهێڵن کە ئینگلیزەکان دوای دەوروبەری مانگێك سلێمانی‌یان داگیر کردەوە لە ٢٠ هەزار کەس تەنها نزیکەی ٧٠٠ کەسی تیا مابوو ، ئەوی‌تری هەمووی هەلهاتبوو[12]

بە هەمان دەستوور « ئومێدی ئیستقلال»یش لە دەرچوون وەستا ئەمجاریا شۆڕشگێڕانی کورد فریا نەکەوتن چاپخانەکە لەگەڵ خۆیان بگوێزنەوە . مانگێ وەرنەچەرخا کاتێك دەزگای نوێی میری کەوتە بلاوکردنەوەی ڕۆژنامەی «ژیانەوە» ژمارە یەکی ڕۆژی ١٨ ی ئابی ١٩٢٤ کەوتە بازارەوە .

---

(١١) پاش داگیرکردنەوەی سلێمانی لەلایەن ئینگلیزەوە محەمەد زوهدی بەیەکجاری چوو بۆ تورکیا

شۆڕشی ساڵی ۱۹۲۰ جێگەیەکی زۆر دیاری لە مێژووی هاوچەرخی عیراقدا هەیە(*) بەسەرهاتەکانی ئەم شۆڕشە بە دوورو درێژی لە لایەن مێژوونووسانی خۆمانو دەرەوە باس کراون تەنها لایەنێکی گرنگی نەبێت کە تاوەکو ئێستەش پێویستی بە لێکۆڵینەوەو نووسینە ، ئەویش دەوری گەلی کوردە لەم شۆڕشەدا کە شتێکی ئەوتۆی دەربارە نەنووسراوە[1] تەنانەت بەشێك لە مێژوونووسانی هەندەران لەو بڕوایەدان کە گوایە کورد هیچ دەورێکی لەم شۆڕشەدا نەبووە[2] هی ئەوتۆشیان هەیە ، وەك ئایرلەندو لۆنگریگ ، بایەخێکی ئەوتۆیان بە دەوری کورد نەداوە . ئەمە لە کاتێکدا ڕوونکردنەوەو دەرخستنی دەوری کورد لە شۆڕشی بیستدا بایەخی مێژوویی تایبەتی ی خۆی هەیە ، هیچ نەبێت لەبەر ئەوەی ئەم شۆڕشە بۆ خۆی یەکەم بزوتنەوەی ڕزگاریخوای هاوبەشی هەردووك گەلی گەورەی عیراق عەرەبو کوردە .

(*) لە «برایەتی» ، بەغدا ، ژمارە ٤ ، ساڵی دووەم ، سەرەتای ئەیلولی ۱۹۷۰ ، ل ۲۲-۲۶دا بلاوکراوەتەوە .

(۱) ئەم وتارەم بە چەند ساڵێك بەر لەو کتێبەم چاپکراوە کە بە عەرەبی دەربارەی شوێنی کورد لە شۆڕشی بیستدا بەم ناوەوە بلاوم کردەوە : «دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية» ، بغداد ، ۱۹۷۸

(۲) ڕۆژهەلاتناسی سۆڤێتی پرۆفیسۆر ن . ئ. ئیڤانۆف لەو وتارەیدا کە لە کتێبی «وڵاتانو گەلانی ڕۆژهەلاتی نزیكو ناوەڕاست»دا بە ناوی «خەباتی هێزە دیموکراسیەکانی عیراق لە پێناوی لابردنی ئینتدابی بەریتانیدا» بلاوی کردۆتەوە نووسیویەتی دەڵێت گوایە کورد لە شۆڕشی بیستدا بەشدار نەبوون .

دیاره ناشێت بە تاقە وتارێك بە درێژی‌و وەك پێویستە دەوری گەلی کورد لە شۆڕشی بیستدا دیار بکرێت . بۆیەکا هەوڵ دەدەین لێرەدا تەنها چەند لایەنێکی بایەخداری ئەو دەورە بخەینە بەر چاو .

بەر لە هەر شتێك پێویستە ئەو ڕاستی‌یە دەربخرێت کە کوردی عیراق دەوریان گەورە بووە لە خۆش‌کردنی ڕێگەی بەرپابوونی شۆڕشی بیستدا بە ماوەیەکی زۆر پێش تەقینەوەی ئەو شۆڕشە لە گەلێك ناوچەی کوردستاندا خەباتێکی سەختی چەکدارانە دژی ئینگلیزی داگیرکەر دەستی پێ‌کردبوو . هەمووی یەنسەر یەکەوە ئەمەش مانگێ بە سەر هاتنی ئینگلیزەکاندا تێنەپەڕی کاتێك جوتیارانی گۆیان بە چەکەوە پەلاماریان دان . هەر لەو دەروبەرەدا لە چەند ناوچەیەکی‌تری بادینان ژمارەیەك ئەفسەری بەریتانی پێکران‌و هێزی دوژمن ڕاوودوو نران . کۆتایی بەهاری ساڵی ۱۹۱۹یش کڵپەی ئاگری خەبات هەموو ناوچەی نێوان کەرکوك‌و سلێمانی‌ی گرتەوەو ئینگلیزەکان چەند جارێك شکێنران . تەنها لەو شەڕەدا کە لە نزیکی تاسلوجەوە ڕۆژی ۲۳ی مایسی ساڵی ۱۹۱۹ قەوما شۆڕشگێڕانی کورد ، بەپێی سەرچاوە بەریتانیایی‌یەکان خۆیان ، توانی‌یان ژمارەیەك سەربازی ئینگلیز بکوژن‌و ٤ زری‌پۆش‌و ۱۹ ئوتومبیلی فوردیان بشکێنن[٣]

دەنگوباسی ئەم ڕاپەڕین‌و هەراوبگرانەی کوردستان زۆر ناوچەی عیراقی گرتبۆوەو کەوتبووە سەر زاری پیاوە سیاسی‌یەکانی بەغداو کەربەلاو نەجەف‌و شارەکانی‌تر . ئەمە لە لایەکەوە بووە هۆیەکی‌تری دەرخستنی ڕووی ڕاستەقینەی داگیرکەری نوی‌و لە لایەکی‌تریشەوە نیشانی دا ئیستعمار ئەو قەڵا نەبەزیوە سەختە نی‌یە کەس پێی نەوێرێ ، بەڵکو ئیرادەی گەل بۆی هەیە سەر بە چەلەو نفاقە نەبینراوەکانی ئەمیش شۆڕ بکات . ئەمەش ، بێ‌گومان ، چاوی خەڵکەکەی زیاتر کردەوەو زانی شکاندن‌و بەو جۆرە ڕێگەی بۆ شۆڕشی بیست تەخت‌تر کرد . ڕۆژهەڵاتناسی بەناوبانگی سۆڤێتی ل . ن . کاتلۆف لەو کتێبەیدا کە لە سەر شۆڕشی

---

(٣) بڕوانە

A. T. Wilson , Mesopotamia 1917 — 1920 . A clash of loyalities . A personal and historical record , London, 1930 , P. 137.

یست داناوه[٤] بەشێکی بۆ ئەم باسە تەرخان کردووە چونکە بەلایەوە ڕاپەڕینەکانی کوردستان ڕێخۆشکەرێکی بایەخداری ئەو شۆڕشەن

وێڕای ئەوە ژمارەیەک کوردی ناسراو ئەندامی ئەو کۆمەڵو ڕێکخراوانە بوون کە دەستیان لە ئامادەکردنو هەڵکردنی ئاگری شۆڕشدا باڵا بوو ، وەک «حرس الاستقلال» کە جەلال بابان یەکێک لە ئەندامە دیارەکانی بوو .

سەرەڕای ئەمانە کاتێک شۆڕش دەستی پێ‌کرد کوردەکە دوورەپەرێز نەوەستا . لەو ڕۆژانەدا چەند مەڵبەندو ناوچەیەکی کوردستان چالاکانە هاتنە دەستو دانیشتوانی ئەوانیش دژی ئینگلیزی داگیرکەر ڕاپەڕین . هەر لەسەرەتاشەوە بەشێک لە سەردارانی شۆڕش بە پێویستیان زانی جگە لە هۆزانی عەرەب هۆزە کوردەکانیش ڕاکێشنە ناو کۆڕی خەباتەوە[٥] ئەو کوردانەی لە بەغدا دەژیان لە هەموو خۆنیشاندانو کۆبوونەوەکانی دانیشتوانی ئەم شارەدا بەشداری‌یان کرد .

لە سەرەتای مانگی ئابەوە کوردستان بۆ خۆیشی شڵەقا ، ئەوەی باری سەر شانی ئینگلیزی قورستر کرد چونکە ناچاری‌کردن بەشێک لە هێزەکانیان لە بریتی فوراتی ناوەند ئاراستەی ئەوێ بکەن .

لە کوردستان ئاگری شۆڕش لە پێش هەموو شوێنێکدا لە ناوچە کوردی‌یەکانی باقوبەدا تەشەنەی سەند . ڕۆژی چواردەی ئابی ١٩٢٠ کوردەکان توانی‌یان قزرابات ئازاد بکەن . ئەمە دانیشتوانی خانەقینیشی بە جارێک بزواند . پێشمەرگەکانی ئەم ناوچەیە هێرشێکی سەرکەوتوویان کردە سەر کۆمپانیای نەوتی بەریتانی – ئیرانی لە ناوچەی نەفتخانە . لە لایەکی‌تریشەوە توانی‌یان خەتی شەمەندەفەری نێوان خانەقینو بەغداو ، بەغدا – کنگرەبان – کەرکوک تێک‌بدەنو بەو جۆرە پێوەندی‌ی نێوان

---

(٤) ل . ن . کاتلوف ، ڕاپەڕینی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی ساڵی ١٩٢٠ لە عیراق ، بە زمانی ڕووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٥٨ ، ل ٩٨ – ٩٩ ، ١٠٤ – ١٠٥ . ئەم کتێبە نامەی دوکتۆرای لێف نیکەلایێڤیچ کاتلۆفە . دوکتۆر عەبدولواحید کەریم کردوویەتی بە عەرەبی‌و لە بەغداو بێروت چەند جارێک چاپی کردۆتەوە . بەڵام بە داخەوە وەرگێرانەکەی پڕی‌یە لە هەڵەی زەقو شێواندنی گەورە گەورە کە کارێکی زۆر گەورەیان کردۆتە سەر ناوەڕۆکی ئەو کتێبە نایابە .

(٥) بڕوانە

عادل غنیمە ، الحرکة الوطنیة فی العراق ، القاهرة ، ١٩٦٠ ، ص ٩ .

هێزەکانی ئینگلیز لە کوردستان‌و ناوەراست‌و خوارووی عیراقدا بپچڕن‌و سەر لەو هێزانەش تێك بدەن کە ئینگلیز لە ئێرانەوە ئاراستەی گیانی شۆرشگێرانیان دەکردن .

ئەم بزوتنەوانە ئینگلیزەکانیان تەواو شپرزە کردو ناچاریان کردن دەستوبرد هێزێکی چەکدار بە سەرکردایەتی ئەفسەرێکی شارەزای خۆیان بە ناوی ب . ئەدواردەوە بنێرنە ناوچەی خانەقین . رۆژی ١٦ی ئاب دەورووبەری دوو صەد پێشمەرگەیەکی کورد پەلاماری ئەم هێزەیان داو لە ئەنجامی شەرێکی دوو سەعات‌و نیویدا رێگەی پێشکەوتنیان لی‌گرتن . ئەوسا کە ئینگلیزەکان ناچار بوون هێزی‌تریان بۆ بنێرن[٦] . ئەمە بووە هۆی تێکچوونی ئەرازووی هێزو مەودای ئەوەیان دایە دوژمن کە رۆژی ١٩ی ئاب چەند گوندێکی ناوچەی خانەقین بگرنەوەو بۆ رۆژی داهاتوش بچنەوە ناو شاری خانەقین خۆیەوە . لێرە داگیرکەران باجێکی زۆریان خستە سەر دانیشتوانی شار کە بە «تاوان»ی پشتگیری‌ی شۆرش گوناهباریان کردن .

داگیرکردنەوەی خانەقین نەیتوانی تەشەنە کردنی ئاگری شۆرش بۆ ناوچەکانی‌تری کوردستان بووەستێنێت . دانیشتوانی مەندەلی بە عەرەب‌و کوردەوە دایانە پال شۆرش‌و کاروباری شاریان بە سەرۆکایەتی موسا ئەفەندی‌یەوە گرتە دەست .

لەو لاشەوە هۆزی دەلۆو بەشێك لە جافەکان بە سەرکردایەتی برایم خان‌و وەیس بەگ رۆژی ٢٤ی ئاب دوای شەرێکی کەم شاری کفری‌یان ئازاد کردو هەموو ئەو هێزانەی دوژمن کە لەوێ بوون بە دیلیان گرتن‌و کاپتەن سالمۆنیان بردو ئالای بەریتانی‌یان داگرت[٧]

هەر زوو دەنگوباسی راپەرینی کفری بە ولاتدا بلاوبۆوە ، بە تایبەتی دوای ئەوەی ئینگلیزەکان لە بەغدا بەیاننامەیەکی سەربەخۆیان دەربارەی بلاوکردەوە . ئینگلیزەکان کە مەترسی‌ی ئەوەیان لی‌نیشت ئاگری شۆرش شوێنەکانی‌تری کوردستان بگرێتەوە هەر زوو هێزێکی گەورەیان بە سەرکردایەتی ئەفسەری سیاسی‌ی

---

(٦) بروانە :

A.L.Haldane, The Insurrection Mesopotamia, Edinburgh , 1922, PP. 158 — 161.

(٧) بۆ درێژەی ئەم باسە بروانە :

مکرم الطالباني ، ابراهيم خان ثائر من كردستان ، بغداد ، ١٩٧١

کەرکوك لۆنگریك ناردە کفری . بەشێك لە زەنگەنەو تالەبانی‌یەکان دایانە پاڵ ئەم هێزە .

سەرەتا لۆنگریگ هەوڵی دا لە ڕێگەی گفتوگۆوە سەردارانی ڕاپەڕینەکەی کفری قایل بکات خۆبدەن بە دەستەوە . بەڵام ئەوە دادی نەدا چونکە شۆڕشگێڕانی ناوچەکە سوور بوون لەسەر بەرگری . ئەوساکە هێرشی ئینگلیز دەستی پی‌کردو شۆڕشگێڕان ناچار بوون بکشێنەوە ناوچە سەختەکانی دەورووبەری شار . کە لەوێوە بە کوشتنی کوڕی سەردارێکی کوردیان زانی لە وەڵامدا کاپتەن سالمۆنیان کوشت کە تا ئەوکاتە وەك بارمتە گلیان دابۆوە . کوشتنی سالمۆن لۆنگریگی ئەواو شێتگیر کردو ئەویش لە وەڵامدا ١٠ هەزار ڕوپیەو ٥٠٠ تفەنگ سزای خستە سەر دانیشتوانی کفری[٨]

ڕاپەڕینە بەجەرگەکەی کفری هۆزەکانی ئەو ناوچەیەیان بزواند . بەیاتی‌یەکان توزخورماتویان ئازاد کرد . لە ناو شاری کەرکوکیشدا کۆمەڵێکی سیاسی‌ی نهێنی کەوتە خۆ . ژمارەیەك لە نیشتمانپەروەران هەوڵیان دا بە یاریدەی شێخ قادری سیامەنصوری ڕێ بە هێزەکەی لۆنگریگ بگرنو ڕێگەی نەدەنێ بگاتە کفری . بەڵام لۆنگریگ کە بەمەی زانیوو بەر لەوەی بچێتە کفری هێرشی بردە سەر دێکانی شێخ قادرو دوای شەڕێکی چەند سەعاتی‌و بە یاریدەی فڕۆکە کاولی‌کردنو بەو جۆرە نەخشەی شۆڕشگێڕانی ئەم ناوچەیەی پوچ‌کردەوە .

هەرچی ناوچەی سلێمانی بوو لەبەر چەند هۆیەکی تێکەڵ نەیتوانی لە ڕۆژانی شۆڕشی بیستدا دەورێکی ئەوتۆ ببینێت ، بە تایبەتی چونکە هەمووی چەند مانگێك لەوەبەر ئینگلیزەکان توانیوویان دەست لە نیشتمانپەروەرانی بووەشێنو سەردارانی بزوتنەوەی ڕزگاریخوای دوور بخەنەوە . وێڕای ئەوە مێجەر سۆنی حاکمی شاریش توانی‌ی ژمارەیەك سەرەك هۆزی ناوچەکە بکڕێتو تەنانەت دەستەیەك ئاغای پشدەری هێزی تایبەتی‌ی خۆیانیان بۆی نارد کە ویستی بەهۆیانەوە خەڵکی ناوچەکە چاوترسێن بکات[٩] بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا چەند وردە ڕاپەڕینێکی ناوچەیی لەو

(٨) عبدالرزاق الحسني ، الثورة العراقية الكبرى ، صيدا – بيروت ، ١٩٥٢ ، ص ١٧٠أ – ١٧٠ب .
(٩) بڕوانە :
ل . ن . کالتوف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ١٣٩

ڕۆژانەدا تەقینەوە ، وەك لە سەنگاوو لە ناو پیاوەکانی مەحمود خانی دزڵیدا .

وەزعی هەولێرو دەوروبەری گەلێك لەوە ئاڵۆزتر بوو . هێشتا لە ناوچەی فوراتی ناوەندا شەڕ دەستی پێ نەکردبوو کاتێك دانیشتوانی هەولێر چەند جارێك کۆبوونەوەو پشتگیری ی داخوازی یەکانی شۆرشیان نیشان دا . خەڵکی دەوروبەری شاریش باری سیاسی ی ئاڵۆزاوی ئەو ڕۆژانەیان بە هەل زانی و ئەوانیش کەوتنە خۆ . ڕۆژی ١٢ ی ئابی ١٩٢٠ لە نزیك ڕەواندزەوە دەستەیەك چەکداری کورد دەستبڕیان لە کاپتەن هێەی (Hay) کردو چەند جارێکیش پەلاماری یەکێك لە پاریدەرەکانیان دا کە سەیر لە مەرگە ڕزگاری بوو .

باری سیاسی ی هەولێر وا ئاڵۆز بوو کە جێگری حاکمی سیاسی گشتی ی ئەوسای عیراق ئارنۆلد ویلسنی ناچار کرد ڕۆژی ٨ ی ئەیلول بۆ خۆی بە فڕۆکەیەکی تایبەتی بچێتە ئەوێ . لە هەولێر ویلسن لەگەڵ ئەفسەرو کاربەدەستانی ئینگلیزو ژمارەیەك سەرەك هۆزی کوردو گەورە پیاوانی شار کۆبووەوە باسی دەسوکەوتە گەورەکانی ئینگلیزی لە ناوچەی فوراتی ناوەندا بۆ کردنو دڵنیای بە گوێیاندا کە گوایە دەوزعی سلێمانی هێمنە.[10]

بەڵام نە هاتنی ئارنۆلد ویلسن و نە هەڕەشەو گوڕەشەکانی دانیشتوانی هەولێرو دەوروبەری چاوترسێن نەکرد . هەر پاش گەڕانەوەی ئەو بۆ بەغدا بە ماوەیەکی زۆر کەم ئینگلیزەکان بەو پیلانەیان زانی کە نیشتمانپەروەرانی هەولێر بۆ دەرکردنیان و دامەزراندنی حوکمێکی خۆبەخۆ دایاننابوو ، بۆیەکا ناچار بوون لە دوو قۆڵەوە ، یەکێکیان لە کەرکوکەوەو ئەوی تریان لە موسڵەوە ، دوو هێزی نوێ بنێرنە سەر هەولێر . ژمارەیەك ئاغای دزەییش بە دەنگیانەوە هاتن و بەو جۆرە توانیان هەولێر دابین بکەن[11] . بەڵام ئەمە کارێکی ئەوتۆی نەکردە سەر بلوی ئاڵۆزاوی ناوچەکانی سەر بە هەولێر . سورچی یەکان ئەو ڕۆژانەیان بە هەل زانی و ڕۆژی یەکی ئەیلول پاتاسیان ئازاد کردو دوای ئەوە ڕوویان کردە ڕەواندزو هێزێکی لیوی یان لەوێ

---

(١٠) A.T.Wilson., Op. Cit., P. 288

(١١) A.L.Haldane, Op. Cit., PP. 246 – 247

ئابلّوقه دا سورچی‌یه‌کان له شه‌ڕێکی قورسدا له ڕه‌واندز ۱۸ سه‌ربازی لیوی‌یان کوشت[۱۲]

دوای ئه‌وه ئه‌و هێزه‌ی له ڕه‌واندز بوو خۆی پێ نه‌گیراو ناچار کشایه‌وه هه‌ولێر . دوا به‌دوای ڕه‌واندز کۆیه‌ش شلّۆقاو ڕۆژی ۸ی ئه‌یلول ئه‌فسه‌ری سیاسی‌ی شار هه‌ڵهات .

باری هه‌رێمی بادینان زۆر له‌وه باشتر نه‌بوو . ڕوداوه‌کانی کوردستان خۆی‌و کوشتنی کاپته‌ن لیچمه‌ن له لایه‌ن شۆڕشگێڕانی هۆزی زه‌وبه‌عی ناوچه‌ی ڕومادی‌یه‌وه ته‌واو هه‌ستی دانیشتوانی بادینانیان دژی داگیرکه‌ر بزواندبوو . لیچمه‌ن ، به‌پێی به‌ڵگه‌یه‌کی نهێنی فه‌ره‌نسی بۆ ڕه‌فتێی له وێنه‌ی نه‌بوو[۱۳] هه‌مووی ساڵێك له‌وه‌پێش کاتێك ئه‌فسه‌ری سیاسی‌ی موسڵ بوو ویستی نزیکه‌ی هه‌زار خێزانی بادینی ده‌ربه‌ده‌ر بکات‌و زه‌وی‌ی باووباپیرانیان لێ زه‌وت بکات به‌و نیازه‌ی خه‌ڵکی‌تر له جێگه‌یان نیشته‌جێ بکات ، بۆیه‌کا دانیشتوانی ناوچه‌که زۆر لێی داخ له‌دڵ بوون . هه‌واڵی کوشتنی هێنده‌ی‌تر خه‌ڵکه‌که‌ی بزواند . عه‌قره له‌و کاته‌دا شلّۆقا کورده یه‌زیدی‌یه‌کانیش هه‌ر له سه‌ره‌تاوه پشتگیری‌ی شۆڕشیان کردو یاریده‌ی ئه‌و هێزه‌یان دا که هێرشی برده سه‌ر ته‌له‌عفه‌ر . به‌ڵام دوو دڵی‌ی کۆمه‌ڵی عه‌هدی عیراق که کاروباری شۆڕشی له ناوچه‌ی موسڵدا ده‌برد به‌ڕێوه‌و که‌مته‌رخه‌می جه‌عفه‌ر عه‌سکه‌ری که سه‌رۆکێکی ناسراوی عه‌هدبوو ، بوونه هۆی ساردبوونه‌وه‌ی شۆڕشگێڕانی ئه‌م ناوچه‌یه که له‌به‌ر ئه‌وه نه‌یانتوانی ده‌ورێکی ئه‌وتۆ ببینن .

تا ده‌وروبه‌ری کۆتایی هاوینی ساڵی ۱۹۲۰ هێزه‌کانی ئینگلیز توانی‌یان ئاگری شۆڕش له زۆربه‌ی ناوچه‌کانی باشووری عیراقدا دامرکێننه‌وه . دیاره ئه‌مه له کوردستانیشدا ڕه‌نگی دایه‌وه‌و ترسی خسته دڵی سه‌رۆك هۆزانی . خۆشناوه‌تی‌و گه‌ردی‌یه‌کان که‌وتنه گفتوگۆ له‌گه‌ڵ ئینگلیزه‌کانداو په‌یمانیان دانێ دژیان نه‌وه‌ستن‌و هه‌رزیانێکیان له‌و ناوچانه‌دا لێ‌که‌وتووه بۆیانیان بژمێرن . سورچی‌یه‌کان‌و ژماره‌یه‌کی

---

(۱۲) Ibid , P. 246

(۱۳) بڕوانه :

«ئرشیفی وه‌زاره‌تی ده‌ره‌وه‌ی فه‌ره‌نسه» ، . Direction Politique et Commercial
Mesopotamia, E — 314, Armee , No 348 , 24. VIII , 1920.

زۆر له سەرەك هۆزانی کەرکوكو سلێمانیش کەوتنه بخۆ نزیکخستنەوه له ئینگلیزەکان[١٤]

هەرچەنده گەلی کورد توانی کەڵك لەو بارو دۆخه وەربگرێ که شۆڕشی بیست هێنابه کایەوەو به خوێنی رۆڵەکانی لاپەڕەیەکی پڕ له شانازیی بۆ خۆی تۆمار کرد ، بەڵام ، بێگومان ، دەیتوانی دەورێکی لەوەیش گەورەتر ببینێت دیاره ئەوه له خۆڕا نەبو ، بەڵکو ئەنجامی گەلێك هۆی پێکەوه بەستراو بوو . بەر له بەرپا بوونی شۆڕشی بیست به ماوەیەك ئینگلیزەکان توانیبوویان به توندی دەست له هێزه نیشتمانییەکانی کوردستان بووەشێنن . کەمتەرخەمیی سەرکردایەتی شۆڕش دەورێکی لەوەیش زیاتری بینی . «مکتب الثورة» ، که بەڕێوەبردنی شۆڕشی کەوتبووه ئەستۆ ، نەیتوانی تەنانەت تاقه لقێکیش بۆ خۆی له کوردستان دابمەزرێنێت . سەردارانی شۆڕش له مەسەلەی کورد نەدەگەیشتن ، بۆیەکا هیچ کامێکیان نه له وتارێکداو نه له بەیاننامەیەکداو نه لەسەر لاپەڕەی یەکێك له دوو رۆژنامەکەی شۆڕش «الفرات»و «الاستقلال» نه له دوورەوەو نه له نزیکەوه توخنی نەکەوتن و هیچ رێگەیەکیشیان سەبارەت سیاسەتی نەتەوەیی ئەو حوکمەته سەربەخۆیەی دەیانویست دایمەزرێنن ، دیار نەکرد ، هەرچەنده بەپێی نەخشەی خۆیان دەبوو کوردستانی باشووریش بگرێتەوه . ئەم کەمتەرخەمییەی سەرکردایەتی شۆڕش لەوەدا زیاتر خۆ دەنوێنێت گەر بێتو بزانین ژمارەیەك نیشتمانپەروەری وەك رەفیق حیلمیو فایق تاپۆ له گەرمەی شۆڕشدا هەوڵیان دا له رێگەی مستەفا بەگەوه ، که یەکێك بوو له کوردە شۆڕشگێڕەکانی بەغدا ، پێوەندیی لەگەڵ سەرکردایەتی شۆڕش ببەستن[١٥]

له لایەکی ترەوه ئینگلیزەکان به هەر چوار لادا هەڵپەی ئەوەیان بوو ئاگری ناکۆکیی نەتەوەیی و ئایینی خۆش بکەن . لەم رێگه ناهەموارەوه توانییان بەشێك له خەڵکی ساکاری کوردستان هەڵبخەڵەتێنن و بیانکەنه گیانی ئەو شۆڕشگێڕه کوردانەی گوایه بەپێی قسەی ئەوان «کەوتبوونه ژێر تاسیری عەرەبه شیعەکانەوە» .

---

(١٤) ل . ن . کاتلزف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ١٩٧

(١٥) بڕوانه :

رەفیق حیلمی ، یادداشت . بەرگی دووەم . بەشی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٥٦ ، ل ٧٦ – ٧٧ .

کەبن و بەیی ئینگلیز بێ بەر نەبوو . کۆنسوڵی بەریتانی لە کرمانشا توانی بەشێك لە هۆزی سنجاوی فریو بدات و بە چەکەوە بیانکاتە سەر شۆڕشگێڕانی خانەقین و کفری[١٦] بەشێکیش لە هۆزی کەڵهور بە دەنگ ئینگلیزەوە هاتن و بۆیان بوونە یاساوڵی پاراستنی کانە نەوتەکانی نزیك خانەقین[١٧] لەو لاشەوە ئینگلیزەکان توانی یان چەند دەستەیەکی فەلە هەڵخەڵەتێنن و بیانکەنە گیانی شۆڕشگێڕانی کوردستان . ناوەندی ئەیلولی ١٩٢٠ شەڕێکی قورس لە نێوان ئەوان و شۆڕشگێڕانی کوردا لە سەرروو موسڵەوە قەوما بەپێی سەرچاوە ئینگلیزییەکان کوردەکان لەو شەڕەدا نزیکەی ٦٠ کەسێکیان لێ کوژراو ١٤٠یشیان لە ئاوی زێی گەورەدا خنکان[١٨]

هەرچەندە شۆڕشی بیست سەرنەکەوت . بەڵام گەلێك دەرسی گەورەی دایە گەلی عیراق بە عەرەب و کوردییەوە . یەکێك لەو دەرسانەی دەرخستنی بایەخی خەباتی هاوبەش بوو ، ئەو خەباتەی دەبوو ببێتە بەردی بناغەی هەموو بزوتنەوەیەکی رزگاریخوای سەرکەوتووی گەلی عیراق .

---

(١٦) بڕوانە :

P. W. Ireland , Iraq . A study in political development , London, 1937 , P. 270, A . L. Haldane, Op. cit., PP. 158 — 160.

(١٧) ل . کاتلۆف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ١٥٦

(١٨)

A . L . Haldane , Op . Cit ., P. 247

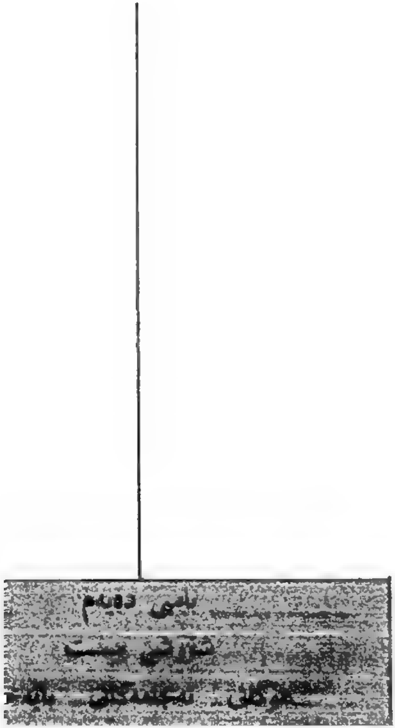

یەکەم : هۆکانی «شۆڕشی بیست» :

کەسێکی بێلایەن نی یە گومان لە گەورەیی «شۆڕشی بیست» بکات(*) . دیارە هەر ڕوداوێك یا بزوتنەوەیەکی سەربەخۆ پاڵ بنێ بە دەیان هەزار جوتیارو پاڵەو کرێکارو ڕووناکبیرو «گەجەرو گوجەرەوە» لە پێناوی ماف ڕەوای گەلدا بچنە ناو کۆڕی خەباتەوەو چەك بەدەست بکەونە پەلاماردانی گەورەترین هێزی ئیمپریالی لە جیهاندا دەبێ ڕوداوێکی ئازادیخواو بزوتنەوەیەکی پێشکەوتنخواز بێ . ئەمە تاکە سەنگە بۆ تەرازوی کێشانی بەوردوای بەسەرهات و ئەنجامی ئەو تەقینەوە گەورەیەی ساڵی ۱۹۲۰ زۆر ناوچەو مەڵبەندی عیراق گرتەوەو سەرانسەری بزواندو لە هەموو ڕۆژهەڵاتی نزیك و ناوەڕاست و ئەورووپاشدا دەنگی دایەوە .

ئاقی‌کردنەوە زۆرەکانی مێژوو ئەوەیان سەلماندووە کە ڕووداوێکی وا گەورە لەخۆوە دروست نابێ ، دەبێ گەلێك هۆی سەرەکی و وردە تێکەڵ بەیەك ببن و نارەزاییەکی ئەوتۆ بهێنە کایەوە وا لە هەزاران بکات ئامادە بن گیانیان بەخت بکەن ، گیان بەخت‌کردنیش لە پێناوی نیشتماندا ، وەك لە هەموان ئاشکرایە ، بەرزترین پلەی خەباتە . جا کەوابێ بەر لە هەر باسێکی‌تر جارێکا با چاوێك بەو هۆیانەدا بخشێنین کە ئاگری شۆڕشی بیستیان بەرپاکرد .

بەر لە دەست‌پێ‌کردنی سەدەی بیستەمین هەستی نەتەوەیی و ئارەزوی سەربەخۆیی لەناو سەرتاپای گەلانی ژێردەستەی عوسمانی‌یاندا تەواو سەری دەرهێنابوو ، گەر هەستی ئایینی و ڕێزی «خەلیفەی موسڵمانان» نەبونایە هەر ئەوسا کە

(*) لە گۆڤاری «کاروان» ، ژمارە ۱۰ ، تەموزی ۱۹۸۳ ، ل ۲۱ - ۳۱دا بلاوکراوەتەوە .

جیابونەوەی ڕەوا دەبووە دروشمی سەرەکیی خەباتی ڕۆژانەی کوردو عەرەب و هیچ دوور نەبوو ئەو کارە ئیمپراتۆریی لە پەلوپۆ کەوتوی عوسمانی بڕمێنێ.

لەگەڵ تەواوبوونی شەڕی یەکەمی جیهانو کەوتنی ڕژێمی عوسمانیدا هیوای گەلانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە جێبەجێبوونی مافی چارەنووسییان تەواو پتەو بوو، بەتایبەتی دوای ئەوەی لە ساڵانی شەڕدا کاربەدەستانی دەوڵەتە گەورەکان جارەهای جار بەڵێنی دانی ئەو مافەیان بە ڕاستو چەپدا بڵاودەکردەوە، دەیانگوت هەر کە شەڕ تەواو بوو گشت گەلانی ناوچەکە سەربەخۆیی وەردەگرن[1]

عیراقیەکان یەکێك بوون لەو گەلانەی دەمێ ساڵ بوو خولیای سەربەخۆیی دابووی لەکەلەیان. لەوان وابوو لەگەڵ کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهاندا ئینگلیز کەلوپەلی دەدەن بەکۆڵداو گوێی ڕازاوەی ئازادیو سەرفرازی دەکەن بە یەخەیاندا تێگەیشتوویەك نەبوو ئەو قسەیەی جەنەراڵ مۆدی لەیاد نەبێ کە ڕۆژی یازدەی مانگی مارتی ساڵی ١٩١٧ لەگەڵ داگیرکردنی شاری بەغدادا گوتی «ئێمە ئازادکەرین نەك داگیرکەر». کەچی هەر لەوساوە ئینگلیزەکان بەهەر چوارلادا کەوتنە ڕەگ‌و پەلهاویشتنو دامەزراندنی دامودەزگای کارگێڕیی خۆیان. کاتێك شەڕیش بڕایەوە ئیتر کەسێکیان جارێکی‌تر توخنی باسی سەربەخۆیی نەکەوتەوە. لەوەیش خراپتر ئەوەبوو کە ژمارەیەك کاربەدەستی گەورەی ئینگلیز ئاشکرا داوایان دەکرد عیراق بەسترێت بە هندستانەوەو بکرێتە بەشێکی ئەو. هی واشیان هەبوو دەیویست تاجی پاشایی بەغدا بنرێتە سەر سەری پیاوێکی ئینگلیزی وەك سێر پێرسی سایکس.

پاشگەزبوونەوەی ئینگلیزەکان لە گفتەکانی جارانیان دەربارەی سەربەخۆیی عیراق بووە هۆی تەقینەوەی هەستی نارەزایی لە قولایی دەروونی زۆربەی دەستەو چینەکانی کۆمەڵدا دەکومێنتە تایبەتیەکانی شۆڕش پڕن لە بەڵگەی سەلمێنەری ئەم ڕاستیە. یەکێك لەو دوو ڕۆژنامەیەی شۆڕشگێڕان لە نەجەفی ئازادکراو چاپیان کردن ناوی «الاستقلال» واتە سەربەخۆیی یا خۆبیون بوو. هەر ئەو ڕۆژنامەیە لەژێر ناوی هەموو ژمارەکانیدا ئەم دروشمەی چاپ دەکرد

---

(١) بەشێکی زۆری ناوەرۆکی ئەم وتارەم لەو کتێبەم وەرگرتووە کە ساڵی ١٩٧٨ بە عەرەبی دەربارەی شوێنی کورد لە شۆڕشی بیستدا بڵاوم‌کردەوە. بۆیەکا بەپێویستم نەزانی هەموو پەراوێزەکانی دووبارە بکەمەوە (بڕوانە: «دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية». بغداد. ١٩٧٨).

«ژیان بێ سەربەخۆیی مەحاڵە !»

لە ژمارەی پێنجەمیدا «الاستقلال» نووسیویەیە دەڵێ «سەربەخۆیی و ئازادی . مەرجی سەرکەوتن و بنەمای پێشکەوتنی وڵاتن»[2]

«الفرات» کە یەکەم ڕۆژنامەی شۆڕش بوو چەند جارێك بێ پێچ‌وپەنا دانی بەوەدا ناوە کە مەبەستی سەرەکیی شۆڕشگێڕان جێبەجێ‌کردنی مافی چارەنووسی و وەدەست‌هێنانی سەربەخۆیی‌یە . لە سەروتاری ژمارە دوویدا فورات نووسیویەیە دەڵێ :

«عیراقی‌یەکان باش لەوە گەیشتوون کە داوای یاسایی و خوێنشاندانی ئاشتی‌یانە نە سوود دەبەخشن و نە ماف دەگێڕنەوە . بەتایبەتی لەبەر ئەوەش کە دەنگی نارەزایی ڕەوا ناگاتە هیچ دەزگایەکی سیاسیی دەرەوە چونکە ئینگلیزەکان دەستیان گرتووە بەسەر هەموو هۆکانی پەیوەندیی وڵاتدا»[3]

کەوابێ دەبوو لە ڕێگەی لولەی تفەنگەوە داخوازیی ڕەوای سەربەخۆیی گەل و نیشتمان بچەسپێنرێ .

ڕاستە هەموان وەك یەك نە باسی خۆیبون نەدەگەیشتن ، بەڵکو هەراران هەبون بیریان ڕاستەوخۆ بۆی نەدەچو . بەتایبەتی جوتیاران کە بەهۆی چەوساندنەوەی دەرەبەگی و ڕەتاندنەوەی صەدان ساڵەی عوسمانی‌یانەوە لە زۆر ڕووەوە وەك بەردی بن گۆمیان لێهاتبوو . بەڵام ئەو تاقانەی لە هەموان باشتر لە بایەخی سەربەخۆیی دەگەیشتن مەبەستیان بوو بەپێی توانا ئەو داخوازی‌یە بۆ ئەندامانی دەستەکانی خوارەوەی کۆمەڵ ڕوون بکەنەوە لە یەکێك لە پەخشەکانی سەرکردایەتی شۆڕشدا کە تا ئێستەش ماوە ڕەهبەرانی بزوتنەوەی ڕزگاریخوای ئەو ڕۆژگارەی عیراق داوایان لە سەرەك هۆزانی سەر بە بەرەی نیشتمانیی کردووە مەبەستی دروشمی سەربەخۆیی بۆ پیاوەکانیان لێك بدەنەوە . دەشبێ هەموان لە شەرگەکاندا هاوار بکەن «سەربەخۆییمان دەوێ !» .

یاسای ژیان کارێکی ئەوتۆی کردووە گەلێك جار نەبوونی سەربەخۆیی و فشاری

---

(٢) «الاستقلال» ، النجف . العدد الخامس . ٢٥ محرم ١٣٣٩ . ٨ تشرين الأول ١٩٢٠ .
(٣) «الفرات» . النجف . العدد الثاني . ٢٨ ذي القعدة ١٣٣٨ ١٤ آب ١٩٢٠

ئابووری پێکرا بڕژێنە ناو یەك ڕێچکەوە . ئەم دیاردەیە ئاشکرا لە ڕوداوەکانی شۆڕشی بیستدا خۆی نواندووە لە ڕێگەی نانەوە نەدارانی عیراق لەوە گەیشتن جیاوازییەکی ئەوتۆ لە نێوان داگیرکەری ئیمڕۆو دوێنێدا نی‌یە . بەڵکو چەند هۆیەکی کاریگەریش لە ئارادا بوون وایان لێ‌بکەن ڕۆژی هەزار جار ڕەحمەت بۆ کفن‌دز بنێرن .

بەداخەوە گەلێك لە مێژوونووسانی لای خۆمان بایەخێکی ئەوتۆ نادەن بە لایەنی ئابووری وەك هۆی بزوێنی ڕوداوی مێژوویی ، چونکە مرۆ بەلای ئەو جۆرە کەسانەوە داشی دامەی بێ‌هەست‌و گیانە ڕاستە جوتیاری کەم‌فام لە جوتیاری نەفام باشتر بۆ هۆکانی برسێتی‌و ڕێگەی چارەسەرکردنیان دەچێ . بەڵام ڕاستیشە برسێتی ناخێ دەروونی هەردوکیان وەك یەك دەهەژێنی‌و برسی لە تێر زیاتر ئامادەی خەبات‌و فیداکاری‌یە برسێتی یەکێکە لەو ڕوانەی ژیان کە هەرگیز لەبیر ناچنەوە . لە کۆمەڵگای دواکەوتودا دەبێتە نیشانەو مێژوو . بیستومانە دەڵێن فلانە کەس ساڵی گرانێکە لەدایك‌بوو ، یا ژنی هێنا ، یا کۆچی دوایی کرد . کە ڕۆژنامەنووسێك چەند ساڵێك لەمەوبەر داوای لە ئافرەتێکی تەمەن درێژی شاری کوفە کرد یادی ڕابوردووی بۆ بگێڕێتەوە بەر لە هەر شتێکی‌تری ژیان باسی خۆشەویستی ئامۆزاکەی‌و ئەوەی بۆ گێڕایەوە چۆن جارێکیان لە ڕۆژگاری فەرمانڕەوایی مەدحەت پاشا کە باجگرانی میری هاتوونەتە گوندەکەیان دوای ئەوەی بەفەرمانی براکانی بەدزی‌یەوە وڵاخەکانیانی بەلەسە کردووە کەس‌وکاری بەربوونەتە گیانیان‌و پاش دارکارییەکی چاك شاربەدەریان کردوون[٤]

بەهۆی گەلێك هۆوە لەگەڵ هاتنی ئینگلیزەکاندا باری ژیانی زۆربەی دەستەو چینەکانی گەل بەرەو خراپی ڕۆیی ، لە کاتێکدا هەموان پێیان وابوو نەمانی دەسەڵاتی عوسمانی برسێتی‌و نەبوونی بن‌بڕ دەکات . بەشێك لەو هۆیانە لە دەسەڵات‌و ویستی ئینگلیزەکان بەدەر بوو . بەسەرهات‌و ئەنجامەکانی شەڕی یەکەمی جیهان باری ئابووریی سەرشانی هەموانی لە جاران قورستر کرد . ئەوساکە ئینگلیزەکان بۆ خۆیان دووچاری گەلێك کێشەی ئابووریی قورس هاتبون . بەهۆی

---

(٤) بروانە گۆڤاری «الف باء» . بغداد . ژمارە ٤٧٩ ، ٢٣ی تشرینی دووەمی ١٩٧٧ ، ل ٢٤-٢٥

شەڕەوە نزیکەی سێ یەکی سامانی نەتەوەیی‌یان لەکیس چوبو . لەبەر ئەوە لە وڵاتە ژێردەستەکانیاندا لە جاران ڕەقتر بوون ، دەیانویست بەشی زۆری زیانەکانیان لە دانیشتوانیان دەربهێننەوە ، یا هیچ نەبێ بەشێك لە ئەرکی هێزە داگیرکەرەکانیان بخەنە ئەستۆی ئەوانەوە ، چونکە باجدەری ئینگلیزی بۆ خۆی لە وەڕسیا نزیك تەقینەوە کەوتبۆوە . لەبەر ئەوە کەس لە فەرمانڕەوایان زاتی نەدەکرد بەهۆی باجی نوێوە بیورووژێنێ .

بەو جۆرە لەگەڵ تەواوبوونی شەڕی یەکەمدا فشاری ئابووریی داگیرکەر خۆی نواند . چ بەڵگەکانی ئینگلیزو چ بەڵگەکانی شۆڕش پڕن لە نموونەی سەلمێنەری ئەو ڕاستی‌یە . بەپێی یەکەمیان ئەو باجەی عیراقی‌یەکان ساڵی ۱۹۱۹–۱۹۲۰ دایانە ئینگلیزەکان دوو هێندی ئەو باجە بوو کە ساڵی ۱۹۱۱–۱۹۱۲ دایانە عوسمانی‌یەکان . بەر لەبەرپابوونی ئاگری شۆڕشی بیست ئەو باجەی عیراقیەك دەیدایە داگیرکەرانی نیشتمانی دەهێندی ئەو باجە بوو کە هندۆسێکی پەنجابی دەیدانێ . ڕۆژنامەی «دێلی میل»ی لەندەنی ڕۆژی دوازدەی تەمموزی ساڵی ۱۹۲۰ ، واتە لە گەرمەی شۆڕشدا ، لەبارەی مەسەلەی باجەوە نووسیوی‌یە دەڵێ :
«بەپێی بودجەی ساڵی ۱۹۱۹ – ۱۹۲۰ ئەو باجەی لە عیراق کۆکراوەتەوە پێنج ملیۆن‌و ۵۰۰ هەزار پاوەنە ، واتە هەر کەسەی دوو پاوەنی بەرکەوتووە . ئەوەی تا ئیمڕۆکە لە هیچ وڵاتێکی ڕۆژهەڵاتیدا لە وێنەی نەبینراوە . لە بەریتانیای گەورە کە ڕۆژێك لە ڕۆژان یەکجار دەوڵەمەند بوو کاتی شەڕی یەکەمی جیهان هەر کەسەی تەنها سێ پاوەن‌و نیو باجی بەردەکەوت» .
لەم بارەیەوە گەر کەمێك لە ناوچە کوردەواری‌یەکانی عیراق نزیك‌بکەوینەوە تووشی گەلێك نموونەی سەیر دێین . لەوێ مەڵبەندی وا هەبوو ئەو باجەی دەیدا لە صەدا شازدە لەوە زیاتر بوو کە بەپێی یاسا دەبوو لە مەڵبەندە باراناوی‌یەکاندا کۆبکرێتەوە .

هیچ وەك ئەو ئەرکە زۆرەی بەهۆی ئینگلیزەکانەوە کەوتە ئەستۆی توتنەوانانی کوردستانەوە بۆی نی‌یە ئەم لایەنەی باسەکەمانمان بۆ ڕوون بکاتەوە . ئینگلیزەکان بایەخی زۆریان بە توتنی کوردەواری دا . بۆ ئەو مەبەستە ژمارەیەك شارەزایان لە

دەرەوە هاتى کە یەکێکیان شتراوس پسپۆری ئەمەریکایی بوو . ئەنجامی ئەو بایەخ‌پێدانە بەر لە هەر شتێکی‌تر لەو باجە زۆرەدا خۆی نواند کە کەوتە ئەستۆی توتنەوانانی کوردستانەوە کە هەر یەکەیان دەبوو پازدە هێندی ئەو باجە بدات کە باوباپیرانی رۆژانی عوسمانی‌یان دەیاندا .

بەهەمان دەستوور ئینگلیزەکان بایەخیان دا بە هەموو بەرهەمێکی کشتوکاڵ‌و لێرو دارستان‌و ئاژەڵی سەرتاپای وڵات . تەنانەت یەکێك لە فایلەکانی دەزگای پاراستنی بەڵگە کۆنەکان تەنها بۆ باسی بەرهەمی ترشی ناوچەی هەولێر تەرخان‌کراوە[٥] بێ‌گومان کەس لاری لەوە نی‌یە کە ئەو جۆرە بایەخ پێدانە نیشانەی پێشکەوتنە ، بەڵام مەبەستی سەرەکیی ئەوسای ئینگلیزەکان باج‌و باجگری بوو .

ژمارەیەك لە کاربەدەستانی ناوچەکانی کوردستان بۆ خۆیان لیستەی باجی تایبەتی‌یان دادەنا . لیستەکەی مێجەر سۆنی بەناوبانگ کە بۆ سلێمانی‌و دەوروبەری داینا وەك پاشکۆی رۆژنامەی «پێشکەوتن» بلاوی کردەوە لە ٢٣ خاڵ پێکهاتبوو[٦] . بەپێی ئەو لیستەیە هەر جوتیارێك زەوی میری بەکار دەهێنا دەبوو لە ٤٠٪ی پوختەی بەرهەمی بهێنێتە قشڵە . خاوەن رەزو بێستان پێویست بوو ساڵی روپی‌یەك[٧] بۆ هەر درەختێك لە درەختە پێنج ساڵانەکانی‌و روپی‌و نیوێك بۆ ئەو درەختانەی بدات کە تەمەنیان حەوت ساڵ یا زیاتر بوو . ئەو پارەیە بەلایەنی کەمەوە پێنج هێندی ئەو پارەیە بوو کە خاوەن دارخورمایەك لە باشوور دەیدا ، وە بەلایەنی کەمەوە دوازدە هێندی ئەو پارەیە بوو کە خاوەن دارخورمایەك لە رۆژگاری فەرمانرەوایی عوسمانی‌یەکاندا دەیدا .

ویڕای ئەوە لیستەکەی مێجەر سۆن دەرفەتی قوتاربوونی بۆ کەس نەهێشتبۆوە . هەر بەو جۆرەش سۆن توانی ئەرکی کارگێڕی‌و سەربازیی سەرتاپای ناوچەی سلێمانی

---

(٥) بڕوانە :

المركز الوطني للوثائق . بغداد ، رقم الملف :

21/D , Sub Agriculture — Arbil Division , 1920

(٦) «پێشکەوتن» ، سلێمانی ، ١٧ی حوزەیرانی ١٩٢٠

(٧) لەگەڵ داگیرکردنی عێراقدا ئینگلیزەکان روپی هندی‌یان لەبری لیرەو قرشی عوسمانی خستە بازاڕەوە . روپی‌یەك ٧٥ فلس بوو .

بخاته سەر شانی دانیشتوانی . لەو ساڵەداکە شۆرشی بیستی تێدا تەقیەوە مێجەر سۆن نزیکەی ۳ ملیۆن و ۲۰۰ هەزار رۆپیی باجی کۆکردەوەو هەر بەو پارەیەش ناوچەکەی بەرێوە بردو خەڵکەکەی سەرکوت کرد ، دەوروبەری دوو ملیۆنی بۆ کاری سەربازی و دروستکردنی رێگەو بانو پرد خەرج کردو ئەوی مایەوە کردی بە موچەی خۆی و پیاوەکانی [٨].

ئینگلیزەکان زۆر جار بە دەستووری عوسمانییان بە هەزاران جوتیار یان لە کاری رۆژانەیان دەکردو بە سوخرە رێگەو بانو بەندو بنکەیان پێ دروست دەکردن . بۆ خۆیان دانیان بەوەدا ناوە چۆن جاروبار بەزەیی چەك ملی کاریان بەو جوتیارانە دەدا . لە کاری خۆکردنی جوتیارو ، بەو شێوازە ، هەم بۆتە هۆی وەرس بوونی چ خۆی و چ ئاغای . بەڵام سەرباری ئەوەش گەلێك جار بەری رەنجی بەفیرۆچووی کاری سوخرەی جوتیاران دەبوە هۆی ماڵوێرانی بۆ خۆیان . یەکێك لەو راپۆرتانەی کانی خۆی دراوەتە پەرلەمانی بەریتانی باسی ئەوە دەکات چۆن ئینگلیزەکان بۆ ئەوەی ئاوی ناو روباری دیجلە وا بەرزبکەنەوە کە پاپۆرەکانیان بتوانن بەکاری بهێنن ، چەند جۆگەو بەندێکیان دروستکردووە کە بوونەتە هۆی برینی ئاوی مەرەزەی ژمارەیەکی زۆر لە هۆزە نیشتەجێکانی عەمارەو سوق الشیوخ .

باری قورسی باجی نوێی ئینگلیزەکان بە گوندو لادێیەوە نەوەستا ، وێرای ئەوان هەناسەی دانیشتوانی شارانیشی سوار کرد . کار گەیشتە بەوەی جەنابی حاکمی نەجەف «مردوانە» دانێ . کەسوکاری هەر مردوویەك دەبوو بەر لە ناشتنی تەرمەکەی «باجی خۆشی»(!) بدەن . ساڵی ۱۹۱۸ داهاتی ئەو باجە سەیرە گەیشتە ٤٨ هەزار روپیی و بڕیار وابوو لە ماوەی ساڵێکدا خۆی بدات لە ملیۆنێك و ۲۰۰ هەزار روپیی .

لە رۆژگاری فەرمانڕەوایی عوسمانییەکاندا باجدەر لە هەزار رێگەو فرۆفێڵەوە خۆی لە بەشی زۆری ئەو باجەی دەکەوتە سەری رزگار دەکرد . ناوچەو مەڵبەندی ئەوتۆ هەبوون دەستی میرییان نەدەگەیشتێ . صدیق الدملوجی کە باسی مێژووی بادینان دەکات دەڵێ بەر لە شەری یەکەمی جیهان ژمارەی جەندرمەی گەلێك

---

(٨) «پێشکەوتن» ـ ٢٣ی کانوونی یەکەمی ١٩٢٠

ناوچەی لە سێ چوارێك تێپەڕی نەدەكرد ، ئەوانیش هەمیشە قوڕەی سکیان دەهات . جاری وا هەبوو بە دوو سێ مانگ كەرەتێك موچەیان وەرنەدەگرت ، گەر دەستی یاریدەی خەڵكەكە نەبوایە لەبرسانا دەمردن[9] . جا هەركەس بیەوێ بە ئاسانی دەتوانێ لە ڕادەی دەسەڵات و بەرەڵڵایی بێ ئەندازەی ئەو ڕۆژگارە بگات ، ئەوەی لە ژێر سایەی دەسەڵاتی بەهێزی ئینگلیزدا زەحمەت بوو بۆ كەس بلوێ . داگیركەری نوێ ئەفسەرو كاربەدەستی دڵسۆزو شارەزاو لێهاتووی هەبوو ، مەترەلۆزو تۆپ و فڕۆكەی بەكار دەهێنا . گۆڤاری لەندەنی بەناوبانگ «ڕۆژهەلاتی نزیك و ناوەڕاست» بێ هیچ پێچ و پەنایەك باسی ئەوەی كردووە چۆن ئینگلیزەكان تەنانەت فڕۆكەشیان دژی باجدەران بەكار دەهێنا[10] لە زۆر ناوچە ئینگلیزەكان پەنایان دەبردە بەر جووە حسابزانەكان بۆ كۆكردنەوەی باج و سەرانە نەبا كەسێك پۆلێكی بەسەرەوە بمێنێ . پیرانی شاری سەماوە تا ئێستەش ناوی ساسۆن ئەفەندیان لە یادە كە ، وەك دەڵێن ، خەرمانیانی بە دەنك دەبژارد . بو عیبرەت جاری وا هەبوو ئەفسەرە سیاسییەكان ئەوانەی لە دانی باج خۆیان دەدزییەوە بەپەنگیان دەكردن ، بە بەرگی سوورەوە خۆڵو دۆیان دەكرد بەسەریاناو بەناو شاردا دەیانگێران .

بێ گومان نەدەبوو ئەو هەموو فشارە ڕقی دانیشتوانی عیراق لە داگیركەری نوێی خاكی نیشتمانی هەڵنەسێنێ . ژمارەیەك لە بەڵگەكانی شۆڕش ڕاستەوخۆ توخنی ئەو باسە گرنگە كەوتوون . ڕۆژنامەی «الفرات» لە یەكێك لە ژمارەكانیدا ڕووی دەمی كردۆتە ئارنۆلد ویلسنی جێگری حاكمی سیاسیی گشتیی و پێی دەڵێ :

«خاكی هەموو ناوچەیەك شایەتە چۆن تەنانەت دەنكە جۆی ناو دەنوكی مەلیشتان لێزەوت كردوین و مۆخی ئێسقانتان دەرهێناوین و باجی سەرشانی جوتیارانتان چەند هێندێك بۆ زیاد كردووین . تا ئەمەیە عەدالەتتان»[11]

---

(٩) صديق الدملوجي ، امارة بهدينان الكردية أو امارة العادية ، موصل ، ١٩٥٢ ، ص ٨١ ، ١٤٩ – ١٥٠

(١٠) (The Near East and India), November 23, 1922, PP. 194–150

(١١) «الفرات» ، العدد الخامس ، ٧ محرم ١٣٣٩

تێکەڵبوونی عیراق بە بازاڕی سەرمایەداریی جیهانەوە دەمێك ساڵ بوو مەینەتیی بۆ پیشەگەرانی وڵات هێنابوو. دوای ئەوەی لە ئەنجامی شەڕی یەکەمی جیهاندا ئینگلیزەکان دەسەڵاتی خۆیان لە سەرانسەری عیراقدا دامەزراند هێندەی‌تر دەرگەیان بۆ بەرهەمی کارگەکانیان ئاواڵەکرد. هەر بەو پێیەش هێندەی‌تر گلۆڵەی پیشەگەران کەوتە لێژی. بە دەیان کەس لە جۆلاّیانی بەغداو شوێنی‌تر نابوتیان کرد. لای خۆشیان ئەو دیاردەیە سەری دەرهێنا. جۆلاگەریی شارە گەورەکانمان تەواو رووی لەکزی کرد. ساڵی ۱۹۰۲ مارك سایکس لە کاتی گەشتە بەناوبانگەکەیدا لە شاری سلێمانی ۱۵۰ دوکانی چەکسازیی ژماردووە[۱۲]، دوای شەڕی یەکەم لە هەموو بازاڕو قەیسەرییەکانی شاردا دوان سیانێکیان مابونەوەو داهاتی ئەوانیش بەشی ژیانی کولەمەرگیی خاوەنەکانیانی نەدەکرد. کاری سەرەکیشیان هاتبووە سەر فیشەك پڕکردنەوە.

شەڕی یەکەمی جیهان‌و ئەنجامەکانی گرانی‌و کاولی‌یان بۆ زۆربەی هەرە زۆری ناوچەو مەڵبەندەکانی عیراق هێنا هەرچەندە تۆباڵی ئەو کارە بەر لە ئینگلیزەکان دەکەوتە ئەستۆی عوسمانی‌یەکانەوە، بەڵام خەڵکی لەوانی دەناسی. بەهۆی سەفەربەرلك‌و نەمانی بەشی زۆری ئازەڵی کارەوە بەرهەمی کشتوکاڵی عیراق لەگەڵ تەواوبوونی شەڕدا هاتە سەر چوار یەکی بەرهەمی پێشوی. لەبەر ئەوە نرخی دەغڵ‌و دان جارو نیوێك تا دوو جارو نیو زیادی کرد. چا سێ هێندو شەکر پێنج هێندی جاران گرانتر بون. لەو ناوچانەدا کە بەر لە شەڕ ماسی‌یان وەك تۆڵەکە وابوو، دوای شەڕ لەتاو گرانیی ماسی هاوار لە دانیشتوانیان هەڵسا[۱۳]

---

(۱۲) بڕوانە .

c. J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs. Politics travel and research in North – Eastern Iraq, London, 1957, P. 80

(۱۳) المركز الوطني لحفظ الوثائق، الملف :

125/514 (Fish Tax, 1915 – 1918).

شاری سلێمانی[١٤] باشترین نمونەی ئەو کاولکاری‌یەیە کە سەرانسەری ناوچەکە بەهۆی بەسەرهاتەکانی شەڕی یەکەمی جیهانەوە تووشی هات . بەپێی بەڵگەکانی ئینگلیز تا شەڕ تەواو بوو لە ٢٩ مزگەوتی شار تەنها دەیان بەپێوە مابوون . هەر لەو ساڵانەدا ٣ تەکیّو ٥ گەرماوو ٥ ئاشی ئاوو ٩ خانو ١٣ بێستانو ١٦ چایخانەو ٤ قەیسەریو ٦٨٧ دوکانو ١٨١٣ خانوی سلێمانی بەتەواوەتی ڕوخان . بەشێك لەو ژمارانە زۆر لە نیوە زیاترن . بەر لە شەڕ سلێمانی ٢٩ مزگەوتو ٣ تەکیو ٣١ چایخانەو ١١ گەرماوو ٢٤ ئاشی ئاوو ١٨ بێستانو ٦ قەیسەریو ٣٢٠٥ خانوی تێدا بوو . واتە بەهۆی شەڕەوە نزیکەی لە ٢١٪ی ئاشەکانیو لە ٤٥٪ی خانەکانیو نزیکەی لە ٤٦٪ی گەرماوەکانیو نزیکەی لە ٥٢٪ چایخانەکانی و نزیکەی لە ٥٦٪ دوکانی ناوبازارەکانیو نزیکەی لە ٥٧٪ی خانوکانیو نزیکەی لە ٦٦٪ی مزگەوتەکانیو نزیکەی لە ٦٧٪ی قەیسەری‌یەکانیو نزیکەی لە ٧٣٪ی بێستانەکانیو لە ١٠٠٪ تەکیەکانی بەجارێك کاول بوون . بۆیەکا هیچ سەیر نی‌یە نووسەرانی ئەو ڕاپۆرتە پێشنیاریان کردووە واز لە خودی شارەکە بهێنریو لە تەنیشتی‌یەوە شارێکی نوێ دروست بکری.[١٥]

بەڵگەیەکی‌تری هەر ئەو ڕۆژگارە باسی ئەوە دەکات چۆن لە صەدا هەشتای دانیشتوانی سلێمانی بەهۆی شەڕەوە یا نەماون ، یا کۆچیان کردووەو چۆن بەرهەمی کشتوکاڵی پێنج یەکی بەرهەمی جارانی‌یەو نرخی تەنێك گەنمی گەیشتۆتە ١٦٠٠ ڕوپیو هی تەنێك برنجیشی گەیشتۆتە ٢٤٠٠ ڕوپی.[١٦] بەپێی قسەکانی ڕۆژنامەی

---

(١٤) لەبەر دوو هۆی سەرەکی ڕامان بەپێویست زانی زۆربەی ئەو بەڵگانەی دەیانێینەوە پێوەندی‌یان بە ناوچە کوردەواری‌یەکانەوە هەبێ ، یەکەمیان چونکە دەربارەی ناوچەکانی‌تری عیراق شتی زۆرو دەربارەی ناوچەکانی لای خۆمان شتی کەم بلاوکراوەتەوە . دووەمیشیان لەبەر ئەوەیە کە دەمانەوێ لە ڕێگەی ڕاستی‌یەکانی ناو ئەم وتارەوە هۆکانی خۆش‌کردنی ئاگری بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی ئەو قۆناغەی کوردستان دەست‌نیشان بکەین .

(١٥) المركز الوطني لحفظ الوثائق . الملف :

20/01 (Sulaimaniyah Municipality . 1920).

(١٦) المركز الوطني لحفظ الوثائق . الملف :

67/17 (Sulaimaniyah . Scarcity). -

«العرب» که ئینگلیزەکان ئەوسا لە بەغدا دەریان دەکرد لە هیچ شارێکی‌تری عیراقدا گرانی نەگەیوەتە ئەو رادەیە[١٧]

گەلێك لە ئینگلیزە ئەوروپایی‌یە پێشکەوتووەکان کە هاتنە عیراق ویستیان ، بێ ئەوەی گوێبدەنە داب‌و نەریتی ئایینی‌و نەتەوەیی‌و تەنانەت هۆزایەتی ناوچەکە ، وەك لای خۆیان رەفتار بکەن . ئەو کارەی بووە هۆی تەقینەوەی نارەزایەکی بێ‌ئەندازە لە ناخی دەروونی ساکارانی ولاتدا ئەو مێژوونووسانەی باسی شۆرشی بیستیان کردووە[١٨] لەو بارەیەوە گەلێك نموتەو بەلگەیان دەربارەی ناوەندو باشووری عیراق هێناوەتەوە . بۆیەکا لێرەشدا تەنها چەند نمونەیەکی لای خۆمان دەهێنینەوە . ئینگلیزەکان لە شارەکانی کوردستاندا ئاشکرا رێگەیان دا بە زۆر کەس نەك تەنها مەی ، بەلکو تەنانەت بەنگیش بفرۆشن . شاری واش هەبوو نەك تەنها تیاترۆیان تیا دانا ، بەلکو کارخانەشیان تێدا کردەوە تیاترۆکەی هەولێر شەری قورسی بەخۆیەوە بینی[١٩] «لاوی چیا»[٢٠] ئەنوەر مائی دەلێ هاتنی ئینگلیزەکان کاری کردە سەر رەوشتی بەشێك لە بادینی‌یەکان[٢١]

ئەو ئینگلیزانەی لە ولاتی خۆیاندا نمونەی نەرم‌و نیانی‌و رەوشتن زۆر جارکە دەبنە کاربەدەستی ولاتە ژێردەستەکانیان بە لوت بەرزی‌و دلرەقی لەگەل دانیشتوانیان دەجولێنەوە . زۆربەی ئەو نووسەرانەی باسی بیستەکانیان کردووە چەند نمونەیەکیان لەو بارەیەوە هێناوەتەوە . یەکێکیان لە یادداشتەکانیدا باسی ئەوە دەکات چۆن جارێکیان شێخێکی باقوبە لای حاکمی سیاسی شار دەبێ ، لەو کاتەدا سەگەکەی

(١٧) «العرب» . بغداد . ٣ ايار ١٩١٩

(١٨) بەتایبەتی مامۆستایان حەسەنی‌و وەردی‌و فەیاز (بروانە : عبدالرزاق الحسني ، الثورة العراقية الكبرى . الطبعة الثالثة الموسعة . بيروت – صيدا . ١٩٧٢ الدكتور علي الوردي ، لمحات اجتماعية من تاريخ العراق الحديث . الجزء الخامس . القسم الاول . بغداد . ١٩٧٧ . القسم الثاني . بغداد . ١٩٧٨ الدكتور عبدالله الفياض . الثورة العراقية الكبرى سنة ١٩٢٠ . الطبعة الثانية ، بغداد ، ١٩٧٤) .

(١٩) بروانە :
«صدى الاحرار» (جريدة) . الموصل . ٢٠ شباط ١٩٥٣ .

(٢٠) لاوی چیا نازناوی ئەنوەر مائی‌یە .

(٢١) انور المائي . الاكراد في بهدينان . الموصل ١٩٦٠ . ص ١٨٤ – ١٨٥ .

جەنابی حاکم توخنی دەکەوێ‌و ئەویش کە سەگ بەلایەوە گلاوە کەمێك خۆی لێ‌دوور دەخاتەوە . حاکم لە پیرەشێخ دەخورێ‌و بە مۆنی‌یەوە پێی دەڵێ : یا شێخ سەگەکەم زۆر لەتۆ خاوێن‌ترە[٢٢] . دیارە ئەو قسەیە ئەگەر ڕاستیش بێ گوتنی ڕەوا نی‌یە .

ئەفسەرانی ئینگلیز بەهەمان دەستوور لەگەڵ دانیشتوانی ناوچە کوردەواری‌یەکاندا ڕەفتاریان دەکرد . مێجەر سۆن کەی بهاتایە ناوبازار دەبوو هەموان بەرزە پێ لەبەری هەڵسن . ڕاستە ئەو وەك گرینهاوسی ئەفسەری نەجەف قامچی بەکار نەدەهێنا ، مەرایی‌کەران خۆیان ملیان بۆ دەداو بە شانوباهویاندا هەڵدەدا ، بەلام خۆیشی ئەوەی دەویست . مێجەر سۆن پیاوەکانیشی بەردابووە گیانی خەڵکی شار . عەزیز خان کە یەکێکیان بوو کابرایەکی نەخوێندەواری چاوچنۆك‌و دڵ‌ڕەق بوو . ئەو پیانۆی هێنایە سلێمانی[٢٣]

پریشکی ڕەفتاری ناهەمواری ئەفسەرانی ئینگلیز گەلێك لە پیاوماقوڵانی کوردستانی گرتەوە کە یەکێکیان شێخی بەردەقارەمانی نەمر بوو . مەحمود جەودەتی نیشتمانپەروەری بەناوبانگ لەتاو سۆن ناچار بوو سەری خۆی هەڵگرێ .

بەڵگەکانی لقی موسڵی «کۆمەڵەی عەهد»[٢٤] گەلێك ڕاستی بایەخداری لەم بارەیەوە بۆ پاراستووین ، بەتایبەتی ئەوانەیان کە پێوەندی‌یان بە ڕەفتاری ناشرینی ئەفسەرانی ئینگلیزەوە لەگەڵ شێخانی بادیناندا هەیە . ڕۆژی چواردەی مانگی ئابی ساڵی ١٩١٩ لقی موسڵی کۆمەڵەی عەهد نامەیەکی ناردە بارەگای بەرزی کۆمەڵە لە شام دەربارەی ئازاردانی نەقشبەندی‌یەکان . ڕابەرانی لقی موسڵ لە نامەکەیاندا دەڵێن

---

(٢٢) بڕوانە :

طالب مشتاق . اوراق أيامي . الجزء الاول . بيروت . ١٩٦٨ . ص ٩١ .

(٢٣) بڕوانە :

«پێشکەوتن» ، ٦ی مایسی ١٩٢٠

(٢٤) «جمعية العهد» یەکێك بوو لەو کۆمەڵە سیاسی‌یانەی ڕووناکبیرانی عەرەب دایانمەزراندن . دوای شەڕ بارەگای بەرزی عەهد لە شام بوو . لقی موسڵی عەهد یەکێك بوو لە لقە هەرە چالاك‌و دڵسۆزەکانی کە زۆربەی ئەندامانی تا سەر بە خاوێنی مانەوە .

«ئێمە تەواو دڵتەنگین بەهۆی ئەو شێخانەوە ئینگلیزەکان بێ‌پەروا دەیانەوێ سەر بە هەموو سەربەرزێك شۆڕ بکەن‌و ئازاری هەموو سەردارێك بدەن گەر کوێرانە دوویان نەکەون ، یا وەك دەیانەوێ مل بۆ فەرمانەکانیان نەدەن . هەمان کات ئەوان چاویان بەرایی نایەت کەسێکی خاوەن دەسەڵاتی وەك جەنابی شێخ بەهاددین ئەفەندی نەقشەبەندی ببین گەر نەتوانن بیکەنە داردەستی خۆیان»[٢٥]

هەمووی بەسەر یەکەوە دوو حەفتەی نەخایاند کاتێك لقی موسڵی کۆمەڵەی عەهد نامەیەکی تایبەتی‌تری ناردە شام‌و ئەم هەواڵەی خوارەوەی بە بارەگای بەرزی کۆمەڵە ڕاگەیاند :

«بەر لە چەند ڕۆژێك ئینگلیزەکان لە هەولێر سەعید ئاغاو کورەکەی‌و ژمارەیەك هاوڕێ‌یانیان بە تۆمەتی کوشتنی چاوەشێکی ئینگلیزو بریندارکردنی دوو پۆلیس‌و دوو جەندرمە گرت . یەکێك لە پۆلیسەکانیش ئینگلیزو ئەوی‌تریان عیراقی‌یە . هەروەها ژمارەیەك لە پیاوەکانی سەعید ئاغاش بریندار بوون . ئەو هەرایە لەسەر ئەوەبوو کە ڕۆژێك لەوەپێش چاوەشەکە لە تیاترۆ لە کوڕی سەعید ئاغای داوەو گەلێك جنێوی ناشرینی پێ‌داوە»[٢٦]

زەبرو زۆری ئینگلیز بێ جیاوازی چین‌و دەستە هەموانی گرتەوە . لقی موسڵی «کۆمەڵەی عەهد» لە نامەیەکی‌تریدا ڕۆژی ٨ی تەشرینی دووەمی ساڵی ١٩١٩ نووسیوی‌یە دەڵێ :

«داگیرکەران هیچ زۆرداری‌یەك لە باریاندا نەماوە لەگەڵ خەڵکیدا بەکاری نەهێنن . کەمترین هەڵەی هەر کەسێك دەبێتە هۆی دارکاری‌کردنی بە ڕوتو قوتی‌و زۆر جار تەنی ئەو کەسە دەهێننە خوێن‌و جێ‌قامچیکانیان بۆ ماوەیەکی دوورو درێژ دەبێتە دوومەڵ‌و هەو بە لەشی‌یەوە . خەڵکی وایان لێهاتووە سزای پارە

(٢٥) «صدى الاحرار» ، ١٣ شباط ١٩٥٣
(٢٦) «صدى الاحرار» ، ٢٠ شباط ١٩٥٣

که بۆته گەورەترین داهاتی داگیرکەر بە نیعمەتی دابنێن لە عاسی لێدانو دارکاریو پی‌کردنی کاری نزمدا. خۆزگا ئەوانەی ئینگلیز بە تاوانباریان دادەنێن وابونایە! گەلێك کەس ئاخنراونەتە زیندانەکانەوە بێ ئەوەی تاوانێکیان لەسەر کرابێتە مالْ، یا دادگەیەك بڕیاری گرتنیانی دابێ. بەوێنە ۱۸ گۆیانی‌یان[٢٧] گرتووە بێ ئەوەی هیچ پێوەندی‌یەکیان بەو ڕوداواونەوە هەبێ کە لەناو چیاکاندا قەومان. ئەوان دەمێکە لە موسلْ بە حەماڵی دەژین. ئەو گۆیانی‌یانە تاوەکو کۆلۆنێل لیچمەن نەگوێزرایەوە دلێمو کاپتەن بێل نەهاتە جێگەی بەرنەدران»[٢٨]

کاربەدەستانی ئەوسای ئینگلیز چەند جارێك دانیان بەوەدا ناوە کە جۆری ڕەفتاری بەشێك لە ئەفسەرانیان بۆتە هۆی دروست‌بوونی ڕقێکی زۆر لە ناخی دەرونی زۆرینەی دانیشتوانی عیراقدا. خاتو بێلی بەناوبانگ[٢٩] هەرچەندە گەلێك پاکانەی بۆ زۆربەی هاوکارەکانی کردووە، بەلاْم چەند جارێکیش لە نووسینەکانیدا پەنجەی بۆ ئەو ڕاستی‌یە ڕاکێشاوە. لەوەیش گرنگتر ڕای جەنەرال هالدەینە کە بۆ خۆی فەرماندەی ئەو لەشکرە بوو کە دامرکاندنەوەی شۆڕشی بیستی کەوتە ئەستۆ. هالدەین ڕەفتاری ناهەمواری ئەفسەرانی ئینگلیز بە یەکێك لە هۆ سەرەکی‌یەکانی شۆڕش دادەنێ»[٣٠]

هەمان ڕاستی لە بەلْگەکانی شۆڕشیشدا بەدی دەکرێ. ڕۆژنامەی «الفرات»ی داخ لەدلْ وای لێهاتووە ئۆباڵی هەموو خراپەکاریو زەوت کردنێکی کۆنو نوێ لە مێژوودا بخاتە ئەستۆی ئینگلیزەکانەوە. وای لێهاتووە سلاْوی ڕێز بنێرێ بۆ تاریکستانی سەدە ناوەنجی‌یەکانو فەرعەونەکانو چەنگیز خانو تەیموری لەنگو هۆنە

---

(٢٧) مەبەست لەئەندامانی هۆزی گۆیانی نیشتەجێی باکووری زاخۆیە. گۆیان یەکەم هۆز بوو لە عیراق چەکی دژی ئینگلیز هەلْگرت.

(٢٨) «صدی الاحرار»، ٣ نیسان ١٩٥٤

(٢٩) مەبەست میس بێلە کە کاربەدەستێکی گەورەی ئینگلیز بوو لە عیراق. جاروبار بە «شاژنی بێ تاج» ناو دەبرێ.

(٣٠) A.L. Haldane, The Insurrection Mesopotamia, Edinburgh, 1922. PP. 20 — 21.

خوێنرێژەکانی ئەوروپا ، چونکە ، وەك دەڵێ «خوایە خۆت ئاگاداری ئەوان هەستیان ناسکترو دڵیان چاکتر بوو لە ئینگلیزە زۆردارە بەربەرەکان»[31]

عیراقییەکان بە عەرەب و کوردیانەوە پێیان وابو لەگەڵ نەمانی دەسەڵاتی عوسمانی و هاتنی ئینگلیزدا تیشکی ژیاری و نیعمەتی خوێندەواری دەگاتە هەموو قوژبنێکی وڵات . بێگومان هەرچۆن بێ و لەبەر گەلێك هۆی ئاشکرا ژێردەستەیی ئینگلیز خەڵکی لە ژیانی شارستانەتی نزیکتر دەخاتەوە وەك لە ژێردەستەیی عوسمانی بەڵام بەهۆی ئەو بارە یەکجار گرانەوە کە شەڕی یەکەمی جیهان خستی یە ئەستۆی هەموانەوە قورت کەوتە ڕێگەی ئەو دیاردەیەوە . ئینگلیزەکان دەستوبرد شتێکی ئەوتۆیان بۆ نەکرا ، خەڵکیش پەلەیان بوو . لەبەر گەلێك هۆی تێکهەڵکێش باری خوێندەواریی وڵات لە ساڵانی یەکەمی دوای شەڕدا دایە دواوە . هەموو ئەو پارەیەی ئینگلیزەکان ساڵی ١٩١٩ – ١٩٢٠ بۆ کاروباری خوێندنیان دانا بریتی بوو لە ٧٠ هەزار لیرەی عوسمانی . واتە دوو هێندی ئەو پارەیەش نەدەبوو کە عوسمانییەکان ساڵی ١٩١١ – ١٩١٢ تەنها بۆ ویلایەتی بەغدایان دانا لەبەر ئەوە هیچ سەیر نی یە ژمارەی قوتابخانەکانی هەموو عیراق هاتە سەر نیوەی ژمارەیان لە ساڵی ١٩١٤دا کار گەیشت بەوەی ئینگلیزەکان لە شارێکی وەك موسڵدا ژمارەیەك قوتابخانەی سەرەتایی و ناوەندی و فێرگەیەکی ئامادەکردنی مامۆستایان دابخەن[32]

کاروباری خوێندن لە ناوچە کوردەوارییەکاندا لەوەیش خراپتر بوو . مێجەر سۆن لە پتر لە ٣ ملیۆن ڕوپیی داهاتی ناوچەی سلێمانی خۆی تەنها ٦٣ هەزار ڕوپیی بۆ کاروباری خوێندنی تەرخانکرد . واتە نزیکەی لە ٢٪ی داهاتی ناوچەکەو ٢٠ هێند لەو پارەیە کەمتر کە بۆ پۆلیس و پاسەوانە تایبەتییەکانی خەرج کرد[33]

ئەو جۆرە هەڵوێستە کارێکی ئەوتۆی کرد لە سەرەتای فەرمانڕەوایی ئینگلیزەکاندا خوێندنی کوردی . بەپێچەوانەی ئەوەوە کە چاوەڕوان دەکرا ، بدانە

(٣١) «الفرات» ، العدد الرابع . ١٣ ذی الحجة ١٣٣٨

(٣٢) «العرب» ، ١٣ ایار ١٩١٩ ، «صدى الاحرار» ، ٣ نیسان ١٩٥٣ .

(٣٣) بەپێی ئەو ژمارانە لێکدراوەتەوە کە مێجەر سۆن بۆ خۆی لە ڕۆژنامەی «پێشکەوتن»دا بلاوی کردوونەوە (بڕوانە : «پێشکەوتن» ، ٢٣ی کانوونی یەکەمی ١٩٢٠) .

دواوه . دوای تەواوبوونی شەڕ ئینگلیزەکان تەنها قوتابخانەیەکی سەرەتایی‌یان لە سلێمانی کردەوە ، لە کاتێکدا بەر لە شەڕ لە هەمان شار دوو قوتابخانەی سەرەتایی‌و یەکێکی ناوەندی‌و قێرگەیەکی سەربازیی هەبوو کە ژمارەی قوتابیانیان بەسەر یەکەوە ۳۳۰ کەس‌و ژمارەی مامۆستایانیان ۲۰ کەس بوو . لە کۆتایی بیستەکاندا دیسان لە سلێمانی تەنها ۱۰ قوتابی ناوەندیی هەبوون ، واتە شازدە جار کەمتر بوون لە ژمارەی ساڵی ۱۹۱٤یان . هەر ئەو دەوروبەرە ژمارەی شاگردانی قوتابخانە کوردی‌یەکانی سەرانسەری کوردستانی عیراق ۱٥٤٥ کەس بوو ، بەرامبەر ٦۳۰۰ کەس کە لە قوتابخانە گاورەکان‌و ۸٤۰۰ کەس کە لە قوتابخانە جووەکان دەیانخوێند[۳٤]

ڕاستە ئەوانەی حسابێکی ئەوتۆیان بۆ ئەم لایەنەی ژیانی ڕۆشنبیریی ئەوساکە دەکرد کەم بوون ، بەڵام ئەوانەی بایەخیان پێ دەدا ، واتە ڕووناکبیران یا ئینتیلیگێنسیا (ئینتلیجێنسیا) ، دەستەیەکی کاریگەری کۆمەڵیان پێك‌دەهێنا کە هی وایان تێدا بوو سەرەتا بەدڵ هاتنی ئینگلیزیان پێ‌خۆش بوو .

هۆکانی کۆبوونەوەی نارەزایی لە ناخی دەروونی عەرەب‌و کوردی عیراقدا لەوانە زیاترن کە ناوەکو ئیستە باسمان‌کردن . لەناو ئەو هۆیانەدا شوێنی هەستی ئاینی یەکجار گەورەو دیارە . بە ڕادەیەك مێژوونووسی عیراق ئەوتۆ هەیە دەیکاتە هۆی یەکەمی بەرپابوونی ئاگری «شۆڕشی بیست» . زۆر کەس بە چاوی کافرو زەندیق سەیری ئینگلیزیان دەکرد ، تەنانەت ئەوانەشیان کە بەدەوررو خولیاندا دەهاتن دوای خۆیان قاپەکانیان بسمیل دەکردن . گەلێکی ئەوتۆش هەبوون هێشتا مەیلی سوڵتان ڕەشادی « خەلیفەی موسڵمانان » دەیبزواندن لەوەدا دەوری جۆری ڕەفتاری ئینگلیزەکان خۆیان کەم نەبوو . ئەوان تا عوسمانی‌یەکان لە بەغدا بوون بەرگی یەکە پشتیوانی موسوڵمانەتی‌یان پۆشیبوو[۳٥] ، کەچی هەر ئەوەندە شەڕ تەواو بوو و بە مەرامی خۆیان گەیشتن کەوتنەوە خاچ‌پەرستی‌یەکەی جارانیان ، گەلێك گاورو جویان لەخۆیان نزیك‌خستەوە . ڕاستە گاورو جوی ئەوسای عیراق ، لەبەر گەلێك

---

(۳٤) دەربارەی سەرچاوەکانی لێکدانەوەی ئەو ژمارانە بڕوانە پەراوێزی ژمارە ٦۳ی بەشی یەکەمی کتێبی «دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية» (ل ٤٤-٤٥) .

(۳٥) ژمارەکانی «العرب» و «تێگەیشتنی ڕاستی» پڕن لە نموونەی سەلمێنەری ئەو بۆچوونە .

هۆی لە موسڵمانی خوێندەوارتر بوون ؛ بەڵام ئەوە تاکە هۆ نەبوو کە زۆربەی ئەفسەرانی ئینگلیزی هان دەدا پشت تەنها بەوان ببەستن .

وێڕای ئەو کارەی بۆ پیاوی زۆر پاکانەی بۆ نییە ئینجا زۆربەی کاربەدەستانی ئینگلیز نەیاندەزانی چۆن ڕەفتاری شێخ و مەلا بکەن . دەستی ژمارەیەکیان گەیشتە داهاتی ئەوانیش . ئەفسەری خوێن گەرمی ئەوتۆ هەبوو ئاشکرا گاورچێتی دەکرد . هی واشیان هەبوو ، وەك لۆنگریك[٣٦] ، پێی وابوو ئەو هەڵگری «ئالای ژیاری سپی‌پێستانی ئەوروپایە» . ئەوانە صەلاحەددینی ئەیەو شێردڵی[٣٧] خۆیان لەیاد کردبوو .

بۆ ئەوەی باشتر ئەم لایەنەی باسەکە ڕوون بکەینەوە پەنا دەبەینە بەر بەشێك لەو قسانەی ڕۆژنامەی «الفرات» لەم بارەیەوە کردوویە . لە ژمارە چواریدا «الفرات» ئاشکرا خوێن لە دڵی دەتکێ کە دەڵێ :

«پێمان بڵێن کام دەوڵەتی ئازاد بەر لە ئینگلیتەرە بەربەستی مەولوی کردووە ؛ کام کاربەدەستی کارگێڕی یا سیاسی یا سەربازی بەر لە ڕابەرانی ئینگلیز زاتی کردووە دەستوەردانە ناو کاری ئەم ڕێبازە چەسپاوەوە . یا بڵێن پیاوێکی سیاسی یا کارگێڕی یا سەربازی درندەی ئەوتۆ هەیە کە حەز دەکات گاڵتە بە مافی ئازادی گشتی بکات ، بەڵام ئاخۆ بێتابرووی نییە لەگەڵ ئەوەشدا ئیدیعای شارستانەتی بکات ؟»[٣٨]

---

(٣٦) لۆنگریك یەکێك بوو لە ئەفسەرە سیاسییەکانی ئینگلیز . چەند ساڵێك کەرکوکی بەدەستەوە بوو . لە نووسینەکانیدا بە ئاسانی هەست بەو جۆرە بیرکردنەوە ڕەگەزپەرستانەیە دەکرێ ، بەتایبەتی لەو کتێبەیدا کە ناوی ناوە ، عیراق لە ساڵی ١٩٠٠ وە تاوەکو ساڵی ١٩٥٠» (بڕوانە
S. H. Longrigg , Iraq 1900 to 1950. A political, social and economic history. London, 1953).

(٣٧) مەبەست ڕیچاردی یەکەمی پاشای ئینگلیتەرەیە (١١٨٩-١١٩٩) کە لە سێیەم هێرشی خاچداراندا بەشداری کردو لە نزیکەوە لەگەڵ صەلاحەددینی ئەیوبیدا پێوەندی پەیدا کرد .

(٣٨) «الفرات» ، العدد الرابع ، ذی الحجة ١٣٣٨ شایانی باسە نیوەی سەرتاپای لاپەڕەکانی ئەو ژمارەیەی ڕۆژنامەی «الفرات» بۆ ئەو باسە تەرخان کراوە .

بروا ناکەم ڕاو فەرمانەکانی پیاوە ئاینی‌یەکانی باشوور دەنگێکی ئەوتۆیان لای خۆمان دابێتەوە بەڵام بڕواش ناکەم فەقێ‌و مەلای کوردستان هاتن‌و فەرمانڕەوایی گاورانیان بەدڵ بوبێ. جاروبار ڕۆژنامەی «پێشکەوتن»یش هەڕەشەو گوڕەشەی کاربەدەستانی ئینگلیزو بڕیارەکانیانی دەربارەی قەدەغەکردنی کۆبونەوەو مەولوی ناو مزگەوتەکانی بەغدای بڵاودەکردەوە. لە یەکێك لە ژمارەکانیدا «پێشکەوتن» دوای بڵاوکردونەوەی هەڕەشەیەکی زۆری لەو بابەتەی ویلسن لە بەغدا زوو زوو دوپاتی دەکردەوە، هەواڵی خنکاندنی «چوار مفسید»یشی چاپکردووە[39]

شۆڕشی بیست لەو جۆرە ڕوداوانە نەبوو بتوانرێ لە هیچ ناوچەیەکی ناوەوەی وڵات یا لە دەرەوە دابپرێ[40] ئەو کەسەی هەوڵێکی وا بدات نە لە نرخی شۆڕشی بیست‌و نە لە نرخی هیچ بزوتنەوەیەکی ئازادیخوای‌تر بەرز یا نزم دەکاتەوە، ڕای ئەو جۆرە کەسانە نە سەنگی هەیە نە بایەخ تا ئەوە بهێنێ کەس خۆی بە وڵامدانەوەیانەوە ماندو بکات، ڕەنجی بەفیڕۆچوویان بۆی نی‌یە تەنانەت شان لە شانی ڕەنجی ئەوانەش بدات کە دەیانەوێ بە پێژنگ بەری ڕۆژمان لی‌بگرن.

بەپێی یاسایەکی مێژوویی چاپاو هیچ ڕوداوێك نی‌یە لە قەوارەو قاوغێکی تەسکدا بمێنێتەوەو لە دەوروبەر دابپرێ. چ بەڵگەکانی شۆڕش‌و چ بەڵگەکانی ئینگلیزو چ لێکدانەوەی گەلێك مێژوونووس دەمێکە ئەوەیان سەلماندووە کە

١ – ڕاپەڕینە بەجەرگەکانی کوردەواریی لای خۆمان یەکێکن لەو هۆ گرنگانەی ڕێگەیان بۆ تەقینەوەی «شۆڕشی بیست» خۆش کرد

٢ – «شۆڕشی بیست» لە زۆر ناوچەی کوردەواریدا دەنگ‌و ڕەنگی دایەوە. تەنانەت هۆزی ئەوتۆ هەبوو کە هێشتا هەستی نەتەوەیی سەردارانی نەهەژاندبوو، بەڵام ئەو سەردارانەو پیاوەکانیان لەبەر گەلێك هۆ لە ئینگلیز داخ لەدڵ بوون‌و ساڵی

---

(٣٩) بڕوانە: «پێشکەوتن»، ١٩ی ئابی ١٩٢٠

(٤٠) ژمارەیەك نووسەر دەیانەوێ بەزۆر شۆڕشی بیست بئاخنە ناو قاوغێکی تەسك‌و تەنگەبەرەوە (بەونە بڕوانە: ستار جبر ناصر، هوامش علی کتاب علی الوردي لمحات اجتماعیة من تاریخ العراق الحدیث. الجزء الخامس، بغداد، ١٩٧٨، ص ٧٤–٨٥. الراصد القدمي. ثورة العشرین. البعد القومي والاهداف الوطنیة. – «العراق»، ٢٩ حزیران ١٩٧٨).

١٩٢٠ باری شلەژاویان بە هەل زانیو ئەوانیش لای خۆیانەوە بەربوونە گیانی داگیرکەر .
٣ – بزوتنەوەی نەتەوەیی عەرەب لە میسرو شامو حیجازو دوابەدوای ئەو بزوتنەوەی رزگاریخوای کەمالی‌یەکانی تورکیاو سەرکەوتنی یەکەم شۆڕشی سۆشیالیزمی لە جیهاندا دەوریان لە وریابوونەوەی ڕوناکبیرانی عیراقو ریسواکردنی دەولەتە ئیمپریالی‌یەکاندا زۆر بوو نەك کەم .

ئەو نموونەو بەلگانەی باسیان کردن هەرچەندە چمکێکن لە خەرمانێك ، بەلام پێم وایە بەسن بۆ ڕوونکردنەوەی مێژووی هۆکانی شۆڕشی بیست . دیارە هەر ڕوداوێك بەرهەمی ئەو جۆرە هۆیانە بێ دەبێ ئەنجامیشی وەك خۆی گەورەو دیار بێ .

(٢) ئەنجامەکانی شۆڕشی بیست

نەك ڕۆژی ٣٠ی حوزەیران وەك باوە . واتە ئەو ڕۆژەی شەعلان ئەبولجۆنی سەرەك هۆزی زەوالمی تێدا گیراو پیاوەکانی ئازادیانکرد ، بەلکو لە سەرەتای بەهاری سالی ١٩٢٠وە شۆڕشی گەلی عیراق دژی ئینگلیزی داگیرکەر لە بەغداو نەجەفو کەربەلاو شوێنیتر سەری دەرهێنا . لە هەموو لاوە کۆبونەوەو خۆنیشاندان دەستی پی‌کرد . سەربەخۆیی بووە دروشمی ڕۆژانەی خەباتی جەماوەر . تا دەوروبەری کۆتایی مانگی حوزەیران ڕاپەڕینی گەل لە شارەوە گەیشتە لادێو مەلبەندی هۆزە چەکدارەکانی فوراتی ناوەندو لەوێدا قۆناغێکی نوێ لە شێوازی خەباتی کۆمەلانی خەلکی ولاتدا دەستی‌پی‌کردو چەند مانگێکی خایاند . بەپێی گەلێك سەرچاوە ژمارەی ئەوانەی لە پێناوی ڕزگاری نیشتماندا پەلاماری چەکیان دا لە ١٣٠ هەزار کەس زیاتر بوو .

شۆڕشگێران توانی‌یان ژمارەیەك شارو بەشی هەرە زۆری مەلبەندەکانی فوراتی ناوەند ئازاد بکەن . نەجەف بووە بارەگای سەرکردایەتی شۆڕش . تا سەرەتای ئابی سالی ١٩٢٠ کلپەی ئاگری شۆڕش گەیشتە باقوبەو دیلتاوەو شارەبانو دەلی عەبباسو لەوێوە ئیتر بەرەو لای خۆشیان تەشەنەی کرد . هۆزی دەلۆی ناوچەی

خانەقین‌و کفری بە سەرکردایەتی کەریمی خەسرەو بەگ‌و برایم خان دەستی باشیان لە دوژمن وەشاند . هەر لەو ڕۆژانەشدا ژمارەیەك ناوچەو هۆزی‌تری کوردەواریی وەك لەیلان‌و زەنگەنەو داودەو سورچی ڕاپەڕین . هەولێر وا شڵەقا کە ئارنۆلد ویلسن ناچار بوو لەو کاتە ناسکەدا بەغدا بەجێ بهێڵێ‌و بە فڕۆکەی تایبەتی بچێتە ئەوێ.[41]

ڕاستە لەبەر گەلێك هۆ ئینگلیز توانی بە زەبری چەکی کوشندەی نوێ «شۆڕشی بیست» دابمرکێنێتەوە ، بەلاّم هەر ئەو دامرکاندنەوەیە بۆ خۆی زۆر کەوت لەسەری . ئەو سەربازو ئەفسەرانەی ئینگلیز کە لە شەڕگەکاندا کوژران یا بێ سەروشوێن مانەوە ژمارەیان ١٠٤١ کەس‌و بریندارێشیان ١٢٢٨ کەس بوو[42]

لەو کاتەدا کە لەندەن بۆ پولێك دەچو بە ئاسانا دامرکاندنەوەی «شۆڕشی بیست» نزیکەی ١٠٠ ملیۆن پاوەن لەسەری کەوت[43] کە بۆ سەرەتای بیستەکان‌و باری ئابووریی دوای شەڕ پارەیەکی یەکجار زۆر بوو . بەلاّم دوای دامرکاندنەوەی شۆڕشیش ئینگلیزەکان لەترسی بەرپابوونەوەی ناچار بوون لەشکرێکی گەورە لەناو خاکی عیراقدا بهێڵنەوە کە خەرجی زۆرو باری گران بوو . تەنها لە یەکەم ساڵی دوای دامرکاندنەوەی شۆڕشدا خەرجی ئەو لەشکرە گەیشتە نزیکەی ٢١ ملیۆن پاوەنی زێڕ[44]

گەورەیی «شۆڕشی بیست» لەوەدا خۆی نواند کە داگیرکەری ناچار کرد لە سیاسەتیدا بەرامبەر عیراق چەند هەنگاوێك بکشێتە دواوە . ئینگلیز چاك لەوە

---

(٤١) محەمەد مەحمەدی بەسیرو حەسەنی و فەیلزو وەردی و کالتوفسر هالدەین‌و ژمارەیەکی تر لە نووسەرانی خۆو بێگانە بە درێژی باسی بەسەرهاتەکانی شۆڕشیان کردووە . منیش بەپێی توانا لە کتێبەکەی ئەزمەدا ڕوداوەکانی کوردستانم ڕوون کردۆتەوە .

(٤٢) سەرچاوە ئینگلیزییەکان ١٠٤١ کوژراو و ونبووەکان دەکەن بە دوو بەشەوە : ٤٢٦ کوژراو و ٦١٥ ونبوو .

(٤٣)

P. W. Ireland, Iraq. A study in political development, London, 1937, p. 273

(٤٤) بڕوانە :

ب .م . دانتسیگ ، عیراق دوێنێ‌و ئیمڕۆ ، بە زمانی ڕووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٠ ، ل ٢٤

گەیشت کە ناتوانێ سەربەخۆیی گەلی عیراق پێ‌شێل بکات . هەر زوو هاوار لە ئەسکویثی سەرەك وەزیرانی پێشووی بەریتانیا هەڵسا و لە هۆڵی پەرلەماندا بە ئاشکرا داوای کشانەوەی قشونی وڵاتەکەی لە ویلایەتی موسل‌و بەغدا کرد . ڕۆژنامەی «ئۆبزێرڤەر»ی بەناوبانگ ڕۆژی ۲۲ی ئابی ساڵی ۱۹۲۰ دەربارەی هەمان باس نووسیویە دەڵێ

«بیرکردنەوە لەوەی ئەرکی سەرەکیی سەر شانی ئێمە داسەپاندنی یاساکانمانە بەسەر گەلێکدا کە بێ پێچ‌و پەنا تێی گەیاندووین پێویستی پێیان نی‌یە کارێکە تەنها بۆ پێکەنین دەشێ» .

هەمان ڕۆژ «سەندێی تایمس» کە ئەویش ڕۆژنامەیەکی بەناوبانگی‌تری لەندەنی‌یە ، داوای لە کاربەدەستان کرد دان بنێن بە ژێرکەوتنی سیاسەتیاندا لە عیراق‌و دەست لە یەخەی دانیشتوانی بەردەن .

هەر ڕوداوێك ئەنجامەکانی بگەنە ئەو پلەو ڕادەیە بێ‌گومان دەبێ بایەخی مێژوویشی گەورەبێ !

(۳) بایەخی «شۆڕشی بیست»

ئەوەی تاوەکو ئیستە دەربارەی هۆو ئەنجامەکانی «شۆڕشی بیست» باسمان کرد سەنگی یەکەمی کێشانی بایەخی زۆری ئەو ڕوداوە گەورەیەیە لە تۆماری مێژوودا . هەر بزوتنەوەیەکی شۆڕشگێڕانە پاڵ بنێ بە دەیان هەزار کەسەوە بچنە ناو کۆڕی خەباتەوەو بە هەزارانیان سەریانی بۆ بکەنە قوربانی دەبێ بەسەرهاتێکی مێژوویی بایەخدار بێ . زۆربەی سەرچاوەکان لەو باوەڕەدان زیانی شۆڕشگێڕان خۆی دەدا لە نزیکەی ۸٤٥۰ کوژراوو بریندار . دوور نی‌یە لێکدانەوەیەکی ورد ژمارەیەکی گەورەتر بسەلمێنێ .

بەڵگەو نیشانەکانی بایەخی زۆری «شۆڕشی بیست» لەوێدا نابڕێنەوە . «شۆڕشی بیست» یەکەم ڕوداوی گەورەی مێژووی نوێی عیراقە کە عەرەب‌و کوردو کەمینەکان‌و موسڵمانی شیعەو سونیی مەزهەب‌و گاوری لە سەنگەرێکدا کۆکردەوە . ئینگلیز لەو ڕۆژەوەی پێی نایە ناو خاکی عیراقەوە کەوتە وەشاندنی تۆوی دووبەرەکی‌و ناحەزی ، لەگەڵ ئەوەشدا ساڵی ۱۹۲۰ ئەو تۆوە بەرێکی ئەوتۆی

نەدالێ به پێچەوانەی ئارەزووی ئەفسەرانی ئینگلیزو پیلانەکانیانەوە ڕۆژی چواردەی مایسی ئەو ساڵە یەکەم کۆبونەوەی پێکەوەی ئازادیخوایانی سوننەو شیعەی بەغدایی لە مزگەوتی قوبلانیەی ناو بازاڕی بەزازەکاندا دەستی پێ‌کرد. ئەو کۆبونەوەیە ئاوی سەرەتایەکی بایەخداری لە مێژووی عیراقدا ڕشت کە ئەوسا هەموو دڵسۆزێکی تێگەیشتوو تینوی بوو. ئیتر هەر ئەوەندەت دەزانی دانیشتوانی ئەمبەرو ئەوبەری بەغدا لە کۆبونەوەیەکی گەورەدا تێکەڵ دەبوونو هەمویان بە یەك دەنگ داوای خۆبوونو ئازادی‌یان دەکرد

لەوەیش زیاتر. لەو ڕۆژانەدا هەر ئەوەندە نیشتمانپەروەرانی بەغدا هەستیان کرد کاربەدەستان پیلانێکیان بەدەستەوەیە بۆ لێدانی ئاهەنگێکی ئایینی گاوران لە ڕێگەی دوو سێ کرێگرتەی موسڵمانەوە یەکسەر ژمارەیەکی زۆریان کۆبونەوەو بە ئاڵای سەوزو گوڵاوەوە ڕوویان کردە کڵێسەی کلدانەکانو لەوێ تێکەڵی برا گاورەکانیان بوونو وەك یەك کەوتنە زیکرو تەهلیلە بۆ عیساو محەمەدو هاوار بۆ سەرفرازی گەلو نیشتمان.

دیسان لەوەیش زیاتر یەکێك لە ڕاپۆرتە نهێنیەکانی ئەوسای پۆلیسی بەغدا باسی ئەوە دەکات چۆن «گوتەبێژی شۆڕش» محەمەد مەهدی بەسیر[45] لە کاتی کۆبونەوەی شەوی شازدەی حوزەیراندا لە مزگەوتی سەید سوڵتان عەلی خەڵکی بەغدای هان دەدا «جووەکان لەوە دڵنیا بکەن کە کەس توخنی دوکانەکانیان ناکەوێ!»

«شۆڕشی بیست» یەکەم بزوتنەوەی شۆڕشگێڕانەی ڕێکخراوی هەموو گەلی عیراق بوو لە پێناوی سەربەخۆییدا کە سەرکردایەتی و دەزگای کارگێڕی و سەربازی و ئۆرگانو چاپەمەنیی تایبەتی خۆی هەبو. «الفرات» و «الاستقلال» لاپەڕەیەکی یەکجار دیارو پرشنگدارن لە هەموو مێژووی ڕۆژنامەنووسیی عیراقدا[46]

---

(٤٥) «گوتەبێژی شۆڕش» بووە نازناوی محەمەد مەهدی بەسیر کە یەکێك بوو لە ڕابەرە خوێن گەرمەکانی جەماوەری شۆڕش لە بەغدا. مامۆستا «رفیق حلمی» لە «یادداشت»دا بەرز نرخاندویە

(٤٦) بۆ درێژەی ئەوباسە بڕوانە ئەو وتارەی بە ناوی «من تأريخ صحافة ثورة العشرين» مەوە لە لاپەڕە ٣٥-٧٠ی گۆڤاری «دراسات في التأريخ والآثار» (بغداد - العدد الثاني - ١٩٨٢)دا بڵاوم کردۆتەوە.

وێرای هەموو ئەوانەی باسمان کردن مێژوونووسە پێشکەوتنخوازەکان لەو باوەڕەدان کە «شۆڕشی بیست» بووە بەردی بناغەی یەکیەتی خەباتی هاوبەشی کوردو عەرەب دژی داگیرکەرو بەو جۆرە ڕێگەی بۆ بەرزبونەوەی دەرکی سیاسی جەماوەری هەردوو لایان خۆش کرد بەوەی باشتر تێگەیشتن کە دوژمنیان یەکە[47]

هەرچەندە دوژمن توانیی «شۆڕشی بیست» لە خوێندا بگەوزێنێ ، بەلام هەمان کات ناچاریش بوو لە ئەنجامی فشاری ئەوو ترسی هەڵدانەوەی مل بۆ ژمارەیەك لە داخوازییەکانی ئەوسای گەلی عیراق بدات. گۆڕینی ئانۆلد ویلسن کە عیراقییەکان لە هەموو کاربەدەستێکی ئینگلیز زیاتر لێی داخ لەدڵ بوونو ناردنی پێرسی کۆکس بۆ بەغدا لە گەرمەی شۆڕشدا جۆرە کشانەوەیەکی تەکتیکی بوو کە ئینگلیزەکان بەر لە بەرپابونی ئاگری «شۆڕشی بیست» بە بیریاندا نەدەهات . دوور نییە درەنگو زوو یەکێك لە کوڕانی حسەینی شەریفی مەککە ببوایەتە پاشای عیراق ، بەلام گومان لەوەش ناکرێ کە ئینگلیزەکان بەهۆی شۆڕشی بیستەوە بە پەلە تاجو تەختی شاهییان پێشکەش بە فەیسەڵی یەکەم کرد ، چونکە ئەوان هاتنە سەر ئەو بیرەی دەبێ عیراق لە ڕێگەی «پاشایەكو هەزار شێخەوە» بیرێ بەڕێوە نەك بەهۆی لەشکرێکی گەورەوە کە ئەرکی لەسەر باجدەری بەریتانیایی زۆر دەکەوت .

لە ڕۆژانی یەکەمی بەرپابونییەوە «شۆڕشی بیست» لە سەرانسەری عیراقو ڕۆژهەلاتی ناوەڕاستو کۆڕە سیاسییەکانی ئەورووپاو ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکادا دەنگی دایەوە . وەك دیمان هەواڵەکانی شۆڕش زۆر بە خێرایی گەیشتنە ناو هۆڵە سیاسییەکانو سەر لاپەڕەی ڕۆژنامەکانی لەندەن . ئارشیفە تایبەتییەکانی ئینگلتەرەو فەرەنسەو هندستان بە سەدان بەڵگەو ڕاپۆرتی نهێنییان دەربارەی زۆر لایەنی شۆڕش تێدایە کە بە داخەوە تاوەکو ئێستەش بە دەگمەن دەستی مێژوونووسانیان گەیشتوێ .

---

(47) بڕوانە

«عیراق هاوچەرخ» ، نووسینی دەستەیەك ڕۆژهەلاتناس ، بە زمانی ڕووسی ، موسکۆ ، ١٩٦٦ ، ل ١٣٥ .

(Iraqi Review), Vol. 1, No 6, July 2, 1959 P.3.

پێم وایە بەپێی تەرازوی شوێن سەنگی «شۆڕشی بیست» بۆ مێژووی هاوچەرخی عیراق لە سەنگی شۆڕشی ساڵی ١٧٨٩ بۆ مێژووی نوێی فەرەنسە کەمتر نی‌بە، بۆیەکا بە دڵنیایی‌یەوە دەڵێم ئەوی ئێمە تاوەکو ئێستە بۆ «شۆڕشی بیست» مان کردووە زۆر لە بایەخی ڕاستەقینەی خۆی کەمترە.

باسی یازدەمین

دەربارەی راپەرینەگەورەکەی کانوونی دا

۱۹٤۸ و شوێنی گەلی کورد لەو راپەڕ

مێژووی نوێ و هاوچەرخی عیراق پڕی یە لە لاپەڕەی خەباتی خوێناوی دژی داگیرکەری بێگانەو کۆنەپەرستی ی ناوخۆ[*] یەکێك لەو لاپەڕە پیرۆزانە ڕاپەڕینە گەورەکەی کانوونی دووەمی ساڵی (١٩٤٨)ە کە ئێمڕۆکە ، لە هەر کاتێك زیاتر ، پێویستمان بەوەیە کەڵك لە دەرسە مێژوویی یە گەورەکانی وەربگرین و بە شێوەیەکی زانستی یانەی قووڵ لێیان بکۆڵینەوە .

بۆ ئەوەی بتوانین بە شێوەکی دروست چوارچێوەی ڕاپەڕینی کانوون دیار بکەین پێویستە چاوێك بەو ئاڵ وگۆڕە گەورانەدا بخشێنین کە ڕۆژگاری شەڕی دووەمی جیهان و ساڵەکانی دوای ئەو شێوازو ناوەڕۆکی خەباتی ڕزگاریخواو ژیانی کۆمەلایەتی ی عیراقی یەکانیان گرتەوە .

بە ماوەیەکی زۆر بەر لە شەڕی یەکەم دەرەبەگی وەك ڕژێمێکی ئابووری و کۆمەلایەتی کەوتبووە هەرەس هێنان و بووبووە کۆسپ لەبەر دەم پێشکەوتنی هێزو ئەمرازی بەرهەم هێناندا ، هیچ نەبێت بەهۆی کەمتەرخەمی و بیرتەسکی ی نوێنەرانی یەوە لە لایەکەوەو ، لە لایەکی تریشەوە لەبەر ئەوەی شێوازی پێوەندیی بەرهەم هێنانی ئەم ڕژێمە کارێکی وای نەکردبوو ئەوەندە لە دەست جوتیارو خاوەن زەوی یە بچوکەکاندا بمێنێتەوە کە لە ژیانی کولەمەرگی خۆیان زیاد بێت و بتوانن ئەو زیادی یە بۆ پەرەپێدان و پێشخستنی ئەمرازی کاریان تەرخان بکەن . لەگەڵ ئەوەش عوسمانی یەکان و دوای ئەوان ئینگلیزەکان لەبەر خۆیان گەلێك لایەنی ئەو ڕژێمەیان

(*) لە گۆڤاری «برایەتی» ، ژمارە ١١ ، ساڵی ١ ، خولی دووەم ، ئازەرماسی شوباتی ١٩٧١ ، ل ٤-١٥دا بلاوکراوەتەوە .

ڕاگرت ، جێ‌پێی قایم‌و دەسەڵاتیان زیاتر کرد . ئەمە دەمێك ساڵ بوو جۆرە ناکۆکی‌یەکی لە نێوان ئاغاو جوتیاردا ، دروست کردبوو .

لەبەر چەند هۆیەك لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهان‌و دوای ئەو شەڕە چەوساندنەوەی دەرەبەگی لە جاران زیاتر بوو ، ئەمەش بووە هۆی قووڵ‌بوونەوەی ناکۆکی نێوان زەویدارو جوتیار، ئەمیان کەوتە ئەوەی دوژمنی ڕاستەقینەی خۆی تەنها لە داگیرکەری بێگانەدا نەبینێت ، بەڵکو هەمان کات لە چەوسێنەرەکەی خۆشیدا ببینێت . ئەنجامی سیاسی‌ی ئەم دیاردەیەش بۆ دوارۆژ کەم نەبوو .

بەڵام لەوەیش گەورەتر ئەو ئاڵ‌و گۆڕە گرنگانە بوون کە لە شارەکاندا هەمان کات ڕوویان داو بوونە هۆی ئەوەی ژیانی کۆمەڵایەتی‌و خەباتی نەتەوەیی عیراقی‌یەکان بچنە ناو چوارچێوەیەکی نوێوە . دوای شەڕی یەکەم‌و بە تایبەتی لە کۆتایی بیستەکانەوە پیشەسازی‌ی نیشتمانی کەوتە گەشەکردن . هەنگاوی گەورەی داهاتووی بەرەوپێش چوونی پیشەسازی‌ی نیشتمانی بەر ساڵەکانی شەڕی دووەمی جیهان کەوت ، ئەو کاتەی دابڕینی عیراق لە بازارە سەرمایەداری‌یەکان بەهۆی بارو دۆخی شەڕەوە بووە مەرجێکی لەبار بۆ ئەوەی پارەدارانی شارە گەورەکان بە دڵنیایی‌یەوە بێنە مەیدانی بەرهەم‌هێنانی پیشەسازی‌یەوە . ئەنجامیش سەنگی بۆرجوازی‌ی نیشتمانی چ لە ژیانی ئابووری‌و چ لە ژیانی سیاسی‌ی وڵاتدا لە جاران زۆرتر بوو .

هەر ئەو دیاردەیەش لە لایەکی‌ترەوە بووە هۆی پەرەسەندنی چینی کرێکار . وێڕای ئەوە چەند هۆیەکی تایبەتی‌ی کارێکی ئەوتۆیان کرد سەنگی ئەم چینە لە چەند ڕوویەکەوە تەنانەت لە سەنگی چینی بۆرجوازی‌ی نیشتمانیش زیاتر بێت . بە وێنە لە ساڵەکانی شەڕی دووەمی جیهاندا ژمارەی تەنها ئەو کرێکارانەی لە بنکە سوپایی‌یەکانی ئینگلیزەکاندا کاریان دەکرد خۆی دەدا لە ٧٠ هەزار کەسێك کە لە ٣٥٪ی هەموو ئەو کرێکارانەیان پێك دەهێنا کە بە کاری پیشەسازی‌ی هەمەجۆرەوە خەریك بوون[١]

---

(١) بڕوانە
.(Kingdom of Iraq) , by a committee of Officials , Baltimore , 1946 , P . 108

هەروەها بڕوانە :
«الشرارة» ، العدد الثامن ، حزيران ١٩٤٤ ، ص ٢

بەلاّم لەوەیش گرنگتر ئەو ئاڵ‌و گۆڕە قووڵە بوو کە لە سەرەتای سی‌یەکانەوە لە ناوەرۆك‌و جۆری بیرکردنەوەو بزوتنەوەی ئەم چینە گەورەیەی کۆمەڵدا دەستی پی‌کردبوو . لە سەرەتای دروست‌بوونی‌یەوە تاوەکو ناوەندی سی‌یەکان ئەم بەشەی کۆمەلّ بریتی بوو تەنها لە «چینێك لە خۆیدا» (Class in itself) ، واتە چینێکی پێك‌دەهێناو بەس ، ئەگینا جلەوی کاری لە رووی سیاسی‌و کۆمەلاّیەتی‌یەوە بە دەست چینە نیشتمانی‌یەکانی‌ترەوە بوو . بگرە تەنانەت فەرمانڕەوایانی ئەو ڕۆژگارەش دەیانویست کەڵکی لی‌وەربگرن‌و گەر بتوانن بیکەنە داردەستی خۆیان . لە خۆوە نەبوو لە کۆتایی بیستەکاندا یەکێکی وەك جەعفەر عەسکەری چەند جارێك بووە «نوێنەرەی کرێکارانی عیراق لەبەر دەمی دەزگاکانی کۆمەڵەی گەلاندا . لە ناوەندی سی‌یەکانەوە ئەمە بە جارێك گۆڕرا ، ئەوەبوو وردە وردە کرێکارانی عیراق چوونە قالّبی چینێکەوە بۆ خۆیان (Class for itself)[٢]

ئەنجامی ئەم ئاڵ‌وگۆڕە لە ساڵەکانی شەڕی دووەمی جیهاندا بە ڕوونی دەرکەوت‌و خۆی لە زنجیرەیەك مانگرتن‌و دروشمەکانیاندا نواند . دوای شەڕیش بە ماوەیەکی کەم مانگرتنە گەورەکەی گاورباغی کە سەرەتای هاوینی ساڵی ١٩٤٦ قەوما بە تەواوی نیشانی دا چۆن کرێکارانی عیراق بە یەکجاری بوونەتە چینێك بۆ خۆیان .

ئەم جۆرە گۆڕرانە هەمیشە ئەنجامی گەورەی بەدەمەوە بووە ، بەتایبەتی بە نیسبەت بزوتنەوەی ڕزگاریخوای هەر کۆمەڵێکەوە بێت . بە نیسبەت ئەو

(٢) «چین لە خۆداو «چین بۆ خۆە دوو زاراوی زانستین کە تاوەکو ئێستە لە زمانی کوردی‌و پێم وایە لە زمانی عەرەبیشدا بەکار نەهێنراون . هەموو چینێکی کرێکار لە سەرەتای دروست‌بوونی‌یەوە بۆ ماوەیەکی زۆر ئەندامانی پەرش‌و بلاّو دەبن ، هەست بە ئەرکە کۆمەلاّیەتی‌و سیاسی‌یەکانی سەر شانیان ناکەن ، بەڵکە سەرنج بەرامبەر چینی سەرمایەدارو ڕژێمی سەرمایەداری کزیان ناکاتەوەو بزوتنەوەو ڕابەرینەکانیان عەفەوی دەبێت‌و تەنانەت زۆر جار جڵەوی کارو چالاکی‌یان بە دەست دەستەو چینەکانی‌ترەوە دەبێت . لەو قۆناغەدا چینی کرێکار بریتی‌یە تەنها لە «چینێك لە خۆیدا» , بەلاّم دوای ئەوەی ئەمانە هەموو دەگۆڕرێن‌و کرێکاران وایان لی‌دێت هەست بە ئەرکە کۆمەلاّیەتی‌و سیاسی‌یەکانی سەر شانیان‌و سەنگی تەواوی خۆیان لە ناو کۆمەڵدا بکەن ، ئەوسا کە چینەکەیان دەگۆڕێت‌و دەبێتە «چینێك بۆ خۆی» ، واتە لەوە قۆناغی دەبێت کە داردەستی کەس نێت‌و ئیتر بۆ خۆی دەجەنگێ .

کۆمەڵانەشەوە کە لە نەتەوەیەك زیاتر پێکهاتوون ئەم گۆڕانە بۆیان دەبێتە مای
کزبوونی دووبەرەکی‌و ناکۆکی نەتەوەیی لە ناویاندا ، بە تایبەتی لە ناو چ
چەوساوەکانیاندا .

بەم جۆرە ئەو کاتەی شەری دووەمی جیهان تەواو بوو سەنگ‌و تەرازو
پێوەندی چینایەتی لە ناو کۆمەڵگای عیراقیدا گەیشتبووە ڕادەی گەیاندنی مەر
ئاڵ‌و گۆڕی سیاسی‌ی گەورە . ئەو بارو دۆخەش کە ڕوخاندنی بەرەی فاشیزم لەگ
خۆی بۆ سەرانسەری جیهانی هێنا بووە هۆیەکی یاریدەری گرنگ بۆ
کاربەدەستان ناچار بوون تا ڕادەیەك مل بۆ داخوازی‌یە دیموکراتی‌یەکانی گەل بدە
ڕۆژی ٢٣ی شوباتی ساڵی ١٩٤٦ تۆفیق سوێدی یەکەم وەزارەتی دوای شە
دامەزراند کە دوو نوێنەری بۆرجوازی نیشتمانی تێیدا بەشدار بوون ، یەکەمیان سە
ساڵح کە بووە وەزیری ناوخۆو دووەمیان عەبدولوەهاب مەحمود کە بووە وەزە
دارایی .

لەو بەرنامەیەدا کە سەرەك وەزیران ڕۆژی پێنجی مارت بڵاوی‌کردەوە م
گەلێك گفتی سیاسی‌و ئابووری‌ی دایە کۆمەڵانی خەڵك ، کە یەکێکیان دەستکاری
پەیمانی ساڵی ١٩٣٠ی نێوان عیراق‌و بەریتانیا بوو بە جۆرێك لەگەڵ «بارودۆ
نوێی جیهان‌و پێرەوی کۆمەڵی نەتەوە یەکگرتووەکاندا» بگونجێت . گفتێکی ت
بەرنامەکە دابەش‌کردنی زەوی‌وزاری میری بوو بەسەر وەرزێرو جوتیارانی وڵاتد
کابینەی نوێ بەر لەوەی مانگێك بەسەر دامەزرانیدا تێپەرێت بریاری لابر
حوکمی عورفی‌ی دا کە لە حوزەیرانی ساڵی ١٩٤١وە دانرابوو . هەمان کا
ڕەقابەی سەر چاپەمەنی‌و پۆستەش لابرا .

گەورەترین دەسکەوتی ئەو ڕۆژگارە بڕیاری ڕێگە دانی دامەزراندنی پێنج پا
ئاشکرا بوو بەم ناوانەوە : «الشعب» (گەل) ، «الاتحاد الوطني» (یەکی
نیشتمانی) ، «الوطني الدیمقراطي» (نیشتمانی دیموکراسی) ، «الاحر
(ئازادیخوازان) ، «الاستقلال» ، (خۆبوون) . دوای ئەوەی ڕۆژی دووی نیس
١٩٤٦ بە ڕەسمی ڕێگەی ئەم پارتی‌یانە درا ئیتر خوێن ڕژایە ژیانی سیاسی‌ی وڵاتەو
هەر یەکەیان مافی ئەوەی پێ درا ئۆرگان‌و چاپەمەنی‌ی تایبەتی‌ی خۆی هەبێ

هەموویشیان بەپێی بۆچوونیان بوونە دەربڕی خواستەکانی گەل کە لەو سەردەمەدا لە هەر شت زیاتر داوای لابردنی پەیمانی ساڵی ١٩٣٠ی دەکرد . داوای بێوچانو فراوانی کۆمەڵانی خەڵك حوکمەتی ناچار کرد لیژنەیەکی تایبەتی بۆ لێدوانی ئەم باسە دابنێت .

کەواتە یەکسەر دوای تەواو بوونی شەڕی دووەمی جیهان سەرەتای ئەوە دەرکەوت چۆن خەباتی بێ وچانی گەل خەریکە ڕێڕەوێکی نوێ لە سیاسەتی ناوخۆو دەرەوەی عیراقدا بهێنێتە ئاراوە . لە کاتێکدا ئینگلیزەکان عیراقیان بۆ شتێکی تر بنیات نابوو . ئەوان دەیانویست لە جیهانی دوای شەڕدا عیراق بە یەکجاری بکەنە بنکەی قایمی بلاوکردنەوەی دەسەلاتیانو پاراستنی بەرژەوەندییە ئابورییەکانیان لە سەرانسەری ڕۆژهەلاتی نزیكو ناوەڕاستدا . بۆیەکا چ خۆیانو چ کۆنەپەرستانی ناوخۆ بە چاوی گومانو ترسەوە سەیری ئاسۆی سیاسیی نوێی عیراقیان دەکردو سوور بوون لەسەر ئەوەی پێویستە بە زووترین کات دەرگای قەفەسەکان داخەنەوە . دوای ئەو زنجیرە کۆبوونەوەیەی سەرۆکانی دەوڵەتە عەرەبەکان بەهارو سەرەتای هاوینی ١٩٤٦ کردیان ئەو کارە بووە ئەرکێکی پەلەی سەر شانی کۆنەپەرستانی عیراق

باری ژیانی سیاسیو کۆمەلایەتی ئەو ڕۆژگارەی عیراقو بەر لە هەر شتێك پەیوەندیی نێوان هێزو چینە نیشتمانییەکان ، تا ڕادەیەکی زۆر ئەرکی سەر شانی کۆنەپەرستانی عیراق ئاسان کرد . جارێکا هەر ولاتێك لە نەتەوەیەك زیاتر پێکهاتبێت پێویستە نیشتمانپەروەرانی دلسۆزانە هەول بدەن یەکیەتی نیشتمانی بکەنە بناغەی هەموو ئالوگۆڕێکی سیاسیی قوول . کەچی کاتێك شەڕی دووەمی جیهان تەواو بوو بە هۆی سیاسەتی دووربینی ئینگلیزەکانەوە هێشتا یەکیەتییەکی وا لە زەمینەی عیراقدا لە ئارادا نەبوو . سەرەڕای ئەوە هەموو هێزە نیشتمانییەکانی ئەو سەردەمە بە قوولی لە بایەخی یەکیەتییەکی لەو جۆرە ئەنەگەیشتبوون . وەك بەڵگە دەڵێین هەرچەندە کاربەدەستانی ئەوسای عیراق بە دەستی ئەنقەست گەلی کوردیان لە مافە سیاسییە ڕەواکانی بێبەریی کردبوو ، کەچی هیچ کامێك لەو پێنج پارتییەی ناومان هێنان نە لە پرۆگرامو نە لە کاری ڕۆژانەیاندا بایەخێکی ئەوتۆیان نە ئەدا بە

مەسەلەی کورد ، ڕاستیەکەشی نەیاندەتوانی چوارچێوەی پێویستی ئەو مەسەلەیە دی بکەن . پارتی ئازادیخواهان (الاحرار) کە نیشتمانپەروەرێکی ناسراوی لیبرالی ئە ڕۆژگارە سەرۆکی بوو بە جارێك گەلی کوردی خستبووە پشت گوێ . لەوەیش خراپتر ئەوە بوو کە پارتی خۆیبون (الاستقلال) گەلی کوردی کردبووە یەکێك دکۆسپەکانی جێ بەجێکردنی یەکیەتی عەرەب[3] ئەم جۆرە هەڵوەست سەرنجە کورتبینە کارێکی ئەوتۆی کرد هیچ کامێك لە پارتیە ئاشکراکانی دوا: شەڕ نەتوانێت بنکەیەك بۆ خۆی لە ناو کوردا دابمەزرێنێت ، ئەوەی کاری کردە سە سەنگ و توانای سیاسی یان .

لەولاشەوە پێوەندیی نێوان هێزو چینە نیشتمانی یەکان لەوە باشتر نەبوو . لی بەر: کردنی بەشێك لەو چینانە لە مافی سیاسی بە لای بۆرجوازی نیشتمانی یەوە کارێکی ڕەواو بەجێ بوو ، بۆیەکا لەو بارەیەوە ورتەی لە دەم نەهاتە دەرەوە . ئەمانە لەگەڵ چەند هۆیەکی تردا ، کارێکی ئەوتۆیان کرد فەرمانڕەوایان بتوانن زۆر زو دەست لە دەسکەوتە سەرەتایی یەکانی گەل بووەشێنن . بۆ ئەوەی هیچ نەبێت خۆیا لە وەزیرە نیشتمانپەروەرەکان قوتار بکەن ڕۆژی ٣٠ی مایسی ساڵی ١٩٤٦ تۆفی سویدی یان ناچار کرد واز لە حوکم بهێنێت . پاش دوو ڕۆژ دامەزراندنی کابینە: نوێ بە ئەرشەد عومەری سپێردرا کە یەکێك بوو لە پیاوە سیاسی یە نەویستەکان دوژمنێکی ناسراوی هێزە دیموکراسی یەکان . دامەزراندنی وەزارەتی نوێ سەرەتا: هێرشی گەورەی کۆنەپەرستی بوو بۆ سەر گەل . هەمووی بەسەر یەکەوە چو حەفتەی پێ نەچوو کاتێك پۆلیس گوللە بارانی خۆپیشاندانێکی گەورەی لە بەغا کرد[4] . ٥ کەس کوژران و ژمارەیەکی زۆریش بریندار بوون . دوابەدوای ئەمەش دوو حەفتە کارەساتە خوێناوی یەکەی گاورباغی قەوماو ئەمیش بووە هۆی کوشتن بریندارکردنی ژمارەیەکی زۆر لە کرێکارانی نەوتی کەرکوك .

---

(٣) بڕوانە :

محمد مهدي كبه . مذكراتي في صميم الاحداث (١٩١٨– ١٩٥٨) . بيروت ١٩٦٥ ١٩٩

(٤) نیشتمانپەروەرانی پایتەخت ڕۆژی ٢٨ی حوزەیرانی ١٩٤٦ ئەو خۆپیشاندانەیان ڕێکخست .

ئەم لێدانانە کاری مەبەستدارو لێ‌کۆڵراوە بون . دەبوو ئەو جۆرە تاڵ‌وگۆڕەی لەپڕ سەری دەرهێنا زیندەبەچاڵ بکرێت‌و عیراق لە جاران توندتر بە ڕەورەوەی نیازەکانی لەندەنەوە ببەسترێتەوەو بکرێتە بنکەی سەرەکی‌ی هێرش بۆ سەر هەموو بزوتنەوەی ڕزگاریخوای نەتەوەیی گەلانی ڕۆژهەڵاتی نزیك‌و ناوەڕاست . جێ بەجێ‌کردنی ئەم مەبەستە وێڕای لێدانی هێزە دیموکراس خوازەکان پێویستیشی بە پەیمانێکی نوێ بوو بۆ پڕکردنەوەی ئەو کەلێن‌و کەلەبەرانەی لە پەیمانی ١٩٣٠دا دەرکەوتن ، بە تایبەتی دوای بەرپابوونی ڕاپەڕینی مایسی ١٩٤١ . جێ بەجێ‌کردنی ئەم ئەرکە ، وەك چاوەڕوان دەکرا ، کەوتە ئەستۆی نوری سەعیدی شارەزا کە ڕۆژی ٢١ی تەشرینی دووەمی ساڵی ١٩٤٦ دامەزراندنی وەزارەتێکی نوێی پێ سپێردرا . نوری سەعیدیش کە کەم زۆرزانی وەك خۆی لە هەموو ڕۆژهەڵاتدا هەبوو ، ویستی هەموو زروفێکی پێویست بۆ بەستنی پەیمانی نوێ ئامادە بکات ، بەڵام مۆرکردنەکەی بخاتە ئەستۆی سیاسی‌یەکی‌تر ، چونکە ئەو باش لەوە گەیشتبوو بەستنی پەیمانی ١٩٣٠ تا چ ڕادەیەك لەبەر چاوی هەموانی خست . جگە لەوە ئەگەر پەیمانی ١٩٣٠ لابردنی ئیتیداب‌و وەرگرتنی عیراق لە کۆمەڵەی گەلاندا بە دەمەوە بوو ، خۆ ئەو پەیمانە نوێیەی کۆنەپەرستان‌و ئینگلیز دەیانەوێت لە کۆت‌و زنجیر بەولاوە هیچی‌تری تایبێت تێدا بێت . هەمان کات نوری سەعید باش لەوەیش گەیشتبوو کە ڕای گشتی‌ی ناوەندی چلەکان جیاوازی‌ی لەگەڵ ڕای گشتی‌ی سەرەتای سی‌یەکاندا یەکجار زۆرەو هیچ دوور نی‌یە ئەنجام ڕیسەکەی ببێتەوە بە خوری . لەبەر ئەوە هەر ئەوەندە چەند هەنگاوێکی‌تری دژی دەسکەوتە دیموکراسی‌یەکانی گەل نا دەستی لە کار هەڵگرت‌و کارێکی ئەوتۆی کرد دامەزراندنی وەزارەتی نوێ بە ساڵح جەبر بسپێردرێت .

مارتی ساڵی ١٩٤٧ ساڵح جەبر وەزارەتی نوێی دامەزراندو هەر لە سەرەتاوە هەموو توانای خۆی بۆ ئەوە تەرخان‌کرد کە ڕۆژێك زووتر ئەو پەیمانەی لەندەن دەیویست مۆر بکرێت . لە ڕۆژی ٢٢ی تەشرینی دووەمی ساڵی ١٩٤٧وە سەرەتا لە باڵوێزخانەی بەریتانی لە بەغداو ، دوایش لە کۆشکی شاهانە «نوێنەرانی» عیراق‌و بەریتانیا چەند جارێك بە نهێنی کۆبونەوە مەبەستی ئەو کۆبونەوانە ، کە تا

ڕۆژی ٤ی کانوونی یەکەمیان خاپاند ، دیارکردنی ناوەڕۆك‌و چوارچێوەی پەیمانی نوێ‌و جۆری مۆرکردنی بوو . ڕۆژی ٤ی کانوونی دووەمی ساڵی داهاتو ، واتە پاش مانگێك ،لە بەغدا ناوی ئەندامانی ئەو وەفدە بڵاوکرایەوە کە دەبوو بچێتە لەندەن «بۆ بەستنی پەیمانێکی نوێ لەبریتی پەیمانی ١٩٣٠» . وەفدەکە بە سەرۆکایەتی ساڵح جەبرو ئەندامەتی نوری سەعیدو وەزیری هەندەران فازیل جەمالی‌و وەزیری بەرگری شاکیر وادی‌و چەند کەسانێکی‌تر بوو . دەستوبرد ئەم وەفدە بەرەو لەندەن کەوتە ڕێ‌و ڕۆژی ١٥ی کانوونی دووەمی ١٩٤٨ لە بەندەری پۆرتسمۆث ، کە کەوتۆتە باشووری بەریتانیاوە ، لەگەڵ نوێنەرانی لەندەندا ئەو پەیمانەی گەڵاڵە کرابوو مۆری کردو بەو جۆرە ناوی لە مێژووی هاوچەرخی عیراقدا بووە «پەیمانی پۆرتسمۆث» .

«پەیمانی پۆرتسمۆث» تەنانەت بە نیسبەت پەیمانی ساڵی ١٩٣٠ شەوە هەنگاوێك بوو بۆ دواوە ، چونکە ئەویان عیراقی توندتر بە بەریتانیاوە دەبەست . ئەگەر بەپێی پەیمانی سی ئینگلیز تەنها لە کاتی شەڕدا مافی ئەوەی هەبوو لەشکری خۆی بهێنێتە ناو خاکی عیراقەوە ، ئەوا بەپێی «پەیمانی پۆرتسمۆث» ئینگلیز ئەو مافەی لە کاتی «مەترسی پەیدابوونی شەڕیشدا» وەرگرت ، واتە هەر کاتێك لەندەن بیویستایە بە هەر بیانویەکەوە بۆی هەبوو لەشکر ڕەوانە بکاتە عیراق . بەپێی بەندی یەکەمی «پۆرتسمۆث» سەرانسەری خاکی عیراق بۆ ماوەی ٢٠ ساڵی ڕەبەق بووە بنکەیەکی بەریتانی ڕووت . بەندەکانی‌تری « پەیمانی پۆرتسمۆث » کلیلی زۆر لایەنی ژیانی سیاسی‌و ئابووری‌و کاروباری سوپای دابووە دەست ئینگلیز[٥]

هەواڵی بەستنی «پەیمانی پۆرتسمۆث» هەموو عیراقی بە جارێك خرۆشاند . بە هەزاران خۆنیشاندەر ڕژانە سەر شەقامی شارە گەورەکان‌و نارەزایی گەل زۆر بە خێرایی گەیشتە پلەی ڕاپەڕینێکی گەورەو ڕێك‌وپێك کە جڵەوی سەرکردایەتی بە دەست هێزە نیشتمانی‌یە نهێنی‌و ئاشکراکانەوە بوو .

گەلی کورد زۆر بە گەرمی تێکەڵی ئەم ڕاپەڕینە بوو . نیشتمانپەروەرانی کوردی بەغدا هەر لە سەرەتاوە شان بە شانی دانیشتوانی پایتەخت ڕژانە سەر شەقامەکانی

(٥) دەربارەی دەقی بەندەکانی «پەیمانی پۆرتسمۆث» بروانە :

عبدالرزاق الحسني . تاريخ الوزارات العراقية . الجزء السابع . صيدا . ١٩٦٨ ، ص ٢٣٣ - ٢٣٩

شار . له بەغدا پارتی دیموکراتی کوردستان‌و حیزبی کۆمۆنیست‌و حیزبی شەعب کۆمیتەیەکی سێ قۆڵیی تایەتی‌یان دامەزراند کە ئەرکی سەرپەرشتی‌و ڕێکخستنی خەباتی گەل‌و دیارکردنی دروشمە گەورەکانی خەباتی ئەم قۆناغەی کەوتە ئەستۆ. ئەمانە ئەو دروشمە سەرەکی‌یانەن کە کۆمیتەی ناوبراو دایەزراندن :

«پوچ‌کردنەوەی پەیمانی پۆرتسموث» ، «ڕوخاندنی حوکمەتی ساڵح جەبر» ، «هەڵبژاردنی ئازادی نوێنەرانی گەل» ، «دانی مافە دیموکراسی‌یەکان» ، «نەهێشتنی گرانی» .

جگە لەم دروشمانە لە کاتی ڕوداوەکانی ڕاپەڕینەکە خۆیدا چەند دروشمێکی‌تر بەرزکرانەوە ، کە بەشێکیان پێوەندیدار بوون بە مافە نەتەوەیی‌یەکانی گەلی کوردەوە . لۆنگریگ بە شێوازە ژەهراوی‌یەکەی خۆی ئەم ئاڵۆگۆڕە شۆڕشگێڕی‌یەی نرخاندووەو دەڵێت

«ئەو پەیمانە بەهێزەی ساڵی ١٩٤٨ لە نێوان نەتەوەپەرستان‌و کۆمونیستانی کوردی سەر بە ڕووسدا بەسترا .. ئاژاوەیەکی بێ‌کۆتایی لە سەر شەقام‌و قوتابخانەکانی شاری سلێمانیدا نایەوە»[٦]

هێزە نیشتمانی‌یەکانی‌تریش دوورەپەرێز نەوەستان . هێشتا وەفدەکەی ساڵح جەبر نەچوبووە لەندەن کاتێك پارتی‌یانی «وطني – دیمقراطی» و «ئیستیقلال» و «ئەحرار» بەیاننامەیەکی سێ قۆڵی‌یان بلاوکردەوە کە تێیدا داوای لابردنی پەیمانی ساڵی ١٩٣٠یان کردو ڕایانگەیاند حوکمەتی ساڵح جەبر هیچ کاتێك مافی ئەوەی نی‌یە بە ناوی گەلی عیراقەوە پەیمانێکی نوێ لەگەڵ بەریتانیادا ببەستێت[٧]

تەقینەوەی گەورەی جەماوەری عیراق لەو ڕۆژەوە دەستی پێ‌کرد کە فازیل جەمالی‌ی وەزیری هەندەران لە لەندەنەوە هەواڵی دەست‌پێ‌کردنی «گفتوگۆیەکی

---

(٦)
S.H.Longrigg , Iraq 1900 to 1950 , London , 1953, P . 353.

(٧) بروانە :
«صوت الاحرار» (جریدة) . بغداد . ١ و ٢ کانون الثاني ١٩٤٨ . محمد مهدي کبه . المصدر السابق . ص ٢٢٥ – ٢٢٦

گرنگی» لە نێوان بەریتانیاو عیراقدا ڕاگەیاند. بۆ ڕۆژی داهاتوو، کە دەیکرد چواری کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٤٨[٨]، شاری بەغدا بە جارێك خرۆشا هە ئەو ڕۆژەش، لەسەر فەرمانی سەرەك وەزیران، پۆلیس بەربوونە گیانی خۆنیشاندەرانی پایتەخت. بۆ ڕۆژی داهاتو کاربەدەستان کۆلێجی حقوقیان بە» بیانووەوە داخست کە گوایە بیروباوەڕی گێرەشێوێن لە ناو قوتابیانیدا باوە.

ئەم ڕوداوانەی بەغدا وەزارەتی ساڵح جەبریان لە بەستنی پەیمانێکی نوێ پاشگەز نەکردەوە. ڕۆژی پێنجی کانوونی دووەم ئەندامانی وەفدی «عیراق» بە فڕۆکەیەکی تایبەتی چوونە لەندەن. ئەمە هێندەی‌تر نیشتمانپەروەرانی عیراقی بزواند. هەر ئەو ڕۆژە دیسان قوتابیانی بەغدا ڕژانە ناو شەقامانی شارەوەو دەستەو چینەکانی‌تریش دایانە پاڵیان. ئەمجاریش پۆلیس هێرشی هێناو لە ئەنجامدا ژمارەیەکی زۆر لە هەردوو لا بریندار بوون. بەلاَم دەزگاکانی میری لەو بەیاننامەیەیاندا کە بەم بۆنەیەوە بلاَویان کردەوە تەنها باسی بریندارکردنی ٤٢ پۆلیسیان ڕاگەیاند. هەر زووش دەرکەوت کە ئەوان دەیانەوێت ئەمە بکەنە بیانووی دەست‌وەشاندنی توندوتیژتر، ئەوەبوو ڕۆژی ٧ی کانوونی دووەم بەیاننامەیەکی‌تریان بلاَوکردەوە کە بە هەڕەشەو گوڕەشەیەکی زۆرەوە دەیگوت

«حوکمەت زۆر بە توندی لەو کەسانە دەدات ڕێگە بە خۆیان دەدەن هێمنی‌و ئاسایش تێك‌بدەن»

ئەنجامی ئەم کارو بڕیارانە تەواو بە پێچەوانەی ویستی کاربەدەستانەوە شکایەوە. بەغدای پایتەخت نەك هەر هێمن نەبۆوە. بەڵکو هەمان کات شارەکانی‌تریش تێکەڵ بە ڕاپەڕینی گەل بوون. کاتێك کار گەیشتە بەمە جەمال بابانی جێگری ساڵح جەبر ناچار بوو لەگەڵ ژمارەیەك سیاسی‌ی ناسراودا کۆبوونەوەیەکی تایبەتی بکات گوایە بۆ لێکۆڵینەوە لە داخوازی‌یەکانی گەل. هەرچۆن بێت حوکمەت ناچار بوو کەمێك بکشێتە دواوە. ئەوەبوو ڕۆژی ٨ی کانوونی دووەم بڕیاری کردنەوەی کۆلیجی حقوق‌و بەردانی گیراوەکان بە زامن دەرچوو.

بەلاَم ئەم بڕیارانە ئەفرەی جەماوەریان نەدا، چونکە لەگەڵ ئەو هەموو

---

(٨) فازیل جەمالی ئەو هەواڵەی ڕۆژی ٣ی کانوونی دووەمی ١٩٤٨ بلاَوکردەوە.

هەراوبگرەدا هێشتا حوکمەت لە بەستنی «پەیمانی پۆرتسمۆث» پاشگەز نەبۆوە .
لەبەر ئەوە لە رۆژی ١٦ی مانگەوە خۆنیشاندان دیسان هەموو لایەکی گرتەوە .
شاگردانی قوتابخانە ناوەندی‌یەکان‌و دەزگا زانکۆیی‌یەکان بڕیاری مانگرتنی سێ رۆژیان دا . پاش سێ رۆژ جڤاتانی[9] کرێکارانیش داوایان لە ئەندامانی خۆیان کرد ئەوانیش «لە پێناوی جێ بەجێ‌کردنی داخوازێکانی بزوتنەوەی نەتەوەیی گەلدا ئاگری خەباتیان بەتینتر بکەن» . هەمان کات هێزە بۆرجوازی‌یە نیشتمانی‌یەکانیش گوڕیان دایە خۆیان‌و کەوتنە هاندانی کۆمەڵانی خەڵك بۆ ئەوەی پەرە بە خەباتی سەختی ئەو رۆژە ناسکەی مێژووی نیشتمانیان بدەن . بەم بۆنەیەوە دیسان پارتی‌یانی «وطنی – دیمقراطی»و «ئیستیقلال»و «ئەحرار» هەر یەکەیان بە جیا بەیانامەیەکی دوورو درێژی بڵاوکردەوە کە بەشی زۆری هەرسێکیان بۆ شی‌کردنەوەی ناوەرۆکی «پەیمانی پۆرتسمۆث» و دەرخستنی مەبەستە نەپێنراوەکانی تەرخان کرابوو[10]
هەموو ئەمانە بەسەر یەکەوە بە جارێك وڵاتیان هێنایە جۆش . رۆژی ١٩ی کانوونی دووەم بە دەیان هەزرا خۆنیشاندەر بە خۆیان‌و دروشمە نیشتمانی‌یەکانیانەوە کەوتنەوە دەربڕینی نارەزایی گەل . خۆنیشاندەرانی بەغدا ئەمجاریان روویان کردە هۆڵی پەرلەمان‌و بە یەك دەنگ هاواریان دەکرد : «مەرگ بۆ پەیمانی پۆرتسمۆث» ، «بڕوخێ وەزارەتی سالح جەبر» .
رۆژی داهاتو ، واتە ٢٠ی کانوونی دووەم ، پۆلیسی پایتەخت دیسان دەسڕێژیان لە خۆنیشاندەران کردو بوونە هۆی شەهید بوونی چوار کەس‌و بریندار بوونی دەیان کەسی‌تر . بۆ سبەینێ کە بە هەزاران نیشتمانپەروەر ڕژانە سەر شەقام‌و ئەختانی‌یەکانی نزیك خەستەخانەی مەجیدی‌یەوە[11] بە نیازی بەشداری‌کردن لە ناشتنی

---

(٩) جڤات واتە «نقابة» .
(١٠) بۆ دەق لەو بەیانانامانە بڕوانە :
الدکتور فاضل حسین ، تاریخ الحزب الوطني الدیمقراطي ، بغداد ، ١٩٦٣ ، ص ٢٢٢ .
عبدالرزاق الحسني ، المصدر السابق ، الجزء السابع ، ص ٢٤١ – ٢٥٣
(١١) ئەو خەستەخانەیەی کاتی خۆی عوسمانی‌یەکان لە «باب المعظم»ی بەغدا کردیانەوەو بە ناوی سوڵتان عەبدولمەجیدەوە ناویان نا تا ئێستا کاتیش هەر پێی دەگوترا «خەستەخانەی مەجیدی» . تا ئێستەش بەشێك لە بیناکانی خەستەخانەی مەجیدی ماونەتەوەو خراونەتە سەر «مدینة الطب» .

قوربانێکانی ڕۆژی ڕابوردوودا ، دووباره دەسرێژیان لێ‌کرایەوەو ئەمجاریان دو کەس شەهید کران ، کە یەکێکیان قوتابیی کۆلێجی دەرمانسازی بوو ، گەلێکیتر بریندار بوون .

ئەم هەنگاوەی دوایی میری تەنانەت ئەو دەستەو دایەرانەشی بزواند کە تا ئە کانە لەبەر هۆی جیاواز تێکەڵ بە خەباتی جەماوەر نەبوبون . بەرێوەبەرو دەستەیە مامۆستای کۆلێجی پزیشکی زۆر بە توندی نارەزایی خۆینانیان ڕاگەیاندو لەگە نزیکەی ۱۰۰ پزیشکی شاری بەغدادا دەستیان لە کار هەڵگرت[12]

کاتێك کار گەیشتە ئەم قۆناغە ناسکە ئیتر عەبدوئیلا بۆ خۆی ناچار بوو یەکسە بێتە کایەوە . ڕۆژی ۲۱ی کانوونی دووەم لەگەڵ دەستەیەك لە پیاوە سیاسی‌ ناودارەکاندا کۆبۆوە کە نوێنەرانی هەرسێك حیزبە سیاسی‌یە ئاشکراکانیان تێد بوو[13] ئەمان بە ئاشکرا داوای لابردنی ساڵح جەبرو گفتی نەبەستنی هیچ جۆر پەیمانێکیان لێی‌کرد[14]

عەبدوئیلا کە گلۆڵەی کەوتبووە لێژی ناچار بوو نوێنەرانی گەل چی‌یان ویست وا بکات . سەرەتا بەیاننامەیەکی لە ئێزگەوە بلاوکردەوەو تێیدا گفتی دا «هیچ پەیمانێك مافی وڵاتو داخوازی‌یە نیشتمانی‌یەکانی رەچاو نەکات ، نەبەسترێت» بەلام هەمان کات ساڵح جەبر لە لەندەنەوە کەوتە هەرەشەو گورەشەو ل بەیاننامەیەکی تایبەتیدا ڕاپەڕینی گەلی لە یەك کاتدا دایە پاڵ ئەوانەی لەخۆیەوە ناوی لێنان «کۆمۆنیستو نازی» (! !)و ڕای‌گەیاند کە بۆ خۆی بەم زووانە بۆ «تەمیەی گێرەشێوێنەران» دەگەڕێتەوە بەغدا .

ئەم بەیاننامەیەی سەرەك وەزیران هێندەی‌تر خەڵکەکەی وروژاند . ڕۆژی ۲۳ی

---

(۱۲) بڕوانە :

(Revolution in Iraq) , Baghdad , 1958 , PP. 13 – 14.

(۱۳) کاربەدەستان هەر زوو پارتی گەل «الشعب» و یەکیەتی نیشتمانی «الاتحاد الوطني»یان داخست .

(۱٤) بۆ درێژەی ئەم باسە بڕوانە :

M. Khadduri , Independent Iraq (1932 – 1958) , London , 1960 , P. 268 ,

الدكتور فاضل حسين ، المصدر السابق ، ص ۲۲۳ ، عبدالرزاق الحسني ، المصدر السابق ، الجزء السابع ، ص ۲۱۰ – ۲۷٦

کانوونی دووەم دیسانەوە لە هەموو لاوە کۆمەڵانی خەڵك ڕژانەوە سەر شەقامەکانی پایتەختو شارە گەورەکانو ئەمجاریان سووربوون لەسەر ئەوەی دەست هەڵنەگرن تاوەکو ئەم دروشمە سەرەکییانەی خوارەوە جێ بەجێ دەکرێن :

١ – ڕوخاندنی وەزارەتی ساڵح جەبر .

٢ – بەردانی گیراوە سیاسییەکان .

٣ – هەڵبژاردنێکی ئازاد .

ڕۆژانی ٢٤و ٢٥ی کانوونی دووەم لە ژێر سایەی ئەم دروشمانەدا زنجیرەیەك خۆنیشاندانی زۆر گەورە لە بەغداو شارە گەورەکاندا ڕووی دا . بۆ ڕۆژی داهاتوو ساڵح جەبر گەیشتەوە بەغدا . هاتنەوەی سەرەك وەزیرانو کارەکانی بوونە نەوتو کرا بەسەر ئاگری ڕاپەڕینی گەلدا ، ئەو بە ئەوپەڕی بڕواوە گفتی دایە عەبدولئیلا کە لە ماوەی تەنها ٢٤ سەعاتدا «هێمنیو ئاسایش دەگێڕێتەوە دۆخەکەی جارانی» . جەمال بابانی بەوە تاوانبار کرد کە گوایە ئەو کاتەی بۆ خۆی لە وڵات نەبوو ئەو «بە نەرمی لەگەڵ گێرەشێوێنەراندا ڕەفتاری کردووە» ، ئەو تۆمەتەی وای لە جەمال بابان کرد یەکسەر واز لە وەزارەت بهێنێت. وەزیری کاروباری ناوخۆش بۆ ئەوەی «هەڵە»کەی جەمال بابان دووبارە نەکاتەوە ئەو ڕۆژەی ساڵح جەبر گەیشتەوە بەغدا فەرمانی دا بە پۆلیسی هەموو عیراق بە توندی لە هەموو خۆنیشاندانێکی نوێ بدەن بۆ ڕۆژی داهاتو ، واتە ٢٧ی کانوونی دووەم ، لە هەموو لاوە پۆلیس بەربوونە گیانی نیشتمانپەروەران . ئەو ڕۆژە لە بەغدا ٢٠ کەس کوژرانو گەلێکیش لەوە زیاتر بریندارکران . خۆنیشاندەرانی بەغدا هەر ئەو ڕۆژە چاپخانەی «تایمسی عیراق»ی سەر بە ئینگلیزو مەڵبەندی ڕۆشنبیریی بەریتانییان سووتاند . لە کەرکوکیش نیشتمانپەروەران هێرشیان بردە سەر کۆنسولخانەی بەریتانی[١٥] لە ترسی خۆنیشاندەرانی کەرکوك دەزگاکانی کۆمپانیای نەوت بە پۆلیس تەنران . شاری سلێمانیش لە یەکەم ڕۆژی ڕاپەڕینی کانوونەوە بە جارێك خرۆشا . لێرەش خۆنیشاندەران هێرشیان کردە سەر مەڵبەندی ڕۆشنبیریی بەریتانیو سوتاندیان .

---

(١٥)

S.H.Longrigg , Op. Cit., P. 347

ئەم ڕووداوانە بە جارێك مەترسی‌یان خستە ناو ڕیزەکانی زۆربەی فەرمانڕەوایانی ولأتەوە . بۆنی شۆڕش لە هەموو لاوە بەرز دەبۆوە هەمان ڕۆژی ۲۷ی کانوونی دووەم وەزیری دارایی‌و وەزیری کاروباری کۆمەلأیەتی‌و سەرۆکی «ئەنجومەنی نوێنەران»و ۲۰ کەس لە ئەندامانی وازیان لە کار هێنا . بەلأم نوری سەعیدو سالح جەبرو نزیکەکانیان دەیانویست بە هەر نرخێك بێت ڕاپەڕینی گەل دابمرکێنرێتەوە . لەگەلٚ ئەوەشدا عەبدولئیلا ناچار بوو هەر ئەو ڕۆژە داوا لە سەرەك وەزیران بکات دەست لە کار هەلٚبگرێت‌و بۆ خۆی سەعات هەشتی شەو ئەم هەوالٚەی لە ڕێگەی ئێزگەوە ڕاگەیاند .

ئەمە یەکەم سەرکەوتنی گەورەی گەل بوو لە ڕۆژانی ڕاپەڕینی کانووندا و دەسکەوتێکی کەم هاوتا بوو نەك تەنها لە مێژووی هاوچەرخی عیراقدا ، بەلٚکو هەمان کات لە مێژووی هاوچەرخی سەرانسەری ڕۆژهەلأتی نزیك‌و ناوەڕاستدا ، کۆمەلأنی خەلٚك لە هەموو لاوە زۆر گەرم پێشوازی‌ی هەوالٚی کەوتنی وەزارەتی سالح جەبریان کرد .

دەسکەوتی گەورەی ئەو ڕۆژە جەماوەرو پارتی‌یە سیاسی‌یەکانی سارد نەکردەوە ، ئەوان پاشگەزبوونەوەی عیراقیان لە «پەیمانی پۆرتسمۆث» دەویست‌و لەوە دەترسان دوورخستنەوەی سالح جەبر تەنها پاشەکشەیەکی تەکتیکی بێت . ئەوەبوو ڕۆژی ۲۸ی کانوونی دووەم توانی‌یان کارێکی ئەوتۆ بکەن نەهێلٚن دامەزراندنی کابینەی نوێ بە ئەرشەد عومەری بسپێردرێت کە وەك سالح جەبر سیاسی‌یەکی بێزراو بوو . لەبەر ئەوە عەبدولئیلاو ڕاوێژکارانی ناچار بوون بیر لە یەکێکی ئەوتۆ بکەنەوە کە جەماوەر لەو ڕۆژەدا پێی قایل بێت . بۆ ڕۆژی داهاتوو دامەزراندنی کابینەی نوێ بە محەممەد صەدر سپێردرا کە پیاوێکی ئاینی ناسراوو یەکێك لە سەردارانی شۆڕشی بیست بوو . ئەمە بۆ خۆی کشانەوەیەکی‌تر بوو لە لایەن دەستەی فەرمانڕەواوە ، بە تایبەتی گەر ئەوەش بگرینە بەر چاو کە دوو نوێنەری بۆرجوازی‌ی نیشتمانی لە وەزارەتەکەی محەممەد صەدردا بەشدار بوون ، یەکەمیان محەمە ڕەزا شەبیبی‌و دووەمیان محەممەد مەهدی کوبەی سەرۆکی پارتی ئیستیقلال بوو . بەلأم بەرامبەر بەوان نوێنەرانی دەستەو دایەرە کۆنەکانی وەك جەمیل مەدفەعی‌و ئەرشەد عومەری

بوونە ئەندامی کابینەی نوێ کە هەمان کات پارتی «وطنی دیمقراطی»ی لێ دوور خرابەوە. هەرچی پارتی ئەحرار بوو بۆ خۆی نەیویست بەشدار بێت.

زۆری نەبرد ڕۆژگار دەری‌خست ئەم کشانەوەیەی کۆنەپەرستی‌ی عیراق هەنگاوێکی وردکارو دووربین بوو، بەڵام گەیاندنی بە ئەنجام هێشتا پێویستی بە چەند هەنگاوێکی‌تر بوو. سەرەك وەزیرانی نوێ محمد صدر لە یەکەم بەیاننامەیدا گفتی جێ بەجێ‌کردنی «داخوازی‌یەکانی گەلی عیراق سەربەرزەی دا. ڕۆژی یەکی شوباتیش بڕیاری دامەزراندنی کۆمیتەیەکی تایبەتی‌ی بۆ دیارکردنی «گوناهبارانی خوێن ڕشتنی کانوونی دووەمی» دەرکرد. ئەمجا پاش دوو ڕۆژ هەواڵی بڕیاری بەتاڵ‌کردنەوەی «پەیمانی پۆرتسموٹ»ی ڕاگەیاند.

ئەم بڕیارانە هێزە نیشتمانی‌یەکانیان لە خەبات نەخست، ئەوان دەیانویست هەموو دروشمو داخوازی‌یەکانی گەل جێ بەجێ بکرێن. شایانی باسە خەباتی جەماوەری کوردستانیش لەو ڕۆژانەدا هەمان شێوەی فراوانو ڕێکخراوی بەغدای وەرگرت. دانیشتوانی شاری سلیمانی، بەوێنە، لە نامەیەکی تایبەتیدا ئەم داخوازی‌یانەی لای خوارەوەیان خستە بەر دەمی وەزارەتی ساڵح جەبر کە لە ناوەرۆکی گشتیدا جیاوازی‌یەکی ئەوتۆی لەگەڵ دروشمە سەرەکی‌یەکانی ناوچەو مەڵبەندەکانی‌تردا نەبوو:

١ – دانی مافە دیموکراسی‌یەکانی گەل.
٢ – ڕێگەدان بە ژیانی پارتایەتی سەربەخۆ.
٣ – ڕێگەدان بە دامەزراندنی جڤاتی کرێکاران.
٤ – ئازادکردنی هەموو گیراوە سیاسی‌یەکانی عیراق.
٥ – لابردنی پەیمانی ساڵی ١٩٣٠

نێرەرانی نامەکە بەم جۆرە کۆتاییان پێ‌هێنابوو: «دانیشتوانی شارەکەمان دەست لە خەباتی خۆیان هەڵناگرن هەتاوەکو ئەم داخوازی‌یانە جێ بەجێ دەکرێن»(١٦). بۆ جێ بەجێ‌کردنی هەمان مەبەست شوباتو نیسانی ١٩٤٨ چەند وەفدێکی تایبەتی لە

---

(١٦) بڕوانە:
لوري عبدالرزاق حسين، تيارات سياسية في الحركة الوطنية العراقية، القاهرة، بلا، ص ٦٥.

کوردستانەوە هاتە بەغدا . ڕۆژی سیازدەی شوبات نوێنەرانی هەولێرو کۆیە پێکرا ڕژانە سەر شەقامەکانی بەغداو دوای زیارەتی گۆڕی شەهیدانی ٢٧ی کانوون لەگەڵ دانیشتوانی پایتەختدا بەشداری ئاشتی نیشتمانپەروەری کورد حسەین عەلیان کرد کە بەر لەوە لە یەکێك لە خۆنیشاندانەکانی بەغدادا بریندار کرابوو . گۆڤاری «گەلاوێژ» لەم بارەیەوە نووسیویەتی دەڵێت :

«لە ڕۆژی ١٣/٢/١٩٤٨دا پۆستەی کۆیەو هەولێر گەیشتنە جێ ، ئەوی پێی بڵێن پیاوەتی نواندیان ، بە شەقامەکانا سەر گۆڕی شەهیدەکان گەڕان . چەپکە گوڵیان بە دیاری بۆ بردن ، پێیان وتن وا مەزانن کە ڕۆیشتوون ! ، نەڕۆیشتوون ، لە گۆشەی دڵمانا جێتان تەرخانە . بەوەش وازیان نەهێنا ، لەگەڵ کوڕگەلی (کوردا) تەرمەکەی حسەین عەلی‌ی تازەپێگەیشتوویان بردە شارە پیرۆزەکەی نەجەف ، ئەو شارە کە ئامۆزای پێغەمبەری لێ میوانەو ئەهلەکەشی ئەهلی دانش و عیرفانە»[17]

ڕۆژی ٢٦ی شوباتیش وەفدێکی پێنج‌سەد کەسی لە زاخۆو ڕانیەو سلێمانی‌یەوە هاتنە بەغداو لەگەڵ نیشتمانپەروەرانی پایتەختدا خۆنیشاندانێکی گەورەیان ڕێکخست و چوونە سەر گۆڕی شەهیدان و لەوێ چەند وتارێکیان بە عەرەبی و کوردی خوێندەوەو چەند جارێك بە گەرمی باسی ئەوەیان کرد کە دەبێت خەباتی هاوبەشی عەرەب و کورد ببێتە بەردی بناغەی بزووتنەوەی ڕزگاریخوای نیشتمانی تاوەکو گەل بتوانێت بەسەر دوژمندا زاڵ بێت . دیسان «گەلاوێژ» ئەو ڕۆژە مێژوویەی بۆ خستووینەتە ئەم چوارچێوە ڕازاوەیەوە :

«ڕۆژی ٢٦/٢/١٩٤٨ کوڕگەلی سولەیمانی گەیشتن[18] ، تەنها ئەوان ٣٠٠ کەسێك بوون . لەگەڵ لاوەکانی ڕانیەو زاخۆ یەکیان‌گرت . کە کۆبوونەوە دیمەنی ٥٠٠ کوردی جوامێری دلێری دڵ بریندارت ئەدی کە بۆ پرسەی برایەکی هاوفیکریان ئەچن . لە دەشتی مەلیك فەیصەلدا لە پاش ئەوە کە ڕیزیان بەست ڕووەو گۆڕستانی[19] (باب المعظم) بە شارع ڕەشیدا لە سەعات دوو نیوی پاش

---

(١٧) بڕوانە :

«گەلاوێژ» ، مارتی ١٩٤٨ ، ل ١٤

(١٨) لە شوێنی زۆر پێویستدا نەبێت دەستکاریی ڕێنووسەکەی نەکراوە .

(١٩) لە دەقی وتارەکەدا : ڕووەو گۆڕی . . .

نیوەڕۆوە بەڕیکەوتن . . . لە پێشەوە بەیداخی عیراق ، لە پاشا هەندێ لە پیاوماقوڵو ڕیش سپی‌یەکان بە جلوبەرگی کوردی‌یەوە چوار چوار بە شوێن بەیداخەکەوە ، ئینجا بەیداخی پۆستەی سولەیمانی ، رانیە ، زاخۆ . بەشوێن ئەوانا کچانی کورد چەپکە گوڵیان بە دەستەوە ، لە پاشا لاوان بە جلوبەرگی کوردی‌و بەیداخی پرسەوە ، بەشوێن ئەوانا جووتە منداڵیکی بچکۆلە بە مراخانی‌و شەرواڵەوە ، دیسان کچان بە چەپکە گوڵو ڕیحانەوە ، لە شوێنیانەوە کوڕیە کوردەکان . . سەرە هاتەوە سەر لاوەکان بە خۆیانو بەیداخەکانیانەوە ، لەم بەیداخانەدا هەموو جۆرە شتێك نووسرابوو : «پرسەی شەهیدەکان ، وەفدی کوردەکان ، ژیانی کوردو عەرەب ، برایەتی کوردو عەرەب ، داوا کردنی ئاسایشی ولات» . ئەمانە کە بەم ڕێکوپێکی‌یە ڕێکخرابوون هەر لە بەینی بیست هەنگاوێکدا دوو کورد ، یەکێ لە لای ڕاستو یەکێ لە لای چەپ بە جلوبەرگی کوردی‌و بە فیشەكو دەمانچەی پرتەوەوە ئەڕۆیشتن . ئەمانە هەموو پەردەیەکی کشوماتی ماتەمی‌یان بەسەرا کێشراو هەموو دەستەو کەمەرو لەسەر خۆ ملی ڕێیان گرت بە بێ دەنگو بە بێ ورتە عالەمی بەغدا هەر لە «ساحەی مەلیك فەیصەل»ەوە تا گۆڕستانی «باب المعظم» بەژنو پیاوەوە ئەم بەرو ئەوبەری «شارع رەشید»یان گرتو سەیری ئەم دیمەنەو نمایشەیان دەکرد . لە سەعات چوارا گەیشتنە گۆڕستانو چوونە ژوورەوە . . .»[20]

«گەلاوێژ» کاتێك دێتە سەر باسی ئەو وتارەی حەمەی لەحمەدی تەها لەسەر گۆڕی شەهیدان خوێندوویەتەوە ئەم قسە پڕمانایانەی خۆیشی خستۆتە پاڵ قسەکانی وتەبێژی کورد :

ئەی شەهیدانی ڕێگەی ئازادی ! دیمەنی ئەم کوڕو کچانە کە لەسەر گۆڕەکانتانا ئەیانبینن پاشەڕۆکی دروێنەکراوەکانی ڕۆژی ڕەشی شەشی ئەیلولن کە بۆ ئازادی هاتنە مەیدانەوەو دەستی پیسی بێگانە دەستی درێژی مەردانەی بەستنو لەگەڵ ئێوەدا کردنی بە ناحەز ! ئەو ئامانجە کە ئێوە بۆی هاتنە مەیدانەوە هەر ئەو ئامانجە بوو کە ئەوان بۆی چوونە زیندانەوە ! ئیستە لێك تێگەیشتین کە دڵمان لە

(٢٠) «گەلاوێژ» ، هەمان ژمارە ، ل ١٤ – ١٦

عاسێ یەك پاكەو ئامانجیان ئامانجێكی پیرۆزو دڵیان دڵێكی بێ گەلە ! !»[٢١]

ڕۆژی ٥ی مایسی ١٩٤٨ هەموو ئەمانە لە كاتی هاتنی وەفدی خانەقیندا بۆ بەغدا دووبارە كرانەوە[٢٢]

خەباتی بێوچانی گەل لە سەرانسەری وڵاتدا وەزارەتی محەمەد صەدری ناچاركرد بەشێكی تر لە داخوازی‌یەكانی هێزە نیشتمانی‌یەكان جێ بەجێ بكات . دوای دوودڵی‌یەكی زۆر ڕۆژی ٢٢ی شوبات بڵاوە بە ئەنجومەنی نوێنەران كراو بڕیاری هەڵبژاردنی نوێ درا ، ژمارەیەكی زۆر لە بەندە سیاسی‌یەكان بەردران ، ڕێگە درایە ڕۆژنامەو گۆڤارە داخراوەكان بكەونەوە دەرچوون . پاش ماوەیەك هەواڵی كشانەوەی دەستەی سوپایی بەریتانی ڕاگەیێنرا ، ئەو كارەی كۆمەڵانی خەڵك بە دەسەركەوتنێكی نیشتمانی‌ەی گەورەیان لە قەڵەمدا[٢٣]

گەلی كوردیش لە ئەنجامی سەركەوتنی ڕاپەڕینی كانوونی دووەمدا بە چەند مافێكی سەرەتایی خۆی گەیشت . بۆ یەكەم جار لە مێژووی عیراقدا ڕێگەی دەرچوونی گۆڤارێكی سیاسی‌ی بە زمانی كوردی درا[٢٤] ڕۆژی ٢١ی مارتی ١٩٤٨ بۆ یەكەم جار كورد وا فراوانو ئاشكرا یادی نەورۆزی لە بەغداو شارەكانی كوردستاندا كردەوە .

بە داخەوە بەهاری نوێی گەلی عیراق زۆر تەمەن كورت بوو . كۆنەپەرستانی عیراق توانی‌یا بەخێرایی ڕیزەكانیان ڕێك بخەنەوەو بكەونەوە هێرش . هێشتا مانگی مارت كۆتایی نەهاتبوو كە وەزارەتی محەمەد صەدر بە دەستووری وەزارەتەكەی سالح جەبر ڕێگەی نەدا بە پارتی گەل (شەعب) دەست بكاتەوە بە كار كردن . ئەم لادانەی وەزارەتی صەدر لە كاتی هەڵبژاردنی نوێدا زیاتر خۆی نواند . لە زۆر شارو ناوچە ،دەزگا كانی میری بە ئاشكرا دەستیان وەردایە كاری هەڵبژاردنو لە چەند

---

(٢١) هەمان سەرچاوە ، ل ١٧

(٢٢) هەمان سەرچاوە ، ل ١٨ – ٢٢

(٢٣) لەم قسەیە می لۆنگریگە ، بڕوانە :

S.H.Longrigg Op. Cit., P. 347.

(٢٤) مەبەست گۆڤاری «نزار»ە كە خوالێخۆشبوو مامۆستا عەلائەددین سەججادی سەرنووسەری بوو

شوێنێك نیشتمانپەروەرانو پۆلیس لەسەر ئەوە پێکیانا دا . هەمان کات کاربەدەستان لە چەند شوێنێك لە کرێکارانیان دا . پۆلیس مانگرتنی کرێکارانی شەمەنەفەری هەولێری دامرکاندەوە . لەوەیش خراپتر بە کرێکارانی (حدیثە) کرا ، بە تایبەتی چونکە بوونە هۆی زیان گەیاندن بە کۆمپانیای نەوتی عیراق دوای ئەوەی لە پێناوی چەند مافێکی سەرەتاییدا ناچار بوون مان بگرن . سەرچاوە هەن ئەو زیانە بە چەند ملیۆنێك دینار لە قەلەم دەدەن[٢٥]

کۆنەپەرستان بەمانە قایل نەبوون ، ئەوان دەیانویست عیراق بگێڕنەوە دۆخەکەی جارانی و دیسان هێزە نیشتمانییەکان سەرکوت بکرێنەوەو کاروباری وڵات بدرێتەوە دەست نوری سەعیدو دەستەودایەرەکەی . بۆ جێ بەجێ‌کردنی ئەم مەبەستەو لاوازکردنی وەزارەتی صەدر ژمارەیەك لە ئەندامانی کشانەوە . لەوەیش زیاتر کۆنەپەرستانی ئەوسای عیراق کەڵکیان لە ڕوداوەکانی فەلەستین وەرگرت . بەو بیانووەوە لە مانگی مایسەوە بە صەدان نیشتمانپەروەر ئاخنرانە بەندیخانەکانی وڵاتەوە . ژمارەیەکی زۆر لە قوتابیانی سلێمانی لە کاتی تاقی‌کردنەوەدا ڕاپێچ‌کران[٢٦] دوای ئەوەی مزاحم پاچەچی ، کە دۆستێکی نزیکی نووری سەعید بوو ، ڕۆژی ٢٦ی تەمموزی ١٩٤٨ وەزارەتی نوێی دامەزراند هێرشی کۆنەپەرستان بۆ سەر نیشتمانپەروەران هێندەی‌تر توندو تیژ بوو . زۆری نەبرد کۆتو زنجیرەکەی جاران خرایەوە گەردنی کۆمەلانی خەڵك .

گەلێك هۆ یاریدەی کۆنەپەرستانیان دا بتوانن وا خێرا لە دەسکەوتە سەرەتاییەکانی گەل بدەن . بەر لە هەر شتێك دەبێت ئەو ڕاستی‌یە ڕەچاو بکەین کە بەشێك لە هێزە نیشتمانی‌یەکان هەڵوەستو وردە کشانەوەی کۆنەپەرستانیان دووربینانە نەنرخاند ، لەوان وابوو دوژمنیان لە بال کردووەو تەنانەت لە گەرمەی کەوتنیدا تا ڕادەیەکی زۆر لەگەڵی نەرمو نیان بوون ، وا دیارە «مارەکەی مام هۆمەر» یان لە یاد نەبوو . سەرۆکی پارتی «ئیستیقلال» محەمەد مەهدی کوبە هەر بەوە

---

(٢٥) بە وێنە بڕوانە گرفتاری مرۆڤەلاتی ئەمڕۆ ، بە زمانی ڕووسی ، مۆسکۆ ، ژمارە پێنجی ١٩٥٧ ، ل ١٤

(٢٦) دیدەنی لەگەڵ نەفسەری خانەنشین مستەفا عەبدوڵلا ، ڕۆژی ١٥ی شوباتی ١٩٨٥

قایل نەبوو لە وەزارەتەکەی محەمەد صەدردا بەشدار بێت ، بەڵکو بە وەزارەتی ئەمەرینیش قایل بوو کە دەورێکی ئەوتۆی نەبوو ، کەچی بەرامبەر بەوە لە گەرمەی سەرکەوتنی جەماوەردا وەزارەتە هەرە گرنگەکانی وەك کاروباری ناوخۆو هەندەرانو بەرگری درانە دەست ژمارەیەك لە سیاسی یە کۆنەپەرستە قاڵبووە بێزراوەکانی ئەو رۆژگارە . هەمان کات بەشێك لە هێزە نیشتمانی یە بۆرجوازی یەکان لە کاری رۆژانەیاندا بە جۆرێك رەفتاریان دەکرد وەك دووبەرکی یان لەگەڵ چینو دەستە نیشتمانی یەکانی تردا گەیشتبێتە ئاستی تەقینەوە[٢٧]

بێ گومان لەگەڵ هەموو کەموکورتی یەکانیدا ئینجا راپەرینە پڕ لە قارەمانێتی یەکەی کانوونو رووداوو ئەنجامەکانی لاپەرەیەکی پرشنگداری مێژووی هاوچەرخی عیراقو رۆژهەلاتی نزیكو ناوەراستن . وەك مێژوونووسی میسری محەمەد عودە نووسیوی یە ئەم راپەرینە گەورەترین لێدان بوو بۆ سیاسەتی دەرەوەی ئێرنست بیڤن[٢٨] لە سەرانسەری رۆژهەلاتی عەرەبدا[٢٩] ، چونکە ، بە راستی ، بووە هۆی هەڵوەشاندنەوەی داوی پیلانێکی گەورە کە لەندەن دەیویست لە رێگەیەوە ولاتانی ناوچەکە لە جاران زیاتر بەمستێت بە خۆیەوە . نیشتمانپەروەرانی ولاتە عەرەبی یەکان هەر زوو لەم راستی یە تێگەیشتن بۆیەکا بە گەرمی پشتگیری ی خەباتی قارەمانانەی گەلی عیراقیان کرد . رۆژانی راپەرینەکە شەقامەکانی قاهیرەو دیمەشقو بێروت زنجیرەیەك خۆپیشاندانی گەورەیان بەخۆیانەوە دی[٣٠]

راپەرینی کانوون بووە سەرەتای ئاڵوگۆرێکی قوولو پڕئەنجام لە جۆرو شێوازی بیرکردنەوەی سیاسی ی کۆمەلانی خەلکی عیراقدا بە کوردو عەرەبی یەوە . ئەمەش بەر

---

(٢٧) بە وێنە بڕوانە :

«صوت الاهالي» (جريدة) ، بغداد ، ١٩ أيلول ١٩٤٨ ، محمد مهدي كبه ، المصدر السابق ، ص ٢٤٨ - ٢٤٩ .

(٢٨) کاتی بەستنی «پەیمانی پۆرتسموت» ئێرنست بیڤن وەزیری دەرەوەی بەریتانیای گەورە بوو .

(٢٩) محمد عوده ، ثورة العراق ، القاهرة ، بلا ، ص ٦٢

(٣٠) بڕوانە :

خالد بكداش ، إنتفاضة الشعب العراقي لسنة ١٩٤٨ ودورها في تطور النهضة العربية ، مطبعة المثنى(؟) ، ١٩٤٨ ، ص ١١

لە هەر شتێکی‌تر ڕەنگی لە شێوەی خەباتیاندا دژی دەوڵەتە ئیمپریالی‌یەکان دایەوە بەوەی ئەو خەباتە چووە چوارچێوەیەکی گشتی‌ی یەکگرتووەوە . هیچ کاتێك بەر لە کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٤٨ ئاوەها بە سەدان هەزار کەس لە سەرانسەری عیراقداو لە یەك کاتداو بۆ یەك مەبەست ڕانەپەڕیون . بەپێی هەندێك سەرچاوە ژمارەی بەشدارانی ئەم ڕاپەڕینە لە ٣٠٠ هەزار کەس زیاتر بووە[٣١]

یەکێك لە ئەنجامە هەرە گەورەو قووڵەکانی ڕاپەڕینی کانوون بریتی بوو لەوەی کە بە کردەوەو تاقی‌کردنەوە سەرەتاو بایەخی خەباتی هاوبەشی ڕێکخراوی عەرەب‌و کوردی خستە ڕوو ، ئەو ڕاستی‌یەی بووە بەردی بناغەی سەرکەوتن‌و دەسکەوتەکانی ڕاپەڕینەکە خۆی . گەلێك لە هێزە پێشکەوتنخوازەکانی عەرەب دانیان بەمەدا ناوە[٣٢] . یەکێك لە ئەنجامە گرنگەکانی ئەم دیاردە نوێی‌یە ئەوەبوو کە داخوازی‌یەکانی گەلی کورد تەنها لە چوارچێوەی کوردستاندا نەماوە ، بەڵکو تا ڕادەیەك لە ناوچەکانی‌تریشدا ڕەنگی دایەوە . هەر لە ڕۆژانی ڕاپەڕینەکە خۆیدا لە هەر چوار لای عیراقدا دروشمی بەردانی بەندە سیاسی‌یە کوردەکان بەرزکرایەوە ، ئەوەی تەنانەت سەرنجی مێژوونووسەکانی دەرەوەیشی ڕاکێشاوە[٣٣] . لە کوردستان خۆشیدا بۆ یەکەم جار لە ڕۆژانی ڕاپەڕینی کانووندا هەستی برایەتی نێونەتەوەیی خۆی نواند[٣٤] کوردو تورکمان‌و ئاسووری لە کەرکوك‌و خانەقین‌و شوێنی‌تر یەك سەنگەری خەبات بۆ یەك مەبەست کۆی‌کردتەوە .

کەم شت بە ڕادەی ئەم دیاردە نوێیەی ژیانی سیاسی‌ی گەلی عیراق مەترسی‌ی خستە ناو دڵی ئیمپریالی‌یەکانەوە . زۆر بەسەر ڕاپەڕینی کانووندا تێنەپەڕی کاتێك

---

(٣١) بڕوانە :

(Sovermenay Iraq) , Moscow, 1966 , P . 158.

(٣٢) بە وێنە بڕوانە :

«الاخبار» (جريدة) ، بيروت ، ٩ شباط ١٩٦٤

(٣٣) بڕوانە

S.H.Longrigg , op. Cit. , P. 346

(٣٤) لە گاوورباغی ئەو جۆرە یەکیەتی‌یە تەنها لە ناو کرێکارانی کۆمپانیای نەوتی عیراقدا لە ڕۆژانی مانگرتنەکەی هاوینی ساڵی ١٩٤٦دا خۆی نواند .

«ئینتێلیگێنس سێرڤیس»ی بەریتانی[٣٥] لە یەکێك لە بەڵگەنهێنی‌یەکانیدا داوای لە پیاوەکانی کرد کە بەشێکی زۆری هەوڵ‌و تەقەلایان لە عیراق بۆ خۆش‌کردنی ئاگری ناکۆکی نەتەوەیی نێوان عەرەب‌و کورد تەرخان بکەن[٣٦] بە هەمان دەستوور بەکرێ‌گیراوەکانی کۆمپانیای نەوتیش بۆ جێ بەجێ کردنی هەمان مەبەست چالاکانە کەوتنە خۆ .

یەکێك لە نیشانە جیاکەرەوەکان‌و دەسکەوتێکی دیاری کۆمەڵایەتی‌ی ڕاپەڕینی کانوون ئەوەبوو کە ئافرەتی شار ، چ عەرەب‌و چ کورد ، بە شێوەیەکی فراوان‌و ڕێکوپێك تێکەڵی ژیانی سیاسی‌ی بوون‌و شان بە شانی پیاو بۆ ڕوخاندنی «پەیمانی پۆرتسمۆث» هاتنە کۆڕی خەباتەوە . یەکێك لە بەشدارانی ئەم ڕاپەڕینە بە تایبەتی باسی شوێنی ئافرەتی کوردی لە خۆنیشاندانەکانی بەغدای پایتەختدا کردووە[٣٧]

ڕاپەڕینی کانوون دەری‌خست چۆن ئیتر شار بۆتە مەڵبەندی سەرەکی بزوتنەوەی سیاسی‌و خەباتی ڕزگاریخواز چۆن ئیتر ئەم گوندو لادێ بەدووی خۆیدا ڕادەکێشێت[٣٨]

ئەمە نیشانەی قاڵ‌بوونی خەباتی ڕزگاریخواز‌و ناپووت‌بوونی چین‌و دەستە دەرەبەگی‌یەکان‌و دروست‌بوونی یەك بازاڕی‌یە . لە ڕۆژانی ڕاپەڕینی کانووندا دیاردەی بەرزبوونەوەی دەوری پێشەنگی‌ی شار لە کوردستانیشدا زۆر بە ڕوونی خۆی نواند ، بە تایبەتی لەو بزوتنەوەیەدا کە لە ناو جوتیارانی عەربەتدا[٣٩] تەیلولی

---

(٣٥) «ئینتێلیگێنس سێرڤیس» (Intelligence service) دەزگای جاسوسی بەریتانی‌یە کە سەرەتای دامەزراندنی دەگەڕێتەوە دەوروبەری کۆتایی سەدەی پازدەمین . بۆ جێ بەجێ کردنی مەبەستەکانی پەنا دەباتە بەر هەموو ڕێگەیەکی وەك پیلانگێڕی‌و کڕین‌و فریودان‌و ئاتەوەی تۆوی دووبەرەکی‌و کوشت‌وبڕ .

(٣٦) بڕوانە
«الهدی» ، مجلة ، ؟ ، شباط ١٩٦٤ ، ص ١٢ - ١٣

(٣٧) بڕوانە :
نوري عبدالرزاق حسين ، المصدر السابق ، ص ٦٢

(٣٨) واتە «المدينة تجر وراءها القرية» . ئەمەش یەکێکە لە دیاردە گرنگەکانی کامڵ بوون‌و بەرەوپێش چوونی خەباتی جەماوەر .

(٣٩) عەربەت کەوتۆتە دەشتی شارەزوورەوە ، وا لە نێوان هەڵەبجەو سلێمانیدا .

١٩٤٨ تەقیەوە . جوتیارانی کوردستان لەم بزوتنەوەیەی عەربەتدا بۆ یەکەم جار بە شێوەیەکی رێکخراو دروشمی خەباتی دژ بە چەوساندنەوەی دەرەبەگی‌یان هەڵگرت . راکێشانی لادێ لە لایەن شارەوە لە رووی سیاسی‌یەوە لە رووداوەکانی عەرەبەتدا لەوەدا دەبینرێت کە جوتیارانی ناوچەکە لە کاتی بزوتنەوەکەیاندا جگە لە داخوازی‌یە ئابووری‌یە تایبەتی‌یەکانی خۆیان چەند دروشمێکی سیاسیشیان هەڵگرت ، وەك لابردنی پەیمانی ساڵی ١٩٣٠و نەبەستنی هیچ جۆرە پەیمانێکی نوێ لەگەڵ ولاتە ئیمپریالی‌یەکانو کێشانەوەی دوا سەربازی بێگانە لە خاکی نیشتمانو بەردانی بەندە سیاسی‌یەکانو چەند داخوازی‌یەکی‌تری لەو جۆرو بابەتە . دەوروبەری ٥٠٠ جوتیاری ناوچەی عەربەت ئەم داخوازی‌یانەیان کردە بروسکەیەكو دایانە کاربەدەستانی بەغداو رۆژنامەکانی پایتەخت(٤٠).

بزوتنەوەی جوتیارانی عەربەت دوو راستی‌تریشی نیشاندا ، یەکەمیان قووڵبوونەوەی تەفاعولی عوزوی لە نێوان رووداوەکانی شارو لادێکانداو دووەمیان جێگیربوونی خەباتی هاوبەشی عەرەبو کورد بە خێراییەکی کتوپر . رۆژی ١٧ی ئەیلولی ١٩٤٨ ژمارەیەکی زۆر لە نیشتمانپەروەرانی بەغدا بۆ پشتگیری‌ی جوتیارانی عەربەت خۆپیشاندانێکیان رێکخستو هەر دروشمەکانی ئەوانیان هەڵگرت(٤١) ئەمە بە جارێك کۆنەپەرستی‌ی عیراقی تۆقاندو بێ‌جێ تاقێك لە هێزە بۆرجوازی‌یە نیشتمانی‌یەکانیشی ترساند . پۆلیس لە یەك کاتدا بەربووە گیانی نیشتمانپەروەرانی بەغداو جوتیارانی عەربەت . تەنها لە بەغدا ٨٨ کەس بریندار کرانو پتر لە ٢٥٠ کەسیش گیران(٤٢)

هەڵسانی جوتیارانی عەربەتو پشتگیری‌کردنیان لە لایەن نیشتمانپەروەرانی پایتەختەوەو رووداوەکانی راپەرینەکەی کانوون بۆ خۆیو هێرشی نوێی کۆنەپەرستان لە کۆتایی بەهاری ساڵی ١٩٤٨وە ، تا رادەیەك بایەخی بووف بەرەیەکی نیشتمانی‌ی یەکگرتووی بە زۆر لایەنی سیاسی بەملاند ، بە تایبەتی چونکە یەکێك لەو هۆیانەی

(٤٠) بروانە :
«صوت الاهالي» ، ١٩ أيلول ١٩٤٨
(٤١) هەمان سەرچاوە .
(٤٢) بروانە :
عبدالرزاق الحسني ، المصدر السابق ، الجزء الثامن ، ص ٩٤

ئەرکی سەر شانی کۆنەپەرستی‌ی عیراقی ئاسان کرد بریتی بوو لەوەی هێشتا هەموو هێزە نیشتمانی‌یەکان لە نرخی بوونی بەرەیەکی نیشتمانی تێنەگەیشتبوون. لەبەر ئەوە هیچ سەیر نی‌یە لە ڕۆژانی ڕاپەڕینی کانووندا هەرچەندە هێزە نیشتمانی‌یە پێشکەوتنخوازەکان یەك جۆر دروشمیان هەڵگرتبوو کەچی جاری وا هەبوو شان بە شانی یەك نەدەچوونە کۆڕی خەباتەوە. خوا هەڵناگرێت دوژمن لە لایەن خۆیەوە درێغی نەکردو چەند بیتوانیایە هێند ئاگری ناکۆکی‌ی خۆش دەکرد، کە کەوتیشە گیانی ناحەزانی بێ جیاوازی هەموویانی لە یەك بەندیخانە توند کرد. ئەمە بووە دەرسێکی گەورە بۆ نیشتمانپەروەرانی عیراق‌و دەوری بینی لە خۆش‌کردنی ڕێگەی دامەزراندنی بەرەی نیشتمانی‌ی یەکگرتووی ئایندەدا.

ئیمپریالی‌یەکان‌و کۆنەپەرستانی ناوخۆش دەرسی کەمیان لە تاقی‌کردنەوەکانی ڕاپەڕینی کانوونی دووەمی ١٩٤٨ وەرنەگرت. سەرکەوتنی جەماوەرو بەتاڵ‌کردنەوەی «پەیمانی پورتسموث» بەر لە هەر شتێك ئەو ڕاستی‌یەی بۆ دەرخستن کە بۆ عیراق ڕێبازی سیاسەتی کۆلۆنیالی‌ی کلاسیکی ئیتر چەکە بەکارەکەی جاران نی‌یەو لەوانەیە زیانی لە قازانجی زیاتر بێت بۆیان. بۆیەکا لەوساوە ئیتر پەنایان بردە بەر فێڵ‌و فەرەجی سیاسەتی «کۆلۆنیالی‌ی نوێ»[43] جارێکی‌تر بیرای باس‌و خواسی بەستنی پەیمانێکی دووقۆڵی‌ی وەك «پەیمانی پۆرتسموث»یان نەهێنایەوە گۆڕێ، باس بووە باسی «خەباتی هاوبەش دژی دوژمنی هەموان – کۆمۆنیزمی جیهانی ! ! !». ئەمە تا ناوەندی پەنجاکان ڕێگەی بۆ بەستنی «پەیمانی بەغدا»[44] خۆش کرد.

---

(٤٣) کۆلۆنیالی‌ی نوێ، واتە نیوکۆلۆنیالیزم (Neo – Colonialism) (الاستعمار الجديد)، بریتی‌یە لە بەرگی نوێی ئیمپریالی‌ی جیهانی. دەوڵەتە ئیمپریالی‌یەکان لە ژێر زەبری بەهێز بوونی بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلان‌و دروست‌بوونی بەرەیەکی سۆشیالیزمی فراواندا ناچار بوون بۆ جێ بەجێ کردنی مەبەستەکانی جارانیان پەنا بەرنە بەر شێوازی کاری نوێ، چونکە شێوازی ڕەسوابووی جارانیان لیتر دەستی نەئەدا. ناوەرۆکی کۆلۆنیالی‌ی نوێ بریتی‌یە لە «ئیمپریالیزم بێ وڵاتی ژێردەستە». یەکێك لە ڕووە هەرە گرنگەکانی کۆلۆنیالی‌ی نوێ هەوڵ دانە بۆ ڕاکێشانی بۆرجوازی‌ی نیشتمانی، یا هیچ نەبێت ئاشتەوەی داوی زەلەی گەورە بێ.

(٤٤) هەرچەندە لە زمانی کوردیدا پەیمان لە بریتی «معاهدة» بەکار دەهێنرێت، بەلام لە ڕاستیدا دەقاو دەق مانای «حلف» دەگەیێنێت. ڕێککەوتنامەش پڕ بە پێستی «اتفاقیة»یە. شایانی باسە ئەوروپایی‌یەکان وشەی پاکت (Pact) بۆ «حلف» بەکار دەهێنن.

لە ژێر سایەی ڕژێمێکی سیاسیی نوێیاندا کۆلۆنیالی یەکان و کۆنەپەرستانی ناوخۆ بە شێوەیەکی فراوان و لێکۆڵراوە کەوتنە ڕاوی زۆرزانانەی ئەوانەی لە سەنگەری نیشتمانیدا بوون ، هەوڵیان دا لێیان بکڕن ، یا هیچ نەبێت بە هەڵەیانا بەرن . هەمان کات زۆر لە جاران زیاتر کەوتنە خۆشکردنی ئاگری ناکۆکی و دووبەرەکی لە نێوان هێزە نیشتمانی یەکاندا ؛ چونکە دەیانویست دوژمنانیان بە کارو کێشەی لابەلاوە خەریك بکەن . سەرۆکی حیزبی «ئیستیقلال» محەمەد مەهدی کوبە لە یادداشتەکانیدا ئاشکرا ئوخنی ئەم باسە کەوتووەو دەڵێت کاربەدەستان هەوڵیان دەدا حیزبەکەی ئاراستەی نیشتمانپەروەرەکانی تر بکەن ناوەکو لەو ڕێگەیەوە « بە تیرێك دوو نیشان بپێکن . »[45]

بەڵام ئەو دەرسانەی ئیمپریالی یەکان لە ڕاپەڕینی گەورەی کانوونیان وەرگرت وەك دەرمانێکی هێمنکەرەوەی کاتی وابوو بۆ ئەو دەردە کوشندەیەی دابووی لە پەرەی دڵیان . تازە جارێکی تر گەلی عیراق . دوای ئەوەی تامی سەرکەوتنی کانوونی چێشت ، بەوان دابین نەئەکرا . ڕوخاندنی « پەیمانی پۆرتسموث» بە جارێك گەلی عیراقی خستە سەر ئەو باوەڕەی دەتوانێت سەر بە کونەپەرستی شۆڕو نیشتمانی لە دەست بێگانە ڕزگار بکات . بەڵگەی مێژوویی گەورەی ئەم ڕاستی یە لەوەدا بەدی دەکرێت کە ئەگەر گەلی عیراق دوای «شۆڕشی بیست» پێویستی بە ۲۸ ساڵی ڕەبەق بوو بۆ ئەوەی بتوانێت بزوتنەوەیەکی شۆڕشگێڕانەی تری وەك ئەو بەرپا بکات ، ئەوا دوای ئەمیان لە چوار ساڵ زیاتری نەویست بۆ تەقاندنەوەی ڕاپەڕینێکی نوێ[46] ، هەمووی بەسەر یەکەوە دە ساڵ و چەند مانگێکیشی نەخایاند کاتێك شۆڕشی بۆرجوازی ی - دیموکراتی گەلی عیراق[47] تەختوتاراجی ڕژێمی پاشایەتی بە جارێك هەڵتەکاند .

---

(٤٥) محمد مهدي كبه . المصدر السابق . ص ٢١٨ - ٢١٩

(٤٦) مەبەست لەو ڕاپەڕینەیە کە ساڵی ١٩٥٢ تەقی یەوە .

(٤٧) مەبەست شۆڕشی چواردەی تەمووزە .

باسی دوازدەمین

چەند لاپەرەیەك لە مێژووی کرێکاری کورد

دەگمەن نووسەرانی خۆمانو بێگانە بیریان لە کرێکاری کورد کردۆتەوە(*) دوور نەڕۆین لە هیچ کامێك لە بەرهەمەکانی مامۆستا ئەمین زەکی‌ی مێژوونوسی گەورەماندا زۆرو کەم ناوی کرێکاری کورد نەهاتووە . بێگومان ئەمیش کەلێنێکی‌ترە لەو دەیان کەلێنانەی لە مێژووی نوسراوماندا هەن ، بەلاَم کەلێنێکی گەورە ! وابزانم لە ڕاستی دوورنا کەومەوە گەر بلێم ئەدەبی کوردیش ، بەداخەوە ، لەو کەلێنە بێبەش نی‌یە . کرێکاری کوردیش وەك ڕوناکبیرو جوتیارو هەموو خەڵکێکی‌تر خاوەن دڵو هەستە ، دڵی وەك هەموو کرێکارێکی‌تر سافو هەستی وەك ئەوان بەرزە ، ئەویش لە هەموان زیاتر ئارەق دەڕێژێتو لە هەموان هیلاكو بێ‌کاتترە ، بۆیە کەمتر باسی خەڵك دەکاتو زیاتر لە هیلاکی‌و دەردو ئازارو نەبونی‌و بێ مافی دەگاتو حەز بە یاریدەی هەموو لێقەوماوێك دەکات . تاڵ لای ئەو تاڵتروشیرین لای شیرین‌ترە . لەزەت لە هەموو خۆراکێك دەبینێت . وەك هەموانو ،ڕەنگبێ زیاتریش ، حەز بە چاوی کاڵو لێوی ئاڵو گۆنای پڕخاڵ دەکات ، کاتی بوایە ئەویش چاوباز دەبو ! . ژمارەیان زۆرو کێشەیان زۆرتر ، بۆیە ژیانیان پڕ لە چیرۆکی بێ هاوتاو داستانی دانسقەو تابلۆی ڕەنگینە . . حەیفە دەستی ئەدیبی کوردی دڵ پەڕەی گوڵ کە تالاَوی زوخاوی ژیان زاخاوی مێشكو قەڵەمی داوە ، زوو نەگاتە گەوهەرو ئەڵماسی ئەو خەزنە دەوڵەمەندە !

× × ×

(*) شوباتی ۱۹۷۹ لە «ڕۆشنبیری نوێ»دا بلاَوکراوەتەوە (ل ۸ – ۱٤)

لەم وتارەدا هەوڵ دەدەین بە کورتی چەند ڕوویەکی سەرەتای دروستبون، هاتەکایەی چینی کرێکاری کورد بخەینە بەرچاو کە دور نی‌یە سەرنجی خوێنەر ڕابکێشن

لە سەردەمی هەرە کۆنی شارستانەتی مرۆڤەوە کرێکارو کرێگرتە هەیە. بەڵا، هیچ کاتێو لە هیچ شوێن ئەو کرێکارە پەرش‌و بڵاوانە نەبونەتە هێزی بنچینەیی هێنانە بەرهەم لە ناو کۆمەڵدا تا پەیدابونی سەرمایەداری‌ی. لەگەڵ ئەمیاندا دوو چینی نوێ دێنە کایەوە — بۆرژوازی‌و کرێکار. لەبەر ئەوەش کە پەیوەندی‌ی سەرمایەداری لە ئەوروپای ڕۆژئاوا بەر لە شوێنی‌تر دروست بو، هەر لەوێش دەوروبەری سەدەی چواردەو پازدە بۆ یەکەم جار لە مێژووی ئادەمیزادا چینی کرێکار وەك هێزێکی دیاری کۆمەڵ هاتە ناو[1]

لە زۆربەی وڵاتانی‌تر، بەتایبەتی لە ڕۆژهەڵاتی نزیك‌و ناوەڕاست، پەیدابونی چینی کرێکار زۆر لەوە دواکەوت. جۆرو هۆی دروستبونەکەشی گەلێك لەگەڵ ئەو جیاوازە. لە ئەوروپا ئاڵ‌و گۆڕەکانی ناو کۆمەڵ چینی کرێکاریان دروست کرد، بەڵام لە وڵاتانی ڕۆژهەڵات ئەو ئاڵ‌و گۆڕانە لە هۆی تێکەڵبون بە بازاری سەرمایەداری‌یەوە کەمتر دەوریان بینی. لە سەدەی نۆزدەوە لێشاوی تێکەڵبونی وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی نزیك‌و ناوەڕاست بە بازاری سەرمایەداری‌ی جیهان دەستی پی‌کرد. ئەمەو گەیشتنی ژمارەیەك دەسکەوتی پیشەسازی‌ی نوێی ئەوروپا بونە هۆی دارشتنی بەردی بناغەی دروستبونی چینی کرێکاری زۆربەی وڵاتانی ئەم ناوچەیە.

لە کوردستان ئەم دیاردەیە لەبەر هۆی گرنگ تا ڕادەیەك لەو وڵاتانە دواکەوت، یەکەمیان هێزی زۆری پەیوەندی‌ی دەرەبەگی‌ی‌و پاشماوەی ژیانی کۆچەری‌و نیمچە کۆچەری‌ی ناو کۆمەڵی کورد بوو. ئەوی‌تریان نەبونی دەربەندێکی سەربەخۆ بوو کە کەلوپەلی کوردستان‌و بەرهەمی هێنراوی پیشەسازی‌ی ئەوروپای تێدا کۆبێتەوەو پێویستی بە ژمارەیەکی زۆر کرێکارو چەند کۆمپانیایەك بێت.

بەڵام بەرامبەر بەوە مەرجی‌تری پێویست بۆ دروست بونی ئەم چینە تازەیە لە ئارادابون. یەکەمیان دەوڵەمەندی‌ی کوردستانە کە بەرهەمی کشتوکاڵ‌و ئاژەڵی لە

---

(١) بۆ یەکەم جار لە مێژووی ئادەمیزادا پەیوەندی‌ی سەرمایەداری لە فلۆرەنسەی ئیتالیا دروستبوو. بۆیەکا لەوێش یەکەم چەکەرەی هەردوو چینی نوێی کۆمەڵ — پرۆلیتاریاو بۆرجوازی پەیدابو.

نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەوە گەیشتە چەند بازاڕێکی گرنگی ئەوروپا . کەلوپەلی دروست کراوی ئەوێش بەخێرایی گەیشتە کەلاترین شارو گوندی لای خۆمان . تەنانەت بەر لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە ئینگلیزەکان کۆمپانیای تایبەتی‌یان لە شاری وەك دیاربەکر دامەزراند . هەر لە خۆشەوە نی‌یە گ.ك . ناپێر پێش پەنجا ساڵ شاری کرمانشای ناو ناوە بەندەری کەلوپەلی ئینگلیزی‌و هندی[2]

دووەمیان پەرەسەندنی شارە کوردەکان‌و بەهێزبونی پەیوەندی‌ی بازرگانی‌یان لەگەڵ شارانی‌ترو پێشکەوتنی پیشەسازی‌ی خۆماڵی‌یانە لەم ڕوانەوە بۆ ماوەیەکی زۆر کوردستان شان‌بەشانی مەڵبەندەکانی‌تری ڕۆژهەڵاتی نزیك‌و ناوەڕاست هەنگاوی بەرەوپێش‌چونی دەنا . لە ڕێگەی ژمارەو بەراوەدەوە دڵنیا دەتوانین بڵێین سەدەکانی ناوەند شارە کوردەکان لە گەلێك ڕووەوە وەك شارانی‌تری ڕۆژهەڵات پەرەی‌دەسەندو قەوارەی خۆی وەردەگرت . گەڕیدەی تورکی ناودارو سەرچاوەی ڕەسەن ئۆلیا چەلەبی (١٦١١ – ١٦٧٩) کە ناوەندی سەدەی حەڤدە هاتۆتە کوردستان لە بەرگی چوارەمی «سیاحەتنامە» کەیدا[3] باسی گەورەیی ژمارەیەك شاری وەك دیاربەکرو بدلیسی کردووە . ئەو بازارو قەیسەری‌یانەی دیاربەکر کە ئەو باسیان دەکات ئەوسا لە زۆر ناوچەی ڕۆژهەڵات کەم وێنەبون . هەر بەپێی قسەی ئەو دیاربەکر ١٢ گەرماو (حەمام)ی گشتی‌ی تیابووەو (١٤٠) ماڵیش گەرماوی خۆیان هەبووە . بدلیس (٥) گەرماوی گشتی‌و (٦٠٠)ی تایبەتی‌ی تێدا بووە . ئەم ژمارەیەی دوایان بەڵگەی پڕ مانای دەوڵەمەندی‌ی‌و ڕەفاهەتە[4]

---

(٢)

G. Napler , The Road from Baghdad to Baku, — (The Geographical Jaurnal), London, Vol LIII, No I, January, 1919 , P . 18.

(٣) ١٠ بەرگەو سەرچاوەیەکی گرنگەو ڕەسەنە بۆ باسی وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی نزیك‌و ناوەڕاست لە دەوروبەری کۆتایی سەدەکانی ناوەندا . ئۆلیا چەلەبی بەشی زۆری تەمەنی بە ناوچەکانی ئیمپراتۆری‌ی عوسمانی‌و چەند وڵاتێکی ئەوروپایدا گەڕاوە .

(٤) بە پێی قسەی شەمسەدین سامی ژمارەی دانیشتوانی میرنشینی بدلیس ٣٠ هەزار کەس بوو . سەرچاوەی‌تر بە دەوروبەری ٥٠ هەزاری لە قەڵەم دەدەن (بڕوانە : شمس الدین سامی ، قاموس الأعلام . بەرگی دووەم ، ل ١٣٢٩ ، م . ی . شەمسی ، شەرەفنامەی شەرەفخانی بدلیسی وەك سەرچاوەی مێژووی گەلی کورد ، باکو ، ١٩٦٧ ، ل ١٦) .

دوای ئۆلیا چەلەبی بە دەورویەری ١٥٠ ساڵێك نوێنەری ناوداری ئینگلیز عیراق کلۆدیۆس جێمس ریچ باسی چەند شارێکی‌تری کوردستانی کردووە قسەکانی ئەویش بەڵگەی مێژوویین دەربارەی ئاڵ‌و گۆڕو بەرەوپێش چونی شار کوردەکان . سنەی بە (٥) هەزار ماڵ داناوە ، کە هەر جۆر لێکی بدەیتەوە لە ٠ هەزار کەس تێدەپەڕێ . ماناى ژمارەیەکی وا زیاتر خۆ دەنوێنێت گەر بێتو بزانێ ژمارەی دانیشتوانی شاری قودس ساڵی ١٨١٤ دەوروبەری ١٢ هەزارو بەغدا ساڵی ١٨٣١ نزیکەی ٢٠ هەزارو عەمانی پایتەختی ئوردونیش ساڵی ١٨٨٠ تەنها هەزا کەس بووە[٥]

پەیوەندی بازرگانی‌ی نێوان شارەکانی کوردستان خۆی‌و ئەو مەڵبەندو ناوچانەی لێوەی نزیك بون بە پێودانی قۆناغی دەرەبەگی خراپ نەبو. بە پێی سەرچاو کۆنەکان تاوەکو سەدەی نۆزدەش ئەستەمۆڵ‌و دیمەشق‌و حەڵەب‌و بێروت رادەیەکی زۆر بە مەڕو بزنی کوردستان بەڕێوە دەچون . تەنها شاری ئەستەمۆڵ هە ساڵەی یەك ملیۆن‌و نیو سەر مەڕی لەوێوە بۆ دەهات . ئەو سوپا گەورەیەی ب سەرکردایەتی ئیبراهیم پاشای کوڕی محەمەد عەلی گەورەی فەرمانڕەوای میسر ساڵانی ١٨٣١ – ١٨٣٢و ١٨٣٩ هێرشی بردە سەر سوریا بە مەڕوماڵتی کوردەواری دەژیا[٦] . بەر لەوەی سەدەی ڕابوردو کۆتایی پێ بێت تەنها ئەستەمۆڵ‌و حەڵەب‌و بەغد هەر ساڵەی ٣ ملیۆن مەڕی کوردستانیان بۆ دەهات . بەندەری سامسۆنیش بە تەنه ساڵی ٢٠ ملیۆن هێلکەی لەوێوە دەهات[٧] دروست کردنی پردی قلیاسانیش

(٥) بڕوانە :

ل . ن . کاتلۆف ، پەیدابونی بزوتنەوەی نەتەوەیی – ڕزگاریخوا لە ڕۆژهەڵاتی عەرەب ، بە زمانی ڕوسی ، مۆسکۆ ، ١٩٧٥ ، ل ٩٠ – ٩١ ژمارەی دانیشتوانی عەمانی پایتەختی ئوردون ئیمڕۆ لە ملیۆن تێدەپەڕێ .

(٦) بۆ ئەو ژمارانە بڕوانە :

پێتەر لێرخ ، لێکۆڵینەوە دەربارەی کوردی ئێرانو کلدانی‌یەکانی باکوری باوو باپیریان ، بە زمانی ڕوسی ، کتێبی یەکەم ، پەترسبورگ ، ١٨٥٦ ، ل ٢٤ .

(٧) بڕوانە :

B. Nikitine , Les Kurdes, Paris , 1956 , P. 185. A.R. Ghassemlou, Kurds and the Kurdistan, Prague, 1965, P. 104.

لەلایەن دەوڵەمەندێکی سلێمانی‌یەوە تەنها کاری خێرنەبو ، ئەگینا دەبو بەر لە قلیاسان لە تانجەرۆ دروستی بکردایە چونکە ئەمیان ئاوی زۆرترو کاتی لافاو ترسدارترە .

به هەمان دەستور پیشەسازی‌ی خۆماڵی کوردستان بەر لە تێکەڵبون بە بازاڕی سەرمایەداری‌ی جیهان هەنگاوی باشی بەرەوپێش ناو هیچی لە پیشەسازی‌ی وڵاتانی دەورویەری کەمتر نەبو . جل‌ویەرگی نەتەوەیی‌و ژمارەیەك نەریتی تایبەتی هەوێنی باشی ئەو بەرەوپێش‌چونە بون . دیسان لە بەرگی چوارەمی «سیاحەتنامە»کەی ئۆلیا چەلەبیدا گەلێك بەڵگەی پڕ بایەخ‌و مانا لەم بارەوە وەچنگ دەکەون . بە قسەی ئەو لە سەرانسەری جیهاندا لە وێنەی زەرەنگەری دیاربەکر کەم بروە . وەك دەڵێت: کاری حوڵ [illegible] گ [illegible] ەنگەر دابووە ، بە

له کوردستانیش به چەشنی ناوچەکانی‌تری ڕۆژهەڵاتی نزیك‌و ناوەراست تێکەڵ‌بونی خێرا له نیوەی دووەمی سەدەی ڕابوردووەوە به بازاری سەرمایەداری جیهان کاری کوشندەی کرده سەر پیشەسازی‌ی خۆماڵی که تاك تاکه خەریك هەنگاو بەرەو قۆناغی مانیفاکتور[11] بنێت . کاری بنەماڵەی موتابچی که له سلێما جەواڵیان دروست دەکرد نیمچه مانیفاکتۆرەیەك بو بۆ خۆی : کرێکاری کری‌گم کاری تێدا دەکرد ، ئەمرازی تا ڕادەیەك پێشکەوتویان بەکاردەهێنا ، دابەش‌کرد کار (تقسیم العمل)[12] تێدا سیای ڕونی خۆی وەرگرتبو[13] جۆر دروست‌کردنی تۆپەکانی وەستا ڕەجەبیش له ڕەواندوز نمونەیەکی‌تری ئ ڕاستی‌یەیه شۆرەتی تۆپەکانی که بۆ میری ڕەواندوزی دروست دەکردن دەنگ دابۆوە[14] . زۆری ئەو ٨٠ تۆپەش که والی موسڵ هەیبو له دەستکردی کرێکارا ڕەواندوز بوون . شایانی باسه ئەو مەعدەنەی بۆ دروست‌کردنی تۆپەکان بەک دەهێنران له دەورویشتی ڕەواندوز به کاری کرێکاری کری‌گرته دەردەهێنران[15] له مەیدانی دروست‌کردنی بەرەو جاجم‌و چۆخیشدا خەریك‌بو ورده تاڵ‌و گ دەست‌پی‌بکات .

بەڵام تەنانەت ئەم جۆره پیشەسازی‌یانەش نەیانتوانی خۆیان لەبەر لێشاو کەلوپەلی هەرزان‌و چاکتری کارگەکانی ئەوروپادا ڕابگرن ، بۆیەکا یەك له دوای یه دامودەزگایان پێچایەوە . کارتسۆف ساڵی ١٨٩٦ نووسیویه دەڵێت : «جارا

---

(١١) مانیفاکتۆره زاراوێکه له دوو وشەی لاتینی پێك‌هاتووه (Manus) واته دەست‌و (Factura) وا دروست‌کراو . گەیشتنی پیشەسازی‌ی خۆماڵی به قۆناغی مانیفاکتوره یەکەم هەنگاوی گرنگه بەرە پەیوەندی‌ی سەرمایەداری . مانیفاکتوره به عەرەبی «ورشە»یه .

(١٢) لەگەڵ پەیدابونی پەیوەندی سەرمایەداری‌ی دابەش‌کردنی کار زیاتر چەسپ دەبێت . بەر لەو قۆناغ یەك کەس یا ئەندامانی یەك خێزان هەموو ، یا زۆربەی کاری دروست‌کردنی بەرهەمێکیان دەگر ئەستۆ . دابەش‌کردنی کار دەبێته هۆی زۆرو چاك بونی بەرهەم .

(١٣) دوکتۆر ئەمین موتابچی لەو باسەی بۆ گێرامەوە ، خۆشی نیازی‌یه وتارێك لەو بارەیەوه بنووسێت

(١٤) تۆپی وایان تێدا بوو درێژی‌یەکەی له ٣ مەترو لولەکەی له ٤٥ سانتیم کەمتر نەبوو .

(١٥) بڕوانه :

انور المائي ، الاكراد في بهدينان ، موصل ، ١٩٦٠ ، ص ٣

چۆخی کورد بەناوبانگ بوو ، بەلاّم ئێستە کوتاڵی ئینگلیز بە جارێك تەنگی پێ هەڵچنیوە»[١٦]

ئەو یەك دوو دوکانی فیشەك پڕکردنەوەیەی دوای شەڕی یەکەمی جیهان خاوەنەکانیان لە سلێمانی بە کولەمەرگی دەژیان پاشماوەی ١٥٠ دوکانی لە خۆیان گەورەتر بوون کە بەر لە شەڕ مارك سایکس لەوێ دیبونی[١٧]

هەرچۆن بێت لەو جۆرە شوێنانەی بە کاری پیشەسازیی خۆماڵییەوە خەریك بونو هەنگاوی باشیان بەرەوپێش نابو یەکەم توێکڵی تەنکی چینی کرێکاری کورد بەدی دەکرێت . لە لایەکی‌ترەوە قەزای ئەو پیشەسازییە لە چینی داهاتوی کرێکاری کورد کەوت ، چونکە بەشی زۆری کارگەرانی چونە ناو ریزەکانی ئەو . چەوساندنەوەی دەرەبەگیش لەلای خۆیەوە بە هەزاران جوتیاری ڕوتو قوتو برسی نارده بازاڕی کار لە شارەکانو ئەوانیش ، تایبەت لەبەر هەرزانییان ، بونە سەرچاوەی هەرە گرنگی دروست‌بونی چینی نوێی کۆمەڵ . ژمارەی ئەم جۆرە کەسانە کە لە هەندێك ناوچە هەژاریان پێ دەگوتن ، جاری وا هەبو پتر لە نیوەی دانیشتوانی مەڵبەندێکیان پێك‌دەهێنا . بەپێی هەندێك سەرچاوە ئەوانە لە ناوچەیەکی وەك شنۆ (ئوشنۆ)ی نزیك مەهاباد لە ٨٠٪ی هێزی کاریان دروست دەکرد (١٠ هەزار لە ١٢ هەزار کەس)[١٨] . لە وێنەی ئەمە تەنها مەگەر لە ئینگلتەرەی کۆتایی سەدەکانی ناوەند هەبوبێت کاتێك بەهۆی قازانجی زۆری خورییەوە دەوڵەمەندو دەسەلاّتدارانی ئەو وڵاتە زەوییەکانیان دەکردە لەوەڕگەو بەو جۆرە بە دەیان هەزار جوتیار بێ داڵدەو پەناگە دەمانەوەو ئاوارەی دارستانو دەشتو دەرو شاران دەبونو

---

(١٦) ا . کارتسۆف . تێبینی دەربارەی کورد . بە زمانی ڕوسی . تفلیس ، ١٨٩٦ . ل ٢٤

(١٧) بڕوانە :

C. J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs, London , 1957, P. 80.

(١٨) بڕوانە :

گ . ب . ئاکۆپۆف . دەربارەی سروشتی زەویداریی ئایەلّی کوردستانی ئیمرۆ . – گۆڤاری «هەواڵەکانی کۆڕی زانیاری ئەرمینیای سۆڤیەت» . بە زمانی ڕوسی ، یەریڤان . ژمارە ٥ . ١٩٦٤ ، ل ٦٧

بەگژو گیاو پاشماوەی خەڵکی دەژیانو ئەمەش هەستی تۆماس مۆری بەناوبانگی وا بزواند «یۆتۆپیا» بنوسێتو قسە بەناوبانگەکەی بکات «خەریکە مەڕ پیاو بخوات» ئێرەدا سەیر ئەوەیە کە دەردو ئازاری هەژارانی کوردیش هەستی شێرۆی شاعیری جوڵاندووەو باسی ئەوەی کردووە چۆن «برسێتی لە کوردستان زۆری بۆ هەموان هێناوەو بە ڕەوە بەرەو فابریقەکانیان (٢٠) دەنێرێت»[21]

ژمارەی هەژاری شارو تایبەت لادێی کوردستان هێند زۆر بو لەوانە نەبو بازاڕی کەم دەرامەتی ناو وڵات دادی بەشێکی زۆر کەمیشی بدات لە قوڕکاریو حەماڵیو بەولاوە کارێکی تری ئەو تۆ دەست نەدەکەوت لەبەر ئەوە بە هەزاران هەژاری کورد ڕویان دەکردە شاری گەورەی وەك ئەستەمولو بە هەموو کارو نرخێك قایل دەبون (بەر لە شەڕی یەکەمی جیهان ژمارەیەکی بێ شومار لە حەماڵی ڕەشو ڕوتی کورد بازاڕی ئەستەمولو بەغداو شاری تریان تەنی بو) هی وایان هەبو لە ناو نەبوی دەچونە شاری بچوکی وەك حەلەبی شامو بێروتی لوبنانو ئەدەنەی تورکیا، یا ناوچەی وەك ئاقچەمو قەرەباغی ئازەربایجان بەڵام توانای بازاڕی کاری ئەو جۆرە ناوچەو شارانەش ئەوەندە نەبو دادی ئەو خەڵکە زۆرە بدات کە دەبونە سەربازی بێکارەی خۆیان بۆیەکا هەر زوو ژمارەیەکیان ناچار چاویان بڕییە وڵاتانی دەرەوەو خۆیان دایە دەست قەدەرو گەلێکیان دەریای ئەتلەسییان بڕیو گەیشتنە خاکی ئەمەریکا. زۆربەی ئەمانە خەڵکی دەرسیم بون[22]

بوی گانە ..... لە ناوچە کوردەوارییەکانو دەوروبەری ......

(١٩) سیاسیو نووسەری بەناوبانگی ئینگلیز تۆماس مۆر (١٤٧٨ - ١٥٣٥) بە دامەزرێنەری بیری سۆشیالیزمی یۆتۆپی (الاشتراكية المثالية) دادەنرێت

(٢٠) دیارە مەبەستی فابریقەکانی دەرەوەی کوردستانە

(٢١) بڕوانە

گ. ب. ئاکۆپۆڤ، سەرچاوەی ناوبراو، ل ٩٧

(٢٢) بڕوانە

و. فلچێفسکی: دەربارەی پەیوەندی کشتوکاڵ لە کوردستان. گۆڤاری «کێشەکانی کشتوکاڵ» بە زمانی ڕوسی، مۆسکۆ، بەرگی ١-٢، ١٩٣٢. ل ١٣٠. مرسی کاظم پاشزادە. الجان. عادات اکراد. استانبول: ١٩٢١ دوکتۆر ناجی عەباس بۆی گێڕاوەتەوە کە کاتی خۆی لە شاری دیترۆیت توشی ژمارەیەك لەو کرێکارە کوردانە هاتووە

یاربدەریتری پەیدابونی کاری کرێگرتە بوو لەوێ بەر لە شەڕی یەکەمی جیهان . ئەوسا بەشی زۆری کرێکارانی کانە خەڵوزەکانی زەنگوڵداغ کورد بوون کوردی جۆلەمێرگیش ئاسن و مس و زەرنیخیان دەردەهێناو لەوەوە ناوی یەکێك لە ناوچەکانی بۆتە زەرنیخ مەیدان . بەشێك لەو زەرنیخەی لێرە دەردەهێنرا دەنێررایە بازاری دەرەوە . بەپێی ژمارەیەك سەرچاوە ساڵی ٣٠ هەزار قەنتاری لێ دەنێررایە ئەستەموڵ و بەغداو هندستان[٢٣] هەر ئەو سەردەمە ژمارەیەك کورد بوبونە کرێکاری کانە خەڵوزەکانی نزیك کفری کە بەرهەمی ساڵانەی کاریان بەر لە شەڕی یەکەم و کاتی ئەو شەڕە هەزار تەن دەبو[٢٤]

ڕوداوەکانی شەڕی یەکەمی جیهان بوونە هۆی پەرەسەندنی ژمارەی کرێکاری کورد بەجۆرێکی هەست پێکراو . کوردستان بۆ خۆی بووە یەکێك لە شەرگە دیارەکانی ڕۆژهەلاتی ناوەراست و سوپای چوار ولاتی تێ ڕژا . ئاگری شەڕ زۆربەی ئەو ناوچانەشی گرتەوە کە لێوەی نزیك بون . وەك ئاشکراشە تەکنیك و خێرایی دەوری گەورەیان لەو شەڕەدا بینی ، بۆیەکا لە هەر چوار لاوە دەست کرا بە کردنەوەی ڕێگەو بان و دامەزراندنی بنکەی سەربازی . بە هەزاران هەژاری کورد لەو شوێنانە بونە کرێکار . ئەم دیاردە نوێیە بە تەواوبونی شەڕ کۆتایی نەهات . هەر بۆ نمونە ساڵی ١٩٢٥ پتر لە ٢٢٥٠ کورد لە عیراق کرێکاری شەمەندەفەر بون[٢٥] . بە پێی هەندێك سەرچاوەی باوەڕ پێکراو ناوەندی بیستەکان ئەو کرێکارانە لە ٢٣٪ هەموو کرێکارانی شەمەندەفەری عیراق بون[٢٦] زۆری ی ئەم ژمارەیە زیاتر لەوەدا

---

(٢٣) بڕوانە :

و . ل . قلچیڤسکی . ژیانی ئابوری کوردە کۆچەرەکانی پشت قەفقاس ، ل ١٥١ ، و . ل . قلچیڤسکی . دەربارەی پەیوەندی کشتوکاڵ لە کوردستان ، ل ١٣٠

(٢٤) بڕوانە :

عبدالرزاق الحسني . العراق قديما وحديثا . الجزء الثاني ، صيدا ، ١٩٥٨ ، ص ٦١

(٢٥) بڕوانە :

(Iraq Railways. Administration Report for the year 1924 — 1925), Baghdad, 1925, P. 16.

(٢٦) بڕوانە :

(Report by Britannic Majesty's Government to the Council of the League of Nations on the administration of Iraq for the year 1926), London, 1927, P. 29.

خۆ دەنوێنێ گەر بێتو بزانین زۆربەی هەرە زۆری خەتی شەمەندەفەری ئەوسای عیراق لە باشورو ناوەندی ولاتدا بون ، وە جگە لە عەرەب[٢٧] و کورد ژمارەیەکی زۆر هندی‌ی (٤٢ ر١)و ئێرانی‌و ئەرمەن‌و ئاسوری‌و تورك‌و هی‌تر کرێکاری ئەو دەزگایە بون .

دیسان دوای شەڕی یەکەمی جیهان ژمارەیەکی یەکجار زۆر لە هەژاری کورد بونە کرێکاری نەوت‌و دامەزراندنی لولەکانی‌و دروست کردنی ڕێگەوبان‌و خانوبەرەو شتی‌تر . کۆتایی بیستەکان لە هەموو عیراق ٢٥٠ر٤ کەس بە دروست‌کردنی ڕێگەو بانەوە خەریك بون[٢٨] کە ژمارەیەکی زۆریان کرێکاری ڕێگەی نێوان کەرکوك‌و سلێمانی‌و کەرکوك‌و هەولێرو هەولێرو موسل‌و هەولێرو ڕەواندوز – ڕایات بون . ئینگلیز بایەخێکی زۆریان دابو بە ڕێگەی دواییان ، واتە هەولێر – ڕەواندوز – ڕایات ، چونکە جگە لە بایەخی ستراتیجی دەیانویست بیکەنە یەکێك لە هۆکانی زیاتر بەستنەوەی بازارەکانی ڕۆژئاوای ئێران بە جیهانی سەرمایەداری‌یەوە ، تا چەند بتوانن ئەوەندە پەیوەندی ئابوری‌ی ئەو ولاتە لەگەل شورەوی کزبکەن[٢٩]

کرێکاری کورد یەکسەر دلسۆزی‌و پەرۆشی لە کارداو توانای فێربونی خێرای نیشان‌دا گەلێك بەلگەی سەیر بۆ ئەم ڕاستی‌یە بە دەستەوەیە . وابزانم لە هەمویان گرنگتر لەم لایەنەوە یەککرتنەوەی ترخاندنی کاربەدەستانی ئینگلیزو ئەلمانە لە کاتێکدا کە لە دوو خەندەقی جیاوازدا بەرامبەر بە یەك وەستابون . ئەلمانەکان سەرەتای شەڕی یەکەمی جیهان دەستو برد کەوتنە دروست کردنی ئەو بەشانەی پرۆژەی ناوداری خەتی شەمەندەفەری بەغدا کە هێشتا تەواو نەبوبون . بەو جۆرە خەتێکیان لە نێوان بەغداو سامەڕەدا ڕاکێشا کە کرێکاری کوردیش لە دروست کردنیدا بەشدار بون . نووسەری ئەلمانی داگو بێرت لەم بارەوە نووسیویە دەلێت

---

(٢٧) ژمارەیان ٠٥٩ر٤ کەس بو ، واتە دوو ئەوەندەی کورد کەمتر .

(٢٨) بڕوانە :

(Report of the Majesty/s Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the administration of Iraq for the year 1931), London, 1932, P. 66.

(٢٩) بە هۆی نزیکی‌یەوە بازرگانی‌ی نێوان ڕوسیاو ناوچەکانی قەفقاس هەر لە زووەوە زۆر گەرم بوو .

ئەندازیارە ئەڵمانەکان لە کوردا «باشترین و دڵسۆزترین کرێکاریان دیبەوە»[٣٠]

جەنەرال هالدێنی فەرمانەدەی هێزەکانی ئینگلیز لە عیراق دەوروبەری هەمان کات بێ ئەوەی بزانێ داگۆبێرت کێیە ، یان رای ئەندازیارانی ئەڵمان چی یە ، بە هەمان دەستور باسی کرێکاری کوردی کردووەو رەزامەندی زۆری بەرامبەریان نیشان داوە[٣١] هەر لەبەر ئەوەش هیچ سەیر نی یە رۆژانەی کرێکاری کورد لە هی تر زیاتر بوو . ئەوسا هەندێك دەزگا رۆژی نزیکەی ٢١ عانەی دەدا بەو بەرامبەر بە ١٤ عانە کە هی وەك ئەو وەریان دەگرت[٣٢] لەوەش مانادارتر ئەم نمونەیە : دەزگای شەمەندەفەری ئینگلیز لە عیراق لە بیستەکاندا دوو جۆر کرێکاری هەبوو ، یەکەمیان ئەو کرێکارانە بون کە بەکاری ئەساسی یەوە (Capital Works) خەریك بون ، دووەمیشیان ئەوانەیان بون کە کاریان لە دروست کردنی خەتی تازەدا دەکرد . ساڵی ١٩٢٤ – ١٩٢٥ لە ٢٧٤ر٢ کرێکاری شەمەندەفەری کورد تەنها ٧٢٩یان لە جۆری دووەم بون و ئەو باقی یەکەیان (٥٤٥ر١ کرێکار) لە جۆری یەکەم بون[٣٣]

دیارە ئەم راستی یە نەبووە هۆی ئەوەی تالاوی چەوساندنەوەی کرێکاری کورد لە هی هاوەڵەکانی کەمتر بێت ، بەڵکو بە پێچەوانەوە ژمارەیەك نمونەی هەر ئەو سەردەمە وای نیشان دەدەن کە هەندێك جارو لەبەر چەند هۆیەکی تایبەتی ئەو چەوساندنەوەیە توندتر بووە . لە گشت ناوچەکانی باکوری عیراق رۆژانەی کرێکار لە ناوچەکانی تر کەمتر بوو . بە وێنە کرێکارانی کۆمپانیا کانی نەوت دەبوو حەفتەی ٥٤

---

(٣٠)

Dagobert von Mikusch, Mustafa Kemal between Europe and Asia, trans . by J. Linton, London, 1931, P. 360

(٣١) بروانە :

A. L. Haldane, The Insurection Mesopotamia, London, 1922, P. 108.

(٣٢) بروانە :

المركز الوطني للوثائق ، بغداد . رقم الملف :

80/19, Establishment General

(٣٣)

(Iraq Railways. Administration Report for the year 1924 – 1925), P. 16.

سەعات کار بکەن‌و بەرامبەر بەوە ۷ تا ۱۰ ڕوپیەیان وەردەگرت ، کەچی کرێکاری چنین لە بەغداو کرێکاری بەندەری بەسرە حەفتەی ٤٨ سەعات کاریان دەکردو بەرامبەر بەوە هەر یەکەیان ۳ تا ٦ ڕوپیە زیاتریان لەوان وەردەگرت[٣٤] باری کارو ڕۆژانەی ئەو کرێکارە کوردانەی بە دروست کردنی خانوبەرەو ڕێگەو بانەوە خەریك بوون گەلێك لەوەیش خراپتر بوو . ئەوانە زۆر جار مەلابانگان دەچونە سەر کارو لەگەڵ بانگی شێواندا دەستیان لێ هەڵدەگرت‌و بەرامبەر بەو هەموو کارە ڕۆژی ١٨ فلسیان وەردەگرت کە وەك ئینگلیزەکان خۆیان دانی پێدا دەنێن ئەو پارەیە تەنانەت « بەشی نان‌و جگەرەی نەدەکردن»[٣٥]

وێڕای ئەوە کرێکاری کورد ، وەك کرێکاری ناوچەکانی‌تر ، ماوەیەکی دورو درێژ نەیتوانی خۆی لە پەیوەندی‌و نەریتی دەرەبەگی قوتار بکات . زۆر جار ئەو کرێکارانە دەگەڕانەوە گوندەکانیان بۆ کاری کشتوکاڵ‌و یاریدەی کەسوکاریان . زۆربەیان بەشێکی داهاتی کرێکاری‌ی خۆیان هەر وەك جاری جاران دەدا بە ئاغاو سەرەك هۆزەکانیان .

بەر لە کۆتایی با ئەوەش بڵێین کە کرێکاری کورد لە سەرەتای سەرەتاوە بە گیانی برایەتی گۆش بووە ، چونکە هەمیشە چ لە خاکی خۆی‌و چ دوور لێی شان بەشانی کرێکاری‌تر کاری کردووەو ئازاری چەوساندنەوەی چێشتووە . جوانترین بەڵگەی ئەم ڕاستی‌یە ڕەنگێ ئەو قسانە بن کە لەگەڵ تەواوبوونی ڕێگەکەی هەولێر – ڕەواندوز – ڕایات لەسەر تاشە بەردێك نووسیویان

«ئێمە کە هەزاران کەسین‌و بە عەرەبی‌و ئەرمەنی‌و ئینگلیزی‌و هندی‌و کوردی‌و ڕوسی‌و تورکی قسە دەکەین ئەم ڕێگەمان بۆ خزمەتی هەموو گەڕیدەیەکی پێ وەی دروست کرد !»[٣٦]

---

(٣٤)

(Report for the year 1926), P. 29.

(٣٥)

A.M. Hamilton . Road through Kurdistan. The Narrative of an Engineer in Iraq. London, 1937, P. 61.

(٣٦) بڕوانە :

J. Morris, The Hashemite Kings, London, 1959, P. 97.

لیستەی ناوی ئەم زمانانە لە دەزگای شەمەنەفەری عیراق دەگاتە ١٦ ناو . جگە لەوانەی سەرەوە ئەم ناوانەشی دەچنە سەر : سریانی‌و میسری‌و فارسی‌و تونسی[٣٧] و ئیتالی‌و یۆنانی‌و هەنگاری[٣٨] لە گاورباغیش هاوینی ساڵی ١٩٤٦ دەنگی زوڵاڵ‌و خوێنی گەشی کرێکاری کورد تێکەڵ لەگەڵ دەنگ‌و خوێنی پیرۆزی براکانی ئاوازێکی بەجۆش‌و لاپەڕەیەکی پڕ شانازی‌ی دروست کرد !

---

(٣٧) دیارە لێرەدا مەبەست لە میسری‌و تونسی ولاتە نەك زمان .

(٣٨)

(Iraqi Railways . Administration Report for the year 1924 — 1925), P. 16.

پێشکەشە بەوانەی هیچیان لە باردا نی‌یەو زۆر بە ئەسڵ‌و فەسڵەوە دەنازن ، بەوانەی زۆریان لە باردایەو هیچ بە ئەسڵ‌و فەسڵەوە نانازن !

دیارە کەس نەبووەو کەس نی‌یەو کەس نابێ لە ناخی دەروونەوە حەز نەکات ئەوی دەینووسێ بە دڵی خوێندەواران بێ ، وا نەبوایە کەس قەڵەمی نەدەخستە سەر کاغەز . ئەو بەدڵ بوونە لە سەرانسەری جیهانی پان‌و بەریندا گەورەترین پاداشتە بۆ هەر کەسێك بەرهەمی بیرو خامەو شەونخونی ی خۆی بکاتە دیاری ڕازاوەی دەستی بۆ هاوزمانانی ؛ بەڵام بۆ کوردێك لەوەیش زیاترە(٭)

ماوەیەك لەمەوبەر لە چەند لایەکەوە پێیان گوتم بەڕێز دوکتۆر ئیبراهیم حیلمی دەیەوێ بچمە خزمەتی . یەکەم ڕۆژی جەژنی قوربان بەر لە خوشك‌و دۆست‌و یاران ڕووم کردە قاپی یەکێك لەوانەی جاران پێیان دەگوترا گەورە پیاوان‌و ئێمەو مانان پێیان دەڵێین پێشەنگی دەستەی ڕووناکبیران . یەکسەر فەرمووی :

«ڕۆڵە کتێبی (مێژوو)ەکەتم بەدڵ بوو ، دوای خوێندنەوەی بڕیارمدا تۆ وەریسی کتێبخانەکەم بی ، وا هەر لە ئێستەشەوە چەند بەڵگەو بەرهەمێکت پێشکەش دەکەم» .

(٭) ئەمە یەکێکە لەو وتارانەی دەبنە تەواوکەری چاپی دووەمی ئەو کتێبەم کە ساڵی ١٩٨٣ بە ناوی «مێژووەوە» بڵاوم کردەوە . دەقی وتارەکە لە لاپەڕە ١٠-١٥ی «کاروان»ی ژمارە ١٤ ، تشرینی دووەمی ١٩٨٣دا بڵاوکراوەتەوە .

لەوەتەی رەمەزان و قوربان ڕوویان کردۆتە کوردستان ، یا هەر ناوچەیەکی تر خاکی موسڵمان ڕەنگیی هیچ جەژنانەیەك خۆشی کەسی وا نەگەیاندبێتە ئاسمان . بە خۆم و کۆڵێك گەوهەرو مرواری و بڕواوە گەڕامەوەو چاوو دڵی چە برایەکی دڵسۆزم ڕوون کردەوەو وا پوختەی یەکەم بەرهەمی ئەو دیاری یە بەنرخ دەگەێنمە تۆماری ڕووناکبیری ئیمڕۆمان .

یەکەم . ئیجازەی شێخی سەراجەددین بۆ حاجی رەسوڵی نەقشبەندی

دوکتۆر ئیبراهیم حیلمی لە بنەماڵەیەکی ناسراوی شاری سلێمانی یە[1] کوڕی حاجی فەتاحی کوڕی مەلا قادری کوڕی حاجی ڕەسوڵی کوڕی محەمەد ئاغا کوڕی گودرون ئاغای کوڕی ڕۆستەم ئاغای کوڕی زۆراب ئاغای کوڕی زولا ئاغای مەرگەیی یە . زولاڵ ئاغا یەکێك بوو لە دوازدە سوارەی مەریوان ، پیرەمێرد نەمر لە داستانەکەی خۆیدا چەند جارێك بەتایبەتی ناوی هێناوە[2]

کە برایم پاشا شاری سلێمانی بنیات ناو بارەگای میرنشینی بابانی لە قەڵاچوالانە گواستەوە ئەوی محەمەد ئاغای نەوەی زولاڵ ئاغا[3] یەکێك بوو لەو پیاو ماقوولانە بەخۆی و ماڵ و منداڵی یەوە لە تەکیا هاتە شاری نوێی کوردستان . پاش دوازدە ساڵ ، واتە دەورو بەری ساڵی ١٧٩٦ ، خوا ڕەسوڵی بەخشی بە محەمەد ئاغا

---

(١) ساڵی ١٩٠٩ لە سلێمانی لە دایك بووە . سەرەتا لە حوجرەو لای خوالێخۆشبوو ئەفەندی خوێندوویەو لێ چۆتە قوتابخانەی سەرەتایی کە ساڵی ١٩٢٥ تەواوی کردووە . ساڵی ١٩٣٢ لە قوتابخانەی ناوەندی مەرکەزی بەغدا دەرچووەو بۆ تەواوکردنی خوێندن چۆتە قاهیرەو ساڵی ١٩٣٧ لەوێ بەکەلۆریۆسی بەیطەرەدا وەرگرتووەو پاش ساڵێك چۆتە تورکیاو ڕۆژی ٢٥ی تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٤٠ لە دوکتۆرای لە بەکتریۆلۆجیای نەخۆشیی ئاژەڵدا وەرگرتووە . دوای گەڕانەوەی و تا ڕۆژی خانەنشین کردنی لە ٢٣ی مایسی ساڵی ١٩٦٤دا فەرمانبەر بووەو وەك دەست پاکێکی کەم هاوتا ناو دەرکردووە . زۆر بایەخ بە مێژووی کورد دەداتەو دەربارەی چەند وتارێکی لە ڕۆژنامەی «التآخی» بلاوکردۆتەوە (بۆ کورتەی ژیانەی بڕوانە : محمود الجندي . دائرة المعارف العراقية العامة ، الـ الاول . بغداد . بلا . ص١٥) .

(٢) بڕوانە :

پیرەمێرد . دوازدە سوارەی مەریوان . چاپی سێیەم . سلێمانی . ١٩٨٣ . ل٧ . ١٠ ، ٣

(٣) حەمەئاغایان پێ دەگوت .

ڕەسوڵ بووە وەك لاوێكی بەختەمەند ڕێوەڵە دەرباە دادیەوە بەرەو لە
خواترس ناوی دەرکردو ڕووی کردە مەککەو مەدینەو پاش گەڕانەوەی بووە حاجی
ڕەسوڵ هەر لەوساشەوە ڕێبازی نەقشی دای لە کەڵەی‌و بووە موریدێکی
دڵسۆزی . زۆری نەبرد حاجی ڕەسوڵ خانەقایەکی لە تەنیشت ماڵی خۆیەوە
دروست کردو هەموو ئەرکی بەڕێوەبردنی گرتە ئەستۆی خۆی
دەنگ‌و باوی حاجی ڕەسوڵ کەوتە سەر زاری پیاوچاکانی شارو دەوروبەری .
سەودای نەقشی بووە کێچ‌و کەوتە کەوڵی . بە پەرۆشەوە ڕووی کردە بیارەو چووە
خزمەت شێخی سەراجەددین . شێخی گەورەی نەقشی حاجی ڕەسوڵی دەچێ
بەدڵاو زۆر بەڕێزەوە ئیجازەی ئیرشادی پێ‌دەبەخشێ دەقی ئەو ئیجازە پڕ لە
شانازی‌یەی ئێستە تەمەنی گەیشتۆتە صەدو پەنجا ساڵی ڕەبەق[4] یەکەم دیاریی
بەنرخ بوو بۆ مێژووە .

بارستی ئیجازەکەی شێخی سەراجەددین ٣٤ × ٢١ سانتیمەو بریتی‌یە لە ٢٣ دێڕ
کە بە دەستخەتی زاناو شاعیری ناسراو مەلا حامیدی کاتبی شێخ بە خەتی فارسی
نووسراوەتەوە . پێنج دێڕی یەکەمی سەرەتاو ئەوانیتری فارسین . مۆری ئیمزای
شێخی سەراجەددین وا بە لای چەپی دامێنیەوە ئەمە دەقی سەرەتا
عەرەبی‌یەکەیەتی

«الحمدلله الذي جعل قلوب اوليائه الكاملين محكا لنقد الوجود
وصير قبولهم علامة لقبوله والاقتداء بهداهم مرقاة للعروج الى اعلى
معارج الشهود وميز من بينهم السادة العلية النقشبندية وخصهم
بمزايا لاتعد ولا تحصى منها اندراج نهاية سائر الطرق مندرجة في بدايتهم
فيقاس على هذا شأن كمال طريقتهم وحال نهايتهم .

دوای ئەو سەرەتایە دەستی بە فارسی باسی ڕێبازی نەقشی‌و تایبەتی‌یەکانی
دەکات کە چۆن لەسەر بنەمای ئایینی ئیسلام دامەزراوەو هیچ شتێکی دوور لە ئایینی
تێدا نی‌یەو تەنانەت ئەوەی لە تەریقەتەکانی تردا بە چلەکێشان‌و ڕیازەکردن پەیدا

---

(٤) ساڵی ١٢٥١ی کۆچی . ١٨٣٥ی عیسایی بەخشراوە .

دەبێ لای نەقشی‌یەکان لە ڕێگەی هاوڕێی پیاوچاکان‌و پیرانی تەریقەتەوە دێتە گۆڕێ . ئەمجا دێتە سەر باسی حاجی ڕەسوڵ‌و دەڵێ یەکێکە لەو کەسانەی بە دڵ دەسەو دامێنی ڕێبازی نەقشی بوون‌و هەموو پایەیەکی ئەو ڕێبازەی بڕیوەو «گەیشتۆتە دائیرەی ویلایەتی بچوك» ، بۆیەکا بە فەرمانی لە جیهانی گیانەوە هاتوی پیرانەوە ڕێگەمان‌دا تەریقەت نیشانی خەڵك بداو ڕێی پیران بگری‌و «خەتمی خواجەگان» بکا . دوای ئەوە دەڵێ : هیواداریـن حاجی ڕەسول لەم ڕێگەدا زۆر بەرز بێتەوەو داواش لەوانە دەکەین کە ئارەزووی گرتەبەری ڕێگەی ڕێبازی نەقشی‌یان هەیە دەست بدەنە دەستی‌و لێوەی فێربن‌و هاوڕێی ئەو بە هەل بزانن چونکە پڕە لە بەرەکەت‌و بەختەوەری .

دوای وەرگرتنی ئەو بەڵگەنامەیە حاجی ڕەسوڵ زیاتر کەوتە کۆشش بۆ پەرەپێدان‌و بڵاوکردنەوەی ڕێبازی نەقشبەندی ، ئەو کارەی ڕق ژمارەیەك دەسەڵاتداری ناوچەکەی لێ‌هەلساندو لە تاوا ناچار بوو شاری سلێمانی بەجێ بهێڵی‌و ڕوو بکاتە گورگەدەری ناوچەی سورداش کە گوندی خۆی بووەو تا کۆچی دوایی لەوێ نیشتەجێ دەبێ . پاش مردنی لە ساڵی ١٢٨٦ی کۆچی (١٨٦٩/١٨٧٠ ی عیسایی)دا تەرمی حاجی ڕەسوڵ دەهێنتەوە سلێمانی‌و لە گردی مەعفوانی گۆڕستانی سەیوان دەینێژن .

بەر لەوەی سلێمانی بەجێ بهێڵێ حاجی ڕەسوڵ خانەقاکەی بە مەلا عوسمانی باڵەخی دەسپێرێ کە زانایەکی ناسراوو سەر بە ڕێبازی نەقشبەندی‌و موجازی شێخ بەهادینی خەلیفەی شێخی سەراجەددین بووەو دوای کۆچی دوایی حاجی مەلا عەلی‌ی کوڕی دێتە سەری کە ئەویش زانایەکی پایە بڵند بووەو لەوساوە ئیتر خانەقاکە دەبێتە «خانەقای مەلا عەلی» کە تا ئێستەش هەر ماوە .

دووەم – محەمەد عەلی‌ی گەورەو کورد

هەموو ئەنسکلوپیدیاو هەموو کتێبێکی مێژووی نوێی میسر کە باس دێتە سەر محەمەد عەلی‌ی گەورە دەڵێن بە ڕەگەز ئەلبانی‌و دانیشتووی شاری قوله‌و[٥] سەرەتا توتن فرۆش بووە .

(٥) لە سەرچاوە ئینگلیزی‌یەکاندا «قەوالە» دەنووسن . دوور نی‌یە قوله لە «قلعە»ی عەرەبی‌یەوە هاتبێ .

دەوروبەری کۆتایی ساڵی ١٩٤٩-بە بۆنەی یادی سەد ساڵەی کۆچی دوایی محەمەد عەلی‌ی گەورەوە نووسەری بەناوبانگی میسر عەبباس مەحمود عەققاد بە ناوی گۆڤاری «المصور»ەوە دیدەنی‌یەکی تایبەتی لەگەڵ جێگری فاروق پاشای ئەوسای میسردا کردووە کە ئەویش بە ناوی باپیرە گەورەیەوە ناو نراوە محەمەد عەلی . کاتێك باس هاتۆتە سەر ڕەگەزی محەمەد عەلی‌ی گەورە جێگری تەختی پاشایی میسر گوتوویە :

« . . . دەربارەی بنەماڵەی عەلەوی[٦] شتێکتان پێ دەڵێم لەوانەیە ببێتە هۆی سەرسوڕمانی گەلێك کەس . وا بڵاوە گوایە ئەو بنەماڵەیە لە نزیك قۆڵەی وڵاتی ئەرناوودەوە[٧] درووست بووە ، بەڵام ئەوی من لە ڕێگەی کتێبێکی قازیی میسری ڕۆژگاری محەمەد عەلی‌ی گەورەوە زانیومە ئەو بنەماڵەیە بە بنەچە لە دیاربەکری وڵاتی کوردانەوە هاتووە ، لەوێوە باوکی محەمەد عەلی‌و دوو برای چوونەتە قۆلە ، دوای ئەوە یەکێك لە مامەکانی محەمەد عەلی چۆتە ئەستەمۆڵ‌و مامەکەی تریشی دوی بازرگانی کەوتووە ، تەنها باوکی محەمەد عەلی لە قۆلە ماوەتەوە . میر حەلیمیش[٨] ڕەگەزی بنەماڵەی ئێمەی دەگێڕایەوە دیاربەکری وڵاتی کوردان‌و ئەوەش بۆ خۆی گێڕانەوەکەی قازیی میسر پتەوتر دەکات» .

وا دیارە ئەو قسانەی محەمەد عەلی‌ی جێگری تەختی پاشایی میسری ئەو ڕۆژگارە تەلی هەستی عەبباس مەحمود عەققادیان بزواندووە چونکە ئەویش ، وەك بۆ خۆی نووسیویە ، بە ڕەگەز کورد بووە . عەققاد هەر لەوێدا ڕوو دەکاتە نەوەی محەمەد عەلی‌ی گەورەو پێی دەڵێ :

---

(٦) مەبەست بنەماڵەی محەمەد عەلی‌ی گەورەیە کە زۆر جار لە میسر بەنیسبەت دووەم ناوی لێکدراوی محەمەد عەلی‌یەوە پێیان دەگوت عەلەوی .

(٧) مەبەست ئەلبانیایە .

(٨) یەکێك بوو لە نەوەی محەمەد عەلی‌ی گەورە .

«وڵاتی کوردان ئەو شەرەف و شانازی‌یەی بەسەکە دوو قارەمانی ئەمری دایە جیهانی ئیسلام - صەلاحەددین و محەمەد عەلی‌ی گەورە ...»

ئەم زانیاری‌یە کەم زانراوە لە لاپەڕە ٥٦ ی ژمارە (١٣١١)ی ڕۆژی «٢٥»ی تەشرینی دووەمی ساڵی «١٩٤٩» ی «المصور» دا چاپ‌کراوە کە دوکتۆر ئیبراهیم حیلمی لەوساوە وەك بەڵگەیەکی مێژوویی لە کتێبخانەکەی خۆیدا پاراستووبە. لە هەمان ژمارەدا وتارێکی حەبیب جاماتی بەم ناونیشانەوە بڵاوکراوەتەوە: «کورد دەیەوێ دەوڵەتی خۆی دابمەزرێنێ» کە تێیدا بە تایبەتی باسی مەهاباد و قازی محەمەدی کردووە.

بنەماڵەی محەمەد عەلی‌ی گەورە بە ڕەگەز کورد بێ یا کورد نەبێ هیچ لەو ڕاستی‌یە ناگۆڕێ کە جیاوازی لە نێوان گەلاندا نی‌یە، کە کورد هیچی لە کەس کەمتر نی‌یە، هەل و مەرج و دۆخی شوێن و قۆناغ جێگەی گەل و سەردار و قارەمان لە مێژوودا دیار دەکەن. وا دیارە زۆر لەو کوردە زیرەك و جوستانەی ناوی ژیانی کوردەواریی ڕابووردوو نەیتوانیوە تێنوێتی‌یان بشکێنێ ڕوویان کردۆتە ناوچەی‌تر و لەوێ بە لێهاتوویی خۆیان گەیشتوونەتە بەرزترین پلەو پایە.

بۆ زیاتر ڕوون کردنەوەی ئەم بۆ چوونە دەڵێم هەر کوڕیەیەکی ناوچە زەلکاوێکانی ئاسیاو دارستان و بیابانەکانی ئەفریقا لەگەڵ چاوی هەڵبا بیبەینە ناو خێزانێکی پارەداری ئینگلیزی‌یەوە کە گەورە بوو وەك ئەوانەی دەورووبەری بە کەوچك و چەتاڵ نان دەخوا و بە چەقۆ میوە پاك دەکا و پایپ دەکێشێ و سموکن لەبەر دەکا و وەك ئەوان دەدوێ و دەبزوێ و زۆر لەوانەشە ببێتە پسپۆڕێکی ناودار. دیارە هەر کوڕیەیەکی چاو شینی سویدیش بێنینە ناوچەیەکی زەلکاوی دواکەوتووەوە کە گەورە بوو پاپەتی و نەخوێندەوار و دواکەوتوو دەبێ و لە هەرشت زیاتر حەز لە گۆشت ماسی و ڕانە مراوی دەکا. بهاتایەو محەمەد عەلی‌ی گەورە لە ئەلبانیا بمایەوە لەوانە بوو ببێتە بازرگانێکی دەوڵەمەند و بەناوبانگ. بەڵام نەدەبووە ئەو پیاوە سیاسی‌یە لێهاتووەی توانی دوو جار لەشکری سوڵتانی عوسمانی بشکێنێ و بگاتە نیمچە دوورگەی عەرەب و سودان و سوریا و وای لێ بێ هەموو دەوڵەتە گەورەکان حسابی بۆ بکەن.

بێ گومان لە خۆوە نی یە یەکێکی وەك مارکس گوتویە «میسری محەمەد عەلی تاکە پارچەی ولاتی بەرفراوانی عوسمانی یە توانای ژیان و مانی هەبێ» .

شایانی باسە محەمەد عەلی بەر لە کۆچی دوایی بە ماوەیەکی کەم ئینجا فێری نووسین و خوێندنەوە بوو !

سێیەم - یەکەم سالی «گەلاوێژ»

سەرەتای سالی ١٩٦١ هاوڕێی خۆشەویستم دوکتۆر عیزەددین مستەفا رەسول دوو دیاری زۆر بەنرخی دامێ ، یەکەمیان هەر شەش بەرگی یادداشتەکەی مامۆستا رەفیق حیلمی[٩] و دووەمیان ژمارەکانی «گەلاوێژ» لە سالی سێیەمی یەوە بوون .

لەوساوە عەودالی سالی یەکەم و دووەمی ئەو گۆڤارە بەرزەمانم ، بەرەکەتدا وا دوکتۆر ئیبراهیم حیلمی هەموو ژمارەکانی سالی یەکەمی پێشکەش کردم و بەو جۆرە کەلێنێکی باش لە کتێبخانەکەمدا پڕبۆوە .

دیسان چاوم بە ناوەرۆکی هەر «١٠» ژمارەکەی سالی یەکەمی «گەلاوێژ»دا گێرایەوە[١٠] باوەڕ ناکەم کەسێك هەبێ دان بەوەدا نەنێ دەرچونی «گەلاوێژ» بەڕاستی ڕوداوێکی گەورەی ژیانی ڕووناکبیری هاوچەرخی کورد بوو . دیارە هەر لەبەر ئەوەش «گەلاوێژ» زۆر زوو لە ناو خوێندەوارانی ناوەوەی ولات و لە دەرەوەی دەنگی دایەوە . ئێدمۆندس دوای دەرچونی سێ ژمارەی دەربارەی نووسیوی یە دەلێ :

> «گەلاوێژ لەستێرەی هەرە گەشی ئاسمانە ، بەلای میسری یە کۆنەکانەوە مزگێنی دەری خێرو بەرەکەت بوو . ناوەرۆکی یەکەم سێ ژمارەی مژدەی ئەوە دەدەن کە «گەلاوێژ» ناوی خۆی بەخۆیەوەیە» .

---

(٩) بەرگی یەکەمیان خوالێخۆشبو رەفیق حیلمی بە خەتی خۆی پێشکەشی کردووە بە «خۆشەویستی کاکە عیزەددین» .

(١٠) ژمارە پێنج و شەش و ژمارە یازدەو دوازدەی سالی یەکەمی «گەلاوێژ» پێکەوە دەرچوون .

پێم وایە بەشی زۆری وتارەکانی «گەلاوێژ» ئەوە دەهێنن یا وەک خۆیان یا بە دەستکاری‌یەکی کەمەوە دیسان لە ڕۆژنامەو گۆڤارە کوردی‌یەکاندا بڵاوبکرێنەوە .

چوارەم – «لەهستان» ی مەحمود جەودەت

یەکێك لەو کتێبە نایابانەی بەرێز دوکتۆر ئیبراهیم حیلمی پێشکەشی «مێژووی کردن «پۆلۆنیا – پۆڵەندە» و یا لەهستان» ەکەی خوالێخۆشبوو مەحمود جەودەتە کە لە لاپەڕە ٣١٢ی «مێژوو» ەدا ناوی هاتووەو دەمێکە بۆتە یەکێك لە بەرهەمە کوردی‌یە دەگمەنەکان .

دوکتۆر ئیبراهیم وەك هەموو ڕووناکبیرانی هاوتەمەنی خۆی بە ئەوپەڕی ڕێزو هەستەوە باسی ئەو نیشتمانپەروەرە دڵسۆزە دەکات کە ڕۆژی ٢٠ ی تەشرینی دووەمی ساڵی ١٩٣٧ لە بەندیخانەی ناوەندیی بەغدا لە سێدارە دراو مەرگی ناخی دەروونی هەموانی هەژاندو تەڵی خامەی شاعیرانی بزواند . کەسێك نی‌یە خوالێخۆشبو مەحمود جەودەتی ناسیبێ‌و باسی ئازایەتی‌و خاوێنی‌و دڵپاکی‌و بەخشندەیی‌و دەست بڵاوی‌و دڵناسکی نەکات .

مەحمود جەودەت تەنها ئەفسەرێکی لێهاتوو یاریدەرێکی دڵسۆزی شێخ مەحمودو دۆستێکی نزیکی سمکۆو ئاوارەی دەستی مێجەرسۆن نەبووە ، بەڵکو هەمان کات یەکێك بووە لەوانەی بە نووسینیش خزمەتی گەلیان کردووە . دوای خۆی چەند وتارێك‌و دوو کتێبی گەورەی بەجێ‌هێشتووە ، یەکەمیان بەرهەمی ج . أ . سێلمەنی ڕۆژئاوایی‌یە دەربارەی بابی‌و بەهائی کە ئەو کردوویە بە کوردی‌و بە ناوی «بهاء اللّه‌و دەوری نوێ» وە ساڵی ١٩٣٣ لە بەغدا بڵاوی کردۆتەوە (٣٣٦ لاپەڕەیە) . دووەمیشیان ئەو کتێبەیە کە حوزەیرانی ساڵی ١٩٣٦ بە ناوی «پولونیا – پولانداو یا لهستان» ەوە[11] داینابوو بە داخەوە بۆ خۆی فریا نەکەوت بڵاوی بکاتەوە . ساڵی ١٩٤٠ ، واتە سێ ساڵ دوای کۆچی دوایی خاوەنی لە چاپخانەی «المعارف»ی بەغدایی لە ٢٣٧ لاپەڕەی ئەوارە پچوکدا (١٧ × ١٢ سانتیم) لەگەڵ نەخشەیەکی سیاسیی پۆلۆنیادا چاپکراوە .

---

(١١) دەقی ناوی کتێبەکە بەم جۆرە چاپ کراوە .

ئەو کتێبەیدا کە بە پشتیوانی ٣ سەرچاوەی تورکیو سەرچاوەیەکی فەرەنسیو یەکێکی عەرەبی دایناوە مەحمود جەودەت باسی زۆر لایەنی ژیانی ئابووریو کۆمەڵایەتیو سیاسیو چارەنووسی مێژوویی پۆڵۆنیا دەکات. ئەم باسەی دوایان گەلێك سەرنجی دانەریان راکێشاوە، وا دیارە وەك کوردێك زامی دەروونی کولاندۆتەوە. لە دووتوێی «لەهستان» دا لە هەر شت زیاتر هەست بەخوگریو «هێزی ژیان» و کۆڵ نەدانی پۆڵۆنیبە ئازادیخوازەکان دەکەیت؛ ئەوانەی بە درێژایی قۆناغێکی سەدان ساڵەی مێژوو بە دەست جەوری نەمسەو بە تایبەتی رووسیاو پرووسیاوە گیرۆدە بووبوون.

خوالێخۆشبو باسەکانی لەهستانی بە کوردییەکی رەوان هۆنیونەتەوەو بە شێوەیەکی زانستییانە دایرشتوونو هەوڵی داوە لە رێگەیانەوە زاراوی نوێ بۆ کوردی دابرێژێ یا وەربگرێ، وەك (ئاوەرێژ) کە لە بریتی «مصب النهر» و (لیمان) کە لە بریتی «المیناء» و (قەراڵو قەراڵیچە) کە لە بریتی «الملك و الملكة» و (ئان) کە لە بریتی «الثانیة» و (پشتان) کە لە بریتی «الأجیال» بەکاری هێناون.

وا دیارە یەکێك، یا دەستەیەك لە دۆستانی مەحمود جەودەت بەرپابوونی شەری دووەمی جیهانو داگیرکردنی پۆڵۆنیایان لە لایەن نازییەکانەوە بە هەل زانیوە بۆ بڵاوکردنەوەی لەهستانەکەی کە پێنج بەشی یەکەمیو تا لاپەرە ٢١٠ ی لە نووسینی خۆین. هەرچی بەشی شەشەمی کتێبەکەیە (ل ٢١١ – ٢٣٧) باسی ئەو بەسەرهاتانەی پۆڵۆنیا دەکات کە دوای وەفاتی مەحمود جەودەت روویان داوە، بەڵام بەداخەوە لە هیچ شوێنێکی کتێبەکەدا باسی دانەری ئەو بەشەی نەکراوە. خۆزگە خەبەرداران ئەو لایەنەی «لەهستان»یان بۆ روون دەکردینەوە.

پێنجەم – مێژووی کۆیە

لە سەرەتای بەشی «کورتەی بیبلیۆگرافیای مێژوونووسی کوردی»ی کتێبی «مێژوو»دا گوتومە:

«ئەم بیبلۆگرافیایە تەنها هەنگاوێکی سەرەتاییە؛ هیچ دوور نییە کەموکورتیی زۆری تێدا بێ.. وتاری بابەخدارم بەسەردا تێپەڕیبێ، یا دەستم پێیدا رانەگەیشتبێ». ئەمجا لە زمان «باوکی

گەورەی مێژووی‌نووسی کوردی شەرەف خانی بدلیسی‌یەوە لە «زانایانی پیاوچاك‌و دڵپاك‌و بەوەج» پارانەوەتەوە کە «زۆر بە وردی لە نووسینەکەم وردبینەوەو ئەگەر پەشێوی‌یەکیان بەرچاو کەوت بە شێوەیەکی مەردانە بەراوردی بکەن ، خۆ ئەگەر هەڵەو لە بیر چوونێکم لەسەر دەدۆزنەوە هەر بە گاڵتە پێ‌کردنەو تەشەر لێم نەقۆزنەوە ، پیاوەتیم لەگەڵ بکەنەو بە پارچەیەکی چاکترو بە بزگوڕێکی تازەترو پاکتر بۆم پینە بکەن» [١٢]

مامۆستاو هاوڕێ‌و برای یەکجار خۆشەویستم مەسعود محەمەد یەکەم کەس بوو بەو هەستەوە سەرنجی ڕاکێشام کە لە بیلیۆگرافیای «مێژوو» دا «مێژووی کۆیە یا کۆیسنجق»ی مامۆستا تایەر ئەحمەد حەویزیم لەیاد کردووە . هەر ئەو ڕۆژەش لە ناو دیاری‌یە بەنرخەکانی دوکتۆر ئیبراهیم حیلمیدا ئەو کتێبەم بەرچاو کەوت .

«مێژووی کۆیە» ساڵی ١٩٦٢ لە بەغدا چاپ‌کراوە[١٣] ، لەو ساڵە من لە دەوەرەی وڵات دەمخوێند ، بۆیەکا نە من‌و نە ئەو برایانەی وەك من[١٤] ئەوسا کە بە مێژووی کوردەوە خەریك بوون ئەو کتێبەمان دەست نەکەوت کە زۆر لایەنی دەهێنن بونایە سەرچاوەی ڕوون‌کردنەوەی ئەو باسانەی ئێمە لە نامەکانی خۆماندا شیمان کردوونەوە . زۆر بە داخەوە دوای گەڕانەوەشم لە هیچ شوێنێك «مێژووی کۆیە»م بەرچاو نەکەوت ، وا نەبوایە هەڵبەت ئەو کەلێنە نەدەکەوتە «مێژوو»ەوە .

بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەبێ دان بەوەدا بنێم کە ئەم قسانەم بۆیان نی‌یە دوا پاکەنەم بۆ بکەن هیچ نەبێ لەبەر ئەوەی مامۆستا نەریمان لە لاپەڕە ١٣٣ی

---

(١٢) بڕوانە ل ٢٥٨–٢٦٠ی «مێژوو» .

(١٣) طاهر احمد حويزى ، مێژووی کۆیە یا کۆیسنجق ، بەرگی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٦٢ ، ١٥٩ل بە بۆنەی دەرچوونی ئەم وتارەمەوە کاك تایەر نامەیەکی ڕازاوەی بۆ ناردم کە لیستە وەك عەلاێکی نازداری‌تری مێژووە هەڵمگرتووە ، نیازمە ، خوا یار بێ ، لەگەڵ چاپی دووەمی «مێژوو»دا بڵاوی بکەمەوە .

(١٤) مەبەستم دوکتۆر کاوس قەفتانو دوکتۆر ئەحمەد عوسمانە .

«بیلۆگرافیای کتێبی کوردی»یەکەیدا دروست باسی «مێژووی کۆیە»ی کردووە. هەرچۆن بێ دەڵێم بریا گەلێك بەرهەمی تری وەك «مێژووی کۆیە» هەبونایەو جا با من لە یادم بکردنایە!

شەشەم – دوا وشە

دیاری‌یە بەنرخەکانی دوکتۆر ئیبراهیم حیلمی فەتاح بۆ «مێژوو» زۆر لەوە زیاترن کە چەند نمونەیەکیانم لەم وتارە گشتی‌یەدا خستە بەرچاو، هیوادارم بتوانم کەڵکیان لێ‌ببینم‌و بۆ مامە برایمیش ئاواتەخوازی تەندروستی‌و تەمەن درێژم.

لە تەمەنی منداڵی یەوە هێند ناوی پەری و پەری زادەمان بیستووە کە هەر یەکەمان بە خەیاڵ وێنەیەکی دڵگیری لە مێشکیدا بۆ پەری کێشابێت . پەری ی ڕەحمەت لای هەموان ئافرەتێکی نەرم و نیانی ڕۆح سوك و سەر کلوی سپی یە . ئەوی دەیەوێت لە ژیاندا پەری یەکی وا بەچاوی خۆی ببینێت دەتوانێت بچێتە خزمەت فاتمە محی الدین کە بە داخەوە نەك سەرباز ، بەڵکو ئەفسەرێکی ونی تری کوردە

تەمەنی لە ٨٠ تێپەڕیوە[٥] ، بەلام سەرو سیماو قسەی زۆر لە ٨٠ کەمترە . قەت لەگەڵی بێ تاقەت نابیت ، هەگبەکەی پڕ داستانی مرواری و گەوهەری تریفەدارە . گەوهەرو مرواری یەکانی دانسقەو کەمهاوتان ، بە تارەقی پیرۆزی ناوچەوان و دڵسۆزی ی ناو قولایی گیان و شەونخونی و دەربەدەری و ژانی ژیانی کورد زاخاو دراون .

دەوروبەری سەدەیەك لەمەوبەر فاتمە لە شارێکی وەك بەغدا چاوی کردەوەو ڕێگەی قوتابخانەی ئیتیحادو تەرەقی ی زانی دوور نی یە لەمەدا تاقانەی شاری سلێمانی بوبێت . شەڕ هەڵگیرساو زۆری نەبرد تەختو تاراجی دەوڵەتی عوسمانی تێکچوو ، فاتمەی دەستە کچ لەگەڵ باوکی کە تا ئەوسا کاربەدەستی دەزگای ڕێژی[١] (توتن) بو ، گەڕایەوە نیشتمان .

---

(٥) ئەم وتارە لە لاپەرە ۵-۸ ی «ڕۆشنبیری نوێ» ، ژمارە ٧٣ ، مارتی ١٩٧٣دا بلاوکراوەتەوە .

(١) لە سەدەی نۆزدەوە کۆمپانیای «ڕیژی» ی فەرەنسەیی بەرهەم هێنانو فرۆشتنی توتنی گشت ئیمپراتۆری ی عوسمانی ی گرتە دەست خۆی . «ڕیژی» وەك دەزگا لە سەرتاپای ئەو وڵاتانەی کەوتبونە ناو دەوڵەتی عوسمانی یەوە بووە ناوێکی باو .

هەر زوو پەرەی دڵی ئەحمەد بەگی فەتاح بەگی شاعیر بەتیری عەشقی فاتمەی شۆخ‌و شەنگ پێکرا فاتمە کە خۆشی حەزی بە شیعر دەکرد[٢] کەوتە باخی شاعیران‌و بووە میوانی دیوەخانی کوردپەروەران .

زۆری نەبرد شێخ مەحمودی نەمر لاپەڕەیەکی پڕ شانازی‌ی خەباتی گەلی کوردی تۆمارو ناوچەیەکی گرنگی نیشتمانی لە رۆڵم‌و زۆری ئینگلیزی داگیرکەر ڕزگارکرد ئەحمەد بەگی فەتاح بەگ بووە وەزیری دارایی شێخ فاتمەی ژنە وەزیر داخی ئەوەی ناچێت نەریتی ئەوسای کۆمەڵ ڕێگەی نەئەدا ئافرەت ئاگاداری هەموو شت بێت بەڵام باشی لەبیرە چۆن زۆربەی خەڵك دڵخۆش‌و شەیدای سەربەخۆیی‌و نەمانی مۆتەکەی مێجەر سۆن‌و پیاوەکانی بون . قەت ئەحمەد بەگی وا گورج‌و گۆڵ نەدیوە . بۆ مزگەوتیش بوایە وای نەدەکرد . بەر لەوە دڵی لە شێخ مەحمود ڕەنجابوو ، بەڵام بۆ کوردو خزمەتی پێشەوای هیچی لەدڵدا نەماو چاکی کاری لێ‌کرد بەلادا . زوو زوو سکاڵای لەدەست ئینگلیزو پیلانی ئینگلیز خواکان دەکرد ، خۆزگەی ئەوە بو ئینگلیز لە کورد بگەن‌و یاری‌و پەت پەتێنی پێ نەکەن . سەرەتا ڕقی لێیان نەبو ، هیوای زۆر بوو یاریدەمان بدەن !

هەموو سەروەت‌و سامانی دەزگاکەی شێخ لە ناو قاسەی ژنی وەزیری دارایىدا بوو . بە باجی توتن‌و گشت داهاتێکی ترەوە بە زەحمەت دەگەیشتە ٦٠ هەزار ڕوپیە کە دەکاتە پێنج شەش هەزار دیناری ئەمڕۆکە[٣] ! ، کەچی هی واش هەبوو ویژدانی خۆی دەخستە ژێر پێ‌و سەروەتی حەمە قەدۆی بەچەند ڕوپیەیەکی کاربەدەستێکی پچوکی کورد دەپێوا ئەو سەروەتەش کەبوبووە تەحاتەحای چاو برسێکان بەهۆی دڵپاکی‌و ساکاری فاتمەوە لەگەڵ هەموو پاشەکەوتی حەڵاڵی ئەحمەد بەگ وەك هێلکەی پاك کراو کەوتە دەست ئینگلیزەکان . کە هێرشی ناکاویان هێنایە سەر شار فریای ئەوە کەوت تەنها ٣ لیرەی خۆیان بەرێت‌و

---

(٢) لەسەرەتی لاویدا شیعری بەتورکی وتووە .

(٣) ١٠٠ هەزار ڕوپیە دەیکردە ٧٤٤٨ پاوەنی ئیستەرلینی .

قاسەکەی داخست‌و وەك خۆی بەجێی هێشت بەو هیوایەی زۆری پێ ناچێت دەگەڕێنەوە. داخم ناچێت وا نەبو. مانگەهای مانگ ئەم دێ‌و ئەو گوندیان کرد. هەر زوو پیشیانەوە ئەوی هەیەو نی‌یە گورگەو سیك‌و چەنەی ناکەس بەچەی خۆمان تالآنیان کردووە. کە گەڕانەوە شار ناچار ماوەیەکی باشیان بە کولەمەرگی بردەسەر.

پەردەیەکی تری ژیانی فاتمە کە تا مردن شانازیی پێوە دەکات ئەوەیە کە یەکەم ئافرەتی کوردی عیراقە بووە مامۆستاو ٣٥ سالّی رەبەق ژیانی بە لەوپەری دڵسۆزی‌یەوە بۆ پەروەردەکردنی صەدان کچ، وەك کۆرپەی جگەر گۆشەی خۆی، تەرخانکرد. بەدەست ئەو بوایە هەموو کچە کوردی فێری نووسین‌و خوێندنەوە دەکرد.. ئەو پەردەیەی ژیانی پڕ لە بەسەرهات‌و سەرگوزەشتەی سەیرو پڕماناییە. وابزانم لاپەڕەکانی یەکەمی زۆر شایانی تۆمارن[٤]

ئیستەش لەو وایە ئەمڕۆیە کە خوالێ‌خۆش‌بو شێخ نوری شێخ سالّحی شاعیرو خزمی، خۆی کرد بە ژوراو لە هەموو جار گەرمتر لەگەڵی کەوتە قسە. قەت وای نەدیبو. لەوەی دەکرد بۆ کارێك هاتبێ زۆری مەبەست بێ. کەوتە باسی خوێندن‌و خوێندەواری‌ی‌و پیاهەڵدانی فاتمە کە دنیا دیدەیەو دەتوانێت رێگە نیشانی کەسانی‌تر بدات. گەلێکیش مەتح‌و سەنای ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگی کردو وتی زوڕ حەز بە

(٤) تۆمارکردنی یادداشتی پێشڕەوەکانی مێژووی‌کوردو ژیانی‌ڕوناکبیرەکان ئەرکێکی پیرۆزە کەوتۆتە ئەستۆی خاوەن خامەی دڵسۆزی گەلەکەمان. ئەو یادداشتانە سەرچاوەی رەسەنی ئیمڕۆو دوا رۆژمانن، زۆریان لەکیس چووەو کەمیان ماوە. تا ئیستە چەند جارێك باسی ئەمەم کردووە. بەش بە حالّی خۆم هەر دەرفەتێکم لەم بارەیەوە بۆ هەلکەوتبێت کەلکم لێ‌بینیوە. کاتی خۆی یادداشتەکانی خوالێخۆشبو مامۆستا ئیسماعیل حەقی شاوەیسم تۆمار کرد، خۆی رۆژی، ئەمیان باقی. بەشێك لە یادداشتەکانی مامۆستایان فوئاد مەعسۆم‌و ئەحمەد خواجەشم نوسیوەتەوە. هیوامە مانەی رەزامەندی بێت‌و بێتە هاندەر تا ئەوەی ماوە لەکیس نەچێت.

> «ئەوەندی‌تر هانی منیشی دەدا . ڕاستیکەی ئەو ئەبوایە لەوانە بوو
> ورە بەربدەم ، چونکە هەر زوو ئەمی خەڵکی دواکەوتومان
> لێ‌کرایەوە ، هەزارو یەك قسەیان پێ‌دەگوتین . ئەوەیان لێ
> کردبوینە عەیبە کە کچەکان دوای هاتنە ژورەوەیان عەبار پەچەیان
> دادەگرت ! قسەی لەوەش خراپترمان دەبیستەوە . زۆر دایك
> بەترس‌و لەرز کچەکانیان دەهێنا‌و هەر ئەوە بوو کراسی قورئانیان بۆ
> لەبەر نەکەین تا دڵنیابن ئاگامان لە شەرەفیان دەبێت‌و بە خوێندن
> لەکەدار نابن . دایکی وا هەبوو پرسیاری ئەوتۆی دەکرد کە بۆ
> گێڕانەوە ناشێت» .

دایکی دڵسۆزی کورد خۆی دایە دەم شەپۆلی ڕابوردووی سەیر ، بەڵام خۆش :

> «یەکەم پۆلی قوتابخانە ساواکەمان دەستەیەکی یەکجار سەیر بوو .
> هی وای تێدا بوو تەمەنی لە ۲۰و بروا بکە ۲۵یش تێپەڕیبو ، بە
> سەروپێچی لارو لاگیرەو مێخەکبەنگ‌و سورو سپیاوێکی باشەوە
> دەهات ، لەگەڵ هی وا دادەنیشت بە کچی دەشیا . بەڵام
> هەمویان بۆ فێربون هاتبون ، بە دڵ خۆیان هیلاك دەکرد . هەژارو
> دەوڵەمەندیان تێدا بوو . ئیستەش بیرمە جارێکیان پرتەقاڵم بۆ
> قوتابی‌یەکان برد ، هی وایان هەبو نەیدەزانی پرتەقاڵ چی‌یە ،
> بۆنیان پێوە دەکردو یاری‌یان پێ‌دەکرد تا بە دەستی خۆم بۆم پاك‌و
> قاش کردن‌و تێم گەیاندن میوەیەو دەخورێت» .

هەستێکی شارراوە قوتابی‌و زیاتر جوتە مامۆستای زەهرایان دەبزواند . حەزیان دەکردو هەوڵیان دەدا هیچیان لە کوڕان‌و پیاوان کەمتر نەبێت . لێرەدا دایکی کورد گوڕی دایە خۆی‌و گەرمتر بوو ، لەوەی دەکرد بیەوێت من بسەلمێنێت ، جا نازانم هەستی دەکرد کە من بە هەموو هۆشمەوە کەوتومەتە پەرستگای دڵسۆزی‌و

لەخۆبوردنی پەری‌یەکی خاوێنی گەلەکەمان یاوەخود نا ؟ . ئەوەیان گرنگ نی‌یە ، سەیرە وا نەبێت ، بەلاّم با لەبەر دڵە ناسکەکەی ئەو منیش گوڕ بدەمە خۆم‌و خۆم وریاتر نیشان بدەم :

«هەر ئەوەندە بیستمان فوئاد ڕەشیدی مامۆستای کوڕان شانۆگەری‌ی «نیرۆنی زۆردار»ی پێشکەش کردووەو بەو کارەی هەستی زۆر کەسی بزواندووە ئێمەش هاتینە مەیدانو ویستمان هەنگاوێکی باشتر بنێین . بیری یەکێکمان بۆ ئەوە چو کێشەیەکی ئەوتۆی ناو کۆمەڵەکەی خۆمان باس بکەین کە زۆر ڕۆژ توشی یەکێك لە قوربانی‌یەکانی دەهاتین . بەلاّم کەسمان دەست‌و زانی نوسینمان نەبوو ، بۆیەکا پەنامان بردە بەر شێخ نوری‌و ئەویش لەسەر پێشنیاری‌ی خۆمان شانۆگەری‌ی «دایك»ی بۆ ئامادەکردین . قوتابخانەمان ڕازاندەوەو پەردەمان هەڵواسی‌و نزیکەی حەفتەیەك ژنانی شار ڕوویان تی‌کردین‌و بە پەرۆشەوە سەیری «دایك»یان دەکرد . بەیجەی خوشکم دەوری دایك‌و شەفیقە سەعید[٦] کە قوتابی‌یەکی وریای قوتابخانەکەمان بوو دەوری دوکتۆرەی بینی . دیار بوو لەتەلی دڵی بینەرانیان دەدا» .

تا ئیمڕۆش چ خۆی ، چ خوشکی ، ناوەرۆکی «دایك»یان لەبیرە کە بەشێکی بە شیعر هۆنرابۆوە

«دایکەی بەخوێندەوار بە هەڵە دەرمانێکی عەتارەکان دەرخواردی کۆرپەکەی دەدات ، دەرمانە دەیخاتە گیانەلاّ . هاوارو قیژەو گریەی دایکی کلۆڵ گەرەکی دێنێتە سەبر . یەکێك لە سەرسپی‌یە ژیرەکانی دراوسێ بەهەڵەداوان خۆی دەکات بە ژورداو دەپرسێت :

چی‌یە ئەم گری‌یەو زاری‌یە
بۆچیتە هاوارو تەلاش ؟

دایکە بە شپرزەیی .

---

(٦) بیجە محی‌الدین‌و شەفیقە سەعیدیش دوو پێشڕەوی‌ئەوی مەیدانی خوێندەواری‌ی ئافرەتی کوردن . سەدان کچە کورد لەسەر دەستی ئەوانەو دەستە خوشکی ئەوانەدا فێری خوێندنەوەو نوسین بون ، کە زۆریان پلەی بەرزی خوێندنیان تەواوکردووە .

هەرگیز خەوی نەبرو منیش
چوم دامێ تۆزێك شیلەی خاش خاش

دراوسێکەیان کە ئەمە دەبیسێت دەستوبرد دەچێت بە دوای دوکتۆرەی شا
دوکتۆرە بەهەمان دەستور دەپرسێت :

چی‌یە لەم گری‌یەو زاری‌یە
بۆچیتە هاوراو لەلاش ؟

دایك
هەرگیز خەوی نەبرو منیش
چوم دامێ تۆزێك شیلەی خاش خاش

دوکتۆرە

جا
کێ بەتۆی وت دەوایەکی زەریفەو باشە
تولێ وا قابیلی دەرمانی وەك خاش خاشە ؟
خێرا کە لەم دەرمانەی بدەرێ
بەلکو بەجارێك چارەی بکرێ
ئیتر هەرگیز لەو دەوایانەی نەدەیتێ

دایك

تۆبە بێ ، تۆبە بێ یارەبی
هەتا ماوم دەرمانی وای نەدەمێ

گەر ویژدانمان بێت و هەموو لایەنی‌ی سەیری باسەکە بکەین ئەوا دان بەوەدا دەنێین لە یەکەم شانۆگەریدا ئافرەتمان بۆری پیاومانی داوە[٧] . . ماموستای یەکەم ئەم قسانەمی بەدڵ بو . نەمویست لەوە زیاتر هیلاکی بکەم ، هاتە سەر وەڵامی دووەم پرسیارم

«گوزەیدە یامولکی سێ ساڵ مودیرە بوو . کە ئەو چووە بەغدا زەهرە خانی کچی مستەفا یامولکی بۆ دەورووبەری سێ ساڵێك چووە جێگەی و دوا بە دوای ئەو من بومە مودیرە و نزیکەی ٣٠ ساڵ کاری ئەو قوتابخانەیەم گرتە ئەستۆ . ڕوناکبیری ئەو سەردەمەی شار پشتیان دەگرتم ، بە قسەی پڕ هەستیان دڵیان خۆش دەکردم . جارێکیان نزیك بەردەرکی سەرا یەکێك بە هیواشی دەستێکی دا بە پشتماو پێی وتم ئافەرین ، هەزار جار ئافەرین ، سەرت بەرزکردینەوە . . کە ئاوڕم دایەوە پیرەمێردی شاعیرم دی . پیرەمێرد گەلێك قسەی‌تری کرد ، لەوە دەچو بیەوێت هەموو ماڵێك بکاتە قوتابخانەو بە دارعەساکەی بکەوێتە گیانی ئەو دایك و باوکانەی منداڵیان ناخەنە بەر خوێندن . . .» .

دوا قسەی یەکەم ماموستامان :

«ئیستەش هەرچەند چاوم کزو گوێم قورس و یادم کەم بووە ، بەڵام گەز گەز باڵا دەکەم کە دەبینم ڕەنجم بە فیرۆ نەچووەو کچە کورد چۆتە ڕیزی برای و شان بەشانی ژیانی نوێ بۆ نەوەی داهاتو دروست دەکات» .

سەربازو ئەفسەری ونی وەك ئاتمەمان زۆرە ، با جاروبار یادیان بکەینەوە هیچ نەبێت ، ئاکانی خۆی ، پەیکەری پڕ شانازی‌یان لەقوڵایی دڵ و دەرونداا بۆ داتاشین و شتی نەزانراوو نوێیان لێوە فێربین تا لە کیسمان نەچون .

---

(٧) ڕوناکبیرانی کوردی تورکیا بەهۆی چەند حزبەکی ئایینی و گشتی‌یەوە بەر لە ئێمە لە دەرگای زۆر هونەریان داوە . پێش شەڕی یەکەمی جیهان ئەوان شانۆگەری‌یان بە کوردی داناوە . لەگەڵ ئەوەش ئافرەتی کوردی عیراق لەم مەیدانەدا هەر یەکەمە .

ئەرمەن[*] یەکێك لە گەلە هەرە دێرینەکانی سەرزەمین پێك دەهێنن[1] بەر لەمەسیح ئەرمەن خاوەنی ژیاری پێشکەوتووی خۆیان بوون . ئەرمەنستان یەکێکە لەو وڵاتانەی بە شوێنەواری مێژوویی کۆن دەوڵەمەندن ، تا ئێستە گەلێك پاشماوەی دێرینی تیا دۆزراوەتەوە .

ئەرمەنەکان وەك گەلانی تری ڕۆژهەڵات لە سەرەتادا لەسەر بەردی جیاو تاشەبەردی قەراغ شاخەکان ئەوی دەیانویست بە هەڵکۆڵین دەیاننووسی . بەشێك لەو جۆرە نووسینە دێرینانە دۆزراونەتەوەو ناوەرۆکیان زانراوە . بەڵام دوو هۆی نوێ هەر لە دێرزەمانەوە کاریان کردە سەر پەرەسەندنی نووسین بە زمانی ئەرمەنی – یەکەمیان بڵاوبوونەوەی ئایینی مەسیحی بوو کە لە سەرەتای سەدەی چوارەمەوەبووە ئایینی ڕەسمی ی ئەرمەن ، دووەمیان و گرنگتریان دانانی ئەلفبای تایبەتی ی ئەرمەنی بوو لە کۆتایی سەدەی چوارەمدا[2]

(*) ئەم وتارە لە لاپەڕە ٧–١٠ی «بەیان» ، ژمارە ٣٠ ، تەشرینی یەکەمی ١٩٧٥دا بڵاوکراوەتەوە .

(١) بەشی زۆری زانیارییەکانی ناو ئەم وتارە لەلایەن نووسەر خۆیەوە لە ماتێنەدەران کۆکراونەتەوە . ئەو بەشەکەی تری لە هەندێك سەرچاوە وەرگیراون ، بەتایبەتی لە کتێبی :

G. W. Abgar, The Matenadaran, Erevan, 1962.

(٢) مەسرۆپ ماشتۆتس ئەلفوبێی ئەرمەنی ی دانا . ئەم ئەلفبایە تا ئێستەش لە ناو ئەرمەندا زۆر باوەو هەموو ساڵێك ، بە تایبەتی لە ئەرمینیای سۆڤیەت ، بە سەدان کتێب و گۆڤارو ڕۆژنامەی پێ چاپ دەکرێ . مەسرۆپ ماشتۆتس یەکێکە لەو گەورە پیاوانەی ئەرمەن بە حەق شانازییان پێوە دەکەن .

لە دێرزەمانەوە ڕۆڵە هوشیارەکانی ئەرمەنی خاوەن مێژووی پڕ لە ڕوداوو کارەساتی کۆن ، ئەرمەنی خاوەن ئەدەبی ڕەسەن ، ئەرمەنی خاوەن قیرگەی ئایینی هەمەجۆرو کڵێسەی گەورەو بچوك ، کەوتوونەتە تۆمار کردنی هەموو ڕوویەکی ژیانی ڕووناکبیری‌ی باووباپیران‌و سەردەمی خۆیان سەرەڕای ئەوە زانایانی ئەرمەنستان لە سەرەتای سەدەکانی ناوەندەوە کەوتنە وەرگێڕانی بەرهەمی فەلسەفی‌و زانستی‌ی گەلانی‌تر بۆ سەر زمانی زگماکیان . بەم جۆرە لە زۆر دەمێکەوە نووسین‌و بلاوبوونەوەو هەڵگرتن‌و پاراستنی دەستنووس لەناو ئەرمەندا بووە کارێکی زانستی‌ی – ئەدەبی‌ی باوو شیاو . بەشی هەرە زۆری ئەو دەستنووسانە لە کتێبخانەی قیرگەو کڵێسەکاندا دەپارێزران . گەورەترین جێگەی پاراستنی ئەو دەستنووسانە بە ناوی ماتێنەدەرانەوە سەدەی پێنجەم لە ئێچمیادزینی نزیك یەریڤان دامەزرێنرا . بەم جۆرە گەنجینەیەکی پڕ گەوهەری دەوڵەمەند لە ئەرمەنستاندا درووست بوو کە ئێستە بە یەکێك لە سەرچاوە ڕەسەنە هەرە گرنگەکانی مێژووی کۆن‌و ناوەڕاستی گەلان دادەنرێ‌و هەر لەبەر ئەوەش بۆتە سامانێکی بایەخداری مرۆڤ ئیمڕۆ . بۆ نموونە زۆر دەستنووسی کۆنی ئەوتۆ هەن کە کاتی خۆی بە زمانی‌تر دانراون ، بەڵام ئێستە تەنها وەرگێڕراوە ئەرمەنی‌یەکانیان ماون‌و ئەسڵ‌و وەرگێڕاوی سەر زمانانی‌تریان لەبەر هۆی ئاشکرا فەوتاون ...

لەم ڕووەوە زیانی ئەرمەنەکان خۆیشیان کەم نەبوو . تەنها داگیر کەرە سەلجوقی‌یەکان سالی ۱۱۷۰ پتر لە دە هەزار دەستنووسی بەنرخی ئەرمەنی‌یان لەناوبرد . لە کاتی کوشتارەکانی ئەرمەنی سەردەمی عوسمانی‌یەکاندا (ساڵانی ۱۸۹٤ – ۱۸۹٦ ، ۱۹۰۹ ، ۱۹۱۵)[۳] ژمارەیەکی زۆر لە دەستنووسە هەرە نایابەکانی ئەرمەن بوونە قوربانی‌ی هەستی کوێرانەی دەستەیەك فەرمانڕەوای کورتبین کە بەو جۆرە زیانێکی گەورەیان بە گەنجینەی ڕووناکبیری‌ی مرۆڤ گەیاند . بەڵام ئەرمەنەکان کە نرخی فیکرو زانیان لا وەك یەك بوو توانی‌یان بەهۆی بیری وردو

(۳) نووسەری ئەم وتارە یەکێك لە فەسڵەکانی کتێبی «کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا»ی بۆ باسی ئەو کوشتارانە تەرخان کردووە . هەروەها بڕوانە : «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» ، ژمارە ۳ ، بەرگی ۲ ، لاپەڕە ۷۵ – ۱۵۷

زیرەکیی کەم وێنەو دڵسۆزیی بێسنووروو بە نرخی زێڕ بەشێکی زۆر لە گەوهەری ئەو گەنجینەیە ڕزگار بکەن. لێرەدا تەنها نموونەیەکی پڕ مانا دەهێنمەوە:

ئەرمەنەکان لە ساڵی ١١٧٠ەوە دڵسۆزانە کەوتنە پەیجۆری ئەو دەستنووسانەی سەلجوقییەکان لەناویان بردن، یا زەوتیان کردن. ساڵی ١٢٠٥ توانییان بە چوار هەزار درهەم، کە پارەیەکی یەکجار زۆر بوو بۆ ئەو سەردەمە، یەکێك لە دەستنووسە بەنرخەکانیان هەر لە سەلجوقییەکان بکڕنەوە کە تا ئێستەش هەر ماوەو بە بارستو قورسایی بە گەورەترین دەستنووسی ئەرمەنی دادەنرێ. لە کاتی کوشتارەکانی ساڵی ١٩١٥شدا دوو پیرێژنی ئەرمەنی توانییان هەر ئەو دەستنووسە ڕزگار بکەن. هەر یەکەیان بەشێکیان هەڵگرتووەو بەرەو ئەرمینیای ڕۆژهەڵاتی سەر بە ڕووسیا بە جیا کەوتوونەتە ڕێ. یەکێکیان گەیشتووەو ئەویتریان لەتاو نەخۆشیو برسییەتی لە ڕێگە گیانی سپاردووە، بەڵام بەر لە مردن ئەو بەشەکەیتری لە چاڵێکدا شاردۆتەوە. پاش ماوەیەك گەڕیدەیەکی ئەورووپایی لەو ناوانەدا بە ڕێکەوت چەند لاپەڕەیەکی ئەو دەستنووسە بە دەست منداڵانی ناوچەکەوە دەبینێ، بە چەند نوقڵێك دەمیان شیرین دەکاتو دەیەنە سەر چاڵەکە. کاتێك کابرای گەڕیدە دەگاتە ئەرمینیای ڕۆژهەڵاتو خەڵکەکە پێیدەزانن هەوڵ دەدەن نیوە دەستنووسەکەی لێ بکڕنەوەو ناچار دەبن لەناو خۆیاندا ٤٠٠ هەزار پاوەنی بۆ کۆبکەنەوە.

بەم جۆرەو بە هەزار دەردی سەری ئەرمەنەکان توانیویانە ئەو سامانە گەورەیەی خۆیانو جیهان بپارێزن. دوای ئەوەی ئەرمینیای ڕۆژهەڵات لە ساڵی ١٨٢٨وە بووە بەشێك لە ڕووسیای ئەورووپایی گاور ئاینی مەودای پاراستنی دەستنووسە ئەرمەنییەکان لە جاران زۆر زیاتر بوو، هەرچەندە لێرەش بەشێکی کەم لەو دەستنووسانە نەگوێزرانەوە دەزگا زانیارییەکانی مۆسکۆو پیترۆگراد.

لەگەڵ دامەزراندنی کۆماری ئەرمینیای سۆڤیەتدا قۆناغێکی نوێ لە کۆکردنەوەو پاراستنو لێکۆڵینەوەی دەستنووسە دێرینەکانی ئەرمەندا دەستی پێکرد. لە کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٢٠وە ماتێنەدەران کرایە دەزگایەکی دەوڵەتی. دوای ئەوە بە ماوەیەکی کەم ئەو ٤٦٦٠ دەستنووسەی لە ساڵی ١٩١٥وە برابوونە مۆسکۆ گێڕرانەوە

ماتێنەدەران کە بۆ خۆشی لە ساڵی ۱۹۳۹ەوە گوێزرایەوە شاری یەریڤانی پایتەخت .

لە ساڵی ۱۹٥۹ەوە ماتێنەدەران کرایە ئینستیتوتێکی سەربەخۆ بۆ پاراستن‌و لێکۆڵینەوەی دەستنووسی کۆن . کۆشکی ڕازاوەی ماتێنەدەران[٤] ئێمڕۆ لە شوێنێکی بەرزەوە بەسەر شاری یەریڤاندا دەڕوانێ‌و گەوهەرە بەنرخەکانی هەر یەکە بە جۆرێك داستانی پڕ شانازی‌و زانستی بۆ نەوەی ئیمڕۆو دوارۆژ دەگێڕنەوە .

ژمارەی دەستنووس‌و پارچە دەستنووسەکانی ماتێنەدەران پتر لە ۱٥ هەزارە (بەر لە شەڕی یەکەم لە ٥ هەزار کەمتر بوو) ، لەمانە دەوروبەری ۱۳ هەزاریان بە زمان‌و ئەلف‌و بێ‌ی ئەرمەنین‌و ئەوانی‌تریان بە یۆنانی‌و عەرەبی‌و فارسی‌و تورکی‌و هیندی‌و ڕووسی‌و حەبەشەیی‌و زمانی‌ترن . کۆنترین پارچە دەستنووسی ماتێنەدەران هی سەدەکانی پێنج‌و شەش‌و حەوتن . یەکێك لە دەستنووسەکانی بریتی‌یە لە ئینجیلێك ساڵی ۸۸۷ نووسراوەتەوە . گەورەترین دەستنووسی ماتێنەدەران ۳۲-۳٤ کیلۆو ٦۰۹ لاپەڕەیە ، ساڵی ۱۲۰۱ نووسراوەتەوەو بریتی‌یە لە زنجیرەیەك گوتاری کڵێسەو نووسینی مێژوویی‌و فەلسەفی . نووسینەوەی ئەم دەستنووسە پێستی نزیکەی ۷۰۰ گوێرەکەی پێویست بووە . بچووکترین دەستنووسی تەنها ۱٤ گرام‌و ۱۰٤ لاپەڕەیەو بریتی‌یە لە ڕۆژژمێرێکی کڵێسە . ئەم دەستنووسە نایابە ساڵی ۱٤۳٦ لەسەر پێستی بزنی ناو سك (هێشتا لە دایك نەبوو) نووسراوەتەوە .

دەستنووسەکانی ماتێنەدەران لە نرخاندن نایەن . بەر لە هەموو شتێك بەهۆی ئەو دەستنووسانەوە بەشی زۆری لاپەڕە گرنگەکانی مێژوو و ئەدەب‌و ژیانی کۆمەڵایەتی گەلی ئەرمەن لە قۆناغی جیاواز جیاوازدا پارێزراون‌و لە ڕێگەیانەوە زانراون . جگە لەوە ئەو دەستنووسانە پڕن لە زانیاری‌ی بەنرخ لە بارەی ژیان‌و مێژووی گەلانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستەوە ، بەتایبەتی ئەوانەیان کە لەگەڵ ئەرمەندا دراوسێن ، لە بارەی ناوچەکانی قەفقاس‌و ئێرانی سەفەوی‌و ئیمپراتۆری‌ی بیزەنتی‌و دەوڵەتی عەرەبی ئیسلامی‌و شەڕو هێرشی سەلیبی‌و مەغۆل‌و تەتەرو سەلجوق‌و تورك‌و گەلێکی‌ترەوە .

بەشی هەرە گرنگی دەستنووسەکانی ماتێنەدەران بۆ باسی مێژوو تەرخان کراون .

---

(٤) ئەم کۆشکە لەسەر شێوازی خانوبەرە دروست کردنی کۆنی ئەرمەن بنیات نراوەو هەموو کەرەستەیەکی پێویستی بۆ پاراستنی دەستنووس تێدایە .

مێژوونووسە ناودارەکانی ئەرمەن گەلێك نووسراوی بەنرخیان بەجێ هێشتووە کە شان لە شانی دەستنووسە هەرە بایەخدارە ناسراوەکانی جیهان بدەن . هەر بۆ نموونە دەستنووسی یەکێك لە مێژوونووسەکانی سەدەی پێنجەم بۆ باسی بلاوبوونەوەی ئاینی مەسیحی لە ئەرمەنستاندا تەرخان کراوە . دەستنووسی «مێژووی خەلیفەکان» باسی ئەو بەسەرهاتانە دەکات کە لە سەردەمی فەرمانڕەوایی عەرەبدا لە نێوان ساڵانی ٦٣٢و ١٧٨٨دا ڕوویان داوە . هەر لە ماتێنەدەرانیشدا دەورووبەری ٦٠٠ دەستنووس هەیە کە بە ئەلف و بێی عەرەبی و زمانی عەرەبی و فارسی و تورکی و هی تر نووسراونەتەوە . ناوی ئیبن سیناو شەهابەدینی شیرازی و فیردەوسی و حافزو سەعدی و نیزامی و گەلێك ناوداری تری ڕۆژهەلات لە زۆر دەستنووسی ئەم دەزگایەدا دەکەونە بەرچاو .

ژمارەیەکی زور وێنەو نیگاری ڕنگاورەنگی کۆن لە ماتێنەدەراندا پارێزراون ، هێندێکیان لە سەدەی پێنجەمدا دروست کراون و هەموویان بەلگەو نیشانەی هەستی هونەری ی بەرزی ئەرمەنن . ئەو ڕەنگانەی بۆ دروست کردنی ئەو نیگارانە بەکار هێنراون سەدان ساڵە هەر وەك خۆیان ماونەتەوە ، دیارە ئەوەیش بۆ خۆی نیشانەی پێشکەوتنە لە کیمیاگەریدا

لە ڕاستیدا باسی ماتێنەدەران و گەوهەرەکانی ماتێنەدەران و کتێبخانەی ماتێنەدەران و ئەو صەد هەزار دەکومێنت و بەلگەیەی لە ماتێنەدەران هەلگیراون لە وێژەی وتارێکی پچووکدا نی یە(*)

گەلی کوردیش وەك یەکێك لە دراوسێ هەرە نزیك و تێکەڵەکانی ئەرمەن بەشی خۆی لە ماتێنەدەراندا هەیە . لە گەلێك دەستنووسی کۆندا ناوی گەلانی زاگرۆس و میدیکان و کورد خۆی هاتووەو باسی ناوچە کوردەواری یەکان کراوە . هیچ دوور

(*) زۆر شتی ماتێنەدەران شایانی باسە . بەجۆرێکی بەرز دەستنووسەکانی لە گەرمایەکی تایبەتیدا دەپارێزرێن ، پتر لە ١٢٠ کەس لە ماتێنەدەران کار دەکەن ، لەمانە ٢٠یان دوکتۆراو ٧یان دوکتۆرای زانست (ناوك)یان هەیە . هەموو ساڵێك ژمارەیەکی زۆر کتێب و وتاری زانستی ی بەنرخ لە لایەن ماتێنەدەرانەوە بلاودەکرێتەوە .

ئەرزین مینۆرسکیی بەناوبانگ لە نووسین و لێکۆڵینەوەکانیدا دەربارەی میدیەکان و کورد کەڵکی لە کتێبەکانی مێژوونووسی گەورەی ئەرمەنی مۆڤسیس خۆرێناتسی (مایسای خۆرێنسکی) وەرگرتووە[٦] کە لە سەدەی پێنجەمدا نووسیونی و دەستنووسەکانیان لە ماتێنەدەران پارێزراون.

سەرەڕای ئەو لایەنە گرنگە ژمارەیەك دەستنووس و پارچە دەستنووسی تایبەتی لەسەر کورد، یا بە کوردی لە ماتێنەدەران هەیە. لەوەی بۆ ئێمە شتێکی نوێ و سەرنج ڕاکێشە ئەوەتە کە لە ژمارەیەك دەستنووسی ئەرمەنیدا چەند دێڕێکی کوردی بە ئەلفوبێی ئەرمەنی نووسراوەتەوە. یەکێك لەو دەستنووسانە دەربارەی ڕێزمانی ئەرمەنییەو لە سەدەی پازدەدا دانراوە، بەڵام چەند دووعایەکی بە عەرەبی و فارسی و کوردی تێدایە. هەروەها ئینجیلێکی دەستنووس بە زمانی کوردی و پیتی ئەرمەنی هەیە کە دوور نییە لە سەدەی هەژدەدا نووسرابێتەوە.

جگە لەمانە دوو دەستنووسی زۆر گرنگ لە بارەی کوردەوە لە ماتێنەدەران پارێزراون. یەکەمیان دەستنووسی ژمارە ١٧٩٩ی بەشی عەرەبییە کە بریتییە لە دەستنووسێکی ڕێکوپێکی «شەرەفنامە»ی شەرەفخانی بدلیسی. ئەم دەستنووسە سەدەی هەژدە لە ٤١٢ لاپەڕەی گەورەی بیستویەك دێڕیدا نووسراوەتەوە. وابزانم ئەوانەی لەسەر «شەرەفنامە»یان نووسیوە کەسیان تاوەکو ئێستە باسی ئەم دەستنووسەی ماتێنەدەرانیان نەکردووە.

دووەمیان دەستنووسی ژمارە ٦٢٢ی هەر بەشی عەرەبییە کە بریتییە لە دەستنووسێکی گرنگی دەگمەنی کەم زانراو لەبارەی هۆزی دونبولییەوە[٧]

---

(٦) لەم بارەیەوە بڕوانە:

ف. مینورسکی. الاکراد احفاد الميديين. «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد»، ژمارە ١، بەرگی ١، لاپەڕە ٥٥٢ – ٥٦٦.

(٧) بۆ یەکەم جار ا. د. پاپەزیان بە زمانی ئەرمەنی و لەژێر ناوی «سەرچاوەیەکی نوێ دەربارەی مێژووی گەلی کورد» دا وتارێکی لە بارەی ئەم دەستنووسەوە لە ژمارە ٨ی ساڵی ١٩٦٧ی گۆڤاری کۆڕی زانیاری ئەرمەنستاندا بڵاو کردەوە.

ئەم دەستنووسە پەنابەرە ئەرمەنەکان ساڵی ١٩١٦ لەگەڵ خۆیاندا هێناویانەو کەوتۆتە دەست پرۆفیسۆر ئاشۆت ئەڵفاتیان کە ئەویش بە دیاری ناردوویە بۆ ماتێنەدەران.

ئەم دەستنووسە ٢٥٣ لاپەڕەیەو بارستی لاپەڕەکانی (١٥×٢٥سم)ەو سالی ١٨٥ (١٢٦٦ی کۆچی) لە تاران لە «مدرسەی میرزا صالح» لە لایەن عەلی کبەری حوسەینی تەفرەشی‌ی کوڕی حاجی سەید ئیسماعیلەوە نووسراوەتەوەو لە سێ ش پێکهاتووە یەکەمیان ناوی «اشارة المذاهب» و دووەمیان ناوی «اشارة دیان»ەو هەردووکیان لە دانانی ڕۆستەم خانی کوڕی ئەحمەد خانی دونبولین‌و بە ەتی نەستەعلیق نووسراونەتەوە . بەشی سێیەم لە دوا لاپەڕەکانی دەستنووسەکەدایەو ری «تاریخی دەنابیلە»یەو لە دانانی عەبدولڕەزاق کوڕی نەجەف قولی خانی ونبولی‌یە ، ئەم بەشەیان تەواو نی‌یەو بە خەتی «نەسخ» نووسراوەتەوە .

لە بەشی یەکەم‌و دووەمدا ڕۆستەم خان باسی ئایین‌و مێژووی هۆزی دونبولی ەکات ، هەروەها باسی شاکانی ئێرانی بەر لە ئیسلام‌و بەرمەکی‌یەکانیشی کردووەو ونبولی‌یەکانی بە ڕەسەن گێڕاوەتەوە سەر ئەوان . ئەو باسانەش کە بۆ ڕووداوەکانی تایی سەدەی هەژدەو سەرەتای سەدەی نۆزدە تەرخان کراون بایەخێکی زۆریان یە ، بە تایبەتی چونکە نووسەر ئەوەی باسی دەکات ، یا بە چاو دیویێتی یا تیا شدار بووە . لە قەراغ‌و پەراوێزەکانی ئەم دەستنووسەی ماتێنەدەراندا ڕۆستەم خان خەتی خۆی تێبینی‌ی نووسیوەو هەندێ شوێنی ڕاست کردۆتەوەو ئەمەش بێ‌گومان نرخی دەستنووسەکەی زیاتر کردووە . دەمێکیشە بەڕێوەبەرانی ماتێنەدەران بڕیاری وکردنەوەی ئەم دەستنووسەیان داوە .

باسی شازدەمین

کوردو پزیشکێکی دووری ئاگری شەری دووەم

شەڕلە ناوەرۆکدا دوو جۆرە   شەڕی زۆردارو شەڕی زۆرلێکراو(٭) یەکەمیان بۆ زوڵمو زۆرو داگیرکردنە ، دووەمیشیان بۆ سەرفرازیو ئازادی‌یە . بەڵام چ ئەمیانو چ ئەویان لە زەرەرو زیاندا . لە فرمێسكو خوێندا چون‌یەکن .

شەڕی دووەمی جیهان کە نزیکەی شەش ساڵی ڕەبەق خایاند (ئەیلوولی ١٩٣٩ – مایسی ١٩٤٥) گەورەترین کارەساتە کە تا ئێستە تووشی مرۆڤو هەموو جیهان هاتبێت . ئەگەر ئەم قسەیە بخەینە چوارچێوەی ژمارەوە بەم جۆرە دەردەچێ

٧٢ دەوڵەت تێکەڵی ئەم شەڕەبوون (لە شەڕی یەکەمدا ٣٣) ، ١١٠ ملێون کەس بە چەکەوە تیا بەشداربوون (لە شەڕی یەکەمدا ٧٤) ، ١٣٨٤ ملیار دۆلاری تێ‌چوو (لە شەڕی یەکەمدا ٢٠٨) . دەورووبەری ٥٠ ملێۆنی تیا کوژرا (لە شەڕی یەکەمدا ١٠) ، نزیکەی ٢٨ ملێۆنی تیا سەقەتو کەفتەکار بوو (لە شەڕی یەکەمدا ٢٠) .

یەکیەتی‌ی سۆڤیەتو ئەڵمانیا لەو شەڕەدا لە هەموو لایەك زیاتر تووشی زەرەرو زیانو وێرانی‌هاتن ، ئەڵمانیا بەهۆی ژێر کەوتنەوەو یەکیەتی‌ی سۆڤیەتیش لە ئەنجامی ئەوەدا کە هیتلەری‌یەکان تا دوا ساڵی شەر نزیکەی لە ٧٥٪ی هێزە شەڕکەرەکانی خۆیان ئاراستەی ئەو کردبوو . لە دوا ساڵی شەڕیشدا ، واتە دوای کردنەوەی بەرەی دووەم لە لایەن وڵاتە سوێندخۆرەکانی ڕۆژاواوە ، هێشتا هەر دەورووبەری لە ٦٧٪ی هێزی چەکداری ئەڵمانیا لە بەرەی سوڤیەتدا دەجەنگین . ئەو زیانانەی لە

(٭) ئەم وتارە لە لاپەڕە یەکەمی حەفتەی «بەیان» . ژمارە ٢٩ . ئەیلولی ١٩٧٥دا بڵاوکراوەتەوە .

یەکیەتی ی سۆڤیەت کەوتن نیشاندەرێکی بێوێنەو هاوتای فرمێسك‌و خوێ شەرن :
بەهۆی شەری دووەمەوە ۱۷۱۰ شاری گەورەو بچووکی سۆڤیەت کاول کرانو ۰ هەزار گوندیش لەگەلٚ زەویدا تەخت کرانو بەو جۆرە ۲۵ ملیۆن کەس بێ جێ‌ور مانەوە . هەر لەماوەی شەردا ۳۲ هەزار دەزگای پیشەسازی‌ی ئەو ولاٚتەو ٦٥ ملێ کیلۆمەتر رێگەی ئاسن لە بنەرەتەوە هەلٚتەکێنران . بە پارە یەکیەتی‌ی سۆڤیەت ۰۰ ملیار دۆلاٚر زیانی لێ‌کەوت ، واتە لە سێ‌یەکی زیانی هەموو شەر زیاتر . نزیکە نیوەی کوژراوو سەقەت‌و کەفتەکارەکانی شەر سۆڤیەتی بوون
دەردو بەلاٚی شەری دووەم هەموو قوژبنێکی جیهانی گرتەوە . ئەوی نەکوژرا یا لەشەردا بەشدار نەبوو برسێتی‌و نەبوونی‌و نەخۆشی‌ی چێشت .
میللەتی کوردی هەژاریش بەشی خۆی لەو مەینەتی‌یە بینی‌و هێندەی‌تر هەژاربوو راستە کوردستان وەك لە شەری یەکەمی جیهاندا نەبووە یەکێك لە مەلٚبەندەکا شەر ، نەبووە شەرگەو لەویان کەمتر تووشی زەرەرو زیان‌و مردن‌هات ، بەلاٚم لەگەلٚ ئەوەشدا ، ئەویش وەك هەموو گەلانی‌تری رۆژهەلاٚتی نزیك‌و ناوەراس بەهۆی رووداوو کارەساتەکانی شەرەوە تووشی گەلێك دەردی سەری بوو . پریشك شەری دووەم لە زوور لاوەو ، بە زۆر شێوە گەلی کوردیشی گرتەوە . با لێرەدا باسێ بچووك بگێرینەو ، باسی پریشکێکی نەزانراوی ئەو شەرە کە لە دووری‌ی هەزار کیلۆمەترەوە ژیانی رووناکبیری‌ی ئێمەشی گرتەوە
(**ئیڤان یووگەڤ**) لاوێکی خوێن گەرم‌و رەوشت‌بەرزی سۆڤیەتی بوو . خوێندندا دەسەلاٚتدارو لە ناو هاوریکانی‌و لە کۆمەلٚدا خۆشەویست بوو . هەر ز دەردو ئازارو چارەنووسی گەلی کورد لە دوورەوە سەرنجی ئەم لاوەی راکێشاو دو تەواو کردنی زانکۆ دەستی کرد بە فێربوونی زمانی کوردی‌و بووە قوتابی‌ی دوکتۆر بەشی مێژوو و چالاکانە دەستی کرد بە ئامادەکردنی نامەی دوکتۆرێکەی لەس کورد . بەلاٚم بەداخەوە زۆری نەخایاند ئاگری شەری دووەم هەلٚگیرساو پا ماوەیەکی کەم ولاٚتەکەی ئەویشی گرتەوە . . .
ئیڤان یووگەڤ وەك زۆربەی هەرە زۆری لاوانی سۆڤیەت چەکی کردە شا

بەرەو شەرگە لەگەڵ هاوەڵەکانی بۆ پارێزگاری لە خاکی نیشتمانو شەرەفی گەل کەوتە ڕێ . . . بەرەو مردن ڕۆیشتو نەگەڕایەوە . . . بە کەمێك زمانی کوردیو گەلێك خۆشەویستیی کوردەوە سەری نایەوە ! !

بێگومان **لیڤان پوورگەف** بمایە ئیمڕۆ یەکێك دەبوو وەك کوردناسانی سۆڤیەت **خالفین و لازەریێف** کە چالاکانە خزمەتی لێکۆلینەوەی مێژووی کورد دەکەن . . . ئەگەر شەڕ بمرێو ئاشتی بژی هەزارەها هەزار گوڵی وەك **لیڤان پوورگەف** جوانتر باخی ژیان دەڕازێننەوەو هەڵبەتە ئەوسا کوردیش ، ئەگەرچی لە دووریشەوە بێ ، لە بونو بەرامەیان بێبەری نابێ ! !

پێڕستی ناوو شوێن

ناو (*)

ابن الدینار
٤٨.

«الاستقلال»
١٧٠ ، ١٧٦ - ١٧٧ ، ١٩٦

«ئازادیخوازان» ، پارتی
٢٠٤ ، ٢٠٦

ئازەر - ئازەربایجانی
٣٢ (پ) ، ٥٠ .

ئاسووری
٢٢١ ، ٢٣٨

ئاشۆت تەلانیسیان ، پرۆفیسۆر
٢٧٤ (پ) .

ئاشووری‌یەکان
١٨

«ئاگر بەسی مۆدرۆس»
١١٢

ئایرلەند
١٦٣ .

(*)
- ئەو ناوانەی ، وەك کوردو کوردستان ، زۆر دووبارە دەبنەوە تۆمار نەکراون .
- مەبەست لە (پ) پەراوێزە ، ئەو کەس‌و شوێنەی تەنها لە پەراوێزدا ناوی هاتووە پێش (پ)ی لاوە دانراوە .
- (هـ)کورت‌کراوەی هۆزو (ر) کورت‌کراوەی ڕووبارو .

ئەبولەیس
٥٧ .
ئەتاتورك
٧١ (پ) .
«ئەحرار» ، پارتی
٢٠٤ ، ٢٠٩ ، ٢١١ ، ٢١٥
ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگ
١٤٧ ، ٢٦١ ، ٢٦٢
ئەحمەد بەگی فەتاح بەگ
٢٦٠
ئەحمەد بەهجەت
١٤٧
ئەحمەد خواجا
١٥٣ ، ١٥٨ ، ٢٦١ (پ)
ئەحمەد عوسمان ، دوکتۆر
٢٥٤ (پ) .
ئەخرامۆفیچ ر . ت .
٦٩ (پ) .
ئەدمۆندس – ئێدمۆندس
١٣٥ ، ١٤٣ ، ٢٥١
ئەدوارد ب .
١٦٦
ئەدۆلف هیتلەر
بڕوانە : هیتلەر .
ئەدهەم ئەفەندی
١٤٧
ئەدیب عەزیز
١٥٤
ئەرەحشتا
١٧
ئەرتوشی (هـ)
٨٥ .
ئەرشەد عومەری
٢٠٦ ، ٢١٤
ئەرمەن
٣٢ ، ٤٦ ، ٥٤ (کوشتاری) ، ٥٥ ، ٥٨
٨٠ ، ١٢٧ ، ٢٣٨ ، ٢٦٩ ، ٢٧٠ – ٧١
٢٧٢ ، ٢٧٣
ئەسکەندەر
٥٧ .
ئەسکویث
١٩٥
ئەلبانی‌یەکان
٧٨
ئەڵمان – ئەڵمانەکان
٩٥ ، ٢٣٨ ، ٢٣٩
ئەلێکسەندەر ژابا
٣١
ئەمەریکایی‌یەکان
٩٥ ، ٩٦ ، ٩٧
ئەمین زەکی
١٦ ، ٤٦ ، ١٣٣ ، ١٣٤ ، ١٣٦ ،
(پ) ، ١٤٣ ، ٢٢٩
«ئەناباسیس»
١٧
ئەنوەر ماڵی
١٨٥
ئۆرتیلی ، یۆسف ئەبگارەلیچ
٣٢ ، ١٣٩

ئەورەحمان ئاغای شرناخ
١١٧
ئەورەحمان پاشای بابان
١٣١ - ١٣٢
ئەورەحمان سەعید
١٤٣
ئەوروپایی - ئەوروپایی‌یەکان
٢٢٤ (پ) ، ٢٧١
ئۆزدەمیر پاشا
١٢٠
ئوغوز
٤٣ ، ٥٢ ، ١٥٥
ئەولیا چەلەبی - ئولیا چەلەبی
٣٤ ، ٥٨ (پ) ، ٥٩ (پ) ، ٢٣١ ،
٢٣٣ .
«ئومێدی ئیستیقلال»
١٥٨ - ١٥٩
ئوهانیسیان ن ، پرۆفیسۆر
١٦٣ (پ) .
ئیبراهیم پاشا
٢٣٢
ئیبراهیم حیلمی ، دوکتۆر
٢٤٥ ، ٢٤٦ ، ٢٥٠ ، ٢٥١ ، ٢٥٢ ،
٢٥٤ ، ٢٥٥ .
ئیبن سینا
٢٧٣
«ئیتیحادی‌یەکان»
٧٤ .
ئیحسان فوئاد ، دوکتۆر
١٤٣
ئیدریسی بتلیسی (بدلیسی) ، مەلا
٥٢ ، ٥٣ .
ئیرانی
٢٣٨
ئیرنست یێڤن
٢٢٠
ئیسپاجز
٢١
«ئیستیقلال» ، پارتی
٢٠٤ ، ٢٠٩ ، ٢١١ ، ٢١٤ ، ٢١٩
ئیسماعیل صەفەوی
٥٢ .
ئیغریقی‌یەکان
١٧
ئیڤان یوروگەڵ
٢٨٠ - ٢٨١ .
ئیگلتن ، ولیەم
٧١ (پ) .
ئیمپراتۆریەتی عوسمانی
٧٠ ، ٧٨ ، ١١١ ، ١١٢ ، ١٧٦ ،
٢٣١ ، ٢٥٩ (پ) .
ئیمپراتۆری‌ی بیزەنتی
٢٧٢
«ئینتێلیجێنس سێرڤیس»
٢٢٢
ئیندیرا غاندی
١٥ .
ئینگلیز - ئینگلیزەکان
٦٧ ، ٦٩ ، ٧١ ، ٨٤ ، ٩٥ ،
١٠٤ ، ١١١ ، ١١٢ ، (لەشکری) ،

١١٦ ، ١١٧ ، ١١٨ ، ١١٩ ،
١٢٠ ، ١٢١ ، ١٢٢ ، ١٢٤ ،
١٢٥ ، ١٣٩ ، ١٤٦ ، ١٤٧ ،
١٥٣ ، ١٥٤ ، ١٥٦ ، ١٥٧ ،
١٥٨ ، ١٥٩ ، ١٦٤ ، ١٦٥ ،
١٦٦ ، ١٦٧ ، ١٦٨ ، ١٧٠ ،
١٧١ ، ١٧٦ ، ١٧٧ ، ١٧٨ ،
١٧٩ ، ١٨٠ ، ١٨١ ، ١٨٢ ،
١٨٣ ، ١٨٤ ، ١٨٥ ، ١٨٦ ،
١٨٧ ، ١٨٨ ، ١٨٩ ، ١٩٠ ،
١٩٢ ، ١٩٣ ، ١٩٤ ، ١٩٦ ،
١٩٧ ، ٢٠١ ، ٢٠٢ ، ٢٠٥ ،
٢٠٧ ، ٢٠٨ ، ٢١٣ ، ٢٣١ ،
٢٣٢ ، ٢٣٥ ، ٢٣٨ ، ٢٣٩ ،
٢٦٠

ئەیووبی یەکان
٤٧

بابان
١٣١ ، ١٣٢

بابە ئیسحاق
٤٩ – ٥٠ .

«الباب العالي»
١٣١ (پ) ، ١٣٨ (پ) .

بابی
٢٥٢

بادینی یەکان
١٨٥

بارب گ. أ.
٣١ .

«بانگی حەق»
١٦٩

«بانگی کوردستان»
١٤٧ – ١٤٨ ، ١٤٩ ، ١٥٧

بەدرخانی یەکان – بەدرخانێکان
٧٠ ، ١١١ ، ١٢٨ ، ١٣٨ (پ) ،
١٣٩ ، ١٤٥

برایم پاشا
٢٤٦

برایم خانی دەلۆ
١١٦ (پ) ، ١٦٦ ، ١٩٤

«بەردەقارەمان»
١٥٦ (پ) .

بەرمەکی یەکان
٢٧٥

بزوتنەوەی جوتیارانی عەربەت
٢٢٢ – ٢٢٣

بلەچ شێرکوە ، دوکتۆر
١٤٥ .

بنەماڵەی بەبە
١٣٢

بنەماڵەی بەدرخان
بروانە : بەدرخانی یەکان

بنەماڵەی جەلی زادە
١٣٢ ، ١٣٣

بنەماڵەی عەلەوی
٢٤٩
بنەماڵەی مولاپچی
٢٣٤
بنیتۆ مۆسۆلینی
بڕوانە : مۆسۆلینی .
بۆند ، کاپتەن
١١٩
بهاءالله
٢٥٢
بەهائی
٢٥٢
بەهادین نەقەندی نەقشبەندی ، شێخ
١٨٧
بەیاتی‌یەکان
١٦٧
بەیاندیر
٥٩ .
بەیجە محی‌الدین
٢٦٤
بیزەنتی‌یەکان
٤٤ ، ٤٦ (پ) .
بێل ، خاتو (میس بێل)
١٨٨
بێل ، کاپتەن
١١٤ ، ١٨٨
پاپەزیان د .
٢٧٤ (پ) .
«پارتی دیموکراتی»
١٠٠
«پارتی دیموکراتی کوردستان»
٢٠٩
«پارتی کرێکاران»
١٢٦ (پ) .
«پارتی کۆماری»
١٠٠
پارث
٢١
«پان - ئیسلامی»
٧٤
«پەمیروک بابا»
٦٣
پۆلس آ .
١١٣
پۆلۆنی‌یەکان
٢٥٣
پەهلەوی
١٤٨
پێرسی سایکس ، سێر
١٧٦
پیرەمێرد
١٥٣ ، ٢٤٦ ، ٢٦٦

«پێشکەوتن»
١٥٤ – ١٥٥ ، ١٨٠ ، ١٨٩ (پ) ،
١٩٢
پێغەمبەر (د.خ.)
٥٥ ، ٥٩ ، ٩٢ ، ١٤١ ، ١٥٥
٢١٦
«پەیمانی بەغدا»
٢٢٤
«پەیمانی پۆرتسمۆث»
٢٠٨ ، ٢٠٩ ، ٢١١ ، ٢١٤ ، ٢١٥ ،
(بەتاڵکردنەوەی) ، ٢٢٠ (پ) ،
٢٢٢ ، ٢٢٤ ، ٢٢٥ (ڕوخاندنی) .
«پەیمانی ڤێرسای»
٩٧ ، ١٠١ ، ١٠٦ ، ١٠٧
«پەیمانی ١٩٣٠»
٢٠٤ ، ٢٠٧ ، ٢٠٨ ، ٢٠٩ ،
٢١٥ ، ٢٢٣

تاڵەبانی – تاڵەبانییەکان
١٦٧
تایەر ئەحمەد حەویزی
٢٥٤
تایلەر
٢٣٣
تەتەر
٢٧٢

«تەختی طاووس»
١٣٩
«ترجمان أحوال»
١٣٨ (پ)
تیولسکی ، پرۆفیسۆر
١٣٩
«تصور أفكار»
١٣٨ (پ) .
«تقويم وقائع»
١٣٨ (پ) .
تۆرانی
٧٧ (پ) .
تورك
١٦ ، ٣٢ ، ٤٠ ، ٤٣ ، ٤٥ ، ٤٩ ،
٦٣ (پ) ، ٦٧ ، ٧٠ ، ٧١ ، ٧٣ ،
٧٤ ، ٧٥ ، ٧٧ ، ٧٨ ، ٨٠ ، ٨٣ ،
٨٤ ، ٨٥ ، ١١٤ ، ١١٦ ، ١١٧ ،
١٢٠ ، ١٣٨ ، ٢٣٨ ، ٢٧٢
«تورکە لاوەکان»
٧٨ (پ) ، ١٤٦ (شۆڕشی) .
تورکیان
٤٣ ، ٢٢١
«تورکی شاخاوی»
١٦
تۆفیق سوێدی
٢٠٤ ، ٢٠٦
تۆفیق وەهبی
١٢٣

تۆماس مۆر
٢٣٦
تۆینبی
٧٨ .
تەبوری لەنگ
١٨٨
جاف (هـ)
١١٩ ، ١٦٦
جەعفەر عسکەری
١١٠ ، ١٦٩ ، ٢٠٣ .
«جڤاتی میللەتان»
١٢٨
جەلادەت بەدرخان
١٤٣
جەلال بابان
١٦٥
جەمال بابان
٢١٠ ، ٢١٣
جەمال خەزنەدار
١٤٩ (پ) .
جەمال عیرفان
١٥٥
«جەمعیەتی کوردستان»
بڕوانە : «کۆمەڵەی کوردستان»
جەمیل صائب
١٥٥
جەمیل مەدفەعی
٢١٤
جووەکان
١٢٥ ، ١٨٢ ، ١٩٠ ، ١٩٦ ،
٢٠٧
چالاك تالەبانی
١٣٧
چەرچل
١١٦
چەنگیز خان
١٨٨
حاجی ئاغای فەکوڵلا
١٤٧
حاجی حەسەنی شیروانی
٦٠
حاجی ڕەسوڵی نەقشبەندی
٢٤٦ ، ٢٤٧ ، ٢٤٨
حاجی شێخ فەوزی لەقمندی
٧٢ (پ) .
حاجی فەتاحی . . . نەوەی زوڵاڵ
ئاغای مەرگەیی
٢٤٦

حاجی قادری کۆیی
١٤٣ - ١٤٤
حاجی کاك ئەحمەدی شێخ
١٣٣ - ١٣٤
حاجی مەلا عەلی
٢٤٨
حاجی موسا بەگی میرزا زادە
٧٢
حافز
٢٧٣
حافظ
٦٢
حەبەش
٩٢
حەبیب جاماتی
٢٥٠
حەپسە خانی نەقیب
١١١
«حرس الاستقلال»
١٦٥
حەسەن
٦٠
حەسەن کوڕی نوردەددین
٣٠ .
حەسەنی (عبدالرزاق الحسنی)
١٨٥ (پ) ، ١٩٤ (پ) .
حەسەین
٥٥ .
حەسەین حوزنی موکریانی
١٥٣
حسەین ، شەریفی مەککە
١٩٧
حسەین عەلی
٢١٦
حسەین عەونی
٧٣
حەمە ئاغای لەورەحمان ئاغا
١٥٤
حەمدەڵلا قەزوینی
٣٤
حەمەی ئەحمەدی تەها
٢١٧
«حیزبی شەعب»
٢٠٩ ، ٢١٨
«حیزبی کۆمۆنیست»
٧٤ ، ٢٠٩
حیسامەددین ، باوکی مەلا ئیدریسی بدلیسی
٥٣ .
خاچداران
١٩١ (پ) .
خالصی
١٣٦ (پ) .
خاڵقین
٢٨١

خالید
٥٩ .
خالید پاشا
١٣١
«خەتی شەمەندەفەری بەغدا»
٢٣٨
خضر الیاس
٢٥
خواجا ئەفەندی
٢٤٦ (پ) .
خۆشناوەتی
١٦٩
«خۆیبون» ، پارتی
٢٠٤ ، ٢٠٦

«دادگەی داوەری ئێودەوڵەتی»
١١٠
داشناقەکان
٧٢ (پ) .
داگڕ یێرت
٢٣٨ ، ٢٣٩
داتسیگ ب .م .
٦٩ (پ) .
داودە (هـ)
١٩٤
«دایك» ، شانۆگەری‌ی
٢٦٤
«دەروازەی باڵا»
١٣١ ، ١٣٨ (پ) ، ١٣٩ ، ١٤٥
«دەروازەی کراوە»
٩٦ .
«دەزگای ڕیزی»
٢٥٩
دەلۆ (هـ)
١٦٦ ، ١٩٣
«دوانزە سوارەی مەریوان»
٢٤٦
دۆستەکی
٤٦ .
دەوڵەتی عەرەبی ئیسلامی
٢٧٢
دەوڵەتی عوسمانی
١٣١ (پ) ، ١٣٨ ، ١٣٩ ، ٢٥٩
دوتبولی (هـ)
٢٧٤ ، ٢٧٥
دەیلەمی
٤٩ .

«ڕابەرینەکەی شێخ سەعیدی پیران»
١٢٢
ڕاپەرینی بابە ئیسحاق
٤٨-٤٩ .
ڕاپەرینی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٤٨
١٩٩-٢٢٥

ڕاپەڕینی مایسی ١٩٤١
٢٠٧
ڕاپەڕینی ١٩٢٥
٦٧–٨٨ .
ڕاسکوبچین ف . پ
٢٥–٢٦
«ڕابخی سێیەم»
١٠٧ ، ١٠٨
ڕاینلد ف .
٧٦
ڕەئیس ئەفەندی
١٣١
ڕەزا شا
١٢٣
ڕەشاد ، سوڵتان
١٩٠
ڕەفیق حیلمی
١٤٣ ، ١٤٦ ، ١٤٧ ، ١٤٨ ،
١٧٠ ، ١٩٦ (پ) ، ٢٥١
«ڕۆژهەڵاتی نزیک و ناوەڕاست» ، گۆڤار
١٨٢
«ڕۆژی کوردستان»
١٥٧
ڕووس – ڕووسەکان .
٣٠ ، ٤٩ ، ٥٦ ، ٢٠٩
ڕۆستەم خانی کوڕی محەممەد خانی دونبولی
٢٧٥
ڕەوشەن بەدرخان
١٤١
ڕوکنەددین قلیج ئەرسەلانی چوارەم
٤٧
ڕۆژنامەکان
١٠٤
ڕۆم
٤٦ ، ٤٨ ، ٩٢
«ڕیبازی نەفتی»
٢٤٧ ، ٢٤٨
ڕیچاردی یەکەم
١٩١ (پ) .
ریچ ، کلۆدیوس جێمس
١٣١ – ١٣٢ ، ٢٣٢
«ڕێکخراوی تەندروستی جیهانی»
١١٠
«ڕێکخراوی جیهانی کار»
١١٠
زەکی صائیب
١٥٥
زەنگەنە (هـ)
١٦٧ ، ١٩٤
زەرالم (هـ)
١٩٣
زەربەع (هـ)
١٦٩

زولاڵ ئاغا
٢٤٦
زەهرە یامولکی
٢٦٦
زیا گیوك ئالپ
٧٦-٧٧
زیرنۆف ، ئلیامینۆف
٢٨ -٢٩، ٣١ .
زەینەفون
١٧ ، ١٩

ژابا
بڕوانە : ئەلیکسەندەر ژابا .
ژاپۆنەکان
١٠٣
«ژیانەوە»
١٥٩

سابیری ئەفتاح بەگ
١٢٢
سامۆن ئەفەندی
١٨٢
ساڵح جەبر
٢٠٧ ، ٢٠٨ ، ٢٠٩ ، ٢١٠ ، ٢١١
(وەزارەت) ، ٢١٢ ، ٢١٣ ، ٢١٤ ،
٢١٥ (وەزارەت) .
ساڵمۆن ، کاپتەن
١١٦ ، ١٦٦ ، ١٦٧
سامی
٣٠ .
سایس
١٨
سدنی سمث ، سێر
١٧ ، ١٨
«سەرکەوتن»
١٥٨
سەعد ساڵح
٢٠٤
سەعدوڵلا بەگ
٧٢ .
سەعدی
٢٧٣
سەعید ئاغا
١٨٧
سەفەوییەکان
٣٠ .
سکۆت ، کاپتەن
١١٧
سەلام
١٢٦ - ١٢٧
سەلجوقیەکان
٣٥ ، ٤٠ (ڕۆژگاری) ، ٤٢ ، ٤٣ ،
٤٤ ، ٤٥ ، ٤٦ ، ٤٧ ، ٤٨ ، ٤٩ ،
٥٠ ، ٥١ ، ٥٢ ، ٢٧١ ، ٢٧٢ .

سەلیم . سوڵتان
٥٢-٥٣
سەنندی (هـ)
٨٥ .
سمایل ئاغای شوکاك
بروانە : سمکۆ .
سمکۆ
١١٧ ١٢١ ٢٥٢
سنجاوی (هـ)
١٧١
«سوپای دە هەزارە»
١٧
«سۆشیالیزمی یۆتۆپی
٢٣٦ (پ) .
سورچی(هـ) - سورچی‌یەکان
١١٦ - ١١٧ ١٦٨- ١٦٩ ١٩٥
سۆفییت سۆفییت ٣٢ . ٣٣
(ڕۆژهەڵاتناسی) . ٣٦ (کوردناسی)
٣٩ . ٢٨٠
سوڵتان عەبدولحەمید خان
بروانە عەبدولحەمیدی دووەم .
سولەیمانی پچوك
١٣١
سۆن . مێجەر
١٩ . ٢٠ . ١٥٣ . ١٥٤ . ١٥٥ .
١٦٧ ١٨٠-١٨١ ١٨٦
١٨٩ . ٢٥٢ . ٢٦٠
سەید ئەحمەدی بەرزنجی
١٢٢ ١٥٨
سەید عەلی
٥٧
سەید محەمەد
٥٧
«سێڤەرە . پەیمانی
٧٥ (پ) . ١١٢
سێلمەنت ج . أ
٢٥٢
شا توهماسب
٣٤ . ٥٩ (پ)
شارلمان
٩٢
شارموا ف .ب . . پرۆفیسور
٣١-٣٢ .
شاکیر خەسباك . دوکتۆر
١٤٥
شاکیر وادی
٢٠٨
شاوەیس - ئیسماعیل حەقی شاوەیس
٧٦ . ٢٦١ (پ) .

شپرۆت
٢٣٦
شتراوس
١٨٠
شەرەف خانی بدلیسی
٢٥ ، ٢٦ ، ٢٧ (پ) ، ٢٨ ، ٢٩
٣٠ ، ٣٣ ، ٣٤ ، ٣٥ ، ٢٥٤ ،
٢٧٤
«شەرەفنامە»
٢٥-٣٦ ، ٢٧٤
شرناخ (هـ)
١١٧
شەڕی ئاوباریك
١٢٣
«شەڕی براكوژی لە ئیسپانیا»
١٠٥ - ١٠٦
شەڕی دەربەندی بازیان
١٥٦ (پ) .
شەڕی دووەمی جیهان
٩٨ ، ١٠٢ ، ١٠٩ ، ١١١ ، ٢٠٢ ،
٢٠٣ ، ٢٠٤ ، ٢٠٥ ، ٢٥٣ ،
٢٧٧ ، ٢٧٩ ، ٢٨٠
شەڕی سەلبی
٢٧٢
شەڕی یەكەمی جیهان
٤٠ ، ٥٢ ، ٥٦ ، ٥٧ ، ٥٨ (پ) ،
٧٠ ، ٨٠ ، ٨٤ ، ٨٧ ، ٩٤ ، ٩٦ ،
٩٧ ، ٩٩ ، ١٠٢ ، ١٠٣ ، ١١١ ،
١١٢ (پ) ، ١٢٥ ، ١٣١ (پ) ،
١٤٦ ، ١٧٦ ، ١٧٨ ، ١٧٩ ، ١٨١ ، ١٨٣ ،
١٨٤ ، ١٨٩ ، ٢٠١ ، ٢٠٢ ،
٢٣٣ ، ٢٣٦ ، ٢٣٧ ، ٢٣٨ ، ٢٦٦
(پ) ، ٢٧٢ ، ٢٧٩ ، ٢٨٠
«شەشی ڕەشی ئەیلول»
١١١ ، ١٢٣ ، ١٢٧ ، ٢١٧
شەعلان ئەبولچون
١٩٣
شەفیقە سەعید
٢٦٤
شەمسەدین سامی
٢٣١ (پ) .
شەمسی م . . دوكتۆر
٢٦ ، ٣٣ - ٣٤ ، ٣٥ ، ٣٦ .
شوكاك (هـ)
١٢١
شۆڕشی ئۆكتۆبەر
٣٩ .
«شۆڕشی ئیسپانی»
١٠٥
«شۆڕشی بۆرجوازی‌ی تورك»
٧٢
«شۆڕشی بیست»
١١٦ (پ) ، ١١٧ ، ١٦١ ، ١٦٣ ،
١٦٤ ، ١٦٥ ، ١٦٧ ، ١٧٠ ،
١٧١ ، ١٧٣ ، ١٧٥ ، ١٧٨ ،
١٧٩ ، ١٨٠ ، ١٨٥ ، ١٨٨ ،
١٩٠ ، ١٩٢ ، ١٩٣ ، ١٩٤ ، ١٩٥

(بایەخی) ، ١٩٦ ، ١٩٧ ، ٢١٤ ،
٢٢٥
«شۆڕشی چواردەی تەمووز»
٢٢٥ (پ)
«شۆڕشی ساڵی ١٩١٩ی شێخ مەحمود»
١١٨
«شۆڕشی کەمالی» – «شۆڕشی کەمالیەکان»
٧١ ، ٨١ .
شوکری عەلەکە
١٤٧
شەهابەددین
٥٧–٥٨ .
شەهابەددینی شیرازی
٢٧٣
شێخ ئەحمەد
١١٨
شێخ بەهادین
٢٤٨
شێخ ڕەزای تاڵەبانی
١٣٤–١٣٧
شێخ سەعیدی پیران
٥١ ، ٦٩ (پ) ، ١٢٢
شێخ عارف
٦١–٦٢
شێخ عەبدولقادری گەیلانی
١٣٦
شێخ عەلی سەرکار
١٤٧
شێخ عوبەیدوڵڵای شەمزینی
٧٨ (پ) .
شێخ عومەری شێخ عارف
١١٨
شێخ فەوزی
٧٢
شێخ قادر
١١٨ .
شێخ قادری سیامەنصوری
١٦٧ .
شێخ لەتیفی سەعاتچی
١٥٩
شێخ مارف نۆدێ
١٣٣
شێخ مەجیدی شێخ عارف
١٥٤
شێخ محەممەدی خاڵ
١٣٣
شێخ محەممەدی گوڵانی
١٤٧
شێخ مەحمود
٥ ، ١١١ ، ١١٤ ، ١١٧ –١١٨ ،
١٢٢ ، ١٢٣ ، ١٥٣ (ڕابەرینەکەی) ،
١٥٦ ، ١٥٧ ، ١٥٨ ، ٢٥٢ ،
٢٦٠
شێخ نووری شێخ صالح
١٥٥ ، ٢٦١ – ٢٦٢ ، ٢٦٤ .

شێخی بەردەقارەمان
١٨٦
شێخی سەراجەددین
٢٤٦ ، ٢٤٧
شێرەلە
١٩١

صالح قەفتان
١٤٧ ، ١٥٣
صالحی سلێمانی جەزنی
١٥٨
صەبری کاکە رەش
١٥٨
صدیق الدملوجی
١٨١
صەلاحەددینی ئەیوبی
١٥٠ ، ٢٥٠

عادل شێخ سەلام
١٥٨
عەبباس مەحمود عەققاد
٢٤٩

عەبدورڕەحمان بەدرخان
١٤٥
عەبدولکیلا
٢١٢ ، ٢١٣ ، ٢١٤
عەبدولحەمیدی دووەم ، سولتان
١٣٨ ، ١٤٢ ، ١٤٥ ، ١٤٦
عەبدولڕەزاق کوڕی نەجەف قولی خانی
دونبولی
٢٧٥
عەبدولڕەقیب یوسف
٤٦
عەبدوڵلا ئەفەندی
١٤٧
عەبدوڵلای کەریمی فەتاح بەگ
١٢٢
عەبدولواحید کەرەم ، دکتۆر
١٦٣(پ) .
عەبدولعەزیز یامولکی
٢٦٢ ، ٢٦٣
عەبدولمەجید ، سولتان
٦٠-٦١ ، ٢١١ (پ) .
عەبدولوەهاب مەحمود
٢٠٤
عەجەم
١٢٧
«العرب»
١٨٥
عەرەب
١٠ ، ٣٢ ، ٤٦ ، ٥٠ ، ٥٢ ،

١٦٣ ، ١٦٥ ، ١٧٠ ، ١٧١ ،
١٧٦ ، ١٨٦ (پ) ، ١٨٩ ، ١٩٠ ،
١٩٢ (بزوتنەوەی نەتەوەیی) ، ١٩٥ ،
٢٠٦ (یەکێتی) ، ٢١٦ ، ٢١٧ ،
٢٢٠ ، ٢٢١ ، ٢٢٢ ، ٢٢٣ ،
٢٣٨ ، ٢٧٣ (فەرمانڕەوایی) .

عەزیز خان
١٨٦

«عصبة الامم» :
٩١ ، ٩٥ ، ١٢٦ ، ١٢٨

عەلائەددین سەجادی
١٣٤ ، ١٣٦ ، ١٤٣ ، ٢١٨

عەلائەددین کەیقوبادی یەکەم ، سوڵتان
٤٥ ، ٤٦ ، (پ) ٤٧ ، ٤٨ ، ٤٩

عەلی
٥٥ .

عەلی ئاغا
٦٠

عەلی ئەکبەر
٢٧٥

عەلی بابیر ئاغا
١٤٧ ، ١٤٨

عەلی پاشا
٦٢

عەلی شائی کوڕی مەحمود پاشا :
٥٤ ، ٥٥ .

عەلی شەفیق
١٢٠ (پ) .

عوسمانی باڵەخی ، مەلا
٢٤٨

عوسمانی - عوسمانی‌یەکان
٤٠ ، ٤٥ ، ٤٧ ، ٥٨ ، ٦٣ ، ٧٢ ،
٧٨ (پ) ، ٨٦ ، ١٣٨ (پ) ،
١٣٩ ، ١٤٥ ، ١٧٥ ، ١٧٧ ،
١٧٨ ، ١٨٠ ، ١٨١ ، ١٨٣ ،
١٨٩ ، ١٩٠ ، ٢٠١ ، ٢١١ (پ) ،
٢٥٠ ، ٢٥١ ، ٢٧٠

عیراقی‌یەکان
١٧٦ ، ١٧٧ ، ٢٠١ ، ٢٠٢

عیزەت بەگ
١٥٨

عیزەت بەگی عوسمان پاشا
١٤٧

عیزەددین کەیکاوسی دووەم
٤٧ (پ) .

عیزەددین مستەفا ڕەسوڵ ، دوکتۆر
٢٥١

عیسا
٥٥ ، ١٩٦

عیسائی‌یەکان
١١٥ ، ١٢٥

عیسمەت ئینۆنۆ
٨٠ ، ١١٢ ، ١١٣

غەریبی شێخ عارف
١١٨

غیاسەددین کەیخوسرەو
٤٧ (پ) .

فاتمە محی‌الدین

٢٥٧ ، ٢٥٩ – ٢٦٦؟

فارس ئەفەندی

١٥٤

فارس – فرس – فارسەکان

١٠ ، ١١ ، ١٢ ، ١٦ ، ١٧ ، ١٨ ،

١٩ ، ٢١ ، ٣١ ، ٩٢ .

فاروق ، پاشای میسر

٢٤٩

فازیل جەمالی

٢٠٨ ، ٢٠٩

فاشی‌یەکان

١٠٢ ، ١٠٤ ، ١٠٥ ، ١٠٨

فایق بەگی مارف بەگ

١٤٧

فایق تاپۆ

١٧٠

فەتاح أ . ، شێخ

١٤٥

فەتاح بەگ

١١٤

«الفرات»

١٧٠ ، ١٧٧ ، ١٨٢ ، ١٨٨ ،

١٩١ ، ١٩٦

فەرعەونەکان

١٨٨

فەرەنسەیی‌یەکان

٩٤ ، ٩٥ ، ٩٦ ، ١٠٤

فەریق بەحری پاشا

٦٠

فرێن خ . د .

٢٨ ، ٣٦

فوئاد رەشید

٢٦٤

فوئاد مەستی

٢٦١ (پ) .

فەیاز (الدکتور عبدالله الفیاض)

١٨٥ (پ) ، ١٩٤ (پ) .

فیردەوسی

٢٧٣

فەیسەڵی یەکەم

١١٦ ، ١١٨ ، ١٩٧

قاجاری – قاجاری‌یەکان

١٣٩

قادر ئاغای پشدەری

١٥٨

قادری مودەڕیسی

١٥٠

قازی ئەحمەدی غەفاری

٣٤ .

قازی محەممەد

٢٥٠

قزڵباش - قزڵباشەکان
٥٢ ، ٥٣ ، ٥٤ - ٦٣
قەزوینی
٤٩ .
قەنائی کوردۆ
بڕوانە : کوردۆییڤ .
قوچگیری (هـ)
٥٤ .

ڤاسیلیڤا ، یەڤگێنیا
٢٦ ، ٢٧ ، ٢٨ ، ٢٩ ، ٣٠ ، ٣٢ ،
٣٣
ڤیتزگێرن ، کاپتەن
١١٨
ڤۆلکۆڤ م
٢٨ (پ) ، ٣٦ .
ڤیرسن ف .
١١٣
ڤیلچێڤسکی و .
٦٩

کالب چەلەبی
٢٧ ، ٣٤ .
کالرمێر
٢٨

کاتلۆڤ ل . ن .
١٦٤ ، ١٦٥ (پ) ، ١٩٤ (پ) .
کارتسۆڤ
٢٣٤
کاردۆخێکان
١٧ ، ١٩
کامەران عالی بەدرخان
٧٦
کاوس قەفتان ، دوکتۆر
٢٥٤ (پ) .
کراچکۆڤسکی ئی . یو
٤١ .
«کردستان تعالی جمعیتی»
١٤٦
«کردستان جمعیتی»
١٤٦
کەریم ڕۆستەم
١٤٩
کەریمی خەسرەو بەگ
١٩٤
کەریمی عەلەکە
٣ ، ٥ .
کەریمی فەتاح بەگی هەمەوەند
١١٩ ، ١٥٨
کلدانییەکان
١١
کەلهوڕ (هـ)
١٧٠
کەمال فوئاد ، دوکتۆر
١٣٦ ، ١٤٤ ، ١٤٥

کەمالییەکان
٦٧ ، ٧٠ ، ٧٣ ، ٧٤ - ٧٥ ، ٧٦ ،
٧٧ ، ٧٨ ، ٧٩ ، ٨٠ ، ٨١ ، ٨٢ ،
٨٣ ، ١١٢ ، ١١٩ ، ١٢٠ ، ١٥٦ ،
١٩٣
کوچك سلێمان
١٣١
«کورد تعمیم معارف و نشریات جمعیتی»
١٤٦
«کورد قادینلری تعالی جمعیتی»
١٤٦
«کوردستان»
١٥٠
«کوردستان» یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی
١٣٧ - ١٤٦
کوردۆیێف
٢٨ (پ) ، ٣٤ (پ) ، ٣٦ ، ١٢٨
کۆرشی بچووك
١٧
کۆرشی گەورە
١٨ ، ٢١
کۆکس ، پێرسی
١٩٧
«کۆڕی زانیاری کورد»
٣٦ ، ٦٠ ، ١٢٨ ، ١٣١ ، ١٤١ ، ١٥٠ (پ) .
«کۆلۆنیالی‌ی نوێ» - «نیوکۆلۆنیالیزم»
٢٢٤
کۆماری مەهاباد
١٥٠
«کۆمپانیای نەوتی بەریتانی - ئێرانی»
١٦٥
«کۆمپانیای نەوتی عیراق»
٢١٩ ، ٢٢١ (پ) ، ٢٢٢
«کۆمەڵی ئەقوام»
١٢٨
«کۆمەڵی بەرزی ئافرەتانی کورد»
١٤٦
«کۆمەڵی عەهد»
١٦٩ ، ١٨٦ ، ١٨٧
«کۆمەڵەی کوردستان»
١٤٦ - ١٤٧
«کۆمەڵەی گەلان»
٨٤ ، ٩١ ، ٩٤ - ١٢٨ ، ٢٠٧
«کۆمەڵەی نەتەوە یەکگرتووەکان»
١١١
«کۆمۆنیزمی جیهانی»
٢٢٤
کۆمۆنیست
٢١٢
«کۆمیتەی ئەرزرۆم»
٨٧ .
کۆنت پۆل تێلکی
١١٣
«کۆنگرەی ئاشتیی پاریس»
٩٥ ، ٩٧ ، ١٠٠ ، ١٠٦ ، ١٠٩
«کۆنگرەی قاهیرە»
١١٦

«کۆنگرەی قوستەنتەنی‌یە»
٧٣
«کۆنگرەی ڤیەنا»
٩٣
«کۆنگرەی لۆزان»
١١٢
«کۆنگرەی میللەتانی ڕۆژهەلاَت»
٧٦
کەیکاوسی دووەم
٤٧
کەیخوسرەوی دووەم
٤٧ . ٤٨ . ٤٩ .
کەیخوسرەوی سێیەم
٤٨
کیرزن ، لۆرد
١١٢
«کێشەی مووسڵ»
٧٣ ، ٧٤ . ١١١ ، ١١٢ ، ١١٣

گاوران - گاورەکان
١٩٠ ، ١٩٥ ، ١٩٦
گەرەێت
١٢٧
گەردلێڤسکی ڤ أ
٣٩ - ٤٢ ، ٤٣ ، ٤٧ ، ٤٨ ، ٥٠ ،
٥١ ، ٥٢ ، ٥٣ ، ٥٤ ، ٥٥ ، ٥٦ ،
٥٧ ، ٥٨ ، ٥٩ ، ٦٠ ، ٦٢ ، ٦٣ ،
٦٤
گەردی‌یەکان
١٦٩
گەرمیان (هـ)
٤٩ - ٥٠
«گرۆگاڵی منداڵانی کورد»
١٥٠
گریباوس
١٨٦
«گەلاوێژ»
٢٥١ ، ٢٥٢
«گەل» ، پارتی
٢٠٤ ، ٢١٢ (پ) ، ٢١٨ ، ٢٢٥
گورجی
٤٩
گورگانی
٤٩
گوری
٤٩
گۆزیدە یاسولکی
٢٦٢ ، ٢٦٦
گۆبان (هـ)
١٨٨ (پ) .
گۆبانی
١٨٨
«گۆیژە»
١٥٨ .
گیو موکریانی
١٤٣

لازەریف
٢٨١
لاری چیا
١٨٥
لۆنگریگ
١٦٣ ، ١٦٧ ، ١٩١ ، ٢٠٩ ، ٢١٨
(پ) .
لیچمەن ، کاپتن - کۆلۆنێل
١٦٩ ، ١٨٨
«لیژنەی کەمیتەکان»
١١٠
لیڤی
١١٦ ، ١١٧ ، ١١٨ ، ١٢٢
لینچ
٥٦ .
مانێدەران
٢٦٧ ، ٢٦٩ (پ) ، ٢٧٠ ، ٢٧١ -
٢٧٣ ، ٢٧٤ ، ٢٧٥
ماجید مستەفا
١٥٨
مارف خەزنەدار ، دوکتۆر
١٣٤ ، ١٤٣
مارک سایکس
١٨٣ ، ٢٣٥
مارکس
٢٥١
مارکۆ پۆلۆ
٩٢ - ٩٣
ماکانت ، کاپتن
١١٩
مالکۆلم ، جۆن
٢٧ ، ٢٨
مانگرتنی گاروباغی
٢٠٣ ، ٢٠٦ ، ٢٢١ (پ) ، ٢٤١
مەجید عەلی هەمەوەندی
١٥٤
محەمەد
١٩٦
محەمەد ئاغای نەوەی زوڵاڵ ئاغا
٢٤٦
محەمەد ئەفەندی
١٤٧
محەمەد بەگی ئەحمەد بەگی میرزا
٣٠ .
محەمەد پاشا
١٣١
محەمەد رەزا شەبیبی
٢١٤
محەمەد زوهدی
١٥٤ ، ١٥٩
ئەحمەد شیرین
٥٧

محمد عەلی
٢٤٩
محمد عەلی عەونی
١٤٠ (پ) .
محمد عەلی‌ی گەورە
١٣٩ ، ٢٣٢ ، ٢٤٨ ، ٢٤٩ ، ٢٥٠ ، ٢٥١
محمد عزە
٢٢٠
محمد المصطفى
١٥٥
محمدی شێخ رەزا
١٣٦ (پ) .
محمد صەدر
٢١٤ ٢١٥ ، ٢١٨ (وەزارەتی) ، ٢١٩ (وەزارەتی) ، ٢٢٠ (وەزارەتی) .
محمدی کوڕی شێخ یوسف کوڕی شێخ مەولان کوڕی شێخ عومەر
١٣٢
محمدی مەلا کەریم
١٤٣
محمد مەهدی بەسیر
١٩٤ (پ) ، ١٩٦
محمد مەهدی کوبە
٢١٤ ، ٢١٩ – ٢٢٠ ، ٢٢٥
مەحمود پاشا
٢٤
مەحمود جەودەت
١٨٦ ، ٢٥٢ – ٢٥٣
مەحمود خانی دزلی
١١٧ – ١١٨ ، ١٢٣ ، ١٩٨
مەدحەت پاشا
١٧٨
مەروانی‌یەکان
٤٧
مزاحم پاچەچی
٢١٩
مستەفا بەگ
١٧٠
مستەفا پاشا یامولکی
١٤٧ ، ١٤٨ ، ١٤٩ ٢٦٦
مستەفا سوبحی
٧٥
مستەفا شەوقی
١٤٩
مستەفا عەبدوڵلا
٢١٩ (پ) .
مستەفا کەمال
٦٧ ، ٧١ ، ٧٢ ، ٧٣ ، ٧٤ ، ٧٨ – ٧٩ ، ١١٨ ، ١٢٠ (پ) .
مەسعود محمد
١٣٤ (پ) ، ٢٥٤
مەسیح
٢٦٩ ، ٢٧٣ (ئایینی) .
مەسیح ئەسکەندەر
٢ .
مەغۆل – مەغۆلەکان
٢٨ ، ٤٣ ، ٤٥ ، ٤٧ ، ٥٠ ، ٥١ ، ٢٧٢

«مكتب الثورة»
١٧٠
مەلا ئەسعەد
١٣٧
مەلا حامید
٢٤٧
مەلا سەلیم ئەفەندی خێزانی
٥٧
مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس
١٣٥
مەلا عەبدوڵلای جەلی زادە
١٣٣ ، ١٣٦ ، ١٣٧
مەلا مەحمودی بایەزیدی
٣٠ – ٣١
مەلیك كامیلی لەیولی
٤٧
مەمێد شەمسی
بڕوانە : شەمسی ، دوکتۆر
م . نوری
١٤٨ . هەروەها بڕوانە : شێخ نوری‌ی
شێخ صالح .
مۆد ، جەنەرال
١٧٦
موورادی سێیەم ، سوڵتان
٣٤ .
«مۆزەخانەی بەریتانی»
٣٠ .
موسا ئەفەندی
١٦٦
مۆستاڵینی
١٠٤ ، ١٠٦ ، ١٠٨
موسەبلیان ز.س .
٢٧ (پ) .
«موشتاق باباه»
٦٠ – ٦٢
مۆڤبس خۆربناتس – مایسای خۆرئێسکی
٢٧٤
مۆت م . ، کاپتەن
١١٩
مووت – مووتکان (هـ)
٧٢ (پ) .
میدی‌یەکان
١١ ، ١٢ ، ١٨ ، ١٩ ، ٢١ ،
٢٧٣ ، ٢٧٤
میران (هـ)
٨٦ .
میر حەلیم
٢٤٩
میرلوا مصطفی
بڕوانە : مستەفا پاشا یامولکی
میرنشینی بابان
١٣١ ، ٢٤٦
میرنشینی بدلیس
٢٣١ (پ) .
میرنشینی دانشمەندی
٤٥ .
میرنشینی سەلجوقی
٤٥ .

میرنشینی قۆنیه
. ٤٥
میری ڕەواندوز
٢٣٤
میری‌یەکان
٢٥١
میۆرپ ماشتۆلس
٢٦٩ (پ) .
میقداد مەدحەت بەدرخان
١٣٩ ، ١٤١ ، ١٤٢ ، ١٤٤ ،
١٤٥
«میللەت» ، پارتی
٧٤
میللەر أ. ف ، پرۆفیسۆر
٦٧ ، ٦٨
مینۆرسکی
١٢٧ ، ٢٧٤

ناپلیۆن بۆناپارت
٩٣
ناپیرگ
٢٣١
ناجی عەباس ، دوکتور
٢٣٦ (پ) .
نازی – نازی‌یەکان
١٠١ ، ١٠٢ ، ١٠٥ ، ١٠٦
٢١٢ ، ٢٥٣

ناشید حەق
. ٥١
نەریمان
٢٥٤
«نەزار»
٢١٨ (پ) .
نەقشبەندی‌یەکان
٧٢ ، ١٨٦
نەمروود
٥٨ - ٥٩ .
نوری سەعید
٢٠٧ ، ٢٠٨ ، ٢١٤ ، ٢١٩
نۆفیچێف أ. د.
. ٥١
نەهرۆ
١٥
«نیرۆنی زۆردار» ، شانۆگەری
٢٦٤
نیزامی
٢٧٣
«نیشتمانی دیموکراسی» ، پارتی
٢٠٤

«وەتەن»
١٥٨
وەردی (الدکتور علي الوردي)
١٨٥ (پ) ، ١٩٤ (پ) .

وەستا ڕەجەب
٢٣٤
«وطني – ديمقراطي» ، پارتی
٢٠٤ ، ٢٠٩ ، ٢١١ ، ٢١٥
ولیەم شیرەر
١٠٧ (پ) .
وەیس بەگ
١٦٦
وەیسی قەرەنی
١٣٢
«ویلایەتی مووسڵ»
٨٤ .
ویلسن ، ئارنۆڵد
١٥٦ (پ) ، ١٦٨ ، ١٨٢ ، ١٩٢ ،
١٩٤ ، ١٩٧
ویلسن ، ویدرۆ
٩٥ ، ٩٦ ، ١٠٠ (پ) .

هارونە ڕەشید
٩٢
هالدەین ، جەنەراڵ
١٨٨ ، ١٩٤ (پ) ، ٢٣٩
«هاوار»
١٥٠
«هاواری کورد»
١٥٠
«هاواری نیشتمان»
١٥٠
هەرەگوڵی ئازیزان
١٤٣
هەژار
٣٦ .
«هەلاڵە»
١٥٠
هەمەوەند (هـ)
١١٩ ، ١٢٢
هەندرسن ، ئارثەر
١٢٦ ، ١٢٧
هەنتۆس
١٧٩
هندی
٢٣٨
هندی‌یە سوورەکان
١٢
هۆلاکۆ خان
٤٧ .
هۆن (هـ)
١٨٨ – ١٨٩
هیتلەر
١٠١ ، ١٠٦ ، ١٠٧ ،
١٠٩
هیتلەری‌یەکان
١٠٢ ، ٢٧٩
هێرێبلۆ
٢٧

هێمی ، کاپتەن
١٦٨

یەزیدی یەکان
١٦٩
«یەکێتی»
١٥٨
«یەکێتی نیشتمانی» ، پارتی
٢٠٤ ، ٢١٢ (پ) .
یۆنانی
٨٠ .
«یۆتۆپیا»
٢٣

شوێن

ئارارات
٧٢
ئازەربایجان
٣٥ ، ٤٤ ، ٥٠ ، ٢٣٦
ئازەربایجانی سۆڤیت
٢٦
ئاسیا
٩٣ ، ٢٥٠
ئاسیای بچوك
١٧ ، ٤٣ ، ٤٤ ، ٤٥ ، ٤٦ ، ٤٨ ،
٤٩ ، ٥٠ ، ٥١ ، ٥٢ ، ٥٤ ، ٥٥ .
ئاسیای ناوەند
٤٣ .
ئاق چەم
٢٣٦
ئاق سەرای
٦٢
ئالاند ، دورگەی
١٠٩

ئامەد
٤٢ (پ) ، ٤٦ (پ) ، ٤٧ ، ٤٨ ،
٤٩ ، ٥١ ، ٦٣
ئەدەنە
٢٣٦
ئەرجەنتین
٩٨
ئەردەبیل
٣٠
ئەرزورۆم
٤٦ (پ) ، ٦٠ ، ٧٣
ئەرزنجان
٧٢
ئەرمەنستان – ئەرمینیا
٤٤ ، ٤٥ ، ٤٨ ، ٢٦٩ ، ٢٧٠ ،
٢٧٣
ئەرمینیای رۆژهەلات
٢٧١
ئەرمینیای سۆڤیت
٢٦٩ (پ) ، ٢٧١

ئەرناوود
٢٤٩
ئەزمیر
٤٥ ، ١٣٨ (پ) .
ئەستەموڵ
٥٥ ، ٦٠ ، ٦١ ، ٨١ ، ٨٢ ،
١١٤ ، ١٣١ ، ١٣٥ ، ١٣٨ ،
١٤٠ ، ١٤٥ ، ١٤٦ ، ٢٣٢ ،
٢٣٦ ، ٢٣٧ ، ٢٤٩ ، ٢٦٢ .
ئەفەریقا
١٠٤ ، ٢٥٠
ئەلبانیا
٧٨ (پ) ، ١٠٨ ، ١٠٩ ، ٢٤٩
(پ) ، ٢٥٠ .
ئەڵەمانیا
٩٥ ، ٩٧ ، ٩٨ ، ٩٩ ، ١٠١ ،
١٠٢ ، ١٠٦ ، ١٠٧ ، ١٠٨ ،
١٠٩ ، ١٥٩
ئەڵەمانیای ڕۆژئاوا
١٤٠
ئەمەریکا
١٢ ، ١٤٩ ، ٢٣٦
ئەندامان ، دۆرگەی
١٥٦
ئەنقەرە
٧٣ ، ٧٨ ، ١١٤ ، ١٤٠
ئوبرۆك
٤٩
ئوردون
٢٣٢

ئوورفە
٤٧ .
ئەورووپا
٣١ ، ٣٣ ، ٩٣ ، ١٠٨ (پ) ،
١٧٥ ، ١٨٩ ، ١٩١ ، ١٩٧ (کۆڕە
سیاسییەکانی) ، ٢٣٠ ، ٢٣١ ،
٢٣٤ (کارگەکانی) .
ئەورووپای ڕۆژئاوا
٢٣٠
ئیتالیا
٩٢ ، ٩٣ ، ٩٨ ، ٩٩ ، ١٠٢ ،
١٠٤ ، ١٠٥ ، ١٠٦ ، ١٠٨ ،
١٠٩ ، ٢٣٠ .
ئیچادزین
٢٧٠
ئیدنـا
٤٧ .
ئێران
١١ ، ١٢ ، ١٣ ، ٢٧ ، ٢٨ ، ٣٤
(شای) ، ٤٣ ، ٤٤ ، ٤٦ ، ٦٩
(پ) ، ٨٤ ، ٩٨ ، ١١٧
(حوکمەتی) ، ١١٨ ، ١٢١
(حوکمەتی) ، ١٢٧ ، ١٣١ ، ١٤٨ ،
٢٣٨ ، (ڕۆژئـاوای) ، ٢٧٢
(سەفەوی) ، ٢٧٥ (شاکانی) .
ئیزنیك
٤٥
ئیشپانیا
٩٨ ، ١٠٥ ، ١٠٦

لینگیلەرە
٩٥ ، ٩٦ ، ٩٧ ، ٩٨ ، ٩٩ ،
١٠١ ، ١٠٦ ، ١٠٧ ، ١١٢ (پ) ،
١٩١ ، ١٩٧ ، ٢٣٥

باتاس
١٦٨
بادینان
١٢٣ ، ١٦٤ ، ١٦٩ ، ١٨١ ، ١٨٧
(شێخانی) .
باقوبە
١٦٥ ، ١٨٥ ، ١٩٣
باکۆ
٢٦ (پ) ، ٧٦
بایەزید
٦١ ، ٦٢
بدلیس – بتلیس – بەتلیس
٣٥ (میرنشینی) ، ٤٢ (پ) ، ٥٣ ،
٥٦ (پ) ، ٥٧ ، ٥٨ ، ٦١ ، ٧٢ ،
٨٦ ، ٢٣١ ، ٢٣٣
برۆسە
٥٥ .
بەریتانیا- بەریتانیای گەورە
١١٢ ، ١١٣ ، ١١٤ ، ١١٦ ،
١١٧ ، ١١٨ ، ١٢٠ ، ١٢١ ،
١٢٣ ، ١٢٤ ، ١٢٦ ، ١٤٠ ،
١٧٩ ، ١٩٥ ، ٢٠٤ ، ٢٠٧ ،
٢٠٨ ، ٢١٠ ، ٢٢٠ (پ) .

بەسرە
٢٤٠ (دەربەندی) .
بەغدا
٤٤ ، ٥٠ ، ٥٧ ، ١١٢ ، ١١٤ ،
١١٨ ، ١٢٢ ، ١٢٣ ، ١٣١ ،
١٣٢ ، ١٣٥ ، ١٣٦ ، ١٥٩ ،
١٦٤ ، ١٦٥ ، ١٦٨ ، ١٧٠ ،
١٧٦ ، ١٨٣ ، ١٨٤ ، ١٩٠ ،
١٩٢ ، ١٩٣ ، ١٩٤ ، ١٩٦ ،
١٩٧ ، ٢٠٦ ، ٢٠٧ ، ٢٠٨ ،
٢٠٩ ، ٢١٠ ، ٢١١ ، ٢١٢ ،
٢١٣ ، ٢١٥ ، ٢١٦ ، ٢١٧ ،
٢١٨ ، ٢٢٢ ، ٢٢٣ ، ٢٣٢ ،
٢٣٣ ، ٢٣٦ ، ٢٣٧ ، ٢٣٨ ،
٢٤٠ ، ٢٤٦ (پ) ، ٢٥٢ ، ٢٥٤ ،
٢٥٩ ، ٢٦٦
بوخارا
٤٣ .
بولغارستان – بەلگاریا
٨٣ ، ١٠٩
یارە
٢٤٧
بێروت
١٦٥ (پ) ، ٢٢٠ ، ٢٣٢

پاریس
٢٨ ، ٩٥ ، ٩٧ ، ١٠٠ ، ١٠٢ ،
١٠٥ ، ١٠٦ ، ١٠٧ ، ١٠٩
پروسیا
٢٥٣
پشدەر
١١٩ ، ١٦٧
پەکین
٩٣ ، ١٠٣
پەنجاب
١٧٩
پۆرتسمۆث
٢٠٨
پۆلۆنیا
١٠٩ ، ٢٥٢ ، ٢٥٣ .
پێتەربورگ – پێترۆگراد
٢٨ ، ٣٠ ، ٣١ ، ٢٧١
پیران
١٢٣ ، ١٥٧
پێنجوین
١٥٧
تاران
٥٢ ، ١٢٧ ، ٢٧٥
تاسلوجە
١٦٤ .
تالەبان
١٣٥
تانجەرۆ (ر)
٢٣٣
تەتوان
٥٨ .
تەرابزۆن
٧٥
تەلەخمەر
١٦٩
تورکستان
١٥٥
تورکیا
٤٠ ، ٤١ ، ٥٥ ، ٥٦ ، ٦٠ ، ٦٧ ،
٦٨ (پ) ، ٧٠ ، ٧١ ، ٧٢ ، ٧٥ ،
٧٦ ، ٧٧ ، ٧٨ ، ٧٩ ، ٨١ (پ) ،
٨٢ (رۆژئاوای) ، ٨٣ ، ٨٤ ، ٨٦ ،
٨٧ ، ١٠٨ ، ١١٢ ، ١١٣ ، ١١٤ ،
١٢١ ، ١٣١ ، ١٣٨ (پ) ، ١٤٥ ،
١٥٦ ، ١٥٩ (پ) ، ١٩٣ ،
٢٣٦ ، ٢٤٦ (پ) ، ٢٦٢
(کوردی) ، ٢٦٦ (پ) .
تەورێز
٥٢ ، ٢٣٣
توزخورماتو
١٦٧
توکیۆ
١٠١ ، ١٠٣

جاسەنە
١٥٧
جاف
١١٩
جزیر
٦٢
جنێف
٩٧ ، ١١١ ، ١١٤ ، ١٢٧ ، ١٤٠ ،
١٤٥
جۆلەمێرگ
٧٢ ، ٢٣٧

چەمچەماڵ
١٣٥
چیکۆسلۆڤاکیا
١٠٨
چین
٩٢ (وماچین) ، ٩٦ (پ) ، ١٠١
(باکووری) ، ١٠٣ (وماچین) ،
١٤١

حەبەشە
١٠١ ، ١٠٤ ، ١٠٥ ، ١٠٨
حدیثە
٢١٩
حەلەب
٢٣٢ ، ٢٣٣ ، ٢٣٦
حیجاز
١٩٣
حمیران
٥٦ .

خابوور
٨٤ .
خانەقین
١٦٣ ، ١٦٦ ، ١٧٠ ، ١٩٤ ،
٢١٨ ، ٢٢١
خەلات (خلاط – اخلاط)
٥١ ، ٥٩ ، ٦٠
خەلیج
٣٥ .
خەلیفەکی
٥٦ .
خەنس
٥٦ ، ٥٧ .
خوراسان
٥٠ .
خیزان
٥٨ .

دانیمارك
٩٨
دەرسیم
٥١ ، ٧٢ (پ) ، ٢٣٦
دەرمك
٥٦ .
دەریای ئەتلەسی
٢٣٦
دەریای بەلتیك
١٠٩
دەریای رەش
٢٢٣
دەریای سپی‌ی ناوەڕاست
١٠٤
دەریای سوور
١٠٤
دزلی
١١٨
دزەیی
١٦٨
دەلی عەباس
١٩٣
دلێم
١٨٨
دەزك
١٢٢
دیاربەکر
٤٢(پ) ، ٤٦ (پ) ، ٤٧ ، ٤٨ ،
٥٢ ، ٦٥ ، ٥٩ (ئاوی) ، ٦٣ ،
٧٧ ، ١٤٦ ، ٢٣١ ، ٢٣٣ ، ٢٤٩
دیترۆیت
٢٣٦ (پ) .
دیجلە (ر)
٨٤ ، ٨٦ ، ١٨١
دیلتاوە
١٩٣
دیلمان
١٢١
دیمەشق
١٤١ ، ٢٢٠ ، ٢٣٢
دیوانیە
١١٧

ڕاتیە
٢١٦ ، ٢١٧
ڕایات
٢٣٨ ، ٢٤٠
ڕاین (ر)
١٠٧
ڕەواندوز
٧٢ ، ١٢٠ ، ١٢١ ، ١٦٨ ، ١٦٩ ،
٢٣٤ ، ٢٣٨ ، ٢٤٠
«ڕۆژهەلاتی عەرەب»
٢٢٠
«ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست»
٩ ، ٢٩ (پ) ، ٧٠ ، ١٥٦ ،
١٧٦ ، ١٩٧ ، ٢٣٧ ، ٢٧٢

«ڕۆژھەڵاتی نزیك»
٩ ، ٦٩ (پ) .
«ڕۆژھەڵاتی نزیك و ناوەڕاست»
٤٠ ، ٤٣ ، ١٧٥ ، ٢٠٥ ، ٢٠٧ ،
٢١٤ ، ٢٢٠ ، ٢٣٠ ، ٢٣١ ،
٢٣٤ ، ٢٨٠
ڕووسیا
٣٢ ، ٣٣ ، ٣٦ ، ٣٧ ، ٥٨ ،
٢٣٨ ، ٢٥٣ ، ٢٧١
ڕومادی
١٦٩
ڕۆمانیا
١١٣
زاخۆ
١٧ ، ٨٥ ، ١٢٢ ، ١٨٨ (پ) ،
٢١٦ ، ٢١٧
زارا
٥٤ .
زاگرۆس
١١ ، ٣٥ ، ٢٧٣ (گەلالی) .
زەرنەفشان
٤٣ (ڕوباری) ، ٥٠ (دۆڵی) .
زەرنیخ مەیدان
٢٣٧
زەنگوڵ داغ
٨١ ، ٨٢ ، ٢٣٧
زێی گەورە
١٧١
ژاپۆن
٩٨ ، ٩٩ ، ١٠١ ، ١٠٢ ، ١٠٣ ،
١٠٨ ، ١٤١
سار
١٠٩
سامەڕە
٢٣٨
سامسۆن
٢٣٢
سایلیزیای باکوور
١٠٩
سعرت
٧٢ .
سفیابزرگ
٣٩ .
سلێمانی
١١٤ ، ١١٦ ، ١١٧ ، ١١٨ ،
١١٩ ، ١٢١ ، ١٢٥ ، ١٢٧ ،
١٣٣ ، ١٣٤ ، ١٣٥ ، ١٤٧ ،
١٤٩ ، ١٥٣ ، ١٥٤ ، ١٥٦ ،
١٥٧ ، ١٥٨ ، ١٥٩ ، ١٦٤ ،
١٦٧ ، ١٦٨ ، ١٧٠ ، ١٨٠ ،

١٨٣ ، ١٨٤ ، ١٨٦ ، ١٩٠ ،
٢٠٩ ، ٢١٣ ، ٢١٥ ، ٢١٩ ، ٢٢٢
(پ) ، ٢٣٣ ، ٢٣٤ ، ٢٣٥ ،
٢٣٨ ، ٢٤٦ ، ٢٤٨ ، ٢٥٩ ،
٢٦٢

سه‌ماوه
١١٧ ، ١١٨

سه‌مه‌رقه‌ند
٤٣ .

سه‌نگاو
١٦٨

سنه
١٣٢ ، ٢٣٢

سوارمم
٥٦ .

سودان
١٤١ ، ٢٥٠

سورداش
١٥٧ ، ٢٤٨

سوریا – سووریه
٤٤ ، ٤٨ ، ٥٠ ، ٦٠ ، ٨٤ ، ٨٥ ،
٢٣٢ ، ٢٥٠

سوق الشيوخ
١٨١

سوید
٩٨ ، ١٠٩ ، ١١٣

سویسره
٩٧ ، ٩٨ ، ١٤٠

سیواس
٤٥ ، ٥٤ .

شاره‌بان
١٩٣

شاره‌زوور
٢٢٢ (پ) .

شام
١٢٦ ، ١٤٤ ، ١٨٦ ، ١٧٧ ،
١٩٣ ، ٢٣٦

شنۆ – لوشنۆ
٢٣٥

شوره‌وی
٣٦ ، ٩٩ ، ١٠١ ، ١٠٢ ، ٢٣٨

عه‌ربه‌ت
٢٢٢ – ٢٢٣

عه‌ره‌بستان
٤٥ ، ١٤٩

عه‌قره
١٦٩

عماره
١٨١

عممان
٢٣٢

عیراق
١١ ، ١٢ ، ١٧ ، ٤٤ ، ٤٦ ، ٥٠ ،
٦٩ (پ) ، ٨٤ ، ٨٥ ، ٩٨ ،
١٠٢ ، ١٠١ ، ١٠٨ ، ١١١
١١٤ ، ١١٥ ، ١١٦ ، ١١٨ ،
١١٩ ، ١٢٠ ، ١٢١ ، ١٢٢ ،
١٢٥ ، ١٣١ ، ١٥٤ ، ١٥٦ (پ) ، .
١٦٣ ، ١٦٦ ، ١٧١ (گەلی) ،
١٧٥ ، ١٧٧ ، ١٧٨ ، ١٧٩ ،
١٨٢ ، ١٨٣ ، ١٨٤ ، ١٨٥ ،
١٨٨ ، ١٨٩ ، ١٩٠ ، ١٩٣ ،
١٩٤ ، ١٩٥ ، ١٩٦ ، ١٩٧
(گەلی) ، ١٩٨ ، ٢٠١ ، ٢٠٢ ،
٢٠٤ ، ٢٠٥ ، ٢٠٧ ، ٢٠٩ ،
٢١٠ ، ٢١٤ ، ٢١٥ ، ٢١٨ ،
٢١٩ ، ٢٢٠ ، ٢٢١ ، ٢٢٢ ،
٢٢٣ (کۆنەپەستی) ، ٢٢٤ ، ٢٢٥
(گەلی) ، ٢٣٧ ، ٢٣٨ ، ٢٣٩ ،
٢٤١ ، ٢٦١ ، ٢٦٦ (پ) .

فرەنگستان
١٤٩
فەرەنسە
٩٤ ، ٩٥ ، ٩٦ ، ٩٧ ، ٩٨ ، ٩٩ ،
١٠١ ، ١٠٢ ، ١٠٤ ، ١٠٦ ،
١٠٧ ، ١٠٨ ، ١٩٧ ، ١٩٨

فەلەستین
٤٤ ، ٢١٩
فلۆرەنسە
٢٣٠
فورات (ر)
١١٧
فوراق ناوەند
١٦٥ ، ١٦٨ ، ١٩٣
فۆلکستۆن
١٤٠
فینلەندە
١٠٢ ، ١٠٩

قاهیرە
١٣٩ ، ١٤١ ، ٢٢٠ ، ٢٤٦ (پ) .
قەرەباغ
٢٣٦
قرخ
١٣٥
قزرابات
١٦٥
قەفقاس
٢٣٨ ، ٢٧٢ .
قەلاّ جوك
٥٦ .
قەلاّچوالان
٢٤٦

قەلیاسان ، پردی
٢٣٢ - ٢٣٣
قودس
٢٣٢
قۆله - قەوەله
٢٤٨ ، ٢٤٩
قۆنیه
٤٥ ، ٥١ .
قەیسەری
٤٥ .

ڤیەنا
٣١ .
ڤیتیا
٩٢ ، ٩٣

کەربەلا
٦٥ ، ١٦٤ ، ١٩٣
کەرکوك
١١٤ ، ١١٨ ، ١١٩ ، ١٣٥ ،
١٥٤ ، ١٦٤ ، ١٦٥ ، ١٦٧ ،
١٦٨ ، ١٧٠ ، ١٩١ (پ) ، ٢٠٦ ،
٢١٣ ، ٢٢١ ، ٢٣٨
کرماشا
١٧١ ، ٢٣١

کفری
١١٦ ، ١١٩ ، ١٥٩ ، ١٦٦ -
١٦٧ ، ١٧٠ ، ١٩٤ ، ٢٣٧
کلس
٣٠ .
کەسەر
٥٦ .
کنگرەبان
١٦٥
کۆرفۆ ، دوورگەی
١٠٩
کوفه
١٧٨
کۆرنت
١١٨
کۆیە
١٣٢ ، ١٣٣ ، ١٣٤ ، ١٣٥ ،
١٣٦ ، ١٦٩ ، ٢١٦ ، ٢٥٣ ،
(مێژووی) ، ٢٥٤ .
کیلیکیا - قیلیقیا
٥٤ .
گەرمەك
٥٦ .
گورجستان
٤٧ .

وەستا ڕەجەب
٢٣٤
«وطني - ديمقراطي» ، پارتی
٢٠٤ ، ٢٠٩ ، ٢١١ ، ٢١٥
ولیەم شیوەر
١٠٧ (پ) .
وەیس بەگ
١٦٦
وەیسی قەرەنی
١٣٢
«ویلایەتی مووسڵ»
٨٤ .
ویلسن ، ئارنۆلد
١٥٦ (پ) ، ١٦٨ ، ١٨٢ ، ١٩٢ ،
١٩٤ ، ١٩٧
ویلسن ، ویدرۆ
٩٥ ، ٩٦ ، ١٠٠ (پ) .
هارونە ڕەشید
٩٢ .
هالدەین ، جەنەراڵ
١٨٨ ، ١٩٤ (پ) ، ٢٣٩ .
«هاوار»
١٥٠
«هاواری کورد»
١٥٠
«هاواری نیشتمان»
١٥٠
هەردگوڵ ئازیزان
١٤٣
هەژار
٣٦ .
«هەڵاڵە»
١٥٠
هەمەوەند (هـ)
١١٩ ، ١٢٢
هەندرسن ، ئارثەر
١٢٦ ، ١٢٧
هندۆس
١٧٩
هندی
٢٣٨
هندی‌یە سوورەکان
١٢
هۆلاکۆ خان
٤٧ .
هۆن (هـ)
١٨٨ - ١٨٩
هیتلەر
١٠١ ، ١٠٦ ، ١٠٧ ، ١٠٨ ،
١٠٩
هیتلەری‌یەکان
١٠٢ ، ٢٧٩
هیرۆدۆت
٢٧

هێەی ، کاپتەن
١٦٨

یەزیدی‌یەکان
١٦٩
«یەکیەتی»
١٥٨
«یەکیەتی نیشتمانی» ، پارتی
٢٠٤ ، ٢١٢ (پ) .
یۆنانی
٨٠ .
«یۆتۆپیا»
٢٣٦

گەوەرەش
. ٥٦
گورگەدەر
٢٤٨
گزەی وان
. ٥٩
گۆیان
١٩٤ ، ١٨٨ (پ) .

لاتفیا
١٠٨
لاهای
١١٠
لەندەن
١٠٢ ، ١٠٥ ، ١٠٧ ، ١١٣ ،
١١٤ ، ١٢٠ ، ١٤٠ ، ١٧٩ ،
١٩٤ ، ١٩٥ ، ١٩٧ ، ٢٠٧ ،
٢٠٨ ، ٢٠٩ ، ٢١٠ ، ٢١٢ ،
٢١٥ ، ٢١٦ ، ٢٢٠ .
لوبنان
٢٣٦
لورستان
. ٣٢
لەستان
. ٥٢
لەیلاخ
١٩٤

لێنینگراد
٢٦ ، ٣٠ ، ٣١ ، ٣٦ (پ) ،
١٤٠

ماربۆرگ
١٤٠
ماردین
. ٥٣
مەدینە
٢٤٧
مەککە
٢٤٧
مەلاّلی‌یە
. ٣٥
مەلازگرد
. ٤٤
مەنازکرت
٤٤ (پ) .
مەندەلی
١٦٦
مۆسکۆ
٣٩ ، ١٠٢ ، ١٣٩ (پ) ، ٢٧١
موسل
٨٤ ، ١١١ ، ١١٢ ، ١١٣ ، ١١٤ ،
١٢٢ ، ١٣٢ ، ١٦٨ ، ١٦٩ ،
١٧٠ ، ١٨٨ ، ١٨٩ ، ٢٣٨
مەهاباد
١٥٠ ، ٢٣٥ ، ٢٥٠ .

مەیدان
٥٦ .
مێرگەسوور
٥٦ .
میسر
١١ ، ٩٨ ، ١٠١ ، ١٣٨ ، ١٣٩ ،
١٤٠ ، ١٤١ ، ١٤٥ ، ١٩٣ ،
٢٣٢ ، ٢٤٨ ، ٢٤٩ ، ٢٥١

ناصریە
١١٧ ، ١٢٣
نەجەف
١٦٤ ، ١٧٦ ، ١٨٦ ، ١٩٣ ،
٢١٦
نەرویج
٩٨ .
نەغەخانە
١٦٥
نەمسا – نەمسە
٣١ ، ١٠٧ ، ٢٥٣
نەهرێ
١٢١
نیمچە دوورگەی عەرەب
٢٥٠

واشنگتۆن
٩٥ ، ٩٦ ، ٩٧ ، ١٠٠
وان
٥٨ .
ورمێ
٥٢ .
وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا
٩٤ ، ٩٥ ، ٩٦ ، ٩٧ ، ٩٨ ،
١٠٠ ، ١٠٣ (پ) ، ١١٢ (پ) ،
١٩٧
ویلایەتی بەغدا
١٨٩ ، ١٩٥
ویلایەتی مووسڵ
٦٧ ، ١١١ ، ١١٢ ، ١١٣ –
١١٤ ، ١٩٥

هەڵەبجە
١١٨ ، ١١٩ ، ١٢١ ، ٢٢٢ (پ) .
هندستان – هندوستان
٢٧ ، ١١٨ ، ١١٩ ، ١٤٩ ، ١٧٦ ،
١٩٧ ، ٢٣٧

هەنجام
١١٨
هەنگاریا
١١٣
هەورامان
١١٧ ، ١١٨ ، ١٢٠
هەولێر
٥٠ ، ١١٤ ، ١١٦ ، ١١٩ ، ١٢١ ،
١٦٨ ، ١٦٩ ، ١٨٠ ، ١٨٥ ،
١٨٧ ، ١٩٤ ، ٢١٦ ، ٢١٨ ،
٢٣٨ ، ٢٤٠ .

یەرڤان
٢٧٠ ، ٢٧٢
یەکیەتی سۆڤیێت
٩٨ ، ١٠١ ، ٢٧٩ ، ٢٨٠
یوگوسلاڤیا
٨٣ ، ١٠٩
یۆنان
١٧ ، ٨٣ ، ١٠٩

پێڕست

پێشەکی ٥
ی یەکەم : دەوری کورد لە مێژووی شارستانی‌یەتیدا.................. ٧ - ١٢
ی دووەم : سەرنجێکی مێژوویی لە زمانەکەمان.................. ١٣ - ٢٢
ی سێیەم : وشەرەفنامە لە کوردناسی‌ی سۆڤێتداە.................. ٢٣ - ٣٦
ی چوارەم : کورد لای گەردلێفسکی.................. ٣٧ - ٦٤
ی پێنجەم : دەربارەی سروشتی ڕاپەڕینە گەورەکەی ساڵی ١٩٢٥ ٦٥ - ٨٨
ی شەشەم : کۆمەڵەی گەلانو کورد.................. ٨٩ - ١٢٨
ی حەوتەم : چەند بەڵگەیەك بۆ مێژووی کورد.................. ١٢٩ - ١٥٠
ی هەشتەم : چمکێك لە مێژووی یەکەم چاپخانەی
کوردی لە شاری سلێمانی .... ١٥١ - ١٥٩
ی نۆیەم : شوێنی گەلی کورد لە شۆڕشی بیستدا ١٦١ - ١٧١
ی دەیەم : شۆڕشی بیست . هۆکانی ، ئەنجامەکانی ، بایەخی .... ١٧٣ - ١٩٨
ی یازدەمین : دەربارەی ڕاپەڕینە گەورەکەی کانوونی
دووەمی ١٩٤٨و شوێنی گەلی کورد لەو ڕاپەڕینەدا ١٩٩ - ٢٢٥
ی دوازدەمین : چەند لاپەرەیەك لە مێژووی چینی کرێکاری کورد... ٢٢٧ - ٢٤١
ی سیازدەمین : خەڵاتی ەمێژووە.................. ٢٤٣ - ٢٥٥
ی چواردەمین : فائمە محی‌الدین پەری‌ی پێشڕەوو سەربازی ون... ٢٥٧ - ٢٦٦
ی پازدەمین : ماتێنەدەران یا گەوهەرێکی گەورەی ڕۆژهەڵات ...... ٢٦٧ - ٢٧٥
ی شازدەمین : کوردو پرێشکێکی دووری ئاگری شەڕی دووەم..... ٢٧٧ - ٢٨١
رستی ناوو شوێن .... ٢٨٣ - ٣٢١

سوپاسی زۆرم بۆ :

﴿ • مامۆستایان بەڕێوەبەری گشتی‌ی دەزگای ڕۆشنبیری‌و بلاوکردنەوەی کوردی مصلح جەلالی‌و محەمەد کەریم فەتحوللاو محەمەدی مەلا کەریم‌و صەلاح شوان کە هەر یەکەیان بە جۆرێك دەستی لە دەرچوونی ئەم کتێبەدا هەیە .

• تیپکارانی چاپخانەی «الادیب» ، بە تایبەتی خوشکان سەرپۆهی‌و ئاراکسی‌و شیلان ڕەواندزی .

• هونەرمەندی لێهاتووی کورد کاك عەلی مەندەلاوی کە وێنەی بەرگی ئەم کتێبەی کێشاوە ، هیوادارم کورد لە وێنەی ئەوی زۆر بیت !﴾

رقم الأيداع في المكتبة الوطنية ببغداد
١٩٨٥/٩٠٧
١٠٠٠٠/١٩